

ZƏRBAYCAN

ƏDƏBİ-BƏDİİ JURNAL

4

2010

POEZİYA

AVDI QOŞQAR - Şeirlər	3
ƏLİZADƏ NURİ - Şeirlər	31
RAMİZ KƏRƏM - Şeirlər	38
GÜLNARƏ CƏMALƏDDİN - Şeirlər	109
SƏDAQƏT KƏRİMOVA - Şeirlər	113
FƏRİDƏ HACIYEVA - Şeirlər	117
RƏHMAN İLTİFAT - Şeirlər	125
OSMAN FƏRMANOĞLU - Şeirlər	127
NURƏDDİN MƏNSUR - Şeirlər	129
SADIQ QARA - Şeirlər	131

YENİ TƏRCÜMƏLƏR

CORC ORUELL - 1984 (roman-davamı)	11
ROBERT MINNULLİN - Şeirlər (Əsəd Cahangirin tərcüməsində)	152

DRAMATURGİYA

TOFIQ İSMAYILOV - Bağ satılır (pyes)	41
--------------------------------------	----

MUSA ƏLƏKBƏRLİNİN 60 YAŞI

MUSA ƏLƏKBƏRLİ - Şeirlər	61
ƏLİ RZA XƏLƏFLİ - Poeziyada saflıq, həyatda sərraflıq, yaxud azərbaycanlı misralar Vətən xəritəsi çəkir	70

XATİRƏLƏR, DUYĞULAR

GÜLXANIM FƏTƏLİQIZI - Ömürdən yarpaqlar (Sonu)	73
--	----

HEKAYƏLƏR

ELNUR - Kölgənin hakimiyyəti; Oğurlanmış ömürlər; Axırncı yol; Bir udum hava haqqında reportaj	119
--	-----

YAZIÇININ ARXIVİNDƏN

HƏSƏN SEYİDBƏYLİ - Xəzər (roman - Sevinc Kazımovanın "Ön söz"ü ilə)	133
---	-----

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ

RÜSTƏM KAMAL - Uşaqlıq mif kimi: M.H.Şəhriyar və O.Sarıvəlli	158
TAHİRƏ MƏMMƏD - Osmanlı şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı önəmləri	162
PAŞA KƏRİMOV - Sadiq Bəy Əfşarın türkdilli lirikası	169
XATİRƏ QULİYEVA - Üzeyir bəy Hacıbəyovun yaradıcılığında maarifçilik ideyaları	177

KİTABLAR, RƏYLƏR

AYDIN TALİBZADƏ - Ədalət Vəliyevin əqidəsi, ruhu və teatri	179
TƏRLAN NOVRUZOV - Avtobiografik romanlar müəllifi	183

SÖZ XƏZİNƏMİZDƏN

PAŞA ƏLİ OĞLU - Əlyazmalar İnstitutunun yeni nəşrləri	185
---	-----

KİTAB RƏFİ

	187
--	-----

◆ POEZİYA

Avdi QOŞQAR

Yaşamaq nə ağır sınağa dönüb,
Sınana-sınana döz, atam-anam,
Fələyin səbrli bəndələriyik,
Hər şeyə dözənək biz, atam-anam!

Gözümüz dağlanır, dağı görürük,
Qara yürüş edir, ağı görürük,
Yaxını, doğmanı, yağı görürük -
Belə yaranmışıq biz, atam-anam!

Dünyanın sahibsiz sükənləri var,
Nazlı qızılgülü, tikanları var,
Şeytanlara pəpüş tikənləri var -
Düzlərdə qalıbdı düz, atam-anam!

Göylərin yerlərə daşdı gələni,
Qanını tərənəm, naşdı gələni,
Duyan ürəklərin yaşdı gələni -
Üşüyər bədəndə söz, atam-anam!

Nəçə payız ötüb, nəçə yaz qalıb,
Ortada nisgilli xan Araz qalıb,
Sona yetişirik, sona az qalıb -
Qırıl-qırıl döz, atam-anam!

DAŞ TƏRƏZİ

Hər şey ortadadı,
nəyi çəkim ki?!
Ha çəksən,
ayrısı düzü ayəcək.

Yüz ağıl qomunu
 bu tərəfə yığ -
 Yenə o biri yan -
 bizi əyəcək!
 Bu daş, bu tərəzi,
 nəyi çəkim ki?!
 Nəyi pərsəng edim
 öz ürəyimə?!
 Nisgili, gileyi
 üzümə cala -
 Sapla qəzəbini düz ürəyimə...
 Bir yanda göz yaşı,
 bir yanda fərəh,
 Əyilib ölçüsü daş tərəzinin.
 Bu qədər ah-vayı gözünə yüklə -
 Vecinə də deyil yaş tərəzinin.
 Nəyi var olduğu kimi çəkəcək,
 Tankdı - adlayacaq başımız üstədən!
 Nə atsan ağzına - şum eləyəcək,
 Keçər düzgün-əyri
 daşımız üstədən.
 Onun nə vecinə, - çəkməkdi işi,
 Çəkilən, ələnən, talanan bizik.
 Ağzı açıq qalmış -
 qır qazanında,
 Çırtaçırta yanıb qalanan bizik.

Səbəb axtarırsan,
 mənəm günahkar,
 Nə var göydən yerə səpələ, ya Rəbb,
 Mənəm tərəzini əyən müsəlman,
 Sonra da yanıqlı ötən kor ərəb!

* * *

Qapını qar kəsdi, sifəti ayaz,
 Qaldı uzaqlarda vətən yolları.
 Gözümü açanda duyğularımda,
 Yumanda yaddaşda bitən yolları
 Qayğıya bürünüb axır ruhumdan,
 Doğma Qıpçaq çöli, çətən yolları...
 Getməyə ərkim yox, dözməyə səbrim,
 İlğıma çevrilib itən yolları...

Yolunku - gəzməkdi, yerinki - görmək,
 Ömrü boydan-boya yollara sərdim.
 Yenisey - yeni su Qaqauz - Bişkək
 Bir ömrüm olsaydı yenə gəzərdim...

Gəzməklə qurtarmır, çəkməklə bitmir,
 Nə yol göynərtisi, nə yurd həsrəti.
 Bağrının başında yaralı vətən,
 Gözüyün içində boz qurd həsrəti...

Ya ilandan törə, ya göydən doğul,
 Nə fərqi, olduğun bir yurd - oban var,
 Bir ucu İraqda, biri Dərbənddə,
 Biri Borçalıda qalan yuvan var.
 Bir yanı Ərdəbil, bir yanı Altay,
 Dünyanın bu başı, o başı bizim.
 Başımız üstündə bədrələnmiş ay, -
 Yolumuz üstündə Quzğun dənizi...
 Dünyanın gəzəri yolçularınıq,
 Yolumuz sonsuzluq, ruhumuz canlı...
 Bir oğlan uşağı gəzir buludda,
 Cığır, ləpəri, ayağı qanlı...

* * *

Ömrün üz ağılığı çörək və imkan,
 Bir də ki, mənəvi deyilən nəsə...
 Qalanı nə varsa boşa gedəndi.

Bütün başımızı qatanlar ki, var -
 Bizi oda - közə qatanlar ki, var,
 Hamısı ölümlə qoşa gedəndi...

Çətinlik bir indi, bir də həmişə,
 O ilahi gözlər... işə bax, işə -
 Torpağa gömülüb, daşa gedəndi.

Ağ bulud bir əlçim çalası deyil,
 Yer üzü adamsız qalası deyil,
 Yeri adam kimi yaşa, -
 gedəndi...

BORÇALIDA BULUD GÖRDÜM...

Səməd Qaraçöpə

Borçalıda bulud gördüm;
 hamilə idi -
 Daş doğacaq, köz doğacaq -
 oğul yerinə...
 Borçalıda bulud gördüm -
 sısqə bir bulud
 Qanqarısq söz doğacaq,
 oğul yerinə...

Borçalıda bulud gördüm,
leysan töküdü,
Nə səngiyir, nə dayanır -
vurhavuruydu.
Ondan qopan damcıları
sinəmə sıxdım.
Göz yaşıtək, qəlb qanıtək
duru, duruydu...

Borçalıda bulud gördüm,
hamilə, sısqə,
Baş qoymuşdu Əyri qarın
ağ sinəsinə.
Yer hönkürür, dağ oynayır,
göy kişnəyirdi.
Sısqə bulud dağ çəkirdi
dağ sinəsinə.

Başkeçidin dolayları
qan qoxuyurdu,
Sısqə bulud yalayırdı
torpağı, daşı!
Bir torağay budaq üstdə
tək oxuyurdu,
Dəmcı - dəmcı süzülürdü
gözünün yaşı,
Bir qəriblik havasıydı
sinəmi deşən,
Sısqə bulud, boz torağay
nələr deyirdi?!
Bir yapıncı kölgəsində
qımına girən,
Paslı qılınc yorğun - yorğun
mürğüləyirdi...

Köhlən atlar dırnağıyla
"göy qaşımırdı",
Beşatılan "oyatmırdı"
Haça qayarı.
Çəpər - çəpər, baca - baca
Yurd aşımırdı.
Paylanmayan, daşınmayan
ellərim hanı?!

Mən gördüyüm o çal-çağır öləzimişdi,
Yurd oğlunun əli gəlmir yurd şənəltməyə,
Divan qovur, dərə qaçır, göy kişnəyirdi,
Sısqə bulud qan ağlayır yurd deyə-deyə

Bir az səngi, bir az toxta,
a qanlı çayım,
Qanı-qanı axmaq olmur,
zaman tərs axır!
Bir az yavaş sısqə bulud,
hamilə bulud,
Bir göyə bax, göy qurşağı,
İldırım çaxır...

* * *

İşini - gücünü bir tərəfə at,
Uşaqdan - böyükdən nəyin var -
yetər.
Dünya dolanması,
kür övlad, tərs qız -
Bunun hamısından -
mən uşaq betər!

Mənim nazımı çək,
məni əzizlə,
Hamısı bir yana,
mən ayrı odam,
Gündə beş - üç dəfə səsinə yolla,
Gözüm üstə qoyum, -
sevinsin odam.

Qoyma qəribşəyim,
küləklər əsir,
Əsir payız yeli, - üzdə, çənədə.
Bir az təsəlli ver,
bir azca ovut,
Qərar tutammıram bu viranədə.

Nə işi bir işdi,
nə güzəranı,
Nə də ki kilidli hasarı - qapı,
Apar ürəyimi çox uzaqlara -
Mənim ürəyimə açılan qapı!

İçimə süzülür gözümün yaşı,
Abır da qoymur ki,
hay - həşir salım.
Yeyir bir-birini səbrimin daşı,
Bu yaşda təmkini mən hardan alım?!

Qoyma qəribşəyim,
küləklər əsir,

Əsir payız yeli, - üzdə, çənədə.
 Bir az təsəlli ver,
 bir azca ovut,
 Qərar tutammıram bu viranədə.

Bu yaşda ürəyim sənə uçunur,
 Uçunur bir doğma yuva üstünə.
 Simurq qanadına qonub gələrəm -
 Gələrəm, - isinin sənə istinə
 ...Necə də yaraşır sənə bu görkəm,
 İliq bir təbəssüm,
 şahənə duruş,
 Həlim bir istilik -
 sir - sifətində,
 İlahi bir ürək -
 budur istəyim -
 Mənim sevgi adlı qənaətimdə.
 Elə bu ürəklə duyulur adam,
 Elə bu baxışla cana od düşür.
 Nə yaxşı gedilən yolu bilirsən,
 Nə yaxşı gözündən bu həyat düşüb.

...Min ildi qəlbimə həmdəm arayır,
 Min ildi gəzirəm - əliçiraqlı.
 Qəfil hardan çıxdın yolun üstünə?
 Qəfil necə çəkdi mənə istinə?! -
 Su çəkən damcını -
 cana çəkəntək
 Əkinçi torpağa
 toxum əkəntək
 Necə çəkdi mənə, necə istinə?!
 Ömrün bu sinnində,
 bu vədəsində,
 Qaçıram, qaçıram sənə istinə,
 Sən demə hər yaşda məhəbbət olar,
 Dilini, sirrini duyan gərəkmış.
 Qara, çopur daşda məhəbbət olar -
 Təki göyərdəni çıxar rastına.
 Niyə göyərdirsən ağ saçlarımı?!
 Niyə göyərdirsən payız ürəyi?!

Sən harda yetişib
 düşmüşsən yerə?!
 Səni yetişdirən o ürfan nədir?
 Yer -
 adam böyütməz bu ucalıqda,

Bu yer işi deyil,
 göy hünəridir.
 Axı yer adamı bu donda olmur,
 Bu imanda olmur,
 bu dində olmur.

Nə desəm -
 havada tutub cızırısan,
 Nə sorsam -
 sayırısan mətləbi çin-çin.
 Sənə ağ buluda meydan oxuyur,
 Üzün işıq seli, -
 bəyaz göyərçin.

Axı yer adamı - bu donda olmur,
 Bu libasda olmur, bu dində olmur -
 Ya mənə təzə bir din yaratmısan,
 Ya da çiçəkləyən gün yaratmısan.
 Uçuram, gəzirəm buludlar üstə,
 Ayağım torpağa, yerə dəyməyir.
 Mənim göydən enən, ağ göyərçinim,
 Deyəsən mənə də daha göy çəkir.
 Məhəbbət dinidi qanımda coşan,
 Qadın - bundan böyük inanc varmı ki?
 Gözümü sürdümmü ləpirlərinə,
 Ayaq izlərindən qalan qarmı ki...
 Axı bu açığa alışmamışam,
 Axı yer adamı bu donda olmur.
 Bu libasda olmur,
 bu dində olmur.

Gözümün işığı, göy adamısan,
 Göyündə də bay olsun,
 yurdun yerin də.
 Mənə ki tanıtdın - o ucalığı,
 İnan, durammıram daha yerimdə!

OYUN

Siyasət oyunu gedirdi, baba...
 "Cəngi"ylə, "Çövkan"la, "Cəng"lə yanaşı.
 Siyasət oyunu gedirdi, baba -
 Siyasət oyunu,
 qədimdi yaşı...

Qazanlar örtülü qaynayırdılar,
 Barmaqlar gah sola,
 Gah sağa çəkir,
 qaş ilə, göz ilə oynayırdılar -
 Biri ittihamçı,

birisi vəkil -
Siyasət oyunu gedirdi, baba!

...Çaldıran düzündə torpaq qan qoxur, -
Qardaş qanı ilə
suvandı bu yurd.
Dayan, Şah İsmayıl,
hiylə qurulub,
Dayan, Sultan Səlim,
qəzəbini ud -
Siyasət oyunu gedirdi, baba!

Axır başınızda çatladı bu qan,
Baş-başa gəldiniz -
böyüdü çatlar,
Nə fərqi kim əydi,
kim idi buran?!
Kəməndə tez düşür -
qaçağan atlar -
Siyasət oyunu gedirdi, baba!

Sizlərə qalmışdı -
bu boyda dünya,
Torpaqını azıydı,
yermin dəriydi?
Nə qədər idi ki -
arada boşluq?!
Yoxsa ki, araya -
girən varyıdı?!
...Arada saraylar, hərəmxanalar...
Arada - ayrılıq təbili çalan...
Başımıza ənən öz qılıncımız,
Həqiqəti deyib -
kənarında qalan,
Qanına boyanan -
söz qılıncımız!
Siyasət oyunu gedirdi, baba!

Bizim nəsibimiz budurmu, baba?!
"Udan" sabahını hərəracə qoyur,
Uduzan - sabahı udurdu baba -
Siyasət oyunu gedirdi, baba!

◆ YENİ TƏRCÜMƏLƏR

Corc ORUELL

1984*

I FƏSİL
CƏHALƏT - QÜVVƏDİR

Bütün yazılı tarix boyu, çox ehtimal ki, Neolit dövrünün sonundan etibarən, dünyada üç növ-Ali, Orta və Aşağı növ insanlar olmuşdur. Onlar öz aralarında dəfələrlə yenidən bölünmüşdülər, saysız-hesabsız fərqli adlarla dünyaya gəlmişdilər, əsrdən-əsrə sayları arasındakı nisbət, habelə qarşılıqlı münasibətləri dəyişmişdi. Lakin mahiyyət etibarı ilə cəmiyyətin göstərdiyimiz düzəni heç bir təbəddülata uğramamışdı. Hətta ən cahənşümül sarsıntılardan, ən qarşısızalmaz dəyişikliklərdən sonra da hara atılmasından asılı olmayaraq, bu quruluş həyatmaz oyuncağı kimi öz əvvəlki vəziyyətinə qayıtmışdı.

Adı çəkilən qrupların məqsədləri tamamilə fərqlidir...

Uinston mütləyə ara verdi; rahat və təhlükəsiz şəraitdə oxuduğuna bir daha əmin olmaq istəyirdi. Otaqda yalnız özünü idi: nə teleekran, nə açar dəşiyinə söykənmiş qulaq, nə hər dəqiqə əsəbi halda diksinib çiyini üzərindən arxaya boylanmaq, nə oxuduğun səhifəni əllərinlə örtmək əzabı vardı. Mülayim yay havası yanaqlarını oxşayırdı. Haradasa uzaqdan uşaqların zəif qışqırıq səsləri gəlirdi. Otaqda isə saat əqrəbinin çıxılışından başqa heç bir səs eşidilmirdi. Uinston kreslodə yerini rahatladı, ayaqlarını buxarının qabağındakı alçaq məhəccərə qoydu. Kitabı bir deyil, bir neçə dəfə başdan-ayağa qədər sözbəsöz oxuyacağına əmin olan adam kimi, ixtiyarı səhifəni açdı. Bu, üçüncü fəslin başlanğıcı idi. Uinston oxumağa oradan davam etdi.

III FƏSİL
MÜHARİBƏ - SÜLHDÜR

Dünyanın üç fövqəldövlətə bölünməsi hələ XIX əsrin ortalarına doğru sezilən və zamanla gerçəkləşən hadisə idi. Rusiya Avropayı, Birləşmiş Ştatlar isə Britaniya İmperiyasını öz daxilində əritdikdən sonra fövqəldövlətlərin ikisi – Avrasiya və Okeaniya yarandı. Üçüncü fövqəldövlət – İstasiya isə yalnız aradan xaoitik müharibələrlə dolu on il keçəndən sonra vahid ölkə kimi meydana çıxa bildi. Bu üç fövqəldövlət arasındakı sərhədlər bəzi yerlərdə hələ də mübahisəlidir, bəzi yerlərdə hər bəlahinin istəyinə uyğun olaraq dəyişir. Lakin ümumilikdə onlar təbii coğrafi sərhədlərə uyğun gəlir. Avrasiya Portuqaliyadan tutmuş Bering boğazına qədər Avropanın bütün şimal hissəsini və Asiya torpaqlarını əhatə edir. Okeaniya, Amerika, Britaniya da daxil olmaqla, Atlantik adaları, Avstraliya və Afrikanın cənubundan ibarətdir. Müqayisə baxımından fövqəldövlətlərin ən kiçiyi sayılan, qərb sərhədləri hələ tam müəyyənləşməyən İstasiyaya Çin və ondan cənubdakı ölkələr, Yapon adaları, Mancuriya, Monqolustan, habelə Tibetin böyük, lakin bəzən nəzarətdən çıxan hissələri daxildir.

Tərkibindəki ərazilərdən asılı olmayaraq, bu üç fövqəldövlət iyirmi beş ildən bəridir ki, aramsız müharibə aparır. Müharibə isə, XX əsrin ilk onilliklərində olduğu kimi, tam ümitsiz və ölümcül qarşıdurma deyildir. İndiki müharibə, əslində, biri digərini məğlub etməyə qadir olmayan, savaştan məddi marağ güdməyən və aralarında ciddi ideoloji fərqlər nəzərə çarpmayan güclü məhdud məqsədlərlə apardıqları hərbi əməliyyatlardır. Lakin deyilənlər heç bir vaxtda müharibə qaydalarının, yaxud hər bə münasibətin daha şəfqətli, daha cəngavərcəsi-

* Əvvəlki jurnalmızın 2 və 3-cü saylarında

nə olduğunu düşünməyə əsas vermir. Əksinə, hərbi isterika bütün ölkələrdə davamlı və ümumi səciyyə qazanmışdır. Zorakılıq, soyğunçuluq, uşaqların öldürülməsi, əhalinin başdan-başa köləyə çevrilməsi, əsirlərə münasibətdə odda yandırılmağa və diri-diri torpağa basdırılmağa qədər gedib çıxan amansız rəftar üsulları az qala normal hal sayılır. Bütün bunlar düşmən tərəfdən deyil, müharibə aparən ölkənin özü tərəfindən həyata keçiriləndə isə hətta təqdir olunur. Lakin fiziki baxımdan müharibə əhalinin az hissəsini əhatə edir. Onlar əsasən yaxşı təlim görmüş peşəkarlardır. Nəticədə itkilər nəzərəcarpaqcaq dərəcədə azalır. Hərbi əməliyyatlar sırası vətəndaşların çətinliklə təsəvvür edə biləcəkləri uzaq sərhədlərdə, yaxud dəniz yollarının strateji məntəqələrini qoruyan Üzən Qalalarda aparılır. Sivilizasiya mərkəzlərində müharibə özünü istehlak mallarının davamlı qıtlığından, habelə məhdud sayda adamların ölümünə səbəb olan raket zərbələrindən başqa heç nədə bürüzə vermir. Göründüyü kimi, əslində, müharibənin mahiyyəti dəyişmişdir. Daha dəqiq desək, müharibələrin başlama səbəblərinin zəruriliyi məsələsində dəyişiklik olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindəki böyük müharibələr üçün o qədər də əhəmiyyətli görünməyən səbəblər indi daha çox üstünlük qazanmışdır. Nəticədə, onlardan fəaliyyət üçün rəhbərlik kimi istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Müasir müharibənin mahiyyətini anlamaq üçün (daim yeni qruplaşmaların yaranmasına baxmayaraq, aradan keçən müddətdə eyni müharibə davam etmişdir), ilk növbədə onun həlledici əhəmiyyət daşıdığına diqqət yetirmək lazımdır. Üç fəvqəldövlətdən heç birini, hətta qalan ikisinin hərbi ittifaqı sayəsində də, işğal etmək mümkün deyil. Onların qüvvələri təxminən bərabərdir, təbii müdafiə potensialları isə tükənməzdir. Avrasiya özünü intehəsiz əraziləri ilə, Okeaniya Atlantik və Sakit okeanların genişliyi ilə, İstasiya torpaqlarının məhsuldarlığı və əhalisinin işgüzarlığı ilə etibarlı müdafiə olunur. Digər tərəfdən, maddi sərvət uğrunda müharibənin artıq heç bir mənası qalmamışdır. İstehsalat istehlakın biri-birini tənzimlədiyi qarşılıqlı təminatlı iqtisadi sistemlərin yaranması nəticəsində əvvəlki müharibələrin başlıca səbəbi olan bazarlar uğrunda mübarizə sona çatmışdır. Xammal ehtiyatlarına nəzarət üçün aparılan rəqabət keçmişdə olduğu kimi ölüm-dirim məsələsi sayılmır. Çünki fəvqəldövlətlərin üçü də ehtiyac duyduqları xammalın, demək olar ki, hamısını öz ərazilərində təmin edəcək qədər böyük və zəngindir. Müharibələrin birbaşa iqtisadi məqsədlərinə gəldikdə isə, indi savaş daha çox ucuz işçi qüvvəsinə sahib olmaq uğrunda aparılır. Fəvqəldövlətlərin sərhədləri arasında onların heç birinin daimi nəzarətində qalmayan, bucaqları Tanjer, Brazzavil, Darvin və Hon-Konq olmaqla, təxmini dördbucaqlını xatırladan böyük ərazi mövcuddur. Dünya əhalisinin təxminən beşdə bir hissəsi bu ərazidə yaşayır. Hər üç fəvqəldövlət bu sıx məskunlaşmış bölgələrə, habelə şimaldakı buzlu yüksəkliklərə sahib olmaq üçün aramsız mübarizə aparır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əslində, fəvqəldövlətlərin heç biri mübahisəli ərazilərə tam nəzarət edə bilmir. Həmin ərazinin müxtəlif hissələrini daim əldən-ələ keçir, onun bu və ya digər hissəsinin gözlənilməz manevrlər nəticəsində xaincəsinə qəsb olunması imkanı oyundaşların gözlənilməz dəyişmələrini diqqət edir.

Bütün mübahisəli ərazilər qiymətli mineral ehtiyatlarla zəngindir. Bəziləri isə zəruri bitki məhsullarının, məsələn, soyuq iqlim şəraitində nisbətən bahalı üsullarla, əsasən də sintez yolu ilə əldə olunan kauçukun vətənidir. Ən başlıcası isə, onlar ucuz işçi qüvvəsinin qeyri-məhdud ehtiyatlarına malikdir. Ekvatorial Afrikani, Yaxın Şərqi ölkələrini, Şimali Hindistanı, yaxud İndoneziya arxipelaqını nəzarətdə saxlayan dövlət həm də cüzi maaş almaqla ağır işlərdə çalışan yüz milyonlarla insanın malına və canına sahib olur. Bu ərazilərin artıq rəsmən kölə halına salınmış əhalisi daim bir işgüzarının əlindən digərinin əlinə keçir, neft mədəni, yaxud daş kömür yatağı kimi amansızcasına istismar olunur. Məqsəd isə daha çox silah-sursat istehsal etmək, daha böyük ərazilər tutmaq, daha çox işçi qüvvəsinə sahib olmaq, onların ucuz əməyi hesabına yenidən daha sürətlə silahlanmaq, daha çox ərazilər ələ keçirməkdir. Beləcə, proses arasikesilmədən davam edir. Hərbi əməliyyatların heç vaxt mübahisəli ərazilərin hüdudlarından

kənara çıxması xüsusi qeyd olunmalıdır. Avrasiyanın sərhədləri Konqo çayı hövzəsi və Aralıq dənizinin şimal sahilləri arasında irəli-geri dəyişir. Hind okeanındakı adalar və Sakit okean davamlı şəkildə gah Okeaniyanın, gah da İstasiyanın nəzarətində olur. Avrasiya ilə İstasiyanı biri-birindən ayıran Monqolustandan vəziyyət heç vaxt sabitləşmir. Şimali qütbündə hər üç fəvqəldövlət hələlik məskunlaşmayan və tədqiq olunmamış böyük ərazilərə iddia edirlər. Lakin qüvvələr nisbəti ümumən bərabər səciyyə daşıyır. Hər üç fəvqəldövlətin həyatı əhəmiyyət kəsb edən əraziləri isə həmişə toxunulmaz qalır. Üstəlik, dünya iqtisadiyyatı Ekvator xətti ətrafında istismar olunan insanların əməyinə heç bir ehtiyac duymur. Çünki onlar mövcud cəmiyyəti heç nə ilə zənginləşdirmirlər. Nə istehsal olunursa, hamısı müharibəyə sərf edilir. Müharibədən əsas məqsəd isə, həmişə növbəti müharibəyə daha yaxşı hazırlıq görməkdir. Əhalinin kölə əməyi arasikesilməz müharibələrin sürətini daha da artırmağa xidmət edir. Amma bir məsələ də var ki, hətta bu kölələr olmasaydılar da, bəşər cəmiyyətinin quruluşu, habelə onu mövcud vəziyyətdə saxlamağa imkan verən proseslər indikindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənərdi.

Müasir müharibənin əsas məqsədi (ikifikirlik prinsipinə müvafiq olaraq bu məqsəd Daxili Partiyanın rəhbər heyəti tərəfindən eyni vaxtda həm qəbul, həm də inkar edilir) ümumi həyat səviyyəsini yüksəltmədən hərbi məşğul mallarını tam şəkildə istehlak etməkdən ibarətdir. XIX əsrin sonlarından etibarən sənaye cəmiyyətlərində izafi istehlak mallarından hansı üsullarla xilas olmaq məsələsi, üstüörtülü şəkildə də olsa, gündəlikdə dayanırdı. İndi, insanların çoxunun çətinliklə qarın dolusu yemək tapdığı şəraitdə izafi məhsulun taleyi ilə bağlı andişə təxirəsalınmazlığını itirmişdir. Hətta süni dağıdıcı proseslər baş versəydi belə, bu məsələ yenidən diqqət mərkəzində dayana bilməzdi. 1914-cü ildən əvvəlki cəmiyyətlə müqayisədə, indiki dünya ac, səfil, çıpaq və tənəzzülə uğramış dünyadır. Həmin dövr insanların təxəyyüllərində canlandırdıqları xoşbəxt gələcəklə müqayisədə, üzlədiyimiz mənzərənin kədərilliyi və çıxılmazlığı daha aydın nəzərə çarpır... XX əsrin əvvəllərində gələcək cəmiyyətin heyratəmiz dərəcədə zəngin, nizamlı, ahəngdar və cəlbədiç obrazı – şüşə, polad və qar kimi aq betonadan ibarət şəffaf, parlaq dünyanın modeli az qala hər bir savadlı adamın düşüncəsinə hakim kəsilmişdir. Elm və texnika görünməmiş sürətlə inkişaf edirdi. İnkişafın gələcəkdə də eyni sürətlə davam edəcəyi düşüncəsi hamıya təbii görünürdü. Lakin gözlənilənlər özünü doğrultmadı. Səbəb, bir tərəfdən, aramsız müharibə və inqilablardan gətirdiyi falakələrdə, o biri tərəfdən isə, elmi-texniki tədqiqatın empirik təfəkkür tərzindən asılı olmasında idi. Sərt qayda-qanunlara əsaslanan cəmiyyətdə isə belə təfəkkür mövcudluğunu qoruya bilməzdi. Bütün qılıqlıq, çağdaş dünya əlli il əvvəl olduğundan daha bəsitdir. Əlbəttə, tam geri qalmış ərazilərdə müəyyən irəliləyiş olub, müharibə və polis nəzarəti ilə bağlı sahələr inkişaf etdirilib. Lakin bütünlükdə təcrübə və ixtiralar dövrü ömrünü başa vurub. Əllinci illərin nüvə müharibələrinin nəticələrini aradan qaldırmaq isə heç vaxt mümkün olmayacaq. Bir sözlə, sənayeləşmənin yaratdığı təhlükələr hələ də mövcuddur. Maşınlar meydana çıxan andan ayıq düşüncə sahibləri ağır əl əməyinə, habelə insanlar arasındakı qeyri-bərabərliyə əsas etibarilə son qoyulduğunu anladılar. Əgər sənayeləşmənin uğurlarından bu istiqamətdə məqsədyönlü istifadə edilsəydi, bir neçə nəsil sonra aclıq, üzücü əmək, antisənitarriya, savadsızlıq və xəstəliklərlə həmişəlik üzülüşmək olardı. Hətta məqsədyönlü istifadə edilməsə, cəmiyyət üzvləri arasında bölünməyən maddi nemətlər istehsalına cəlb olunsada da, maşın adı insanın həyat səviyyəsini XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindəki əlli ildə görünməmiş dərəcədə yüksəltmişdi.

Lakin maddi nemətlərin ümumi artımının ierarxi cəmiyyəti məhv etməklə (həqiqətən də bu, məhv bərabərdir) hədələdiyi də unudulmamalıdır. Hamının qısa iş günündən yararlandığı, yaxşı qidalandığı, hamını və soyuducusu olan mənzildə yaşadığı, avtomobil, hətta təyyarə sahibinə çevrilə bildiyi dünyada qeyri-bərabərliyin ən çox nəzərə çarpan, bəlkə də ən vacib forması aradan qalır. Əgər cəmiyyət belə ümumi rifahə nail olsa, o zaman sərvətin xüsusi əhə-

miyyəti qalmayacaq. Şübhəsiz, şəxsi sərvət və həzzlər baxımından bütün nemətlərin bərabər bölündüyü, hakimiyyətin isə sayca az, lakin çox böyük imtiyazlara malik kastanın əlində qaldığı cəmiyyətin mövcudluğunu təsəvvür etmək mümkündür. Lakin real həyatda belə cəmiyyət öz sabitliyini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməz. Çünki hamı eyni dərəcədə təminatlı həyat və asudə vaxt kimi nemətlərdən yararlanarsa, onda ehtiyacdən kütləşmiş böyük bir insan kütləsi savadlanmaq fikrinə düşəcək, həyat haqqında düşünmək imkanı qazanacaq. Nəticədə isə tez, ya gec, imtiyazlı kastanın cəmiyyətdə heç bir rol oynamadığını anlayacaq, onu öz yolundan süpürüb atacaq. Bir sözlə, ierarxik cəmiyyət yalnız yoxsulluq və cəhəlet bünövrəsi üzərində yüksələ bilər. XX əsrin əvvəllərində bəzi mütəfəkkirlərin arzulucaqları kimi, yenidən kənd keçmişinə qayıtmaq isə, əməli həll yolu sayıla bilməz. Bu təmayül artıq bütün dünyada saxta instinktdə çevrilməkdə olan sənayeləşdirmə meyli ilə ziddiyyət təşkil edir. Digər tərəfdən, sənaye baxımından geri qalmış ölkə hərbi cəhətdən də köməkətsizdir. Həmin vəziyyət isə birbaşa, yaxud dolayısı yolla daha inkişaf etmiş rəqiblərin hakimiyyəti altına düşməyə aparıb çıxarır.

Əmtəə istehsalını məhdudlaşdırmaqla kütlələri yoxsul vəziyyətdə saxlamaq üsulu da özünü doğrultmadı. Həmin vəziyyət kapitalizmin son mərhələsində, təxminən 1920-1940-cı illər arasında daha aydın şəkildə hiss olunurdu. Əksər ölkələrin iqtisadiyyatında durğunluq başlamışdı. Torpaqlar becərilir, avadanlıqlar yenilənmirdi. Əhəlinin böyük hissəsi iş imkanından məhrum idi, dövlət xeyriyyəçiliyi hesabına yarıac-yarıtox yaşayırdılar. Lakin bu da nəticədə hərbi gücü azaldırdı. Nəhayət, məhrumiyətlər zərurət ucbatından yararlanmadığından, müxalifətin kəskin iradlarla meydana çıxması labüdü hala çevrilirdi. Söhbət dünyada sərvət artımına yol vermədən sənaye maşınının çarxlarının işlək vəziyyətdə saxlanmasıdır. Mallar istehsal edilməli idi. Amma onların bölüşdürülməsinə yol vermək olmazdı. Təcrübədə bunun yeganə yolu bitib-tükənmək bilməyən müharibələrdir.

Mahiyyət etibarilə müharibə yalnız insan həyatını deyil, insan əməyinin nəticələrini də məhv edir. Müharibə – kütlənin yaşayışını yaxşılaşdırmağa, onu inkişafa qovuşdurmağa imkan verən maddi sərvətlərin dağıdılması, puç olunması, səmanın ənginliklərində və dənizin dərinliklərində məhv edilməsidir. Hətta silah-sursat döyüş meydanlarında sıradan çıxmasa da, onların istehsalı insan əməyini boşuna xərcləməyin, əvəzində heç nə istehsal etməməyin ən rahat üsuludur. Məsələn, bir Üzən Qalaya sərf olunan əmək bir neçə yüz nəqliyyat gəmisinin hazırlanmasına kifayət edərdi. Sonda həmin Üzən Qala köhnəlib yarasız hala düşür, heç kimə heç bir maddi fayda gətirmədən dağılır, böyük xəhmet bahasına yenisinin inşasına başlanılır. Prinsip etibarilə hərbi xərclər əhəlinin minimal tələbləri ödənildikdən sonra, yerdə qalan vəsaitin hamısının mənimşənilməsinə hesablanır. Vətəndaşların tələbləri isə həmişə gerçək həddən qat-qat aşağı qiymətləndirilir. Nəticədə zəruri tələbat mallarının ən azı yarısının xroniki çatışmazlığı daim hiss olunur. Bu da dövlətə sərf edir. İmtiyazlı təbəqəni həmişə məhrumiyət hüdudunda saxlamaq düşünülmüş siyasətdir. Çünki ümumi qitlik və çatışmazlıq hətta kiçik imtiyazların da əhəmiyyətini artırır, qruplar arasındakı fərqlərin hüdudlarını isə genişləndirir. XX əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə, indi Daxili Partiyanın üzvləri də çətin, asketik həyat tərzi keçirirlər. Lakin aldıqları bəzi imtiyazlar – hər şeylə təhəcciz olunmuş geniş mənzil, yaxşı geyim, keyfiyyətli ərzaq, əla tütün və bahalı içkilər, iki-üç qulluqçu, fərdi avtomobil, yaxud helikopter onları Kənar Partiya üzvlərindən yerlə-göy qədər fərqləndirir, başqa dünyanın sakinlərinə çevirir. Kənar Partiya üzvü də, öz növbəsində, "prol" adlandırılmış ən kasıb təbəqə üzərində oxşar üstünlüklərə malikdir. Mövcud vəziyyət mühasirəyə alınmış şəhərin sosial mühtini xatırladır. Çünki orada da zənginliklə yoxsulluq arasındakı fərq kimin bir tike iylenmiş at eti tapa bilməsi ilə müəyyən olunur. Digər tərəfdən, müharibə vəziyyətinin mövcudluğu və onun doğurduğu təhlükələr bütün hakimiyyətin kiçik qrupun əlində cəmlənməsini təbii hala, hətta labüdü xilas yoluna çevirir.

Müharibə, göründüyü kimi, zəruri israfçılığa imkan verir. Həm də bunun psixoloji cəhətdən məqbul yolla həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Prinsip etibarilə insanların izafi əməyini məbəd və ehramların ucaldılmasına, dərin quyularla qazılıb yenidən doldurulmasına, hətta sonradan yandırılması şərti ilə, külli miqdarda əmtəə istehsalına yönəlmək daha asan yol olardı. Lakin bu yolla ierarxik cəmiyyətin emosional deyil, yalnız iqtisadi bazasını yaratmaq mümkündür. Məsələ təkcə kütlələrin əxlaq və davranışında deyil. Başları işə qarışdığı müddətdə onların hansı əhvali-ruhiyyədə olmalarının əhəmiyyəti yoxdur. Söhbət Partiyanın özünün mənəvi vəziyyətindən gedir. Partiyanın ən mütəvazi üzvündən də yüksək peşəkarlıq, zəhmətsevərlik, hətta ballı çarçivədə intellekt tələb edilməlidir. Eyni zamanda, onun məhdud düşüncəli, cahil və fanatik olması, davranışının daim qorxu, nifrət və pərəstis əsasında, bütərəstis səviyyəsinə çatan sitayişin üstündə köklənməsi təmin olunmalıdır. Başqa sözlə desək, mental durumu müharibə şəraitinə tam uyğun gəlməlidir. Belə olduqda, ölkənin həqiqətən də müharibə edib-ətməməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Qəti qələbə çalmaq mümkün olmadığından, cəbhədə vəziyyətin yaxşılığı, yaxud bərbadlığı da önəmli deyil. Yeganə vəzifə müharibənin araskəsiməzliyinin təmin olunmasıdır. Partiyanın daim öz üzvlərindən tələb etdiyi, müharibə şəraitində isə daha asanlıqla nail olduğu xəbərxilik və satqınlıq ümumi xarakter alır, daha yüksək mövqe tutanlar imkanlarını daha da genişləndirirlər. Məhz bu səbəbdən də Daxili Partiyada hərbi isteriya və düşməne nifrət hissi özünü daha kəskin büruzə verir. Rəhbər vəzifədə çalışan Daxili Partiya üzvü müharibə ilə bağlı hər hansı xəbərin gerçəkliyi əks etdirmədiyini mütləq bilir. Müharibənin, sadəcə, qazancılı oyuna çevrildiyindən, yerli-dibli aparılmadığından, yaxud tam fərqli məqsədlər naminə aparıldığından xəbər tutur. Lakin belə məlumatlar ikifikirlik vasitəsi ilə asanlıqla neytrallaşdırılır. Başqa sözlə desək, Daxili Partiyanın hər üzvü müharibənin gerçəkliyinə, mütləq qələbə ilə başa çatacağına, Okeaniyanın bütün Yer kürəsinin şəriksiz ağası olacağına sarsılmaz inam bəsləyir.

Daxili Partiyanın bütün üzvləri gələcək qələbəyə əhəmiyyətli yanaşırlar. Qələbənin üstün qüvvənin yardımı ilə ərazilərin daha da genişləndirilməsi, yaxud yeni, qarşısalınmaz silah ixtirası sayəsində əldə olunacağı düşünür. Yeni silah axtarışı fasiləsiz davam etdirilir. Həm də bu elmi axtarış və nəzəri təfəkkürün öz mövqələrini qoruyub saxladığı azsaylı intellektual fəaliyyət sahələrindən biridir. İndi Okeaniyada klassik mənada elm, demək olar ki, mövcud deyil. Yenidildə, ümumiyyətlə, "elm" sözü yoxdur. Keçmiş dövrlərin bütün elmi nailiyyətlərinin əsaslandığı empirik təfəkkür metodu İngosonun əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Hətta texniki tərəqqi də nəticələri yalnız insanın hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmağa ehtiyac duyulan sahələrdə baş verir. İnsan həyatı ilə bağlı faydalı sənətlər baxımından dünya ya bir yerdə dayanır, ya da geri gedir. Tərlələri at qoşulmuş kətanla şumlayırlar, kitabları isə maşınlar yazır. Lakin hakimiyyəti üçün həyatlı əhəmiyyətə malik sahələrdə – hərbi sənayedə və casusluq şəbəkəsinin yaradılmasında hələ də empirik metodu təqdir edirlər, yaxud ən azı, mövcudluğuna dözürlər. Partiyanın iki məqsədi var: bütün yer kürəsini ələ keçirmək və sərbəst düşüncə imkanlarını birləşdirən məhv etmək! Qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün Partiya iki mühüm problemin həllində maraqlıdır. Birinci-insanın arzusu xilafına, onun nə düşündüyünü öyrənmək, ikinci-əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən bir neçə saniyə ərzində yüz milyonlarla adamın məhvinə nail olmaq. Aparılan elmi araşdırmaların əsas hədəfi bunlardır. İndiki dövrün alimi ya mimika, jest və intonasiyaların seçiyəsini incəliklərinə qədər öyrənərək tibbi preparatlar, şok terapiyası, hipnoz və işğəncələr yolu ilə insanın dilindən həqiqəti qoparmağa çalışan psixoloqa inkvizitorun hibrididir, ya da öz ixtisasının hüdudları daxilində insanı kütləvi şəkildə həyatdan məhrum etmək yollarını axtaran kimyaçı, fizik və bioloqdur. Sülh Nazirliyinin Braziliya meşələrində, Avstraliya düzənliklərində, Antarktikanın insan ayağı dəyməyən adalarında gizlədilmiş nəhəng laboratoriyə və sınaq poliqonlarına alimlər dayanmaq bilmədən çalışırlar. Onlardan bəziləri gələcək müharibələrin yerini planlaşdırır, digərləri daha sürətli raketlər, daha dağıdıcı gücə malik partlayıcı maddələr, daha möhkəm zireh işləyib hazırlayır, üçüncü-

lər Yer kürəsinin bütün bitki örtüyünü məhv etməyə yetəcək miqdarda boğucu qazların və suda həll olunan zəhərlərin, hər cür immuniteti dağıtmağa qadir xəstəlik mikroblarının keşfi üzərində çalışır, dördüncülər, okeanın ənginliyinə baş vuran sualtı qayıq kimi, Yer qatının dərin laylarına enə bilən nəqliyyat vasitəsi, yaxud aerodrom və aviadaşıyıcı gəmilərdən asılı olmayan təyyarə quraşdırmağa can atır, beşincilər isə, xüsusi linalzar vasitəsilə yüz min kilometrə uzanan ucuz-bucaqsız kosmik səmada Günəş şüalarını toplayıb lazımı səmərə istiqamətləndirmək, yaxud Yer nüvəsinin dərinliklərinə nüfuz etməklə süni zəlzələlər yaratmaq kimi əlçatmaz ideyaların tətbiqə yararlılığını öyrənirlər.

Hələlik layihələrin hər hansı birinin tətbiqinə yaxınlaşmaq mümkün olmamışdır. Fövqəldövlətlərin heç biri digəri ilə müqayisədə nəzərəcarpaq üstünlük qazanmışdır. Amma işin maraqlı tərəfi başqadır: bu dövlətlərin üçü də indiki axtarışlar nəticəsində əldə ediləcəklərdən daha güclü, daha dağıdıcı silaha-atom bombasına malikdir. Partiya əski adətli üzrə qorunc silahın müəllifliyini öz adına yazsa da, ilk atom bombası 1940-cı illərdə meydana çıxmış, on il sonra isə, geniş miqyasda istifadə edilməyə başlamışdı. O zaman əsasən Rusiyanın Avropa hissəsində, Qərbi Avropa və Şimali Amerikağa yerləşən mühüm sənaye mərkəzlərinə yüzlərlə bomba atılmışdı. Nəticədə, bütün ölkələrin hakim dairələri yenidən atom silahından istifadə edildiyi təqdirdə, mütəşəkkil cəmiyyətə, eləcə də özlərinin hakimiyyətinə son qoyulacağı anlamışdılar. Bundan sonra ortada həttə formal rəziləşmə olmasa da, atom bombardmanları dayandırılmışdı. Hazırda hər üç fövqəldövlət müharibəni nə vaxtsa öz xeyrinə başa çatdırmaq imkanına ümid bəsləyərək, atom bombalarının hazırlanmasını, nüvə silahı ehtiyatlarının artırılmasını davam etdirirlər. Bütünlükdə isə son otuz-qırx ildə hərbi sənəti əslində yerində saymışdır. Doğrudur, keçmiş dövrə müqayisədə indi helikopterlərdən daha çox istifadə olunur. Qırıcı təyyarələri geniş miqyasda pilotsuz qurğular əvəz etməkdədir. Nisbətən müdafiəsiz döyüş gəmiləri öz yerlərini batırmaq qədər nəzərəcarpan deyildir. Məsələn, tank, sualtı qayıq, mermi, pulemyot, hətta tufəng və əl qumbarası kimi döyüş vasitələrindən yəni əvvəlki qaydada istifadə edilir. Mətbuat və teleekranda qanlı döyüşlər haqqında çoxsaylı məlumatlar verilsə də, keçmiş vaxtlardan bir neçə həftə ərzində yüzlərlə, minlərlə, hətta milyonlarla insan tələfatı ilə nəticələnən müharibələri artıq təkrarlanmır.

Fövqəldövlətlərdən heç biri ağır məğlubiyyətlə nəticələnməyə maneçilərə təşəbbüs göstərmir. İrmiqiyaslı hərbi əməliyyat dedikdə isə, bir qayda olaraq, mütləqin üzərinə gözlənilməz hücum nəzərdə tutulur. Hər üç dövlətin əməl etdiyi, yaxud özünü əməl etmiş kimi göstərdiyi strategiyaya eynidir. Bu strategiyaya döyüş əməliyyatları, danışıqlar və anında istifadə edilən qəfil gedişlər vasitəsilə digər düşmən dövləti hərbi bazaların sıx əhatəsinə almaq, ardınca dostluq sazişi imzalamaq və şübhələr dağılına qədər illər boyu sülh şəraitində yaşamaqdan ibarətdir. Sülh dövründə bütün strateji məntəqələrdə atom başlıqları olan raketlər quraşdırmaq, vaxtı çatanda düşməni cavab imkanından məhrum edən ani və sarsıdıcı zərbə endirmək nəzərdə tutulur. Yalnız bundan sonra yeni hücumla həzirləşmək üçün digər dünya dövlətləri ilə dostluq müqavilələri bağlamaq olar. Planın başdan-başa xəyal üzərində qurulduğunu, həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyünü söyləməyə lüzum yoxdur. Digər tərəfdən, Ekvator xətti və Şimal qütbü çevrəsindəki mübahisəli əraziləri çıxmaq şərti ilə heç yerdə hərbi əməliyyatlar aparılmır. İndiyə qədər düşmən ərazisinin işğalı faktına təsadüf edilməmişdir. Fövqəldövlətlər arasında bəzi sərhədlərin qeyri-müəyyənliliyi də bununla izah olunur. Məsələn, Avrasiya üçün coğrafi cəhətdən Avropanın bir hissəsi olan Britaniya adalarını işğal etmək çətin deyildir. O biri tərəfdən, Okeaniya öz sərhədlərini Reyne, hətta Vislaya qədər genişləndirə bilər. Lakin o zaman haqqında danışıqlar da, tərəflərin hamısının əməl etdiyi prinsip-mədəni müstəqillik prinsipi pozulmuş olardı. Əgər Okeaniya əvvəllər Fransa və Almaniya kimi tanınan əyalətləri tutarsa, icrası fiziki baxımdan çətin olan problem - bütün sakinləri məhv etmək zərurəti yaranardı. Yaxud mədəni inkişaf baxımından təxminən Okeaniya ilə eyni səviyyədə olan yüz milyonluq xalqı assimilyasiya etmək lazım gələrdi.

Fövqəldövlətlərin hər üçünün qarşısında eyni problem dayanır. Hərbi əsirlər və rəngli kölələrlə müəyyən ünsiyyət istisna olunmaqla, xaricilərə hər hansı əlaqəyə yol verilməməsi onların mövcudluğu üçün son dərəcə zəruridir. Hətta müəyyən vaxta qədər rəsmi müttəfiq sayılan dövlətə də həmişə böyük şübhə ilə yanaşılır. Əsirləri çıxmaq şərti ilə, Okeaniya sakinini heç vaxt Avrasiya, yaxud İstasiya sakinini görə bilmir. Xarici dillərin öyrənilməsi yasaqdır. Əgər Okeaniya sakinini öcnəbilərə ünsiyyətə girsaydı, onların da özü kimi insan olduqlarını, aldığı məlumatların çoxunun isə həqiqətə uyğun gəlmədiyini öyrənərdi. O zaman yaşadığı bağlı dünyanın qapıları açılardı, Okeaniya insanının vətəndaş əxlaqının təməlinə çevrilən qorxu, nifrət və xudbinlik hissi bir anda havaya buxarlanardı. Odur ki, hər üç fövqəldövlət, İranın, yaxud Misirin, Yava adasının, yaxud Seylonun nə vaxt, kimin əlinə keçməsindən asılı olmayaraq, əsas sərhədləri raketlərdən başqa heç bir qüvvənin aşmaması prinsipinə dönmədən əməl edir.

Bu prinsipin əsasında haqqında heç vaxt danışılmayan, lakin anlayışla qarşılanan və nəzərə alınan əməl - hər üç fövqəldövlətdə həyat şərtlərinin eyni olması əməli dayanır. Okeaniyada hakim təlim İngos, Avrasiyada neobolşevizm adlanır. İstasiyada isə bu təlim, adətən, "Ölüm Kultu" kimi tərcümə olunan Çin istilahi ilə ifadə edilir. Təxminən "Şəxsiyyətin məhvi" mənasını verir. Okeaniya sakininin digər iki təlimin əsasları haqqında hər hansı bilgi alması qadağandır. Lakin okeaniyalının həmin təlimləri əxlaq və insani hisslərdən olan vəhşi oyunbazlıq kimi lənətləmələri hər vasitə ilə təşviq edilir. Əslində, bu üç fəlsəfi təlim biri-birindən fərqlənir. Onların təməlinə çevrildikləri ictimai sistemlərin isə ümumiyyətlə fərqi yoxdur. Hər yerdə eyni piramidal quruluş, yarımallah-rahbər qarşısında eyni sitayiş, müharibəyə xidmət edən eyni iqtisadiyyat mövcuddur. Göründüyü kimi üç fövqəldövlət biri-birlərini fəth edə bilmədikləri kimi, nəticədə etibar ilə virtual qələbədən də üstünlük qazanmırlar. Əksinə, münaqişəni davam etdirdikləri müddət ərzində onlar biri-birini ayaqda saxlayır, baş-başa söykənmiş üç dərz kimi biri-birinə dayaq olurlar. Hər üç fövqəldövlətin hakim dairələri nələri etmək və nələri etməmək lazım olduğunu yaxşı bilirirlər. Onlar qarşılarına dünyanı ələ keçirmək məqsədi qoymuşlar. Eyni zamanda başa düşürlər ki, müharibə davamlı və qələbəsiz aparılmalıdır. Dövlətlərin heç birinin işğala uğramaq qorxusu olmadıqından gerçəqliyin inkarı istər İngosun, istərsə də digər düşüncə sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Burada yəni də əvvəldə dediklərimizi xatırlatmağa lüzum yaranır: davamlı prosesa çevrilən müharibə təbiətini və simasını dəyişmişdir.

Keçmiş dövrlərdə müharibə, mahiyyəti etibarilə gec, ya tez qəti qələbə, yaxud məğlubiyyətlə başa çatırdı. Bundan başqa, müharibə cəmiyyətə mövcud realılıqlara əlaqə saxlamaq imkanı verən əsas vasitələrdən biri idi. Hökmdarlar həmişə təbəələri gerçəkliklə bağlı yanlış təsəvvürlər aşılamağa çalışırdılar. Eyni zamanda hərbi gücün əhəmiyyətini azaltmağa yönələn heç bir illüziyanı yaxın buraxmırdılar. Məğlubiyyət öz arxasınca müstəqilliyin itirilməsini, yaxud digər arzuolunmaz nəticələri gətirə bildirsə, son dərəcə ciddi sığortalanaacaq zəruri idi. Fiziki faktları inkar etmək olmaz. Fəlsəfədə, dində, etikada, siyasətdə iki dəfə iki beşə bərabər ola bilər. Lakin təyyarə, yaxud tufəng istehsalı zamanı iki dəfə iki mütləq dörd etməlidir. Qeyri-fəal millətlər gec ya tez əsarət altına düşürlər. Həqiqi fəaliyyət isə heç vaxt illüziyalara əsaslanmamalıdır. Fəaliyyət qabiliyyətinə yiyələnmək üçün mütləq keçmiş dərslərini öyrənmək lazımdır. Bunun üçün, keçmişdə baş vermiş mühüm hadisələrlə bağlı dəqiq bilgilərə ehtiyac var. Qəzetlər və tarix kitabları həmişə tərəfkeş olublar. Bu gün həyata keçirilən saxtalaşdırılma keçmişdə mümkün ola bilməzdi. Müharibə həmişə sağlamlıq üçün mühafizəçisi idi. Bu işlə əsasən hakim təbəqə məşğul olduğundan, hər bə onları keşiyində daha möhkəm dayanırdı. Müharibəni ya udmaq, ya da uduzmaqdan başqa yol olmadıqından, heç bir hakim təbəqə özünü məsuliyyətsiz apara bilməzdi.

Lakin müharibə uzun müddət davam edəndə təhlükəliliyini itirir. Hədsiz uzanan müharibədə hərbi zərurət anlayışı da yoxa çıxır. Nəticədə texniki tərəqqi dayana bilər. Ən aşkar faktları da nəzərə almamaq, yaxud inkar etmək imkanı yaranar. Əvvəldə də gördüyümüz kimi, adına əl deyilə biləcək tədqiqatlar hə-

ləlik yalnız müharibə məqsədləri ilə davam etdirilir. Mahiyyətinə gəldikdə isə, həmin tədqiqatlar xam xəyaldən başqa bir şey deyil. Üstəlik, onların nəticəsizliyi də heç kimi əndişələndirmir. İlgüzarlığa, hətta hərbi istedadı daha xüsusi ehtiyac duyulmur. Okeaniyada Fikir Polisini çıxmaq şərti ilə bütün fəaliyyət sahələri yarıtmaz qurulmuşdur. Fövqəldövlətlər məğlubedilməz olduqlarından, özlərini az qala ayrıca kainat sayırlar. Belə şəraitdə isə artıq istənilən əqli zorakılığa asanlıqla yol verilə bilər. Reallıq yalnız gündəlik yaşam qayğıları ilə öz mövcudluğunu bürüzə verir: yemək, içmək, haradasa daldalanmaq, əyninə bir şey geyinmək lazımdır, zəhərli maddələri udmaq, yuxarı mərtəbənin pəncərəsindən birbaşa küçəyə addımlamaq olmaz və s. Heyatın yerini təyin edə bilmir. Belə dövrlərin başçıları isə Firona və Sezara da nəşib olmayan mütləq hakimiyyətə malikdirlər. Onların yeganə qayğısı çətinlik yarandığı təqdirdə təbəələrinin kütləvi şəkildə aclıqdan ölmələrinə imkan verməmək, hər bəşəriyyəti rəqiblərininki ilə eyni səviyyədə saxlamaqdan ibarətdir. Bu minimumlar əldə edildikdən sonra, həmin hakimi-mütləqlər gerçəkliyi istədikləri şəkildə salana qədər başdan-ayağa, ayaqdan-başa çevirə bilərlər.

Beləliklə, keçmiş müharibələrin meyarları da bu hərbi-siyasi aksiyanın fırladığı olduğunu söyləməyə əsas verir. İndiki müharibələr buyuzları müəyyən bucaq altında çıxan, bu səbəbdən də bir-birini yaralaya bilməyən bəzi məmül heyvanların savaşına bənzəyir. Lakin müharibə qeyri-real olsa da, mənasız deyil. Müharibə izafə nemətləri udur, ıteraxik cəmiyyətin ehtiyac duyduğu xüsusi mənəvi atmosferin qorunub saxlanmasına imkan verir. Göründüyü kimi, müharibə artıq sırf daxili işə çevrilmişdir. Keçmişdə əksər ölkələrin hakim dairələri ümumi maraqlar naminə hərbin dağıdığı gücünü məhdudlaşdırmağa çalışsalar da, hər halda müharibə aparırdılar və qələbə çalan tərəf məğlubdan bac-xərac alırdı. Bizim dövrdə isə hakim dairələr qətiyyətlə bir-birlərinə savaş açmırlar. Sadəcə, hər bir imtiyazlı qrup öz əleyhdarlarına qarşı döyüşür. Belə müharibənin məqsədi ölkə ərazisini işğaldan azad etmək deyil, mövcud quruluşu qoruyub saxlamaqdır. Ona görə də "müharibə" məfhumunun özü müəyyən yanlışlıq yaradır. Əgər belə demək mümkündürsə, müharibə daimi xarakter aldıqdan sonra artıq hərbiyyət itirmişdir. Müharibənin neolit dövründən XX əsrin əvvəllərinə qədər bəşəriyyətə göstərdiyi xüsusi təzyiq artıq yoxa çıxmış və tamamilə başqa forma ilə əvəz olunmuşdur. Əgər üç fövqəldövlət biri-birinə qarşı müharibə aparmaq əvəzinə, toxunulmaz sərhədləri daxilində əbədi sülh şəraitində yaşasaydılar, nəticə yəne də eyni olacaqdı. Onlar xarici təhlükəni ayırdıcı təsirləndən azad şəkildə öz qapalı kainatlarında yaşamağa davam edəcəkdilər. Əs-lində, daimi sülh də daimi müharibənin eyni olacaqdı. Partiya üzvlərinin əksəriyyəti məsələni çox səthi anlasalar da, "MÜHARİBƏ-SÜLHDÜR!" Partiya şüa-rının əsas məğzi budur.

Uinston bir anlıq mütaliyəyə ara verdi. Gurultu eşidildi-deyərsən haradasa uzaqda marmı partladı. Əlində qadağan olunmuş kitab teleekransız otaqda oturmağın ləzzəti Uinstonun canına yağ kimi yayılırdı. Təklili və sakitliyi də bədənindəki yorğunluq, kreslonun yumşaqlığı, pəncərədən içəri dolub yanağı oxşayan meh kimi fiziki şəkildə hiss edirdi. Kitab onu məftun etmişdi, daha doğrusu, inamını möhkəmləndirmişdi. Müəyyən mənada yeni heç bir şey öyrənməmişdi, amma ən cəlbədi cəhat da elə bu idi. Dağınıq fikirləri nizama sala bilsəydi, Uinstonun özünün demək istədiyi mətləblər bu kitabda şərh olunmuşdu. Kitab onun ağına bənzəyən bir ağılı məhsulu idi. Lakin əsər müəllifinin ağı qat-qat güclü, sistemli idi, qorxu nə olduğunu bilmirdi. Uinston düşündü ki, ən yaxşı kitablar insan bildiklərini çatdıran kitablardır. Bayaq yarımçıq qoyduğunu birinci fəslə qayıtmaq istəyirdi. Eyni anda pilləkəndə Culiyanın ayaq səsləri eşidildi. Qızı qarşılaşmaq üçün kreslodan qalxdı. Culiya qəhvəyi rəngli alet çantasını döşəməyə tullayıb Uinstonun boynuna sarıldı. Bir həftədən çox idi ki, görüşmürdülər.

--Kitab məndədir, - deyə bir-birlərindən aralanan kimi Uinston xəbəri çatdırdı.

--Hə, götürməsən? Yaxşı, - Culiya xüsusi maraq göstərmədən dilləndi. Dərhal da qəhvə dəmləmək üçün kerosinkanın önündə dizləri üstə döşəməyə çökdü.

Yataqda yarım saat vaxt keçirəndən sonra yenə kitabla bağlı söhbətə qayıtdılar. Aşağın havası kifayət qədər sərin olduğundan odevəli üstlərinə çəkməmişdilər. Aşağın yenə tanış mahni səsi və daş döşəmədə əks-səda verən dikdaban çəkmələrin təqtilisi eşidildi. Uinstonun ilk gəlişində gördüyü, bürünc rəngli qolları Normandiya sütunlarını xatırladan nəhəng qadın elə bil indiyə qədər həyətdəki yerindən tərpənməmişdi. Elə gün yox idi ki, o, gah sıxlaqları dodaqları arasında tutaraq, gah da gur səslə sevimli mahnisini oxuyaraq həyətdə təkne ilə zivə arasında addımlayıb paltar sərməsin. Culiya böyür üstə çevrildi. Deyəsən, artıq yuxuya gedirdi. Uinston döşəməyə düşmüş kitabı götürüb çarpayının baş tərəfində oturdu.

--Kitabı oxumaq lazımdır, - dedi. - Sən də oxumalısan. Qardaşlığın bütün üzvləri onu oxumalıdılar.

--Sən oxu, - qız gözlərini açmadan dilləndi. - Bərkənd oxu. Belə daha yaxşıdır. Sonra getməmişdən qabaq mənə də danışarsan.

Saatın əqrəbləri altını, yeni 18-i göstərirdi. Qarşıda hələ üç-dörd saat vaxtları vardı. Uinston kitabı dizinin üstə rahatlayıb oxumağa başladı.

I FƏSİL CAHİLLİK - QUVVƏDİR

Bütün yazılı tarix boyu, çox ehtimal ki, neolit dövrünün sonundan etibarən dünyada üç növ-Ali, Orta və Aşağı növ insanlar olmuşdur. Onlar öz aralarında dəfələrlə yenidən bölünmüşdülər, saysız-hesabsız fərqli adlarla dünyaya gəlmişdilər, əsrdən əsrə sayları arasındakı nisbət, eləcə də bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibətləri dəyişirdi. Lakin mahiyyət etibarı ilə cəmiyyətin qeyd etdiyimiz düzəni heç bir təbəddülata uğramamışdı. Hətta ən cəhanşüml sarsıntılarından, ən qarşısızalmaz dəyişikliklərdən sonra da bu quruluş hara atılmasından asılı olmayaraq ilkin vəziyyətini alan haciyatmaz oyunağı kimi əvvəlki düzenini bərpə etmişdi.

- Culiya, yatmamısan? - Uinston soruşdu.

- Yox, əzizim, qulaq asıram. Oxu. Gözəldir.

Uinston qaldığı yerdən davam etdi:

Bu üç qrupun məqsədləri tamamilə fərqlidir. Ali təbəqənin niyyəti ucaldığı mərtəbədə qalmaqdır. Orta təbəqə yerini Ali təbəqə ilə dəyişmək istəyir. Aşağı təbəqəyə gəldikdə isə o, daim ağır zəhmət altında əzildiyindən təsadüfdən-təsadüfə gündəlik həyatın hüduqlarından kənara baxmaq imkanı əldə edir və müəyyən məqsəd ətrafında birləşməyi bacaranda bütün ayrı-seçkiliklərin aradan qaldırıldığı, hamının bərabər olduğu cəmiyyət haqqında düşünür. Beləliklə, tarix boyu əsas cizgiləri həmişə eyniyyət təşkil edən mübarizə dönə-dönə təkarlanırdı. Uzun əsrlər boyu Ali təbəqənin hakimiyyətinə heç bir təhdid hiss olunmur. Lakin tez, ya gec elə məqam gəlir ki, Ali Təbəqəyə özünə inamını, ya məharətli idarəçilik qabiliyyətini, ya da hər ikisini birdən itirir. Qəndə özünü azadlıq və ədalət uğrunda mübariz kimi qələmə verməklə Aşağı təbəqənin də rəğbətini qazanmış Orta təbəqə yuxarıların hakimiyyətini devirir. Məqsədinə çatdıqdan sonra o, Aşağı təbəqəni yenidən əvvəlki kölə vəziyyətinə qaytarır, özü isə Ali təbəqəyə çevrilir. Bu arada iki təbəqənin birindən, yaxud hər ikisinin qopub ayrılmaqları yeni Orta təbəqə kimi formalaşır və mübarizə təzədən qızışır. Üç təbəqədən yalnız Aşağı təbəqə heç vaxt hətta müvəqqəti də olsa məqsədlərinə çatıbilmir. Tarix boyu maddi tərəqqinin əldə edilmədiyini söyləmək böyük mübahilə olardı. Hətta bu gün, tənəzzül dövründə də adi bir adam maddi cəhətdən özünün bir neçə əsr əvvəlki soydaşından qat-qat yaxşı yaşayır. Lakin maddi rifah halının yaxşılaşması, davranış qaydalarının yumşalması, istənilən islahat və inqilabların həyata keçirilməsi bəşəriyyəti bərabərlik ideyasına bir millimetr də

yaxınlaşdırma bilməmişdir. Aşağı təbəqənin fikrincə, tarixi dəyişikliklərin heç biri köhnə sahiblərin yeniləri ilə əvəzlənməsindən başqa məna kəsb etməmişdir.

XIX əsrin sonlarında eyni sxemin dəfələrlə təkrarlanması müşahidəçilərin çoxuna bəlli oldu. Bunun ardınca tarixi dövrü proses kimi təfsir edən, qeyri-bərabərliyin cəmiyyətin dəyişməz qanunu olduğunu sübuta yetirməyə çalışan elmi məktəblər meydana çıxdı. Təbii ki, əvvəllər də həmin təlimin tərəfdarları vardı. Lakin onun məhz indiki şəkildə təqdimi əhəmiyyətli dəyişiklik idi. Keçmişdə cəmiyyətin ıeraxik quruluşunun zəruriliyinə yaranan ehtiyac ilk növbədə Ali təbəqənin istəklərinə cavab verirdi. Belə bir cəmiyyətin vacibliyi haqda krallar və zadəganlar, kilsə xadimləri, vəkilər, habelə tüfeyli həyat keçirən digər boşboğazlar vəz oxuyurdular. Qara camaata isə məzar evindən o tərəfdəki xəyalı dünyada mükafat vəd olunur, bu yolla başlarının altına yastıq qoyulurdu. Hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı dövrdə Orta təbəqə azadlıq, ədalət, qardaşlıq kimi şüarlardan tez-tez istifadə edirdi. Sonra isə insanların qardaşlığı ideyasından həlalik heç bir hakimiyyəti olmayan, amma tezliklə onu ələ keçirəcəklərinə ümid bəsləyən adamlar yararlanmağa başladılar. Artıq deyildi ki, keçmişdə Orta təbəqə də inqilablardan bərabərlik bayrağı altında edirdi. Köhnələr hakimiyyətdən devrildikdən sonra isə azadlıq vəd edənlər yeni despotik rejim qururdu. Ancaq indi yeni Orta təbəqə öz despotizmini əvvəlcədən elan etmişdir. Sosializm XIX əsrin əvvəllərində yaranarsa da, əslində, antik dövrün qul üsyanlarından üzü bəri mövcud olan fikir təliminin son həlqəsi kimi meydana çıxmışdı. Çox güman elə buna görə də o, ötən əsrlərin Utopizmi ilə dərin əlaqələrə malikdir. Lakin sosializmin 1900-cü illərdən sonra yayılan bütün təmayüllərində insanların azadlığı və bərabərliyi ideyasından get-gedə daha açıq şəkildə imtina olunmağa başlanmışdı. Əsrin ortalarında meydana çıxan yeni hərəkatlar – Okeaniyadakı İngos, Avrasiyadakı neobolşevizm, habelə İstasiyadakı Ölüm Kultu cərəyanı artıq şüurlu şəkildə qarşıqlarına Qeyri-azadlığın və Qeyri-bərabərliyin əbədləşdirilməsi məqsədini qoymuşdular. Bu yeni hərəkatlar, təbii ki, əvvəlki təlimlərdən əmələ gəlirlər, onların adlarını yaşatmağa meyillidirlər, sözdə eyni ideologiyaya sadiq qalırlar. Amma yeni təlimlərin hamısının ümdə məqsədi lazım bildikləri anda inkişafı dayandırmaq və tarixi dondurmaqdan ibarətdir. Tarix saatının əqrəbi daha bir dəfə tərpənməli və əbədi durdurulmalıdır. Həmişəki kimi, Ali təbəqə Orta təbəqəni devirəcək, sonra özü Ali təbəqə olacaq. Lakin düzgün seçilmiş strategiya bu dəfə Ali təbəqəyə statusunun dəyişməzliyini əbədi qorumaq imkanı verəcəkdir.

Yeni doktrinaların meydana çıxması həm tarixi biliklərin zənginləşməsi, həm də XIX əsrdən əvvəl rüşeym halında qalmış tarixilik hissənin qüvvətlənməsi ilə bağlıdır. Tarixin dövrü inkişaf prosesi indi daha anlaşılqı idi, yaxud belə görünürdü. Əgər proses anlaşılın idisə, deməli, həm də dəyişə bilən idi. Amma daha dərin qatdakı prinsipial səbəb XX əsrin əvvəllərində artıq insanların bərabərliyi ideyasının gerçəkləşməsinin texniki baxımdan mümkünlüyündə özünü göstərirdi. Aydın məsələdir ki, insanlar fitri istedad mənəsində əvvəlki kimi yənə də bərabər deyildilər; özünün müəyyən qabiliyyətləri ilə bir insanı başqası ilə müqayisədə yənə də üstün vəziyyətdə ola bilirdi. Lakin sinfi fərqlər və maddi qeyri-bərabərliklər əvvəlki kimi kəskin şəkildə təzahür etmirdi. Keçmiş əsrlərdə sinfi fərqlər yalnız labüdə deyil, həm də arzuolunan sayılırdı. Sivilizasiyaya yiyələnmənin əvəzi qeyri-bərabərliklə ödənmışdi. Maşın əməyinə əsaslanan sənaye istehsalının inkişafı isə vəziyyəti daha da dəyişirdi. Doğrudur, hətta bu şəraitdə də insanlar yənə əvvəlki kimi fərqli işləri yerinə yetirirdilər. Amma onların fərqli sosial, yaxud iqtisadi səviyyədə yaşama zərurəti aradan qalxmışdı. Odur ki, hakimiyyətə gəlməyə çalışan yeni qruplar bərabərlik fikrinin artıq ülvü idealdən qorxunc təhlükəyə çevrildiyini düşünürdülər. Dinc və ədalətli cəmiyyətin qeyri-mümkün göründüyü ibtidai dövrlərdə insanlara bərabərlik fikrini tələin etmək daha asan idi. Qanunların basqısı və ağır əməyin mövcud olmadığı yer üzündəki cənnətdə birgə yaşamaq ideyası min illər boyu insanların xəyalını məşğul etmişdi. Hətta istənilən tarixi dəyişiklikdən öz xeyirləri üçün yararlanmağı bacaran qruplar belə bu xəliyanın təsirindən tam uzaqlaşa bilməmişdilər. Fransız, ingilis və amerikan inqilablarının varisləri insan hüquqları, söz azadlı-

ğı, qanun qarşısında bərabərlik kimi dəbdəbəli ibarələrə inanırdılar, hətta müəyyən mənada davranış və hərəkatlarını elan etdikləri prinsiplərə uyğunlaşdırmaq isteyirdilər. Lakin XX əsrin qırxıncı illərinə doğru siyasi fikrin bütün əsas təmayülləri artıq avtoritar səciyyə almışdı. Məhz Yer üzərində cənnət ideyasının həqiqətə çevrilməsi imkanı yarananda insanlar onu dəyərdən salmışdılar. Adından və istiqamətindən asılı olmayaraq hər yeni siyasi təlim insanların gəriyə-ieraxik quruluşa, hüquqların məhdudlaşdırılmasına aparırdı. Təxminən 1930-cu illərdə, artıq despotik münasibətin sirtləşməyə başladığı dövrdə uzun müddət, bəzi məsələlərlə bağlı hətta yüz illər qabaq yaddan çıxarılmış təcürbə-məhkəmə qərarı olmadan həbsə atmaq, kütlənin gözü qarşısında edam etmək, hərbi əsirləri kölə kimi işlətmək, lazımı ifadələrin alınması məqsədilə işgəncə vermək, girov götürmək, bütöv xalqları doğma torpaqlarından köçürmək yənədən adi hala çevrildi. Özlərini mütləqqi fikirlə, ziyalı sayan adamlar isə, nəinki bu özbaşınalıqlara dözümlü yanaşmağa, hətta tərəfdar çıxmağa başladılar.

Bütün Yer kürəsini bürüyən milli mücadilələr, vətəndaş müharibələri, inqilab və əksinqilablardan on il sonra İngos, eləcə də onunla rəqabət aparan təlimlər püxtələşmiş siyasi nəzəriyyələrə çevrildilər. Lakin bu nəzəriyyələrə qədər də eyni əsrin əvvəllərində ümumi şəkildə totalitar adlandırılan biləcək müxtəlif sistemlər meydana çıxmışdı. Ümumi xaosdan doğulacaq dünyanın əsas cizgiləri artıq aydın görünməkdə idi. Bu dünyada kimin ağılıq edəcəyi də eyni dərəcədə aydın idi. Yeni aristokratiya əsasən bürokratlardan, alimlərdən, texniki ziyalılardan, həkmlar ittifaqları rəhbərlərindən, ictimai xadimlərdən, sosioloqlardan, müəllimlərdən və peşəkar siyasətçilərdən təşəkkül tapırdı. Mənşə etibarilə yaxşı maaşlı orta təbəqədən, yaxud fəhlə sinfinin yuxarı qatından çıxmış bu adamlar mərkəzləşmiş dövlət və inhisarçı sənayenin qısır dünyası ərəşə gətirmiş, bir yerə toplamışdı. Keçmiş dövrlərdəki müxalifləri ilə müqayisədə, onlar çox da ağcöz deyildilər, cah-cəlalə o qədər də meyl göstərmirdilər. Lakin tam bir hakimiyyət hərisi idilər. Ən başlıcası isə, nə istədiklərini bilirdilər, müxalifəti yerlə-yeksan etməkdə böyük əzmkarlıq göstərirdilər. Sonuncu əmil xüsusilə həlledici rol oynayırdı. Bu günün reallıqları ilə müqayisədə, keçmiş bütün əzəzillikləri dişsiz və qətiyyətsiz hərəkat təsiri bağışlayırdı. Lakin hakim dairələr həmişə müəyyən həddə qədər liberalizm ideyalarına yoluxmuş olurdular. Özlərinə hər yerdə müəyyən çıxış yolu saxlamağa çalışırdılar. Hadisələrin yalnız zahiri tərəfi ilə maraqlanırdı, təbəələrin nə düşüdüklərinə qətiyyən əhəmiyyət vermirdilər. Çağdaş meyarlar baxımından hətta Orta Əsrlərin Katolik Kilsəsi daha çox dözümlülük nümayiş etdirirdi. Əsas səbəblərdən biri keçmişdə dövlətin vətəndaşları daimi nəzarətdə saxlaya bilməməsi ilə bağlıdır. Mətbu sözün yaranması ictimai fikri yönəltməyi daha da asanlaşdırdı. Radio və kino isə prosesi xeyli sürətləndirdi. Televiziyanın inkişafı, eyni cihaz vasitəsilə eyni anda dalğaların həmsə qəbul edilməsinə, həm də ötürülməsinə imkan yaradan texniki tərəqqi şəxsi həyatın mövcudluğuna son qoydu. Hər bir vətəndaş, daha dəqiq desək, ən azı izlənməsinə zərurət yaranan hər bir vətəndaş, bütün fərqli məlumat kanalları kəsilməklə, günün iyirmi dörd saatını polisın gözü qarşısında və rəsmi təbliğatın təsiri altında keçirməli olur. Tarixdə ilk dəfədir ki, dövlətin niyyətlərinə tabeçilik sadəcə təmin ediləməyib, həm də bütün vətəndaşların yekdil fikir birliyi əldə olunub.

Əlli-altmışıncı illərin inqilablar dövründən sonra, həmişə belə hallarda olduğu kimi, cəmiyyət Ali, Orta və Aşağı təbəqə şəklində yənədən bölündü. Yeni Ali təbəqənin təmsilçiləri daha sələfləri kimi əl havasına hərəkat etmirdilər. Onlar təhlükəsizliklərini qorumağın yollarını yaxşı bilirdilər. Kollektivliyin olixarxiya üçün ən etibarlı zəmin olması çoxdan məlumdur. Sərvəti və imtiyazları qüvvələrin birləşdirilməsi yolu ilə daha yaxşı qorumaq mümkündür. Şəxsi mülikiyyətin ləğvi ilə bağlı orta əsrlərdə atılan addım bütün sərvətlərin daha məhdud dairədə cəmləşməsinə imkan yaradırdı. Yeganə fərq yeni sahiblərin ayrı-ayrı fərdlər deyil, mütləşkil qruplar olması idi. Fərdi qaydada Partiya üzvü bəzi şəxsi əşyalardan başqa heç nəyə malik deyil. Kollektiv şəkildə Partiya Okeaniyada hər şeyin sahibidir. Partiya bütün ehtiyatları nəzarətdə saxlayır, onlardan özü istədiyi kimi istifadə edir. İnqilabdan sonra Partiya, demək olar ki, müxalifətin müqaviməti ilə

üzlaşmədən hakimiyyəti ələ keçirə bildi. Çünki bütün proses kollektivləşdirmə şüarı altında aparılmışdı. Həmişə ələ hesab edirdilər ki, kapitalistlərin var-yoxu əllərindən alınsa, Sosializm öz-özünə qurulacaq. Və sorğu-sualsız kapitalistlərin əmlakını müsadirə edirdilər. Fabriklər, saxtalar, torpaqlar, mülklər, maşınlar- bir sözlə, hər şey onların əlindən alındı. Alınanlar artıq şəxsi əmlak deyildisə, deməli, ictimai əmlaka çevrilmişdi. İlk Sosialist hərəkatı daxilindən yetişən, onun ibarələrini mənimsəyən İngos Sosialist proqramının əsas müddəasını həyata keçirdi. Təbii ki, buna əvvəlcədən nəzərdə tutduğu və canı düddəsi ilə iqtisadi qeyri-bərabərliyi cəmiyyətin daimi vəziyyətinə çevirmək yolu ilə nail oldu.

Lakin ierarxik cəmiyyətin uzunömürlürlüyü daha dərin səciyyəyə malikdir. İqtidar olan qüvvə dörd səbəbə görə hakimiyyətini əldən verə bilər. O, ya xarici düşmən qarşısında məğlub olur, ya bacarıqsız idarəçiliyi ilə kütlələri üsyana sövq edir, ya Orta təbəqə arasında güclü və narazı qrupun meydana çıxmasına imkan verir, ya da gücünə və hakimiyyət istəyinə olan inamı itirir. Bu səbəblər biri-birindən təcrid vəziyyətində deyillər. Adətən, onların dördü də həmişə təhlükə mənbəyidir. Həmin təhlükələrdən qoruna bilən qüvvə hakimiyyəti daim əldə saxlayır. İqtidar düşərgəsinin mental durumu da həlledici amillərdən biri sayılmalıdır.

Çağdaş əsrin ortalarından etibarən, birinci təhlükə ümumən mövcud deyil. Dünyanı öz aralarında bölən fəvqəldövlətlərin üçü də əslində məğlubedilməzdir; onları yalnız demografik inkişafın zəifliyi nəticəsində yenmək olar. Lakin əlində güclü hakimiyyət toplanmış iqtidar üçün bunun qarşısını almaq qədar də çətin deyildir. İkinci təhlükə də daha çox nəzəri xarakter daşıyır. Kütlələr durduqları yerdə heç vaxt üsyan etmirlər. Təzyiq altında olduqlarına görə isə, yerli-dibli üsyan qaldırmırlar. Onlara müqayisə imkanı verilməyənə qədər, ümumiyyətlə, təzyiq altında yaşadıqlarının fərqi varmırlar. Keçmiş dövrlərin mütəmadi təkrarlanan iqtisadi böhranlarına ümumiyyətlə ehtiyac yox idi və indi belə böhranların yaranmasına yol vermirlər. Lakin heç bir siyasi nəticəsi olmayan geniş miqyaslı digər çatışmazlıqlar meydana çıxa bilər. Bəzən biz onlara təsadüf edirik. Çünki narazılıqların ifadəsi üçün başqa yol qalmamışdır. Texnoloji tərəqqi sayəsində cəmiyyətdə gizli şəkildə özünü göstərməkdə olan izafi məhsul ixtisalsi məsələsinə gəldikdə isə, o, arasıksilməz müharibələr vəziyyəti ilə (III fəslə baxın!) öz həllini tapır. Müharibələr həm də cəmiyyətdəki ictimai ruhu zəruri istiqamətdə kövrəkləmək baxımından sərfəlidir. Beləliklə, mövcud iqtidar təmsilçilərinin fikrincə, hazırkı şəraitdə yeganə gerçək təhlükə bacarıq və qabiliyyəti olan, amma siyasi proseslərdən kənarda qalan, hakimiyyət aqlığı keçirən qrupun yaranmasında, habelə həmin qrup daxilində liberalizm və skeptisizm əhvali-ruhiyyəsinin artmasıdır. Başqa sözlə desək, əsas məsələ maarifləndirmə məsələsidir. Bu həm idarəedicilik qrupun, həm də ondan aşağı səviyyədə dayanan çoxsaylı icraçı dəstələrin şüurunun fasiləsiz şəkildə belli qəlibə salınması məsələsidir. Kütlələrin şüuru isə yalnız mənfəi təsiri qəbul edir.

Əgər hələ də anlamayanlar varsa, burada deyilənlərdən Okeaniya cəmiyyətinin quruluşu haqqında təsəvvür əldə etmək çətin deyildir. Piramidanın zirvəsində Böyük Qardaş dayanır. Böyük Qardaş büllür kimi təmizdir, güclü və hər şeyə qadirdir. Hər uğur, hər nailiyyət onun adına bağlıdır, tərəqqi, xoşbəxtlik, fəzilət onun rəhbərliyi ilə kütlələrin mübarizəyə ruhlandırılması nəticəsində əldə edilmişdir. İndiyə qədər Böyük Qardaşı heç kim görməyib. O, plakatlardakı simadır, teleekrandakı səsdır. Onun heç zaman ölməyəcəyini güman etməyə tam əsasımız var. Doğum tarixi ilə bağlı həmişə bir qeyri-müəyyənlik hökm sürmüşdür. Böyük Qardaş Partiyasının özünü dünyaya təqdim etmək üçün seçdiyi obrazdır. Onun başlıca vəzifəsi məhəbbət, qorxu və ehtiram təçəssüm etdirən qüvvə kimi meydana çıxmasıdır. Bu duyğuları isə hər hansı təşkilatdan daha çox konkret şəxsə münasibətdə hiss etmək asandır. Böyük Qardaşdan sonra Daxili Partiya gəlir. Onun üzvlərinin sayı altı milyon nəfərdir, yaxud Okeaniya əhalisinin iki faizi ilə məhdudlaşır. Daxili Partiyadan sonra Kənar Partiya gəlir. Əgər Daxili Partiya Dövlətin beynidirsə, Kənar Partiyası onun əllərini bənzətmək olar. Daha aıtıda isə, "prol" adlandırdığımız və əhəlinin təxminən 85 faizini təşkil edən lal-kar

kütlə dayanır. Mövcud təsnifata görə, prollar cəmiyyət ierarxiyasında ən aşağı pilləni tuturlar. Çünki Ekvatorial əyalətlərin daim bir qalibin əlindən o birinə keçən kölə əhalisini cəmiyyətin sabit, yararlı hissəsi saymaq qeyri-mümkündür.

Prinsip etibarilə bu qruplara üzlük irsi deyildir. Nəzəri baxımdan Daxili Partiya üzvünün övladı yalnız ailə mənsubluğuna görə həmin Partiyanın üzvü sayıla bilər. Hər bir şəxsin həm Daxili, həm də Kənar Partiyaya üzlük məsələsi on altı yaşdan sonra sınaq yolu ilə öz həllini tapır. İrqi ayrı-seçkiliyə, yaxud bir əyalətdə doğulanlarla müqayisədə başqa əyalətlərin sakinlərinə hər hansı üstünlük verilmir. Partiyanın ən yüksək rütbəli təmsilçiləri arasında Yəhudilərə və Zəncilərə, Cənubi Amerika sakinlərinə, yaxud təmiz qanlı İnduslara təsadüf etmək adi hadisədir. Hər əyalətin idarəedicilik qurumları adətən onun öz sakinləri arasında seçilir. Okeaniyanın heç yerində vətəndaşlar özlərini uzaq paytaxtdan idarə olunan müstəmləkə əhalisi kimi hiss etmirlər. Okeaniyanın paytaxtı yoxdur. Dövlətin nominal başçısının harada olduğunu heç kim bilmir. İngilis dilinin əsas ünsiyyət vasitəsi, Yenidilin rəsmi dil olsa da, baxmayaraq onlar hər hansı şəkildə mərkəzləşdirilməmişdir. Hakim dairələr qan qohumluğu ilə deyil, ümumi əhklamlara mənsubluqları ilə birləşiblər. Əlbəttə, cəmiyyət təbəqələşmişdir. Həm də təbəqələşmə ilk baxışdan irsi təsir bağışlayır. Müxtəlif qruplar arasında sosial nərdivanla aşağı, yaxud yuxarıya hərəkət, kapitalizmə, hətta sənayeləşməyə qədərki dövrlə müqayisədə, azdır. Partiyanın iki qolu arasında müəyyən mübadilə prosesi gedir. Lakin bu yalnız Daxili Partiyadakı zəif adamlardan xilas olmaq, yaxud Kənar Partiyadakı iddialı şəxsləri zərərsizləşdirmək zərurəti yarananda baş verir. Proletariatın Partiyaya aparın yolu, sözün həqiqi mənasında, bağlıdır. Onların sırasından narazılıqların nüvəsinə çevrilə biləcək bacarıqlı adamları Fikir Polisi nəzarətə götürür və ləğv edir. Lakin təsvir edilən vəziyyət cəmiyyət üçün prinsipli sayılır və dəyişməz qala bilməz. Partiya Sözlü köhnə anlamında sinif deyildir. Hakimiyyəti övladlarına ötürmək məqsədi deyil. Əgər indiki bacarıqlı adamlar hakimiyyət zirvəsində saxlamağa başqa yol qalmasa, Partiya tərəddüd etmədən proletariat arasında rəhbər işçilərin bütün bir nəslini yetişdirməyə hazırdır. Partiyanın irsi amillər əsasında qurulmaması böhran illərində müxalifəti neytrallaşdırmaq baxımından çox önəmli rol oynamışdı. "Sinfli imtiyazlara" qarşı mübarizə aparmağa öyrənmiş köhnə Sosialistlər irsi olmayan daimiliyyəyə şübhə edirdilər. Onlar oliqarxik varisliyin bioloji səciyyəsinə zərurət duyulmadığını anlamırdılar. Onlar irsi aristokratiyanın həmişə qısaömürlü olduğunu, seçim əsasında formalaşan təşkilatların, məsələn, Katolik Kilsəsinin mövcudluğunu yüz, hətta min illər boyu davam etdirdiyini başa düşmürdülər. Oliqarxik hakimiyyətin mahiyyəti ata-oğul varisliyində deyil, övlətlərin dirilərə diqtə etdiyi müəyyən dünyagörüşünün və həyat tərzinin davamlılığındadır. Hakim təbəqə yalnız özünə varis təyin etmək səlahiyyətini itirməyə qədər hakim təbəqədir. Partiya isə qanını və genini deyil, özünü əbədləşdirmək haqqında düşündür. Hakimiyyətin Kimin əlində olmasının önəmi yoxdur. Əsas ierarxik quruluşun dəyişməz qalmasıdır.

Dövrümüz üçün səciyyəvi olan bütün inanclar, adət-ənənələr, zövqlər, hissələr, mental münasibətlər yalnız Partiyanın sirlə haləsinin qorunub saxlanması, mövcud cəmiyyətin həqiqi simasının hər vasitə ilə gizlədilməsinə xidmət edir. İndiki şəraitdə fiziki baxımdan nəinki qiyama, bu istiqamətdə hətta kiçik təşəbbüsə də imkan yoxdur. Proletarlardan çəkinməyə qətiyyətlə lüzum qalmamışdır. Öz ümidlərini buraxılmış bu insanlar nəsil-dənəslə, əsrdən-əsrə işləyəcək, doğub-töreyəcək və öləcəklər. Onlar nəinki üsyan haqqında düşüncələr, hətta dünyanın indikindən fərqli ola biləcəyi fikrini heç vaxt ağıllarına gətirməyəcəklər. Yalnız qabaqcıl sənaye texnologiyası prolların mütəşəkkil səviyyədə maariflənmələri zərurətini yaratsa, onlar təhlükəli qüvvəyə çevrilə bilərlər. Lakin hazırda hərbi və ticari rəqabətə heç bir ehtiyac qalmadığından, xalq təhsilinin səviyyəsi gətdikcə aşağı düşür. Kütlələrin hansı fikirdə olub-olmamasının da artıq ələ bir əhəmiyyəti qalmamışdır. Hətta indi onlara intellektual azadlıq da vermək olar. Çünki heç bir intellektləri yoxdur. Partiya üzvünə gəldikdə isə, o, ən əhəmiyyətsiz məsələlərlə bağlı cüzi dəyişikliklərə də dözümsüzlüklə yanaşır.

Doğulandan ölənə kimi Partiya üzvünün həyatı Fikir Polisinin gözləri önündə keçir. Hətta tək qaldığı anlarda da o, heç vaxt heqiqəten tək olduğunu əmin deyil. Daxili yoxdur, o haradadır - yatır, yoxsa oyaqdır, işləyir, yoxsa dincəlidir, vanna otadır, yoxsa yataqdadır, - özünə bildirilmədən, heç bir xəbərdarlıq edilmədən o, daim nəzarət altındadır. Onun heç bir hərəkəti diqqətdən yayınmır. Onun dostları, əlaqələri, arvadı və uşaqları ilə rəftarı, tək qaldığı anlarda sifətinin ifadəsi, yuxuda dediyi sözlər, hətta orqanizminin qeyri-iradi hərəkətləri diqqətlə öyrənilir. Hərəkət bir yana qalsın, ən xırda şıltaqlığı, vərdişlərindəki dəyişiklik, daxili narahatçılığın ifadəsi kimi yozula bilən əsəbi jesti və s. mütləq qeydə alınır. Heç vaxt, heç bir məsələdə onun sərbəst seçim haqqı yoxdur. Digər tərəfdən, hərəkətləri qanunla, yaxud hər hansı dəqiq davranış qaydaları ilə tənzimlənir. Okeaniyada qanun yoxdur. Aşkara çıxarıldığı təqdirdə ölüm hökmü ilə cəzalandırılan fikir və hərəkətlər əslində rəsmən qadağan edilməmişdir. Bitib-tükənməyən "təmizləmələr", tutqlar, həbslər, işgəncələr, buxaraçevirmə emaliyyəti törədilmiş cinayətin cəzası deyil. Bu, özünəməxsus xəbərdarlıqdır, gələcəkdə cinayət törədə biləcək adamların aradan götürülməsidir. Partiya üzvünün yalnız siyasi baxışları deyil, instinktləri də qaydalarla təbii tutulmalıdır. Ondan tələb olunan bəxş və münasibətlərin çoxu hələ prinsipce tam dəqiqləşdirilməmişdir. İngosun irsen qəbul etdiyi ziddiyyətli məsələlər aydınlaşdırılmadan bütün bu məsələlərin yoluna qoyulması da çətinidir. Hər hansı insan təbiəti etibarilə mühafizəkardırsa (Yenidildə xoşgörülmə) uzun-uzadı düşünmədən istənilən şəraitdə hansı inancın düzgün, hansı hissin arzuədilən olduğunu müəyyən edə biləcəkdir. Lakin bununla belə, hələ kiçik yaşlardan başlayaraq özünüdür, aqçara, ikifikirlik kimi Yenidil anlayışları əsasında həyata keçirilən əqli təmrinlər hər hansı məsələ ilə bağlı derindən fikirləşmək istəyini və qabiliyyətini insanın əlindən birtəfəlik alır.

Partiya üzvü şəxsi hisslərlə yaşamamalıdır, sədaqət və entuziazmi isə heç bir sərhəd tanımamalıdır. O, Partiyanın qüdrət və müdrikliliyə pərəstində, xarici düşmənlərə və daxildəki satqınlara nifrətində, yeni zəfərlərin təntənəsinə inamında heç vaxt sarsılmayan sabitlik nümayiş etdirməlidir. Boz, sevincsiz həyatın doğurduğu narazılıq məqsədyönlü şəkildə ölkə hüduqlarından kənardakı əleyhdarların üzərinə yönəlməyi, habelə Nifrət İkidəqiqlikləri tipli tədbirlərin köməyi ilə ətraf ələmə yaymağı bacarmalıdır. Ruhun skeptik, yaxud üsyankar əhvali-ruhiyyəli təzahürələrindən doğa biləcək fikirlər isə hər bir şəxsə hələ kiçik yaşlarından təlqin edilən daxili intizam vasitəsi ilə rüseyində qəbulmalıdır. Bu intizamın hətta uşaqların da anlaya biləcəyi ilkin və ən sadə pilləsi Yenidildə özünüdür adlanır. Özünüdürdur-hər hansı təhlükəli fikrin astanasında instinktiv şəkildə özünü dayandırmaq bacarığıdır. Bura heç bir vaxtda analogiyaların mahiyyətinə varmamaq, məntiqi yanlışlıqlara diqqət yetirməmək, İngosa zidd səsləndiyi təqdirdə ən sadə dəlilləri də yanlış şərh etmək, küfr kimi görülmə biləcək fikirlərə nifrət və barışmazlığı dərhal ortaya qoymaq kimi qabiliyyətlər daxildir. Başqa sözlə desək, özünüdürdur xilasedici səfehlikdir. Lakin sadəcə səfehliklə məsələ bitmir. Əksinə, sirdəki atlet bədənini idarə ediyi kimi, mühafizəkər düşüncədə də xoşgörülmə adamdan ağına və düşüncələrinə hakim kəsil-mək bacarığını tələb edir. Mahiyyət etibarilə Okeaniya cəmiyyəti Böyük Qardaşın qüdrətli, partiyasının isə müdrik və təmiz olması inancının üzərində yüksəlidir. Lakin gerçək həyatda Böyük Qardaş qüdrətli, Partiya isə müdrik və təmiz olmadığından, faktlara münasibətdə yorulmadan, usanmadan hər addımbaşı həssaslıq, çeviklik nümayiş etdirmək lazımdır. Bu məsələdə açar-anlayış aqçaraadır. Əksər Yenidil sözləri kimi aqçara kəlməsi də özündə iki zidd anlayışı birləşdirir. Opponentə münasibətdə bu, həqiqəti bir tərəfə buraxıb aqçara, yaxud qarayaya aqçara demək bacarığıdır. Partiyaya münasibətdə isə, Partiya mənafeyi tələb etdiyi təqdirdə aqçara, qararı isə aqçara adlandırmaq qətiyyəti nəzərdə tutulur. Lakin sözü demək əzdir. Aqçara olduquna inanmağı bacarmaq, qararın aqçara olduğunu bilmək lazımdır. Əksini düşünmək həmişəlik yaddan çıxarılmalıdır. Bu da keçmişin arasıkəsilməz şəkildə dəyişdirilməsi zərurətini yaradır. Yenidildə ikifikirlik kimi məşhurlaşan və yuxarıdakı yanaşma tərzlərinin ehtiva edən tefəkkür sistemi həmin aramsız dəyişikliyin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Keçmişin dəyişdirilməsi iki səbəbdən mühümdür. Onlardan biri ikinci dərəcəlidir, və profilaktiki səciyyə daşıyır. İkinci dərəcəli səbəb, proletariət kimi, Partiya üzvünün də mövcud şəraitə digər adamlarla birlikdə həm də hər hansı müqayisə imkanlarından məhrum olduğuna görə dözməsidir. O, təkə xarici ölkələrdən deyil, keçmişdən də tam təcrid olunmalıdır. Çünki əcdadlarından yaxşı yaşamasına, həyat səviyyəsinin günü-gündən yüksəlməsinə inamını yalnız bu yolla mümkündür. Lakin keçmiş dəyişdirilməyin daha mühüm səbəbi Partiyanın müdrikliliyinin və təmizliyinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır. Bütün təsadüflərdə Partiyanın fikir və direktivlərinin doğruluğunu sübut etmək üçün nitqlər, statistik rəqəmlər, sənədlər mövcud vəziyyətə uyğun şəkildə dəyişdirilməlidir. Lakin bu zaman siyasi xətdə, yaxud ehkamlarda hansısa dəyişikliyə yol verildiyini heç vaxtda dila gətirmək olmaz. Çünki nəzəri fikirləri, ən azı, siyasəti dəyişdirmək - öz zəifliyini etiraf etmək deməkdir. Məsələn, bu gün düşünən Avrasiya, yaxud İstasiyadirsə (bunun heç bir fərqi yoxdur!), deməli o, həmişə düşünmüşdür. Faktlar bunun əksini deyirsə, faktların özünü dəyişdirmək lazımdır. Beləcə, tarix arasıkəsilmədən yenidən yazılır. Həqiqət Nazirliyinin hər gün məşğul olduğu keçmişin saxtalaşdırılması işi rejimin sabitliyini qorumaq baxımından Sevgi Nazirliyinin cəza tədbirlərindən və casusluq fəaliyyətindən az önəmli deyildir.

Keçmişin dəyişməliyi İngosun əsas ehkamıdır. Keçmişdəki hadisələrin obyektiv şəkildə mövcud olmadığı sübuta yetirilmiş məsələdir. Bu hadisələr sənədlərdə və insanın yaddaşında yaşamışdır. Deməli o, keçmiş yalnız sənədlərə və xatırlananlara uyğun gələnir. Bir halda ki, Partiya bütün yazılı sənədlər və özünün bütün üzvləri üzərində tam nəzarəti həyata keçirməyə qadirdir, o zaman keçmiş də məhz Partiyanın istədiyi şəkildə olmalıdır. Başqa sözlə desək, keçmiş dəyişən xarakterə malik olsa da, heç bir təsadüfdə xüsusi dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Çünki keçmiş indiki anın tələblərinə uyğun şəkildə yenidən yaradılmışdırsa, deməli, bu, yeni versiyada keçmişin özünüdür və başqa heç bir fərqli keçmiş mövcud olmamışdır. Belə yanaşma təzi hətta eyni hadisənin il ərzində bir neçə dəfə tanınmayacaq dərəcədə dəyişildiyi təsadüflərdə də özünü tamamilə doğruldu. Çünki hər yeni dəyişiklik anında mütləq həqiqət yalnız Partiyaya bəllidir. Belədirsə, mütləq həqiqət heç vaxtda mövcud olandan fərqlənə bilməz. O da aydındır ki, keçmiş nəzarət yaddaşın təmrinindən asılıdır. Bütün yazılı sənədləri bu günə uyğunlaşdırmaq məsələnin sifət mexaniki tərəfidir. Hadisələrin məhz yenidən təxəyyüldə canlandırılan şəkildə baş verməsinin xatırlanması daha vacib məqəmdir. Yaddaşları dəyişdirmək, yazılı sənədləri saxtalaşdırmaq lazımdırsa, o zaman haçansa belə işin görüldüyünü unutmaq da zəruridir. Əqli qabiliyyət tələb edən hər şey kimi bu hiyləni də mənimsəmək mümkündür. Partiya üzvlərinin əksəriyyəti, intellekti və mühafizəkərliliyi ilə seçilənlərsə hamısı həmin qabiliyyətə yiyələnirlər. Köhnə dildə proses "gerçəkliyin nəzarətdə saxlanması" adlanırdı. Yenidil isə onu ikifikirlik kimi qəbul edir. İkifikirlik daha geniş anlayışdır.

İkifikirlik eyni anda iki əks fikrə malik olmaq və onların ikisini də qəbul etmək məharətidir. Partiya intellektualları yaddaşın hansı istiqamətdə dəyişməli olduğunu yaxşı bilir. Bu yolla gerçəkliyə kələk gəldiklərini də əla başa düşürlər. Lakin ikifikirlik vasitəsi ilə həm də özlərində gerçəkliyin dəyişikliyə uğramaması illüziyasını yaradırlar. Proses şüurlu səciyyə daşmalıdır. Yoxsa, dəqiqliyi şübhə doğura bilər. Eyni zamanda şüursuzluq effekti də güclü olmalıdır. Həmin effekt çatışmayanda yalana görə əzab və günah hissi ortaya çıxır. İkifikirlik-İngosun mahiyyətidir. Çünki Partiya qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq yolunda şüurlu yalandan da ifadə edir. Bu isə xüsusi bacarıq tələb edir. Aqçara yalan danışmaq və ona səmimiyyətlə inanmaq, işə yaramayan faktı unutmaq və zərurət yarananda yenidən yaddaşın dərinliklərindən eşəyib çıxarmaq, obyektiv gerçəkliyin mövcudluğunu inkar etmək və bütün bu müddət ərzində həmin gerçəkliyin içərisində yaşamaq - bunlar hamısı qaçılmaz zərurətdir. Hətta "ikifikirlik" istilahlından istifadə zamanı da mütləq ikifikirlik təcrübəsinə əsaslanmaq vacibdir. Çünki həmin sözü işlədəndə sən gerçəkliyə münasibətdə hiyləyə əl atdığıni etiraf etmiş olursan. Lakin ikifikirliyin növbəti aktı ilə bu düşüncəni yad-

daşından silirsən. Beləcə, proses sonsuzluğa qədər davam edir. Həm də yalan həmişə həqiqətdən bir addım irəlində olur. Nəticə etibarilə məhz ikifikirillik sayəsində Partiya tarixi məhbəsa salmağa (kim bilir, proses bəlkə hələ min il də davam edəcəkdir) nail olmuşdur.

Bütün keçmiş oliqarxiyalar həssaslığın korşalmasına, yaxud çox yumşaq davranışlarına görə hakimiyyətdən devrilməmişlər. Onlar ya küt və təşəxxüslü olduqlarından yeni şəraitə uyğunlaşmağı bacarmır və taxtdan salınırdılar, ya da liberallıq və qorxaqlıq edir, güc tələb olunan məqamda güzəştə gedir, nəticədə yenə də taxt-taclarını itirirdilər. Başqa sözlə desək, oliqarxiyaları ya şüurluluq, ya da şüurun aşınması məhv edirdi. Partiyanın ən böyük nailiyyəti hər iki şəraitin eyni zamanda mövcud ola bildiyi fikir sistemi yaratmasıdır. Onun hakimiyyəti digər heç bir intellektual zəmin üzərində əbədi ola bilməzdi. İqtidara gələn və hakimiyyətinin daimiliyim istəyən qüvvə gerçəklik hissini də dəyişməyə qadir olmalıdır. Hakimiyyətin sirri öz düzlüyünə olan inamla keçmişin səhvlərindən öyrənilmiş Bacarığı birləşdirməkdir.

İkifikirillikdən ən məharətlə yararlananların ikifikirilliyi kəşf edən, onu geniş əqli başqatma sistemə çevirənlərin özləri olduqlarını söyləməyə lüzum yoxdur. Mövcud hadisələr haqqında daha çox məlumata yiyələnənlər bizim cəmiyyətdə də dünyanı olduğu kimi qəbul etmək fikrindən uzaq dayananlardır. Bir sözlə, nə qədər çox bilirsənsə, illüziyalar da o qədər güclüdür. Nə qədər ağıllıysansa, o qədər də dəlilsən. Cəmiyyət sosial pilləkənlə qalxdıqca, hərbi isteriyanın müvafiq şəkildə yüksəlməsi də buna əyani misal ola bilər. Mühəribəyə daha rəşadətli münasibət mübahisəli ərazilərdəki məğlub xalqların təmsalında müşahidə olunur. Bu xalqlar üçün mühəribə onları daim çör-çöp kimi qabağına qatıb qovan dəhşətli sunami kimi bir fəlakətdir. Onların nəzərində kimin qalib gəlməsinin heç bir fərqi yoxdur. Bilirlər ki, ağaların dəyişməsi gördükləri işin mahiyyətini dəyişdirməyəcəkdir. Yeni ağalar da onlarla eynən köhnələr kimi rəftar edəcəklər. Bizim "prol" adlandırdığımız və nisbətən bir az yaxşı vəziyyətdə olan fəhlələrsə mühəribənin fərqi yəqin təsadüfdən-təsadüfə varırlar. Zərurət yarananda onları qorxu və nifrətlə yoluxdurmaq mümkündür. Öz başına qalanda isə, mühəribə heç yadlarına düşmür. Həqiqi mühəribə çoxusu Partiyada, ilk növbədə isə, Daxili Partiyada hiss olunur. Dünyanı fəth etməyin mümkün olmadığını hamıdan yaxşı bilənlər buna hamıdan çox inanırlar. Ziddiyyətlərin – yeni biliklə cahilliyin, riyakarlıqla fanatizmin belə qərribə çulğuşması Okeaniya cəmiyyətinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. Rəsmi təlim təcrübə baxımından buna heç bir ehtiyac duyulmadığı yerlərdə də ziddiyyətlərlə doludur. Məsələn, Partiya Sosializm təliminin əsaslandığı bütün prinsipləri inkar edir və ləkələyir. Həm də bunun Sosializm naminə edildiyi bildirilir. Partiya fəhlə sinfinə münasibətdə əsrlər boyu görünməmiş nifrət təbliği ilə məşğul olur. Eyni zamanda, üzvlərinin əvvəllər fiziki əməklə məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulan və bu məqsədlə hazırlanan fəhlə paltarları-kombinezonlar geyməsi qayğısına qalır. Partiya sistemli şəkildə ailənin birliyini dağıdır. Amma həm də öz liderini ailə yaxınlığının rəmzi kimi qəbul edilmiş Böyük Qardaş adı ilə çağırır. Hətta bizi idarə edən dörd nazirliyin adlarında da faktların həyasızcasına baş-ayaq qoyulması normal hal kimi qəbul edilir. Sülh Nazirliyi mühəribə ilə, Həqiqət Nazirliyi yalanla, Sevgi Nazirliyi işgəncə verməklə, Rifah Nazirliyi isə insanları acından öldürməklə məşğul olur. Bu ziddiyyətlər təsadüfi deyil və yalnız ikiüzlülük kimi də dəyərləndirilə bilməz. Bu – hərəkətdə olan ikifikirillikdir. Çünki məhz ziddiyyətlərin bəşirdirilməsi qeyri-məhdud hakimiyyətə yol açır. Qədimdən bəri mövcud tarixi dövrləşmənin başqa yolu yoxdur. Əgər insanların bərabərliyinə heç vaxt imkan verilməyəcəksə, Ali təbəqə dediyimiz qüvvə öz mövqeyini əbədi qoruyub saxlayacaqsə, onda cəmiyyətin hakim mənəvi şəraiti də idarə edilən dəlilik olmalıdır.

Lakin burada indi qədər, demək olar ki, əhəmiyyət vermədiyimiz bir məsələ qalır. Niyə insanların bərabərliyi ideyası təhrif olunmalıdır? Fərz edək ki, prosesin mexanizmi dəqiq təsvir olunmuşdur. Elə isə, tarixi müəyyən nöqtədə dondurmağa yönəldilən dəqiq planlaşdırılmış, nəhəng fəaliyyəti doğuran səbəb nədir?

Burada əsas sirrə yaxınlaşıyıq. Artıq gördüyümüz kimi, Partiyanın, xüsusən də Daxili Partiyanın ətrafındakı mistik hələ ikifikirilliklə şərtlənmişdir. Daha dərin qatda isə, ilkin motiv, tədqiq olunmamış instinkt gizlənmişdir. Əvvəlcə hakimiyyəti qəsb etməyə təkan verən, sonra isə ikifikirilliyi, Fikir Polisini, fəşləsiz mühəribələri və quruluşun digər ayrılmaz, zəruri komponentlərini yaradan instinkt. Həmin instinkt...

Sessizlik Uinstonun qulağına yeni bir səs kimi çatırdı. Bayaقدan bəri Culiya yadan da səs-səmir eşidilmirdi. Qız qurşaقدan yuxarı çıpaq halda əlini sifətinə altına qoyub böyür üstə yuxuya getmişdi. Qara saçları üzünə tökülmüşdü. Sinəsi eynə ahənglə, aram-aram qalxıb enirdi.

- Culiya!

Cavab gəlmədi.

-Culiya, yatmışsan?

Yenə səs çıxmıdı. Qız yatmışdı. Uinston kitabı örtüb ehməlcə döşəməyə qoydu. Uzanıb odeyalı həm özünün, həm də Culiyanın üstünə çəkdi.

Yenə də əsas sirri öyrənə bilmədiyini düşündü. Uinston necə olduğunu bilirdi, amma bütün bunların niyə baş verdiyini anlamırdı. Birinci fəsil də üçüncü fəsil kimi, mahiyyətcə yeni heç bir mətləb açmamışdı. Sadəcə, bildiklərinin sistemə salınmasına kömək etmişdi. Amma kitabla tanışlıقدan sonra dəli olmadığına əvvəlkindən daha möhkəm inanırdı. Azlıqda qalmaq, hətta tamam tək olmaq dəliliyə dəlalət edə bilməz. Həqiqət var, bir də yalan var. Az qala bütün dünya ilə üz-üzə gələrək, yenə də həqiqətin tərəfində dayanırsansa, deməli, dəli deyilsən.

Batmaqda olan günəşin sarı şəfaqləri pəncərədən düz yastığın üstünə düşürdü. Uinston gözlerini yumdu. Sifətinə yayılan ilıq gün işığı, Culiyanın istəməsi bu dəqiqə qucaqlaya biləcəyi hamar bədəni ona güc və özünə inam hissi tələqin etdi. O, təhlükədən uzaq idi, hər şey qaydasında idi. "Sağlam ağıl – statistik göstərici deyil" – deyə mızıldanaraq yuxuya getdi. Bu sözlərdə çox dərin müdriklik gizləndiyini düşünürdü...

X FƏSİL

Oyananda Uinstonla elə gəldi ki, xeyli yatıb. Lakin köhnə divar saati yalnız 20-30 dəqiqə yuxuladığını göstərirdi. Yenə mürgülədi. Sonra həyatdən qulaqlarının öyrəşdiyi gur mahni səsi eşidildi:

**Artıq çoxdan yoxdur o xoş arzular
İlk yaz günü kimi köçüb getdilər.
Ürəkdə nə qədər arzuların var,
Şirin rəya olub gözənd itdilər.**

Bu səfəh manlı hələ də dəbdən düşməmişdi. Bütün şəhər onu oxuyurdu. Hətta Nifrət Şərqişini də üstələmişdi. Səsə oyanan Culiya şirin-şirin gərənəşib yataقدan qalxdı.

--Yemək istəyirəm, - dedi. - Bəlkə yenə qəhvə dəmləyim? Bu nədir? Hələ bir bax, kerosinka sönüb, su da soyuyub? Culiya kerosinkanı qaldırıb silkələdi. - Heç neft də qalmayıb.

-Bəlkə gedib mister Çarrinqtondan istəyəm?

-Təəccüb qalmalı işdir, - qız başını buladı. - Təzəcə doldurmuşdum. Geyinmək lazımdır. Elə bil hava sərinləyib.

Uinston da qalxıb geyindi. Susmaq bilməyən səsin sahibi isə hələ də oxuyurdu.

**Qoy desinlər mənə: daha az gözle,
Qoy desinlər mənə: zaman həkimdir.
Artıq unutduğum o həzin sözlər,
Yenə də qəlbimi simtək inlədir.**

Uinston kombinezonunun kəmərinə bağlayıb pəncərəyə yaxınlaşdı. Günəş artıq evlərin arxasında görünməz olmuşdu. Həyat əvvəlki kimi işıqlı deyildi. Səkiyə döşənmiş daş plitələr yamyaş idi. Sanki kimse onları təzəcə yumuşdu. Səmanın bacaların arasından görünən hissəsi ilə şəffaf və təmiz idi ki, az öncə onun da yuyulduğunu düşünmək olardı. Qadın yorulmaq bilmədən təkne ilə zivə arasında addımlıyırdı. Dodaqlarının arası paltar sıxlaqları ilə dolub boşalardı. Səsi gah yüksəkələrə qalxır, gah eşidilməz olurdu. Bir ucdan da ara vermədən zivəyə yaş əski asırdı. Uinston fikirləşdi ki, görsən qadın paltar yumaqla ailəsini saxlayır, yoxsa iyirmi-otuz nəvəsinin qabağında qulluqçuluq edir? Culiya gəlib yanında dayandı. İkiyə də heyranlıq hissi ilə aşığadığı nəhəng qadına baxırdılar. Qadın ayaq barmaqları üzərində dikəlib koppuş qollarını zivəyə uzatdı, at sağınısını xatırladan iri yambızları arxaya çıxaraq daha yumru və böyük göründü. Uinston qəflətin onun gözəl olduğunu düşündü. Heç vaxt ağılına gəlməzdi ki, çoxsaylı doğuşlar nəticəsində nəhəngləşən, ağır işdən bərkıyib kobudlaşan, münbit torpağa düşmüş turp toxumu kimi yerə-göyə sığmayan əlli yaşlı qadın gözəl ola bilər. Lakin o, gözəl idi. Uinston hətta öz-özündən soruşdu ki, axı niyə də olmasın? Bürüncə çalan kobud dərisi, qranit parçası kimi möhkəm, formasız silueti sayəsində onun bədəninin qız bədəninə oxşarlığı itbuun meyvəsinin qızıl gülə bənzəyişi ilə müqayisə oluna bilərdi. Lakin kim deyər bilirdi ki, meyvə çiçəkdən yaraşıqsızdır?

- Gözəldir, - deyər Uinston pıçıldadı.

- Budlarının eni azı bir metrə çatır, - Culiya da öz fikrini dedi.

- Bu da onun gözəlliyidir.

Uinston bir əli ilə Culiyanın incə belini qucaqlamışdı. Qız bütün bədəni ilə Uinstonu sıxılmışdı. Amma onların bədənəri dünyaya heç vaxt bir körpə gətirə bilməyəcəkdi. Heç vaxt bacarmayacaqları iş idi. Gələcək onları gılcınca ağızlarında dolayan sözləri, bir də ağılları ilə ana bilərdi. Həyətdəki qadın yəqin ki, böyük ağıl sahibi deyildi. Amma onun güclü əlləri, hərərətli üreyi, doğub-törədən bətni vardı. Uinston qadının indiyə qədər neçə uşaq doğduğunu təsəvvürünə gətirmək istədi. Beləsi çox asanlıqla on beşini də doğa bilərdi. Yəqin tərəvəyi çox qısa çəkmişdi. Yabani qızılgül kimi açılmış, pardaxlanmışdı. Sonra isə yaxşı gübrə verilmiş meyvə kimi şişmiş, bərkimiş, qızırb kobudlaşmışdı. Ardınca yuyub-yığıdırmaq, tikib-yamamaq, bişir-düşür, sil-süpür başlanmışdı. Otuz ildən bəri nəfəsini dərmədən əvvəlcə uşaqlarının, indi də nəvələrinin qulluğunda durmuşdu. Amma bütün bunlardan sonra mahni oxumağa hələ də özündə qüvvə tapır. Qadın haqqında fikirləşərkən duyduğu mistik heyranlıq hissi ilə uzaqdan, bacaların arasından görünən və üfucə qovuşub gözədən itən təmiz, buludsuz səma parçası arasında qəribə bir bağlılıq vardı. Səmanın hamı üçün eyni olduğunu, Avrsiyada da, İstasiyada da, burada da əsla fərqlənmədiyini düşünməyin özü qəribə idi. Bu səma altındakı insanlar da biri-birlərinə çox bənzəyirdilər. Dünyanın hər yerində yüzrlər, minrlər, milyonlarla insan da okeaniyalar kimi cahil, biri digərindən xəbərsiz idilər. Bir-birlərindən yalan və nifrət divarları ilə ayrılmışdılar. Buradakılar kimi onlar da hələ fikirləşməyi öyrənməmişdilər. Lakin ürək, bətn və əzələlərində qüvvə toplamışdılar. O qüvvə bir gün mütələq dünyanın altını üstünə çevirəcəkdi. Əgər gələcəklə bağlı ümid varsa, yalnız prollara bəslənən ümididir. Kitabı oxuyub qurtara bilməsə də, Qoldsteynin gəldiyi nəticənin də belə olacağını bilirdi. Gələcək prollarıdır. Lakin zamanı yetişəndə prolların quracaqları dünyanın ona - Uinston Smitə Partiyasının qurduğu dünya kimi yad və ögey olmayacağına inana bilərdimi? İnanı bilərdi. Çünki həmin dünya ən azı sağlam ağıla əsaslanacaqdı. Bərabərlik olan yerdə sağlam ağıl da olmalıdır. Gec-tez mütələq belə olacaq, gücün yerini şüur tutacaq. Prollar ölməzdir. Həyətdəki nəhəng qadın fiquruna baxanda buna əsla şübhə yeri qalmır. Lap min il keçsə də, dünya dəyişməyənə qədər onlar bütün pisliklərin açığına köçəri quşlar kimi yaşayacaqlar. Partiyanın özünün məhrum olduğu, lakin insanlar da öldürə bilmədiyi həyat eşqini bədənleri ilə bir-birlərinə ötürəcəklər.

-Yadımdadır, - Uinston soruşdu, - ilk dəfə gördüyümüz gün meşənin içindəki talada qaratomyuq bizim üçün necə oxuyurdu?

- Bizim üçün oxumurdu. - Culiya cavab verdi. - Öz kefinə oxuyurdu. Bəlkə heç öz kefi üçün də yox, elə-belə oxuyurdu.

Quşlar oxuyur. Prollar oxuyur. Partiya isə oxumur. Dünyanın dörd bir tərəfində-Londonda, Nyu-Yorkda, Afrika və Braziliyada, sərhədlərin arxasındakı sirlə, yasaq ölkələrdə, Parisin və Berlinin küçələrində, hüdudsuz Rusiya çöllərinə səpələnmiş kəndlərdə, Çinin və Yaponiyanın bazarlarında-hər yerdə çoxsaylı doğuşlardan ölümləri itirmiş, dünyaya gələndən ölənə kimi zillət içində yaşayan bu möhkəm, yenilməz qadın dayanmışdır və ara vermədən öz mahnisini oxuyur. Günlərin birində onun əzəmətli bətnindən mütələq şüurlu varlıqlar dünyaya gələcək! Sən ölüsən, gələcək isə onlardır. Onlar bədənlerini canlı saxlaya bildikləri kimi, sən də ağılını canlı tuta bilsən, o gələcəyə şərik ola biləcəksən, iki vur ikinin dördə bərabər olması haqqındakı gizli təlimi sonrakı nəsilərə çatdırıa biləcəksən.

- Biz ölüyük, - deyər Uinston sükutu pozdu.

- Biz ölüyük, - Culiya etirazsız razılaşdı.

- Siz ölüsünüz, - arxalarından dəmir kimi cingiltli səs eşidildi.

Səksəkə içərisində kanara atıldılar. Uinstonun içi bir anda buza döndü. Culiyanın gözələrinin böyüyüb hədəqədən çıxdığını gördü. Qızın sifəti ağımsov-sarımtıl rəng almışdı. Almacıqlarındakı rəng yanaqları ilə müqayisədə daha parıltılı görünürdü.

- Siz ölüsünüz, - deyər dəmir kimi cingildəyən səs bir də təkrar etdi.

- Səs şəklən arxasından gəlir, - Culiya pıçıldadı.

- Səs şəklən arxasından gəlir, - divardan əks-səda eşidildi. -Durduğunuz yerdə dayanın. Əmr olmayana qədər yerinizdən tərpənməyin.

Başlandı! Axır ki, başlandı. Onlar qımıldanmırdılar, yalnız bir-birlərinə baxırdılar. Qaçıb canlarını qurtarmaq, nə qədər gec deyil, özlərini bayıra atmaq ağıllarına da gəlmirdi. Divardan eşidilən dəmir səsin hökmündən çıxmaq mümkün-süz idi. Şəqqiltli eşidildi. Elə bil ki, qapının rezəsini zərbə vurub açdılar. Şüşə qırıqları döşəməyə səpələndi. Divardakı qravür yerə düşdü, arxadakı telekran üzə çıxdı.

- İndi onlar bizi görürlər, - Culiya dedi.

- İndi biz sizi görürük, - əks təkrarladı. - Otağın ortasında dayanın. Kürək-kürəyə durun. Əllərinizi başınızın arxasında tutun. Bir-birinizə toxunmayın.

Onlar bir-birlərinə toxunmurdular. Lakin Uinstonu elə gəlirdi ki, Culiyanın necə uçduğunu bütün bədəni ilə hiss edir. Bəlkə titrəyən elə özü idi? Dişlərinin biri-birinə dəyib şaqıldamasına hələ imkan vermirdi. Lakin dişləri sözüne baxmırdı. Həm binanın içərisindən, həm də bayırdan ayaq səsləri eşidilirdi. Sanki bütün həyat adamlı dolmuşdu. Daşların üstü ilə nəyi isə sürüyüb aparırdılar. Qadının mahnisini yarıda qırılmışdı. Sonra uzun-uzadı gurultu səsi gəldi. Elə bil paltar təknesini həyat boyu dartırdılar. Ağrının doğurduğu fəryadla səbi qışqırtılar bir-birinə qarışmışdı.

- Ev mühasirəyə alınıb, - Uinston dedi.

- Ev mühasirəyə alınıb, - səs təkrarladı.

O, Culiyanın dişlərinin biri-birinə dəyib necə şaqıldadığını eşidirdi.

- Məncə, daha vidalaşa bilərik, - Culiya dedi.

- Vidalaşa bilərsiniz, -səs dilləndi.

Ardınca isə Uinstonun əvvəllər haradasa eşitdiyi nazik, ziyalılıq ahəngi ilə seçilən fərqli səs gəldi:

- Bir halda ki, vidalaşmaq mövzusunda toxunduq, onda "İki şam yandıraram, Səni dayandıraram, Qılınc çalsam bir kərə, Başın düşəcək yere..."

Uinstonun arxasında nə isə cingilti ilə sınıb çarpayığı səpələndi. Həyətdən pəncərəyə nərdivan uzatmışdılar, ucu pəncərənin çərçivəsinə dayanmış, şüşələri çiliklənilib yerə tökmüşdü. Kimse nərdivanla yuxarı dırmaşdı. Pillekanlardan da ayaq səsləri eşidilirdi. Otaq altı nallı çəkmələr geymiş, əllərində rezin dəyənlər tutmuş qara uniformalı, iri cüssəli adamlarla dolmuşdu.

Uinston daha titrəmir. Hətta gözleri də bir nöqtədə donub qalmışdı. Əsas məsələ tam sakit dayanmaq idi. Gərək döyülmək üçün onların əlinə bəhəna ver-

məyəydir. Peşəkar boksçular kimi ötlü üz, ağız yerinə bıçaqla çətilmiş kimi nazik dodaqları olan biri Uinstonun qarşısında dayanıb rezin dəyənəyini baş barmağı ilə şəhadət barmağının arasında fikirli-fikirli oynadırdı. Baxışları qarşılaşdı. Əllərini başının arxasında tutub, sifəti və bədənini tam müdafiəsiz halda səni vurmağa hər an hazır olan adamın qarşısında dayanmağın doğurduğu dəhşətli köməkçilik vəziyyətini Uinston bütün kəskinliyi ilə hiss edirdi. Dəyənəklili adam ağ rəngli dilini çıxarıb dodaqların yerindəki nazik dəriyə yaladı və ondan aralandı. Yəni cingilti səsi eşidildi. Kimsə masanın üstündəki şüşə press-pap-yeni götürüb zərbə buxarıya çırpdı.

Tortdan qopmuş karameli xatırladan cəhrayı rəngli mərcan qırıntısı döşəmənin üstü ilə dıdırlandı. "Necə balacadır, - deyə Uinston fikirləşdi. -Bu necə balaca imiş..." Arxada kimsə ağır-ağır nəfəs aldı. Tappilti eşidildi. Uinston topuğuna dəyən güclü təpik zərbəsindən müvazinətini itirib yığılmamaq üçün güclə özünü saxladı. Otaqdakılardan biri var gücü ilə Culiyanın qarnına zərbə endirdi. Qız ağrıdan ikiqat oldu. Döşəmədə qıvrılır, nəfəsini güclə çəkirdi. Uinston başını bir millimetr də olsun çevirib baxmağa qorxurdu. Amma hərdən qızın qanı qaçmış sifətini, açıq qalmış ağızını görə bilirdi. Keçirdiyi dəhşətli qorxu hissindən başqa, elə bil Culiyanın ağrısını öz bədənində hiss edirdi. Lakin heç bir ağrı boğulmamaq üçün aparılan mübarizə qədər dözülməz ola bilməzdi. Uinston bunun nə olduğunu yaxşı bilirdi. Can çəkilməsi kimi, dəhşətli ağrı idi. Onun əzabına tablaşmaq üçün mütləq bir udum havaya ehtiyac vardı. Sonra iki nəfər qızın ayaqlarından və çiyinlərindən yapışib kışe kimi otaqdan çıxardılar. Uinston Culiyanın üzünü bir anlığa görə bildi. Sifəti əyilmiş, saralmışdı. Gözləri yumulu idi. Yanaqlarına çəkdiyi rəng ləkəyə bənzəyirdi. Onu son dəfə gördü.

Hələ də müqəvva kimi dayanmışdı. Ona toxunan yox idi. Başında vəziyyətə daxil olmayan, bir qara qəpik dəyəri olmayan fikirlər dolaşırdı. Görəsən, mister Çarringtonu da həbs edə bilərdi? Həyətdəki qadının başına nə oyun açılar? Kiçik təbii ehtiyaca görə mütləq tualetə getmək istədiyini hiss elədi. İstəyinə özü də təəccübləndi. Cəmisini iki-üç saat əvvəl ayaqyolunda olmuşdu. Buxarının üstündəki saatın əqrəblərinin doqquzu, yəni 21-i göstərdiyi diqqətini çəkdi. Amma bayırda hava hələ də kifayət qədər işıqlı idi. Məgər avqustda saat 21-də qaralıq düşür? Bəlkə Culiya ilə vaxtı dəyişik salıblar. Bəlkə bütün gecəni yatıblar? Elədirsə, bayaq düşündüyü kimi, saat 20.30 deyil, artıq ertəsi gün, səhər saat 8.30 olmalıdır. Uinston bu məsələnin üstündə çox da baş sındırmaq istəmədi. Çünki daha heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Dəhlizdə döşəməyə ehməlcə toxunan ayaq səsləri eşidildi. Mister Çarrington otağa daxil oldu. Qara uniformalı adamlar farağət vəziyyəti aldılar, səslər dərhal kəsildi. Mister Çarrington gəlişi ilə sanki hər şey dəyişmişdi. Onun baxışları press-pap-yenin döşəməyə səpələnmiş qırıntılarına sataşdı.

--Şüşəni yığışdırın, - deyə sərt səslə əmr verdi.

Otaqdakılardan biri tez əyildi. Mənzil sahibinin əvvəlki londonlu ləhcəsindən əsər-ələmət qalmamışdı. Uinston yalnız indi teleekrandan eşitdikləri səsin kime məxsus olduğunu fərqlənərdi. Mister Çarrington yenə köhnə məxmər pencəyini geymişdi, amma ağarmış saçları qara rəngdə idi. Eynək də taxmamışdı. Sanki zənninin doğruluğunu yoxlamaq üçün Uinstonu ani və sərt baxışla süzdü. Sonra bir daha maraqlanmadı. Hələ mister Çarringtonu tanımaq mümkün idi, amma eyni zamanda əvvəlki adam olduğunu söyləmək də çətin idi. Qaməti düzəlmişdi, daha cüssəli görünürdü. Qara qaşları həmişəki kimi kolpan deyildi, üzünün qırıqları da yoxa çıxmışdı. Sifətinin bütün cizgiləri əvvəlkindən fərqli idi, burnu da elə bil balacalaşmışdı. Uinstonun gözləri qarşısındakı üz sanki otuz beş yaşlı, soyuqcanlı və ehtiyatlı adamın sifəti idi. Uinston fikirləşdi ki, həyatında ilk dəfə Fikir Polisinin gerçək təmsilçisini görür.

(Ardı var)

İngilis dilindən tərcümə edən:
Vilayət QULİYEV.

◆ POEZİYA

Əlizadə NURİ

PAYIZ NOTLARI

1) Sarışın saçlı bu qızları gördüm,
Kəndimizin yanından keçən
Günəbaxan zəmisini yadıma düşdü
İndi tumla dolu olan günəbaxan zəmisini...

...Elə sarışın saçlı

Bu qızların da

Dolu vaxtı idi...

2) Ürəyim - eşq kitabıdır,
Quran məni bağışlasın, -
Hərdən ürəyimə əl basıb
And içirəm mən...

3) Bu
Viranədə
yaşamaq...
qadağandır!
Ancaq
qadağalarla yaşamaq olar...

4) Bəlkə dünyaya
kənüllü gəlməyənlərdi
intihar edib
öz xoşuyla bu dünyadan gedənlər
bu dünyada hər kəs
özü özünün qatili
intihar edənlər isə

Səbrsiz qatillərdir
sadəcə...

- 5) Hərdən
Qələmi götürüb
bütün yazdıqlarımı
son sözünə kimi
güllələmək istəyirəm...

- 6) Bu bir həqiqət ki, - yalandı sevgi,
Bu bir yalandı ki, - həqiqət də var...

- 7) Təkcə mənim deyil bu gözlər axı,
Mənim gözlərimdə yüzü ağlayır...

- 8) Səni "ağıllı" eşq
dəli eyləyər,
Məni dəli sevdə
ağıllandırar.

- 9) Bəlkə bu ömür -
qaralamadı.
Üzü köçürülmüş
gözəl yazıdı
bəlkə o dünya?

- 10) Göy üzünə
uçan quşlar
bir az yer aparar qanadlarında.
Azalar yer üzünü,
artar göy üzünü.

- 11) Vur - tut bir şeirdi
mənim bu ömrüm.
Görəsən nə qalıb möhürbəndinə...

- 12) O, yüz yaşında da
nakam getdi dünyadan, -
bir nakam eşq sarıdan...

- 13) Gül
öz ətrindən məst olmuşdu.
Dərdim -
bilmədi...

- 14) Dağ özünü yelə verir,
Aranı tər aparır...

- 15) Sən ölməkdən qorxursan
Mən isə ölməməkdən...

- 16) Hansı küncdə istəsəniz,
Vallah, duraram orda -
təki o yerə
Allahın kölgəsi düşsün...

- 17) Bu payız yağışlarından
kəç edən quşların
göy üzünə daşdıqları
qəmli nəğmələrin
qoxusu gəlir.
Bu qar da bəlkə
Elə o quşların lələkləridir?!

- 18) Yol qırağında darıxan
tənha bir ağacam,
çağır məni o bağa...

- 19) Dur yuxudan, ey Gül,
dur gördüyün yuxunu
hüzurunda diz çökən
səhər yelinə danış...

- 20) Bir şeir yazasan
ömrün uzununu,
bir şeir bəsin ola
bitirəndə o şeiri,
sənin son nəfəsin ola...

* * *

- 21) Boğulduğum
bu dünyaya
sən nəfəslik kimi
gəldin...
* * *
- 22) Körpəsiz
beşik kimi
yetimdi,
Sənsiz bu yer kürəsi, ana...
* * *
- 23) İçinə
Heç nə yazmasan da,
Sadəcə,
nəfəsin toxunsun o kağıza -
Mənə bir məktub göndər...
* * *
- 24) Yuxuda görürəm ki,
Sabah ayrılacağıq, -
Yuxudan ayılmağa,
Həvəsim yox azacıq...
* * *
- 25) İlahi, ən böyük işi özünsən
Kiçik bir kölgəndi bu dünya bəlkə?!
* * *
- 26) Müsəlmanın
sonrakı ağı deyirlər,
müsəlmanın sonrakı ağı
budursa,
gör əvvəlki ağı nə gündəymiş, ilahi?!
* * *
- 27) Bütün həsrətlər
məni tanıyır,
bütün ayrılıqlar içində
məşhürəm.
Ömür - müvəqqəti
Çətinlikdir, -
Mən də onu dəf etməklə məşğulam...
* * *
- 28) Dodaqlarının
izi qalmışdı,

Su içdiyən bulaqda
Öpdüm suyu, -
Öpdüm dodaqlarının suda qalan izini...

* * *

- 29) Məni anamın
Ayaqları altında
basdırarsınız, -
lap elə cənnət ana ayağı altında olmasa da...
* * *
- 30) Hər şeyi
su ilə pak etmək
olur,-
göz də göz yaşıyla durulur, ana...
* * *
- 31) Yerdən qalxan toz
Göydən düşən yağışdan
Daha çoxdur,
Bəlkə də ona görə
Bu adamlar belə çirk içindədir...
* * *
- 32) Adını yazdım
Həyatımızdəki tənha ərik ağacına, -
O ağaca sənin adını qoydum!..
Bundan sonra o ağacı sevcəm...
* * *
- 33) 31 dekabr...
Bir "ağac" da kəsildi
Ömür adlı "meşə"dən...
* * *
- 34) Mən
sənə qovuşa bilmədim, -
sən mənim nakam
sevgimsən, vətən...
* * *
- 35) Dəlixananın
Giriş qapısında
Yazı: -
Ağı olan bura düşməz!
* * *
- 36) Ömür - bir cümlədir,
Uzananda
"Sətirdən - sətirə" keçir sadəcə...

* * *

- 37) Ömrüm
gecə qatarı kimi
ötüb keçdi, -
az qala
heç kəs görmədi onu...

* * *

- 38) Dənizin üstündən
qalxan
dumanı görüb qorxdum, -
elə bildim yanır dəniz...

* * *

- 39) Çox baxsan yaxına,
tez yorulursan.
Çalış uzaqlara baxma,
dost,
yaxşı nə varsa,
bizdən çox uzaqdadır...

* * *

- 40) Məni bu
yağışın əlində qoyma, -
Ya məni çətrinlin altına çağır,
Ya gəl, bu yağışa qoşulub gedək...

* * *

- 41) Sağ ol ki,
adımı oğluna qoymusan, -
hər gün adım öpür dodaqlarımı...

* * *

- 42) Bu qəm bir kol dibidi, -
ürəyim bənövşədi...

* * *

- 43) Adını gülə qoydular, -
Bəxtəvər etdilər gülü...

* * *

- 44) Dəniz ola bilməsəm də,
dənizə tərəf baxan
pəncərəm olmaq istədim sənin...

* * *

- 45) Odu söndürmək istəyəndə,
su özü yandı...

* * *

- 46) Hər il - elə bil bir ata evidi, -
İçində on iki "qardaş" oturub...

* * *

- 47) Mənim də gözlərimi götür özünə, -
birdən axşama düşərsən...

* * *

- 48) Əllərini uzat mənə, -
görüm dünya nə boydadı...

* * *

- 49) Kədər, gündüz gəl bizə,
axşam yolu azarsan...

* * *

- 50) Düşüb ölsəm,
ya başıma bir iş gəlsə,
təkcə
əkdiyim çiçəklərə deməyin,
ürəyi yuxadı o çiçəklərin...

* * *

- 51) Bu qədər göz yaşı içində, -
bu nə quraqlıqdı, yay?!

* * *

- 52) Nə olsun ki, karam?
Milyon səsin içində ki
sənin səsinə tanıyıram!

* * *

- 53) Səni sevməyə başım elə qarışdı,
Ömür necə keçdi, bilmədim...
xəbər tutmadım...

* * *

- 54) Qonaq getdiyində evdə
axşam soyuq olsa
ev yiyəsinin pəncəyini atacaqlar çiyinə...
...bu dünyada da qonağıq, -
Bu həyatı çiyənimize
Özgə pəncəyi kimi atblar, dost...

Ramiz KƏRƏM

MƏNİ ÖZÜNÜZƏ DƏRD ELƏMƏYİN

Məni özünüzə dərd eləməyin,
Mən çıxıb gedərəm dərdim içimdə.
Mən çıxıb gedərəm özgə bir yerə,
Yerim boş görünər kəndin içində.

Küsüb incitmərəm dostu, doğmanı,
Küssəm də özümdən küsüb gedərəm.
Mən axıb gedərəm sular səmtinə,
Küləklər səmtinə əsib gedərəm.

Məni özünüzə dərd eləməyin,
"Hərənin öz dərdi özünə dəvə".
Buludlar səmtinə uçub gedərəm,
Bircə yol əlimə düşsə girəvə.

Buludlar səmtinə uçub getməyə,
Bəxtim gətirsəydi quş yaranardım.
Ün yetməz yerlərə - qanadlanardım,
Əlçatmaz yerlərə havalanardım.

Bəxtim gətirmədi; adam yarandım,
Heç kimə, kimsəyə yoxdu minnətim.
Elə adam kimi çıxıb gedərəm,
Olar bu da mənim sizə hörmətim.

YENƏ CAN ATIRAM QÖVSI - QÜZEHƏ

Səni and verirəm bu ağ yağışa,
Səni and verirəm bu əsən mehə.
Görünmə gözümə, ruhum oynayır,
Yenə can atıram qövsi - qüzehə.

Görəndə üz çevir, üzümə gülmə,
Bax bu da etiraf, bu da yalvarış.
Yenə can atıram qövsi - qüzehə,
Yenə hardan yağdı bu zalım yağış?!

Yenə hardan yağdı bu qəfil yağış,
Bunun da ardınca gün dəyə yoxsa.
Sonra saxlamağa məni bu yoldan,
Tanrıya yalvarım, bəndəyə yoxsa?!

Sən elə həmişə qövsi - qüzehsən,
Ara - bir ömürlük, ara - bir qarış.
Min il də yol getsən yetişmək olmur,
Əvvəli ümidli, sonu - aldanış.

SƏNƏ ZƏNG ELƏDİM...

Sənə zəng eləmək könlümə xoşdu,
Könlüm xoş olmasa zəng eləməzdim.
Bəlkə də bu xoşluq yanılmağımdı,
Yanılmış olmasam zəng eləməzdim.

İllər adlasa da bu eşqin üstdən,
Ətri lap dünəndən, bu gündən gəlir.
İllərdi mən burda - öz evimdəyəm,
Ruhum qapınızdan sürgündən gəlir.

Ruhumu gün döydü, yağışlar yudu,
Əvvəlki harayı, sədasi yoxdu.
Daha havalanmır divanə könlüm,
Daha gözlərinin xatası yoxdu.

Yadımda gözlərin, bir də səsindi,
Mən indi bu əziz səsə qəfəsəm.

O qəddər axtardım, aradım səni,
Səsimdən bilərsən təngnəfəsəm.

Səs də xatirədi gözəllik qəddər,
Sənə zəng elədim köhnə həvəslə.
Telefon çıxaran, atana rəhmət,
Əlçatmaz olardı yoxsa bu səs də.

BİR ŞƏHİDİN RUHUNA

Səni götürürlər saz havasıyla,
Anan elə bilir toyundu indi.
Yurdda ən təmiz yer bu qəbir yeri,
Yurdda ən uca yer boyundu indi.

Vətən belə - belə gedir ağ günə,
Ağ günə gedən yol bu qandan keçir.
Ağ günə gedən yol Qarayazıdan,
Dərbənddən, Kərkükdən, Gilandan keçir.

İtib yaraların sayı-hesabı,
Fələk də heç bilmir yaran neçədi.
Dünyada ən qərrib mahal Qarabağ,
Dünyada ən yetim mahal Göyçədi.

Sənin yaraların Vətən yarası,
Heç nə tanımadın Vətəndən böyük.
Sənin Vətən sevgin Vətən boydadı,
Sən ondan böyüksən, o səndən böyük.

Dönüşü olmayan səfər üstəsən,
Əylənə bilməzsən bu son səfərdən.
Daha boylanacaq yaralı ruhun,
Qeyrətdən danışan səhifələrdən.

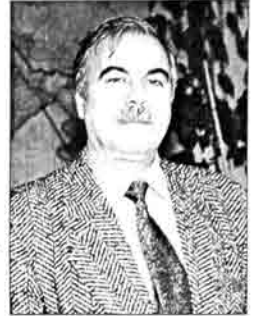
Anan qol qaldırıb dərdədən oynayır,
Bilir ki, dərdinin yoxdu davası.
Ana dilindədi birinci layla,
Sonuncu layladı bu saz havası.

◆ DRAMATURGIYA

Tofiq İSMAYILOV

BAĞ SATILIR

◆
İştirak edənlər:

1. Hüseyin kişi	6. Əhməd
2. Kote	7. Məsmə xala
3. Akif	8. Sürücü
4. Lalə	9. Çörəkçi oğlan
5. Toma xanım	10. Roma

Səhnəyə torbası çörək dolu velosipedli oğlan çıxır. Oğlan ilk bağ qapısını döyür.

Çörəkçi oğlan - A Zeynəb xala, səhərin xeyiri! Çörək gətirmişəm.
Zeynəb xala - Ay aqibətin xeyir, günün bu çörək ətri kimi ləzzətli keçsin, bala.

Çörəkçi oğlan - Sağ ol, ay xala.

Çörəkçi oğlan ikinci bağın qapısını döyür.

Çörəkçi oğlan - Məsmə xala, ay Məsmə xala...

*Bu vaxt səhnəyə başı həsir papaqlı, əlində çalığ, çeşməkli bir kişi gəlir.
O, çörəkçi oğlana yanaşır.*

Çeşməkli kişi - Salam, ay oğul.

Çörəkçi oğlan - Səhəriniz xeyir.

Çeşməkli kişi - Hüseyin kişinin bağı hansıdır?

Çörəkçi oğlan - Bax, elə belə düz gedin, sonra sağa dönərsiz, üçüncü bağ onundu.

Çeşməkli kişi - Sağ ol.

*Çeşməkli kişi səhnəni tərk edir. Çörəkçi oğlan onun ardınca baxır.
Məsmə xala gəlir.*

Məsmə xala - Kimi soruşurdu, ay bala?..

Çörəkçi oğlan - Hüseyin kişinin bağını.

Məsmə xala - Hə, yəqin almaq istəyir. Axı, Hüseyin kişi, deyirlər, bağı satır. Oğlu onu şəhərə - yanına aparır. Böyük adam olub. Hökumət maşınında gəzir. Suğra bacı sağ olsaydı, bu günləri görərdi. Əzrayılın da ki, Allah gözün töksün. Harda yaxşı adam var, o saat gərək apar. Bir-iki il bundan əvvəl Hüseyin kişi cavan oğlan kimi buralarda gəzərdi. Amma indi belə bükülüb... Ay bala, deyirlər, guya məhəbbət adama cavanlıqda lazım olur. Yox, əsl məhəbbət qocalanda yararır. Elə ki evləndin, əlləşirsən, vuruşursan, ev-eşik sahibi olasan, yurd salasan. Uşaq böyüdüb boya-başa çatdırasan. Elə ki, bunları birtəhər eləyib başa çatdırdın, budu ha, gözü çıxmış əzrayıl gəlib birini aparır. O biçərə qalan da ki, elə mənim kimi gözü yaşlı günlərini sayır...

Çörəkçi oğlan - Mən gedim, Məsmə xala.
Məsmə xala - Get, get, bala, Allah köməyin olsun.

Məsmə xala da, çörəkçi oğlan da səhnəni tərk edirlər.

Perdə açılır. Hüseyn kişinin bağı. Həm küçə qapısı görünür, həm də eyvanlı, güllü-çiçəkli bağı bir hissəsi. Bayaq gördüyümüz çəsməkli kişi kənarda dayanıb. Deyəsən, ürək eləmir qabağa getsin. Nəhayət, gəlib darvazanı taqıldadır. Ses-səmir gəlir. Yə-nə tiqıldadır. Bir papiros çıxarıb yandırır. Haçandan-haçana ayağındakı taxta ayaqqabı-ları sürüyə-sürüyə «tak-tak» Hüseyn kişi görünür. O, 60-65 yaşlarında ağ saçlı, ağ saq-qallı nurani bir kişidir. Geyimi köhnə olsa da, görünür ki, səliqə-sahmanlı adamdır. Hüseyn kişi gəlib darvazanı açır. Çəsməkli kişi ilə salamlaşır.

Çəsməkli kişi - Bağışla məni, Hüseyn kişi. Elanı oxuyub gəldim. Deyəsən, bağı satmaq istəyirsən?

Hüseyn kişinin sanki başına qaynar su tökülür, elə doqqazın ağzındaca yerə əyləşir. Papağını çıxarıb dizi üstə qoyur. Papağı altdakı qar kimi ağ araxçını başından götürüb əli ilə başına bir siğal verir. Sonra yenə də araxçını başına qoyub çəsməkli kişiye baxır.

Hüseyn kişi - Yox, ay bala, daha satmıram.

Çəsməkli kişi - Niyə ki?

Hüseyn kişi - Sən də mənim oğlum kimi qərribə suallar verirsən. Əvvəl istəyirdim, indi istəmirəm.

Çəsməkli kişi - Nə deyirəm ki. Sağlığına qismət olsun, sağ ol.

Hüseyn kişi - Dayan, a bala. (Ayağa qalxır) Hara gedirsən? Bir keç içəri, bağa - bağçaya bax, ev-eyişi gözəndən keçir. Bir stəkan çay iç, sonra gəder-sən.

Çəsməkli kişi - Çay içməyə etirazım yoxdur. Amma, bağı səliqə-səhmanı, necəliyi elə uzaqdan adama gəl-gəl deyir.

Hüseyn kişi - Gəl, gəl keç həyatə. Eyvanda əyləş, sənə bir stəkan sə-movar çayı verim. (Həyatə keçirlər) Adın nədir, ay bala!

Çəsməkli kişi - Əhməddir.

Hüseyn kişi - Bilirsən, oğul, mənlük olsa, bu havanı, bu bağı, bu kəndi heç nəyə dəyişməyəm. Oğlum təkid edir ki, deyir şəhərdə 5-6 otaqlı mənzilim var. Tək-tənha burada niyə qalırsan. Hər vaxt gəlib sənə baş çəkmək olmur. Ni-garan qalırım. Bir cib telefonu da alıb mənimçün, amma mən onu işlədə bilmir-əm. Tez-tez zəng edir. Amma elə ki, sarçı yatdı, vəssalam, telefon işləmir. Zəng edə bilmir. (Çay süzür. Özü də əyləşir) İndi mən də qalmışam belə?! Bil-mirəm, nə edim? Gözümün ağı-qarası bir oğlum var. Mühəndisdir. Gəlinim La-lə xanım həkimdir. Bircə də nəvəm var - Kamran. Onun üçün çox darıxıram. Elə məni buralardan köçürsə, o köçürəcək. Soyutma, çayını iç.

Əhməd - Hüseyn kişi, mənim də bir oğlum var. Yoldaşım da ki, özüm ki-mi müəllimdir. Nə vaxtdır bu bağı həndəvərinə dolanıram. Ürək eləmirəm qə-pını döyüm, soruşum. Axır ki, bu gün qərara gəldim. Sən canın, inciməyəsən. Bağı quruluşu, ağacların səliqə-səhmanı məni valeh eləyib. İstəyir, əgər satası olsan, məni unutm. Daha tanış olduq. Hər bazar gəlib sənə baş çəkəcəyəm, əgər izn versən, oğlumu da götürərəm, tanış olarsız. İndi icazənə gedim. İşə ge-cikirəm.

Hüseyn kişi - A bala, bir loxma çörək kəsəyidin, süd içəyidin, mürebbə yeyəyidin, öz bağımin meyvəsinin mürebbasıdır.

Əhməd - Sağ ol, Hüseyn kişi, sağlıq olsun. Bağı satmasan da gəlib gədə-cəyəm innən belə. Sağ ol.

Hüseyn kişi - Nə deyirəm, işin avand olsun.

Hüseyn kişi ayaqqabılarını taqıldada-taqıldada qonağını yola salıb qayıdır. Eyvan-da əyləşib çayını içmək istəyir, yenə darvazanı döyəcəyirlər. Ayağa qalxıb darvazaya sarı gedir. Görür ki, darvazanın qabağında 30-35 yaşlarında bir koppuş, pudralı-kraska-lı arvad və 45 yaşlı bəstəboy arıq bir kişi dayanıb. Havanın isti olmasına baxmayaraq ki-şinin əynində pencek, boynunda qalstuk var.

Toma xanım - A kişi, qapını döyməkdən yorulduq, harda qalmısan?
Arif - Ay Toma xanım, bir səbrin olsun. Çalığışu kimi nə cummusan kişi-nin üstünə...

Toma xanım - (məxfi) Belələri ilə kobud danışırsan yaxşıdır. A kişi, qapını niyə kilidləyirsən? Evə oğru girmək istəsə, bu sınıq-salxaq darvazadan da aşar elə...

Hüseyn kişi - Kimi istəyirsiniz?

Toma xanım - Bağıni yiyəsini. Evdədi? Ay kişi, bir qapını aç də...

Hüseyn kişi - Əvvəla qızım, əvvəl-əvvəl salam verərlər. Sonra icazə istəyərlər. Səninki oldu zorrama.

Arif - Əmican, sabahın xeyir. Biz elanla gəlmişik. Deyilənə görə, bu bağı satılır. İstədik baxaq, bağı sahibləri evdədilər?

Hüseyn kişi - Hə, belə deyir. Buyurun içəri.

Darvazanı açır. Darvaza özünəməxsus bir səslə civildəyir. Toma içəri keçir. Dönüb darvazanın səsini bir də dinləyir.

Toma xanım - Bax, Ağusya, birinci bu «cır-cır» arabının səsini kəsər-sən. Tez bura dəmir bir qapı zakaz ver. Özü də zvonokla olsun. Bildin?

Arif - Darıxma, Toma xanım, keç irəli, əvvəlcə bir bağa, baxaq.

Onlar eyvana tərəf gəlirlər. Ətrafı müşəri kimi seyr edirlər.

Toma xanım - Bu köhnə daxmanın yerində ikimərtəbəli bir bina tikərik. Altı qarac olar, məşinlər üçün, üstü də kruqovoy balkon. Bu gül kollarını, bax bel-ə.... O divara kimi buldozer gətirib dağıtmaq lazımdı. Burada iri bir basseyn tik-dirirsən. Bağıni aşağısında isə «Finski banya». (Arifa) Niyə durmusan?

Arif - Baxıram da.

Toma xanım - (Sumkasını açıb bir qələm və bloknot çıxarıb ona uzadır) Mən dediklərimi yaz. Dediklərimi eləməyincə mən bir də bağa ayaq basmaya-cağam, bildin? Yaz! Darvaza! Baseyn! Finski banya! Qara! Balkon!.. (Toma de-dikcə Arif bloknota qeyd edir. Toma Hüseyn kişiye müraciətə) Suyu necə, var?

Hüseyn kişi - Hə, quyu suyudu. Şirin, göz yaş kimi duru. Əyləşin, bu saat vedrə sallayım, gətirim, için.

Hüseyn kişi su üçün bağıni aşağısına gedir. Toma və Arif qalır.

Toma - Mənə bax, nə ağzına su alıb susmusan? Bir kəlmə də sən danış da. Elə hər şeyi mən deyəcəyəm? Mən soruşacağam?..

Arif - Toma xanım, ər arvadın quludur. Nə buyursan, onu da icra edəcə-yəm. Amma bir az tələs, mən müşavirədə olmalıyam.

Toma xanım - Müşavirə qaçmır. Bağbandan soruş, gör bağıni sahibi kimdir? Bağıni neçəyə deyirlər? Bağbana ayda nə qədər pul verirlər? Əgər sərfə-li olsa, bəlkə, elə biz də onu saxladırıq.

Hüseyn kişi su dolu vedrə ilə gəlir. Vedrəni eyvana qoyur.

Hüseyn kişi - Samovar çayım hazırdı. Çay da içə bilərsiz. Bu da quyu suyudu. Dadına baxın. Şirin bal kimi sudur.

Arif - Bir istəkan, zəhmət olmasa, ver, ürəyim yanır. (Su içir) Əla, sərin, lap şollar suyunun dadını verir. Toma xanım, içirsənmi?

Toma xanım - Yox, istəmirəm. Bağban əmi, bu bağıni sahibi kimdir? Bağıni neçəyə satır?

Hüseyn kişi - (Eyvanın qırağında əyləşir. Papağını çıxarıb dizinə qo-yur, araxçını çıxarıb, başına siğal çəkir. Yenidən araxçını geyir. Haçandan-haçana cavab verir) Oğul, bağıni yiyəsi mənəm.

Arif - Çox gözəl. Gəl tanış olaq. Mənim adım Arifdi. Şəhərin bütün ticarət torqları mənə baxır. Bu da yoldaşım Toma xanımdı. Kosmetoloqdur. De görüm, bağıni neçəyə deyirsən?

Hüseyn kişi - (Kiçik pauzadan sonra) 50 mine.

T o m a x a n ı m - (Təəccüblə) Amerikan puluynan?

H ü s e y n k i ş i - Ay xanım, indi Amerikan pulu kimə lazımdır?

A r i f - Kişi, bu nə bağdı ki, bir əmək pul istəyirsən? Gəl, 25 minə razılaşağ. **T o m a x a n ı m -** Nəə? 25 min? 25 minə elə «daça» almağ olar ki, içi behişt. Bu sınıq-salxaq, hasarsız-qapısız bağın qiyməti çox ola, çox ola 5-10 mindir. Vəssalam.

H ü s e y n k i ş i - Mənə bax, götür arvadını da çıxın gedin. Mən bağ-zad satmıram. Sağ olun.

T o m a x a n ı m - Necə satmırsan? Bəs elan? Ordan bura gəlmişik, bayaqdan arxitektura işi görürük. İndi başlamısan ki, satmıram. Arif, bu nə danışır?

A r i f - A kişi, gəl daşı tək ətəyindən, nə dedik ki, çəstinə deydi? Yəqin, mənim xanımımın sözləri xoşuna gəlmədi. «Qadın bütün yer üzündəki gözəlliklərin yaradıcısıdır» deyiblər. İncimə, ver əlini 10 mini al, köç get. Ver bağı bizə.

T o m a x a n ı m - A kişi, onsuz da bizdən çox bu bağa, bu daxmaya pul verən olmayacaq. Bu ətrafda bir neçə tör-tök bağları alıb birləşdirmək istəyirik. Səninkin də üstəlik.

H ü s e y n k i ş i - Bura baxın, hörmətli «ağalar», mən bağ satmıram. Bilin, 10 min yox, heç 500 minə də satmıram.

A r i f - Bax, bu mənim ünvanım, adım, telefonum olan kartoçkadır. Böyük bir iş adamıyam. Peşmanlasan, zəng vur, görüşüb söhbətləşərik. Gedək, Tomaxanım.

Gedirlər

T o m a x a n ı m - Sağ ol, ay kişi. Bir düşün, sonrakı peşmançılıq fayda verməz haaa...

Hüseyn kişi haçandan-haçana qonaqların ardınca darvazanı bağlamaq üçün ayağa qalxır.

H ü s e y n k i ş i - Ağa? Xanım? Görəsən bunlar kim ola? İş adamı? Deynən al-verçi də...

Eyvana qayıdıb samovardan özünə bir stəkan çay süzüb əyləşir ki, içsin, darvaza yenə döyülməyə başlayır. Hüseyn kişi fikir vermir. Darvaza yenə döyülür. Hüseyn kişi narazı halda başını yellədir.

H ü s e y n k i ş i - (Öz-özünə) Mənə bu bağı satmaq ölməyə bərabər bir şeydir... deyəsən, müştərilər bu gün növbəyə durublar. (Səsini qaldırır) Ay uşaq, kimsən?

Bu vaxt uzaqdan Kote dayının səsi eşidilir. Oltuğunda nard-taxta, elə Hüseyn kişi yaşında bir kişi gəlir.

K o t e - Uşaq ha, mənimlə uşaq arasında azı bir 60 il var. Sabahın xeyir, a kişi, üreyimə min cürə qara-qura gəldi. Darvazanı niyə açmırsan? Allah eləməsin, elə bildim ki, bizim arvad demişkən, getmişən allah rəhmətinə, xəbərimiz olmayıb. Necəsən, Hüseyn kişi. Nəbat bacın deyir ki, görəsən, kişiyə nə oldu, gəlmədi. Axşam söz vermişdi ki, səhər çay içməyə sizə gələcəyəm. Mənə də bəhanə düşdü. Nərdtaxtını vurub oltuğuna çıxdım yola. (Nərdtaxtını ortaliqə qoyur) Dominonu da getirmişəm. (Dominonu da cibindən çıxarıb qoyur, nərdtaxtının üstə).

H ü s e y n k i ş i - Əşi, bu müştərilərin əlindən nəfəs ala bilərəm ki? Biri gədir, o birisi gəlir? Elə bildim, sən də bağ müştərisisən, düz, səsimi çıxarmadım ki, çıxıb getsin.

K o t e - Mən də ki, üzül qonağam, özüm gəldim. Bir tərəfdən sənə görə sevinirəm, deyirəm axır ki, təklidən canı qurtarar, çayını, xörəyini isidib qabağına qoyan olar. O bir tərəfdən bu bağdan, bu həyətdən getməyinə çox heyifsənirəm. Gör neçə vaxtdır sənini bir yerdəyəm; lap cocuq vaxtımdan. Babam demişkən, yadında varmı, Hüseyn kişi, burnu fırtıqlı, eybacər bir oğlan idin?

H ü s e y n k i ş i - Amma sənün ətəyində namaz qılmaq olardı?! Elə indi də sir-sifətinə baxan bir ay çörək yeməz.

K o t e - Mənə bax, elə niyə deyirsən? Kənddə elə bir qız vardı ki, mənə bir baxanda dönüb bir də baxmasın, hə? İstəyir urus olsun, istəyir müsəlman.

H ü s e y n k i ş i - Elədir, hamı səni meymunla səhv salırdı. Bir də dönüb baxırdılar ki, yox bu Kotedir, meymun deyil. Birçə Nəbat bacıdan başqa. Onu da deyirlər ki, gözü pis götürmüş, bu kənddə bir gürcü ola, ona da ərə gedəsən.

K o t e - Mənə bax, özünü yığışdır haaa... Nəbatla işin olmasın. Gəl, gəl, əyləş, bir dərsini verim.

Nərdtaxtını açıb düzür.

H ü s e y n k i ş i - Əhvalım çox pisdir, ay Kote. Uşaq xəbər göndərib ki, nə olur-olsun, bu həftə bağı mütləq satmalısan. Deyir ki, sənün üçün gözəl bir otaq ayırmışım; səliqə -sahnan, üreyin nə istəsə, necə istəsə yaşa özün üçün. Deyir, ay ata, o bağda tək-tənə nə işin var? Eh. Ta demir ki, mən tək deyiləm, elə bağın darvazasını götürək. Onu hər dəfə açib bağlayanda oxuyur. Bəzən ağacda lən kimi taqqıldayır, bəzən də qarğa səsi çıxır. Nəmli havada quzu kimi mələyir. Elə ki, gün çıxır, quruyur, lap qaval səsi verir. Burada hər ağac, hər meynə, hər kol mənimlə danışır, dardını bölüşür. İndi, gəl bunu at, nə var, nə var qocalıbsan, tək qala bilməzsən... Niyə axı?!

K o t e - (qəhərlənmiş) Bəsdir, ay kişi, üreyimi üzdü. Gedirsən get, qalırısan qal. Daha bəsdir deyindin, deyirmək sənün uşaqılıqdan adətindir. Elə çobanlıq edəndə də deyindəndin. Sənün qoyunların çox ot yedi, ay Kote, mənimkilər az. Əşi, səni başa sala bilmirdim ki, qoyun qoyundu, harda ot tapsa ordaca yeyib yatar. Onların dinləri də birdir, ələmləri də. Höcət edirdin. Amma elə ki, tütəyini çıxarıb çalırıdın, istər keçi olsun, istər - qoyun, başlarını qalxızıb səni dinlərdilər. Amma, sən də çalardın ha. El sənün tütəyinin səsinə axışıb gəlirdi. Quşlar, kəpənəklər belə səni dinlərdi... ..Qoyun hansı dağda, hansı dərədə olsaydı tütəyinin səsinə qayıdıb gəlirdi... Eh, hanı indi o günlər. Səhər ala-toranlıqdan qalxardıq, ta günbatana kimi, o dağ sənün, bu dağ mənim...

H ü s e y n k i ş i - Amma indi dörd tərəfi bağlı bir otağa salacaq sənini, quş kimi vaxtında danımı, suyum verəcəklər ki, yeyim, yatım, dincəlim...

K o t e - Kim inanardı ki, mənim üç oğlumun üçü də universitet qurtaracaq. Budur ey... biri yuristdir. O birisi mühasib, üçüncüsü də aqronom. Amma hanı... heç illərlə üzlerini görmürəm. Mən cəhənnəm, heç olmasa gəlib bir analarını görəydilər. Amma di gəl, oxuyan vaxtı cib xərclərinə, qalstuklarına, kinoya getməyə pulu mənəndən alırdılar... Bizim bağçadan, bizim bağdan göy-göyərtilər, meyvə-tərəvəz yığıb bazarda satardım. Hərden şəhərdə dostları ilə mənənnə rastlaşanda «atamdı» deyəndə pamidor kimi pörtürdülər. Əlimdəki zənbildən, belimdəki meşoxdan utanırdılar. Ta demirdilər ki, o zənbil, o meşok onları sürüyüb o rüt-bəyə getirib çıxardı. İndi də yənə o meşok, o zənbilin qazandığından xım-xırd alıb onlara göndərirəm.

H ü s e y n k i ş i - Hə, ata elə atadır. İstəyir cavan olsun, istəyir qoca.

K o t e - (Cibindən tütün torbasını çıxarıb) Dayan görüm, bir qalyanımlı doludurum. Elə ki, vaxtı gəldi, gerek bunu sümürəm. (Qalyanı doldurub) A kişi, kibritin var?

H ü s e y n k i ş i - Var. Amma yənə də gedəndə özünlə aparma ha... özün tütün ala bilirsən, amma allahın bir qutu kibritini mənəndən aparırsan.

K o t e - Ehhh... sən də ayda-ildə bir qutu kibrit verirsən. Həmişə başıma çaxırırsan.

Hüseyn kişi qalxıb kibrit gətirir. Kote dayı qalyanını doldurub çəkir. Bir-iki qullab vurandan sonra

K o t e - Hüseyn kişi, sən o nəvənin canı, bir o tütəyi gətir çal, cavanlığınımı-zı bir yad eləyək. Yoxsa üreyim bu saat partlayacaq...

Hüseyn kişi qalxıb evə girir. Əlində tütək qayıdır. Əyləşib bir çobanbayatı çalır.

K o t e - Əhsən sənə, Hüseyn, lap cavanlıqda çaldığın kimi çalırın. Sən canın, bir o mənim məhəməni dinlət görüm. *(Hüseyn kişi «Sarı gəlin»i çalır. Kote başlayır oxumağa)*

(Oxuyur). **Saçın ucun hörməzlər,
Neylim aman, aman, neylim aman, aman,
Sarı gəlin!**

**Səni mənə verməzlər,
Neylim aman, aman, sarı gəlin!
Sarı gəlin aman, sarı gəlin, boy-boy,
Sarı gəlin!**

**Bu dərinin uzununu,
Neylim aman, aman, neylim aman, aman,
Sarı gəlin! Çoban, qaytar quzunu,
Neylim aman, aman, sarı gəlin!
Sarı gəlin aman, sarı gəlin, boy-boy,
Sarı gəlin!**

*Hüseyn kişi «Sarı gəlin» havasından sonra birdən, gözənilmədən «Suliko»nu çalır.
Kote də başlayır «Suliko»nu oynamağa.*

K o t e - Vallah, mənə elə gəlir ki, gürcülər «Sarı gəlin»i dinləyəndən sonra «Suliko»nu yaradıblar. Necə bilirən?

H ü s e y n k i ş i - Yox, ə. Bu tərəflərdə nə varsa, hamısını ermənilər yaradıb. Tütəyi də, qarmonu da, «Suliko»nu da, dolmanı da.

K o t e - Xaçapurini də. Ə, bu diğalara allah ağıl verməyib də, paxıllıq desən - bunlarda, yalan desən - bunlarda.

H ü s e y n k i ş i - Axmaqlıq desən, o da onlarda.

Hər ikisi gülürlər.

K o t e - Bəsdə, ürəyimizi çəkdi. Sən canın, bir «Şaloko» çal, oynayacağam. *(Kote ayağa qalxıb hazırlaşır. Hüseyn kişi şidirdiği bir hava çalır. Kote dayı cavanlara məxsus əda ilə qocafəndi bir «Şaloko» oynamağa başlayır. Hərdən özü-özünə çəpik də çalır, qışqırır da. Bu səs-küyü maşının siqnal səsi kəsir. Səhnəyə yüyürə-yüyürə 4-5 yaşlarında balaca bir oğlan uşağı gəlir.)*

R o m a - Baba. Babacan!

H ü s e y n k i ş i - Can baba. Balam gəldi. Gözümə işıq gəldi.

Baba-nəvə qucaqlaşır. Bu vaxt səhnəyə Akif və onun arvadı Lalə gəlir.

A k i f - Salam, Kote dayı!

K o t e - Salam, a bala, salam, a qızım.

L a l ə - Necəsən, Kote dayı? Nabat bacı necədir?

K o t e - Sağ ol, doxdur, sən yazdığın dərmanlardan içir, canına dua edir.

K o t e - Ə, Roma, bəs Kote əmiyə salam yoxdu?

R o m a - Hə. Qamar coba, Kote əmi.

K o t e - Qamar coba, oğlum, qamar coba.

L a l ə - Romuqca, icazə ver, biz də baba ilə görüşək. Təkcə sən baban deyil ki, bizim də babamızdır da.

R o m a - Yox, təkcə mənimdir.

H ü s e y n k i ş i - *(Laləyə əl verir)* Xoş gəlmisən, qızım, sən də xoş gəlmisən, ay oğul.

L a l ə - Yox, babacan, icazə ver, səni mütləq öpüm *(Onun o üzündən, bu üzündən öpür).*

K o t e - Bəh, bəh, ağzın şirin olsun. Sən ki, Hüseyn kişini belə çox istəyirsən, daha mən ondan nigaran qalmaram, qoy köçsün şəhərə.

L a l ə - Nə danışırısan, Kote dayı? Onu gözümüzün üstə saxlayacağıq. Heç evdən çölə qoymayacağıq getsin. Yesin-içsin, səhərdən axşama kimi baxsın özü üçün rengli televizora. Bəs pensiyaya niyə çıxıb, istirahət etsin də?!

K o t e - İcazə verin mən gedim. Amma xudahafizləşmirəm. Gedim Nabat bacıya deyim ki, qonaqlarımız olacaq, bir şey hazırlasın.

A k i f - Zəhmət çəkmə, Kote dayı, tez qayıdacağıq. Gəldik atama baş çəkək, gedəsi yerimiz var.

K o t e - Mən onu-bunu bilmirəm. Hünərinizdir Nabat nənəni görməyib gədesiz. Hüseyn kişi, icazənlə öz yaraq-əlbabımı özüm ilə aparım. Həəə, bax bu belə... Bu da belə... Mən getdim...

*Nərdaxtanı qoltuğuna vurur. Domino qutusunu cibinə qoyub gedir.
Hüseyn kişi onu nəvəsi ilə ötürür.*

L a l ə - Görəsən bağı istəyən olub?

A k i f - Nə bilim. İndi soruşub bilirik.

L a l ə - Tez satsaydıq yaxşı olardı. Getmişdim dünən ora, baxdıqca gözüm doymadı. Söz verdilər ki, bir həftə də saxlayacaqlar.

A k i f - Sən də nə görmüsən o mebelde. Adı taxta-tülədir də... bir-iki ilə olaçaq indikinin tayı. *(Pencəyini çıxarıb stolun başından asır).*

L a l ə - Eh, elə şeyləri sən hardan biləsən, ay yazıq. Böyüdüyün yer bu kənd olub. Gördüyün adamlar da ki, Kote dayı, Hüseyn kişi.

A k i f - Yaxşı, yaxşı, yenə başlama təhvil-təsilimə. Oradan pijamamı ver. Gedim dəyişim. Yoxsa istidən ölərəm.

L a l ə - *(Yol çantasını açıb oradan bəzi şeylər çıxarır. Nəhayət, Akifin pijamasını götürür. Ona tərəf atır. Bu hərəkəti bir az kobud görənər)* Al, deyəsən, bu bağa sən atandan çox vurulmusan. Sizdən bağ satan olmaz.

A k i f - *(Pijama əlində)* Necə də vurulmayım, uşaqlığım, gəncliyim burada keçib. *(Otağa keçir).*

L a l ə - *(Onun ardınca bir az uzağa müraciətlə)* Gül kimi personalını daça veriblər sənə, ürəyin dəniz, qum istəyəndə, min maşına, get çim, qumda uzan, qayıt gəl. Daha buranı neynirik, sataq getsin. Qocanı da aparaq şəhərə. Bu-gün sabahlıqdı, bir gün görsün.

Hüseyn kişi Roma ilə gəlir.

H ü s e y n k i ş i - Hə, qızım, o samovarı bəri ver. Bir od salım, samovar çaçı içək.

Lalə samovarı Hüseyn kişiye verir.

L a l ə - Atacan, sənə pradukt bu səfər çox gətirmədik, dedik, yaqın ki, bu gün-sabah köçsən.

H ü s e y n k i ş i - Eh, yemək ehtiyatım çoxdur. O gün qonşu mal kəsirdi. Üç-dörd kilo aldım. Sallatdım quyuya.

L a l ə - Bu istidə iylənər ki, dedim Akifə, köhnə xaladelniki satmayaq, göndərək bağa, dedi nəyə lazımdır. Onsuz da bağı satacağıq.

H ü s e y n k i ş i - Ay qızım, mənim quyum yüz elə soyuducudan soyuqdu. Göndərsəydiniz də mən onu işlədən deyildim. Quyusu olan bağ soyuducunu neyləyir?

Bu vaxt Akif otaqdan çıxır. Səsində bir az əsəb hiss olunur.

A k i f - Bağı satmaq lazımdı, ata, satmaq lazımdı. Sən bizə söz vermisən. Amma hələ bir nəticə görmürəm.

H ü s e y n k i ş i - Satmaq istəməsəydim, elan vurmağa qoymazdım ki..

L a l ə - Atacan, elə ki, bağı satdıq, köçəcəksiniz şəhərə - bizə. Hamımız bir yerdə olarıq. Sizin də, bizim də günümüz xoş keçər.

H ü s e y n k i ş i - *(Samovarin böyürəndə çöməlir)* Nə deyirəm ki, gözəlin encir, üzüm dəysin, məhsulun yığım. Sonra sataram...

L a l ə - Ay ata, sənün bu bağının məhsulu yetişib qurtarmaq bilmir axı. Dedin, vişnə dəysin, məhsulunu yığım, gözələdik. Sonra dedin əriyə xal düşüb, gözələdik. İndi də növbə encir-üzümündür?

A k i f - *(Atasına tərəf gedir)* Bir də, ata, sənin bu əncir-üzümün kimə lazımdı? Bazar doludu əncirlə də, üzümlə də. İstədiyimiz qədər alarıq.

H ü s e y n k i ş i - Bazar üzümünü, bazar əncirini öz zəhmətinlə yetişdir-diyinlə bərabər tutmaq olmaz, oğull! Onların tami başqa-başqadır.

L a l ə - Nə vaxt gəlirəm, yeni işlər, təzə əkilmiş meyvələr görürəm. Yenə o çalaları təzə qazımsan?

H ü s e y n k i ş i - Hə, qızım, bağa baxmasan, deməli, onu artıq itirməyə başlayırsan. Bağın hər işi vaxtında görülməlidir.

L a l ə - Axı, niyə özünü belə yorursan? Özgəsi üçün niyə belə özünü öldürür-sən? Onsuza gec-tez bağı satacağıq. Qocalmısan. İndi istirahət eləməlisən.

H ü s e y n k i ş i - *(Müştüyünü doldurub, yandırır)* Hamı işləməlidir. İstəyir - cavan, istəyir - qoca... çoban, ya kömürçü, nə fərqi...

A k i f - Sənə dincəlmək lazımdı, ata, sənə daha (ətrafı göstərir) belə yaşa-maq omlaz, şəhərdə sənə qulluq etmək, sənin qayğına qalmaq bizim üçün da-ha asandır. Bu yandırıcı günəşin şüaları daha sənə pis təsir edir.

H ü s e y n k i ş i - «İş canın cövhəridir». Əsas məsələ odur ki, avaralan-mayasan, özünün zəhmətinlə çörək qazanasan.

A k i f - Bəs oxumaq? Bəs elm necə? Bu zəhmət deyil?

H ü s e y n k i ş i - Elm... Elə o da işdir. Mənim üçün fərqi yoxdur. Sən elm-lisən, yəni elmsiz. İnsanlar bir-birindən belə fərqlənir: işləyənlər və işləməyənlər. Bəziləri tər-qan içində zəhmət çəkir, özünə və başqalarına xeyir verir, am-ma bəziləri, üzr istəyirəm, veyillənirlər. Nə işləri işdi, nə də peşələri. Nə özləri-nə xeyir verirlər, nə başqalarına. Belələrinə, kəndçi diliylə desəm, heç adam da saymaq olmaz...

L a l ə - Roma, gəl içəri, paltarını dəyiş, üst-başın batar, axşam qonaq ge-dəcəyik. *(Uşaqla içəri keçir)*.

A k i f - Ata, nə demək istəyirsən? Əgər Lalə səni şəhərə aparmaq istəyir-sə, bir yerdə olmağımızı istəyirsə, bu o demək deyil ki, sənə pis olacaq. İstədi-yin şəraitini sən üçün düzəldəcəyik. Hamımız bir yerdə şən, xoşbəxt yaşaya-cağıq.

H ü s e y n k i ş i - Xoşbəxtlik şəraitinə deyil, adamın özündən asılıdır, oğul.

A k i f - Eh, sən də mıs-mıs deyənəcək birdəfəlik Mustafa deyən. İndi bizə də pul lazımdı, başa düş. Mənim yeni vəzifəm var. Böyük-böyük iş adamları gəlir-gedir. Məbeli dəyişməliyik. Evə əl gəzdirməliyik... Bağı satmaq istəmirsən, de, bilək də. Lalə demişkən, Allah eləməmiş bir şey olar. Onda bağı əldən çıxar.

H ü s e y n k i ş i - Hə, belə de...

Akif Hüseyin kişinin fikrə gətirdiyini görüb part olur.

A k i f - Bağışla, ata, könlünə dəymək istəmədim. Başımı itirmişəm. Hesab elə ki, mənim dediklərim tüstü idi, uçub getdi.

H ü s e y n k i ş i - Bəzən dediyin bu tüstü bizə yanğın olacağını xəbər ve-rir. Arxayın ol, mən gec-tez sən deyəni edəcəyəm. Səndən başqa mənim heç bir kəsim yoxdur, oğul.

Bu vaxt darvaza qapısı döyüldü. Hüseyin kişi irəli gəlir. Akif də qabağa keçir. Çeşməkli kişi gəlir.

Ç e ş m ə k l i k i ş i - Bağışla, ay Hüseyin kişi. Deyəsən, səhər gözümü unudub burada qoyub getmişəm. Çox axtardım, nəhayət, gəlməli oldum.

H ü s e y n k i ş i - Hə, odur, götürüb içəri qoymuşam. Bu saat gətirərəm. *(Hüseyin kişi otağın qapısına yanaşır, taqqıldadır)* Qızım, Lalə, orada komodun üstündə çeşmək var, zəhmət olmasa, gətir, gəl.

Ç e ş m ə k l i k i ş i - Deyəsən, oğlundur, Hüseyin kişi, hə? Yaman sənə oxşayır.

H ü s e y n k i ş i - Hə, elədir.

Ç e ş m ə k l i k i ş i - Gəlin tanış olaq. Mən səhər gəlmişdim. Görünür ki, söhbət vaxtı...

L a l ə - *(Otaqdan çıxır)* Budur, atacan, al. *(Çeşməyi Hüseyin kişiye verir)*.

H ü s e y n k i ş i - Ay müəllim, bu bağa nə verirsən?

Ç e ş m ə k l i k i ş i - *(Şaşımış)* Nə verirsən deyəndə ki, cəmi-cümlətəni bir 6-7 minə gücüm çatar. Nədir ki?

H ü s e y n k i ş i - Nə verə bilərsən, sabah gətir. Köç yaşa. Allah xeyir ver-sin. Mənimkilər, görürsən də, danışığa gəliblər. Gərək daha şəhərə köçək.

Ç e ş m ə k l i k i ş i - Düzü, bu lap göydəndüşmə oldu. Amma, Hüseyin ki-şi, məni çox sevindirdin. Mən də uşağın məəttəliyəm də, bilirsen. Nayım var, ona qurbandır. Canımı da istəsələr verərəm. Təki o sağalsın, sağ olun, əziyyətlə verdim. Amma bilin ki, bu bağı mənə peşqəş verirsiz. Öz başınızdır. İstədiyiniz vaxt gəlin. Sabah səhər pulu gətirərəm. İzn versən, yoldaşımı da gətirərəm.

H ü s e y n k i ş i - Niyə olmur, daha bu bağ sənindir. Kimi istəyirsən, gə-tirə bilərsən.

Ç e ş m ə k l i k i ş i - Sağ ol, ay Hüseyin kişi. Sağ olun. Mənə dünyanı bəxş etdiniz. *(Gedir)*

H ü s e y n k i ş i - *(Onu yola salır)* Sağ ol...

L a l ə - *(Akifə)* Yeddi minə? Belə ucuz niyə? Mən onu 30 minə satardım.

A k i f - Ata, bilirsən, mənə ucuz oldu...

H ü s e y n k i ş i - Mən onu satmadım. Bağışladım. İstədim ki, hamının ar-zusu yerinə yetsin. Kasıb adamdı. Uşağı xəstədir. Halalı olsun.

(İşıqlar sönür)

II PƏRDƏ

Otaqlar... silinib-süpürülüb bəzədilib. Onlar şərti olaraq ayrılmışdır. Ümumi səhənin görünüşündə biz bütün otaqları eyni anda da görə bilirik. İşiq effekti otaqların arakəsmə-sini əvəz etməlidir. Səhərdir. Gün təzəcə çıxıb. Akif penceyini geyir. Hüseyin kişi çay içir. Lalə gəlir. Hamının ayağında keçə ayaqqabı var. Parket üstə sürüşə-sürüşə gəzirler.

L a l ə - Roma, gəl. Daha gedir.

R o m a - *(Qaç-qaç gəlir)* Ana, bu rezin xoruzu da özümlə aparmaq istə-yirəm.

L a l ə - Apar, amma qaytarmağı unutma.

R o m a - Sağ ol, babacan.

H ü s e y n k i ş i - Sağ ol, can bala, gəl bir səni öpüm. *(Onlar öpüşürlər)*.

L a l ə - Hə, Akif, biz hazırıq.

A k i f - Sağ ol, ata. Gündüz şöfər gələcək, qatıq qablarını verərsən. Başqa bir kəsə qapı-zad açma ha.

H ü s e y n k i ş i - Daha öyrənmişəm, ay oğul. İnsanın üzü bərk imiş. Hər şeyə öyrəşir. O qapının açarın var mənə, dükana qatıq üçün özüm gedim. Dükana-bazara gedib gələrəm, bir adam-zad görərəm, eynim açılar.

A k i f - Yox! Heç yere getməyəcəksən. Ağzın yayılır, maşın altıda-zadda qa-larsan. Sonra nə olar? Ortada mən qalacağam. Odur ki, atacan, evdə otursan yaxşıdı. Belə həyatı harada görəcəksən, yaşa özünü də. Ye, iç, yat, dincəl.

L a l ə - Gəl, uşaq bağçaya gecikdi. Sağ ol, ata.

A k i f - Sağ ol, ata. Biz getdik.

H ü s e y n k i ş i - Sağ olun. Sağ olun, işiniz avand olsun. Gedin-gedin.

Qapı çırpıldı. Hüseyin kişi və dörd boş otaq qalır. Hüseyin kişi gəlib çayını qurdalayır. Bir-iki qurtum içir. Sonra durub sürüşə-sürüşə otaqların birinə keçir. Qurdalanır. Sonra yenə də qaydır. Pəncərədən çölə baxır. Hüseyin kişi gəlib divanda əyləşir. Onunla üz-büz divanda tri bir oyuncaq ayı var. Hüseyin kişi oyuncağı götürür. Ayı mırıldayır.

H ü s e y n k i ş i - Hə, nə deyirsən? Soruşursan adım nədir? Sağ ol, çox sağ ol! 8 aya yaxındır ki, burada, bu şəhərdə yaşayıram, bütün gün səhərdən axşama kimi burada əyləşirəm. Bu ana kimi heç kəs mənim adımı soruşmayıb. İnan, heç bir kəs. Sən birincisən. Elə ona görə də sənə «sağ ol» dedim. Allah sənə uzun ömür versin və heç vaxt mən düşdüyüm vəziyyətə düşməyəsən. Elə

bilirsən, mənim çörəyim yoxdur, ya ki, yatmağa yerim? Yox, elə deyill! Kənardan baxsan dolanışığım pis deyil. Büllür qab-qacaqda yeyib -içirəm. Çörəyimi vaxtılı-vaxtında verirler, yorğan-döşəyim də yaxşıdır. Amma, di gəl ki, narahatam, pis hiss eləyirəm özümü, çox pis. Hiss edirəm ki, məhv oluram, zəifləmişəm, arıqlayıram. Boğazımdan tikə keçmir, yuxum ərsə çəkilib, başımda min cür fikir doladır, dərdimi deməyə bir adam tapa bilmirəm. Heç kəsə bir söz danışa bilmirəm. Qorxuram, deyərlər ki, kişinin başına hava gəlib, dəli olub. Həə, burada arabaya, necə deyərler, beşinci təkərim... Söz də deyən kimi deyirlər: «Ye, yat, yaşa özünçün». Eh, necə yaşayım, ay bala, kiminlə? Çörək stolu ilə, yoxsa buffetə? Oğlum da gəlinim kimi səhərin gözü açılarda gedib bir də hava qaralanda gəlirlər. Elə ki, gəldilər, bir zəhrimara qalmış dördkunc qutunun qabağında əyləşib gözlərini dikirlər ora. Ağızlarına su alıb susurlar. Veriliş qurtaran kimi ikisi də yatmağa gedir. «Gecən xeyrə qalsın, ata!» «Gecən xeyrə», «Sağ olun!» «Sağ olun!», «Gecən xeyrə!». Bu kəlmələrdən başqa bir-birinə söz demirik... Nə qədər ki, uşaq evdə idi. Nəvəmi deyirəm. Yenə dərd yanı idi. Uşaq ilə atılıb -düşürdük. Gah ev tikirdik, gah gülüşürdük, gah məşin sürürdük, gah da at. Eynim açılırdı. Günü başa vururdum. Di gəl ki, gəlin, allah keç günahımdan, götürüb uşağı bağçaya düzəltdi. İndi uşaq həftədə bir gün evdə olur. Bilirsən, gəlin nə üstə onu bağçaya verdi? Məndən kəndçi sözləri öyrənməsin...

Hüseyn kişi olan küncün işığı sönür, qapı zəngi çalınır. Səhnə işıqlananda Lələ tələsik mətbəxdən qapını açmağa gedir. O, ev paltarındadır. Lələ qapını açır. Hüseyn kişi və nəvəsi sevinçək içəri gəlirlər. Çöldə yağış yağır. Romanın alında iri qırmızı şar var. Şarın üstünə yağış yağır.

R o m a - Ana, bir bax, nə yekə şarım var!

H ü s e y n k i ş i - (Ayaqqabılarını çıxarıb, keçə ayaqqabılarını geyir) Həyatda satırdılar, aldım. Yağış bizi qaçırdı evə.

L a l ə - Dayan, dayan. Bu nədir? Şarla otağa keçmək istəyirsən? Bəs par-ketə yazığın gəlmir? Azı, şarın üstündəki yağış suyu parketi bulayacaq.

H ü s e y n k i ş i - Roma, gəl, onu qurulayaq.

Hüseyn kişi cəld dəsmalını çıxarıb şarın üstünü silir.

L a l ə - Min dəfə demişəm, ona heç nə almayın.

H ü s e y n k i ş i - Qızım, vallah, nə marojna almışam ona, nə də koka-kola. Nə qədər istədi, dedim, anan icazə vermir. Daha şara, «yox» deyə bilmədim.

L a l ə - Nahaq yerə onu belə əzizləyirsiz. Uşağa «yox» deyəndə başa düşər. (Birdən hirsələnir) Bəri ver görüm o şarını. Bax belə. (Şarı alıb pəncərədən atır çöldə) Bir də bu evdə şar-filan görməyim.

R o m a - Ana, atma, atma şarımı. Axı bayırda yağış yağır. Ona soyuq olar. (ağlayır).

Hüseyn kişi qapı ağzında idi. Roma birbaşa onun üstə qaçdı.

R o m a - Aç qapını, baba. Gedim, şarımı götürürəm.

H ü s e y n k i ş i - Yox, oğul, adam böyüyün sözüne qulaq asar. Bir də şar uçub getdi; havaya qalxıb uçdu.

R o m a - (bark ağlayır) Şarımı verin. Şarımı verin. Şarımı istəyirəm.

L a l ə - (Onun üstünə şığıyır) Dur, burda mənim üçün «teatr» çıxarma, kəs səsinə, keç vannaya, əl-üzünü yu. Cəld ol. (Onun qolundan tutub tulazlayır). Yeri görüm. (Roma vannaya gedir. Hüseyn kişi part olub öz otağına keçmək istəyir). Ata, xahiş edirəm, onun əriyini əzmə. Bizim öz metodumuz var. O metodla da onu böyüdüük. Sizsə onu köhnə dəblə korlayırsız.

H ü s e y n k i ş i - Əsəbiləşmə, qızım, uşaqdı. Ta almaram.

Lələ çımxırnb mətbəxə tərəf gedir. Hüseyn kişi tək qalır.

Bu vaxt Roma mızıldaya-mızıldaya gəlir. Hüseyn kişi əliylə onu öz otağına çağırır.

H ü s e y n k i ş i - Gəl gedək atsürdü oynayaq. (Bir qayıq çıxarır, verir Romaya) Al bu şallağı, min çap, elə bil ki, yabıdı minmişən. Amma, bax ha, mayallaq aşmayasan.

L a l ə - (Hücum çəkir). Bu nə danışığıdı uşağa öyrədirsiniz?.. «Yabı» «Şallaq», «Mayallaq»? «Kuvirkatsya» deyə bilmirsiniz?

H ü s e y n k i ş i - Burada pis nə var ki, qızım. Yabı da atdır. Ancaq cansız, arıq olur. «Kuvirkatsya» isə rus sözüdür. Biz kənd adamları «Mayallaq» deyirik.

L a l ə - Mənim oğlum çoban olmayacaq ki, ona kəndçi sözləri öyrədirsiniz? Mənim oğlum ingilis məktəbinə gedəcək. Orada ona nə lazımdı öyrədəcəklər. Ona kəndçi dili lazım deyil. O, ingilis dili öyrənəcək. (Uşağın alından tutub, aparır). Gəl, keç öz otağına, hamışəki kimi oyuncaqlarına oyna. (Hüseyn kişiylə) Ata, sənin də öz otağın var, keç, öz işinlə məşğul ol.

Hüseyn kişi öz otağına keçir. O, çox pərtidir. Lələ Romanı uşaq otağına salır. Qapını ardınca bağlayır.

L a l ə - Qoy bu Akif gəlsin. Mən bilərəm, ona nə deyəcəyəm.

Səhnədə iki otaq işıqlandı. Uşaq otağı. Roma əyləşib ağlayır. Hüseyn kişinin otağı. O da çox pəjmürdədir. Hüseyn kişi bir anlıq pauzadan sonra lütəyini götürüb «Sarı gəlin» havasını çalır.

R o m a - Çal, baba, çal, mən səni eşidirəm.

Səhnə yavaş-yavaş dəyişir. Akif əyləşib çörək yeyir. Lələ isə çox əsəbi halda şikayətlənir. Qalan iki otaq qaralıqdır.

L a l ə - Bu kişi gör neçə aydır burdadır. Elə bilərəm, detdomdan uşaq götürmüşəm: onu eləmə, buna dəymə. Hər işə qarışır. Bunu belə elə, onu elə elə. Düzü, lap tənğə gəlmişəm. Akif, özü nə hoqqalardan çıxır, çıxsın, atandır, sən bilirsən, o bilər. Amma Romanı məhv etmək olmaz, günü sabah onu ingilis dilində olan bağçalardan birinə düzəlt, getsin. Yoxsa, uşaq məhv olar. Nə danışığı olacaq, nə də ədəb-ərkanı. Hamı elə biləcək ki, o da çuşkadı, kənddən gəlib.

A k i f - Yaxşı, qoy çörəyimi rahat yeyim. Bütün günü idarənin işi-gücü başımdan aşır, evə də gəlirəm, sən başlayırsan.

L a l ə - (Daha da qəzəblənir) Həəə, deməli, uşaq sənin deyil. Onun taleyilə təkcə mən maraqlanmalıyam.

A k i f - Eşitdim, anam-bacım, demirsən, bağçaya getsin. Sabah kağız-kuğuzun düzəlt, birisi gündən getsin bizim idarənin bağçasına. Sabah zəng edib tapşırıram.

L a l ə - Bir dəfə oturt qabağında, danış onunla əməlli-başlı. De ki, bura şəhərdir. Ondan başqa biz də varıq.

A k i f - Kim? Mənim?

L a l ə - Əlbəttə, sən. Bəs kim?

A k i f - Mənim işim-gücüm başımdan aşır.

L a l ə - Kişi olan bəndə heç bir iş gəlmir əlindən. Hər işi gərək elə mən edəm. Kişi işin də, arvad işin də.

A k i f - Bədi əsəblərimlə oynadın. Nəydi, işim xoşuna gəlmir?! Rəis vəzifəsinə kimi qalxmışam. Bu gün sabah bir az da yüksələcəyəm. Heç özündən xəbərin yoxdur, elə işim-işim deyirsən nə işdir axı?

L a l ə - Təəssüf ki...

A k i f - Nə təəssüf? Gündə bir-iki resept yazmağa iş deyirsən?

L a l ə - Nə eləyim, qoydun ki... Yoxsa, indi bilirsən kim idim?

A k i f - Kim idin? Pa, qorxduq səndən. Bacınla yeznanın boş-boş sözlərinə inanma. Bacın paxıllıq edir və üstəlik qısqanır da. Xostərəngi bir əri var. Adıca mühasibdir. Amma özünü elə öyür ki, elə bil nazirdir.

L a l ə - Yeznem gələndə ağzına su alıb susursan. Amma indi...

A k i f - Yoxsa istəyirdin ki, oturub onuyun paltar tikən məşinlər üçün iynə düzəldən qotur fabrikin haqq-hesabını təhlil edim?!

Lalə - O fabrika deyil, qaz trubaları zavodudur.

Akif - Yox, əşi. Birdən atom zavodu olar ha.

Lalə - Elə bacım düz deyir, sənə gələn gündən inkişafdan qalmışam. Xərcəng kimi geri gedirəm.

Akif - Pa atonnan, yeznənle bacının məsləhətindən bir tikə halal çörəyimiz haram olmayıb?! Yaxşı, get, bir stəkan çay getir, zəhləmizi tökmə.

Lalə mətbəxə gedir. Hüseyn kişi görsənir.

Hüseyn kişi - Bəlkə, ay oğul, mən çıxım gedim yənə də öz bağım. Nəvəm evə qayıtsın.

Akif - Yox, olmaz! Sən heç yerə getməyəcəksən. Camaat nə deyər, deməzlər ki, oğula bax, atasın yola vermədi. Kişi kəndə qayıtdı. Yaşa burada özün üçün qayğısız, kədərsiz.

Hüseyn kişi - Oğul...

Akif - (Onun sözünü kəsir) Ata, niyə heç bir şey yemirsən? Belə getsə, xəstələnersən axı...

Hüseyn kişi - (Ürəkli) Bilirsən, ay oğul, mənə bir az motal pendiri al. Şirin çayla pendir çox xoşuma gəlir.

Lalə - (Çay getirir) Hə də, elə o qalib ki, motal iyi ilə bu otaqları doldurmuşuz... Ay ata, evdə toyuq sūdü, can dərmanı, nə desən var. O motal pendirini neynirsən? Yaxşı, kolbasanı yemirsən ki, donuz ətidir. Bəs salatlar. Gül kimi salatlar düzəltmişəm, yeməmişəm, hamısı qalıb.

Hüseyn kişi - Bilirsən, ay qızım, o üstünə vurduğunun adı nədir ey, yadımda qalmır. Onu yeyə bilmirəm.

Lalə - Hə... belə də. Mayonez. Ay ata, mayonez heç bilirsən nədir, yumurta sarısı, zeytun yağı, sirkə və ədviyyatdan hazırlanan sous. Keçən il Moskvada bir professorun evində qonaq idik. Onlar mənə o mayonez hazırlayan məşini çox böyük tanışlıqla düzəltmişlər. Siz heç bilirsiniz ki, o necə xeyirli şeydir.

Akif - Ata, vallah, biz iki ildir ki, hər şeyi mayonezlə yeyirik. İstəyir dolma olsun, istəyir kabab, pitli fərqi yoxdu...

Hüseyn kişi - Ay oğul, sizin o mayonez, deyəsən, mənim axırıma çıxacaq.

Akif - Niyə ki?

Hüseyn kişi - Qarnımı ağrıdır.

Akif - Bir elə bu çatmırdı ki, mədən xəstələne. Sabah gerek mütləq səni həkimə aparım. Bəlkə, mədən xəstədir. Yazvan-zadın olar. Olsa, operasiya etdirməlisən.

Hüseyn kişi - Apar, oğul, apar qoy, cərrahlar baxsınlar. Kəssinlər. Al-laha and olsun ki, razıyam. Kəssinlər, doğrasınlar, tək bu mayonezdən canım qurtarsın.

Lalə - Ata, qarn ağrısına mayonez neynəsən?!

Hüseyn kişi - Ay oğul, xəbər elə, bir az pendirdən-şordan tapsınlar mənim üçün.

Akif - Yaxşı, ata, tapşırıram. Gecən xeyrə qalsın. Get yat, dincəl.

Hüseyn kişi - Gecəniz xeyrə.

Hüseyn kişi öz otağına keçir.

Lalə - Sən bir buna bax. Mənim sözümdən bu evdə bir qəpiklik qiyməti yox imiş. Deyirəm «yox», bu deyir «hə». Bu cəhli-cələli ki, dişimlə-dırnağımla düzəltmişəm, bircə o qalib ki, motal-şor iyinə tutsan, onda dincələrsən. Gerek elə kəndçi qızı alıb, kənddə də yaşayaydın.

Akif - Qoca kişidi, nə deyim ona. Könlünü necə qırım.

Lalə - Mənim könlüm yoxdur? Özün bilərsən, daha sözüm yoxdur sənə. Gecən xeyrə. (Gedir)

Akif - Gecən xeyrə qalsın!

Akif çayını içir. Sonra bir az qəzetlərə baxır. Sonra televizoru yandırır qarşısında əyləşir. Bu vaxt Hüseyn kişi öz otağından bir ayaq - bir ayaq ona yaxınlaşır.

Hüseyn kişi - (Məxfi) Akif, oğul, maşınla dünyanı gəzirsən, gah kəndə gedirsən, gah rayona. Bir az mənə söyüd çubuğu getir, heç olmasa evdə bekarlıqdı, səbət toxuyum özümçün.

Akif - Sən, ata, öz səbəllərini hörüb qurtarmısan. İndi daha dincəl özünçün. Hüseyn kişi - Ay oğul, bilirsən...

Akif - Ata, gecən xeyrə qalsın, get uzan yat.

Hüseyn kişi - Gecən xeyrə qalsın... (Gədə-gədə) Mərhəmətsiz adam-la danışmaq dilini bilmədiyən əcnəbi ilə danışmaqdan da bətərdir.

İşiq söñür. Yananda Hüseyn kişi yənə də əvvəlki yerində oturmuşdur.

Hüseyn kişi - Uzan, yat... Uzanmağa nə var ki, di gəl yat görüm... Ay yatdım ha... Elə ki, yerinə uzanırsan, başlayır beynində yığıncaq. Düşünürsən cavab tapa bilmirsən... Bax, qohumuq, can-ciyərik, mənə «ata» deyirlər. Bir dəmin altıda yaşayırdıq, bir süfrə arxasında əyləşirik. Amma bir-biri üçün özgəyik. Görəsən, nədəndi belə? Balacaya ad qoymaq vaxtı gələndə mənim adımlı qoymadılar. Bəyanmədilər ki, köhnə addır «Hüseyn». Bəyanmədilər ki, uşağı «quska» deyib dolayacaqlar. Hüseyn əvəzinə adını yeni dəbnən Roma qoydular. Babamın babasının adı «Hüseyn» olub. Atama da Hüseyn deyiblər. Heç bir şey olmayıb. Yaşayıb, yaradıblar. Ad-san qazanıblar, müharibədə vuruşublar, xainləri əziblər, kasıba, feqira kömək ediblər, amma nəvəmizin adını Roma qoyublar... Hələ bu yaxşı, deyək ki, uşağı, dəb belədi. Bəs özü necə? «Oğul» əvəzinə «viç» olub. Telefon kitabçasına da elə beləcə yazdırıb: «İldırımov Akif Hüseynoviç». Günlərin bir günü telefon zəng çalır...

Telefon zəng çalır. Hüseyn kişi sürüşə-sürüşə telefona tərəf gedib dəstəyi götürür.

Hüseyn kişi - Kimi istəyirsiniz? Kimi? Akif Hüseynoviç?.. Yox, yox, burda belə adam yaşamır. Ora düşməmişəm, Allah bağışlasın, oğul.

Dəstəyi asır. Sürüşə-sürüşə qaçımaq istəyi ki, yenidən zəng çalınır. Qayıdır. Dəstəyi götürür.

Hüseyn kişi - Hə, bəli! Akif Hüseynoviç? Yox, yox, dedim ki, burada belə adam olmur. Necə? Hara zəng çalasan? Nə bilim, ay oğul.

Dəstəyi asır. Sürüşə-sürüşə qaçıdır.

Hüseyn kişi - Axşam evə gəldi. Çox qaş-qabaqlı idi. Bir stəkan çay istədi. Gəlinim çay getirdi. Birdən mənə qayıdasan...

İşiq yanır. Akifi və Laləni görünür.

Akif - Ay ata, o nə sözdür demisən?

Hüseyn kişi - Nə, ay oğul? Kimə nə demişəm?..

Akif - Zəng çalıb, məni nazirlikdən soruşublar. Demisən ki, burada Akif Hüseynoviç yaşamır.

Hüseyn kişi - Bıy, ay oğul, yalan demişəm, bəyəm.

Lalə - Ata, şəhərdə bu moddur, adamı hörmət mənasında adı və atasının adı ilə çağırırlar. Bax, mənə də işdə Lalə Balayevna çağırırlar.

Hüseyn kişi - Vallah, qızım, bizim kənddə bir fərşel vardı. Hamımız onu «doxtur» çağırırdıq. Bizi yaxşı başa düşürdü, dərdimizə çarə qılırdı.

Akif - (Əlində telefon kitabçası) Ata, bax, bu telefon kitabçasında Akif Hüseynoviç yazılıb, qarşısında da bizim telefon nömrəsi, odur ki, yadında saxla, innən belə kim soruşsa cavab ver...

Hüseyn kişi - Sənin fəmilian İldırımzadədir. Sənin atanın adı da Hüseynov. İldırımzadə Akif Hüseyn oğlu. Bu adla səni universitetə qəbul ediblər, all savad veriblər. Elmlər öyrədir, mühəndis ediblər. Maşın veriblər. Sən isə Hü-

seyin oğlu olduğundan utanırsan. «Viç»in oğlu, bəyəm, məndən yaxşıdır. Əgər bunu əcnəbilər desə, yenə dərd yaradır. Özümüzkülər səni niyə belə çağırır?..

İşiq sönr. Yenə yananda Hüseyn kişi yenə əvvəlki yerində gəlib aylaşır.

H ü s e y n k i ş i - Düzü deyim, başqa vaxt çımxırıb cavab qaytarır. Amma bu səfər heç cıqırını da çıxarmadı. Nəvəm haqda deməyə cürətım çatmadı, odur ki, nəvəmin adı ilə ildırımzadə Roman Akif oğlu qaldı. Düzünü desəm, hər axşam yerimdə uzanıb içimi yeyirəm. Deyirəm, «Ay qoca, axı sənin gül kimi kəndin, məhəllən, bağın vardı. Adam da onları atıb, gəlib bu qızıl qəfəsə dəyər?» Axı niyə? Hərəkətsiz, fəaliyyətsiz ömür həyat deyil, ölümvarı yuxudur. Oğluma bu sözlərin birin də demək olmur. Elə öz bildiyin deyir: «Ay ata, o bağda tək-tənha nə işin vardı?» Gəl, indi bunu başa sal də, ay bala, kənddə, bağda azad idim. Öz evimdə idim. Həyətdəki gilənar ağacları... əkdüyün soğan, pomidor, bibər, badımcanlar... Onların biri xışıldayır, biri parıldayır, birinin yarpaqları əsirdi. Hələ hindəki toyuq-cücəni demirəm. Onların danlərinə, sularını verirdim. Hələ körpə quzuları demirəm. Elə bil sirk artisti idilər. Məni görəncək qabağıma qaçırıldı. Mə-ə-ə! Mə-ə-ə! Yem istəyirdilər. Darvazanın səsi indi də qulaqlarımdadır. Hər dəfə onu acıb-bağlayanda oxuyadı. Bəzən ağacədalən kimi, bəzən də qarğa səsi çıxarırdı. Nəmli havada lap quzularım kimi mələyirdi. Elə ki, gün çıxdı, quruyardı, lap qaval səsi verərdi. Düzünü desəm, havanı darvazanın səsinə görə ayırd edərdim. Yadımdadı, bir dəfə qonşuma dedim. *(Harasa uzaqlara deyir)* Qonşu, özünü yorub ətrafı belə çox sulama, sabah yağış olacaq.

*Səhnənin küncündə qonşu peyda olur.
O, məzəli bir adamdı, başında həsir şlyapa var.*

Q o n ş u - Ay Hüseyn kişi, radioda bu barədə bir şey deməyiblər axı...
H ü s e y n k i ş i - Eh, sən də radioda deyilənlərə fikir vermə, mənə öz radiom xəbər verir.
Q o n ş u - Sənin radion hansıdır?
H ü s e y n k i ş i - Bax, bu darvazadır...
Q o n ş u - *(gülür)* Baxarıq, kimin radiusu düz deyir, ay Hüseyn kişi. *(Şeir).*
İşiq sönr. Qonşu yox olur. Səhnənin yalnız Hüseyn kişi olan tərəfi işıqlıdır.

H ü s e y n k i ş i - *(Gülür)* Səhər bərk yağış yağdı. Elə o gündən qonşum, hər səhər barının arxasından soruşardı. «Hüseyn kişi, sabah hava necə olacaq?» *(pauza)* Bəli, bu, mənim həyatımda çox böyük dəyişiklikdi. Bu vaxta kimi dəniz qırağında meynələrin, ağacların, cüllərin arasında yaşayırdım. Səsdən-küydən uzaq idim. İndi isə zavodların, fabriklərin əhatəsindəyəm. Maşınların uğultusu, buldozərlərin cingiltisi bəzən gecələr də kəsilir.

Qapının zəngi çalınır. Hüseyn kişi çevrilib qapıya tərəf baxır.

H ü s e y n k i ş i - Oğlumun şoferidir. Qatıq şüşələri üçün gəlib. Gedim açım, yola salım, gəlirəm.

O qalxıb sürüşə-sürüşə qapıya tərəf gedir. Zəng bir neçə dəfə aramsız çalınır. Hüseyn kişi əvvəlca gözlükdən baxır. Təəccüblə, çiyinlərini çəkir. Sonra yenə baxır.

H ü s e y n k i ş i - Adə, kimsən?
Q a p ı a r d ı n d a n - *(Kotenin səsi)* Əəə, aç qapını, açciyə olma.
H ü s e y n k i ş i - *(Çox sevincək qapını açır)* Kote, salam. Xoş gördük. Gəl, gəl içəri.
K o t e - Salam, salam ay Hüseyn kişi, necəsən?
H ü s e y n k i ş i - Sağ ol, Nabat bacı necədir?
K o t e - Yaxşıdır. Yenə əvvəlki kimi deyindir. Deyir, ay kişi, hara gedirsən, qaxıl otur yerində, başın dinc, yerin rahat. Deyirəm, ay arvad, uzağa getmirəm ha, bir qarış yoldu. Gedim, bir kişiye baş çəkim, görüm necədi. Dünyaya etibar yoxdur, necə olsa, neçə il bir yerdə ömür sürmüşük. Özü də sənə çoxlu salam

göndərdi. Bax, bu zənbildəki sovqatı uşaqlar üçün nədədir. Hə indi, bir yaxın gəl, bir öpüm səni. *(Öpüşürlər)* Bax belə, belə... Bu da Nabat bacının əvəzinə.

H ü s e y n k i ş i - Sağ ol, sağ ol, ay Kote. Buyur, buyur içəri.
K o t e - Paaa. Şəhərli olub gedibsen, a kişi! Pal-paltarına, yerinə baxan heç deməz ki, hansıca dərədən çıxıb.
H ü s e y n k i ş i - Bə nə bilmişdin? Su ki girdi qaba, oldu içməli. Day şəhər adamı ilə oturub duranda gərəkdir özünü də onlara oxşadasan. *(Kote ayaqqabılarını çıxarır. Hüseyn kişi ona da məst verir).*
K o t e - Yox, ə, gül kimi yun corablarım var. Nəyimə gərəkdirdi. *(Onlar qonaq otağına keçirlər).*

H ü s e y n k i ş i - Kənddə nə var, nə yox? Bağ-bağat necədir? Qasım uçan dəre dururmu? Narlı dərədə nə var?
K o t e - Heç nə dəyişməyib, Qasım uçan qayanın harası dəyişəcək, a kişi? Narlı dəreyə, lap yüz il beləcə, nə olardı ki?
H ü s e y n k i ş i - Qonşu dururmu?
K o t e - Pa, hamısı çağbacağdı.
H ü s e y n k i ş i - Bəs darvazam necədir? Yenə cırlıdayırmı?
K o t e - Darvazam sağ-salamat öz yerində durub. Amma nə oxuyur, nə də cırlıdayır. Düzünü desəm, dişlərini qıcaıyb, döyülən it kimi zingildəyir. Təzə sakinlər köçüb gedəni gəlməyiblər. Oğlu bərk xəstə idi. Bağ da həkimlərin tövsiyəsi ilə alıbmış, uşağa havası dəysin... Amma gəl ki, faydası olmadı, uşaq dünyasını dəyişdi.

H ü s e y n k i ş i - Nə, uşaq öldü, yəni?
K o t e - Hə.
H ü s e y n k i ş i - Allah rəhmət eylesin.
K o t e - Rəhmət olsun. Deyirlər, oğlu öləndən sonra müəllim xəstələnib. Odur ki, darvazanı nə açan var, nə də bağlayan. Əhməd kişinin də, başqa qonşuların da salamı var sənə. Tez-tez soruşurlar səni.
H ü s e y n k i ş i - Düzünü desəm, elə bu dəqiqə kəndi, Əhməd kişini xatırlayırdım. Nə yaxşı gəldin, ürəyim az qalırda partlasın. Yaman darıxırdım. Ay Kote, heç dəyişməmişən, elə bil həməm adamsan ki, durmusan.
K o t e - Pa, niyə dəyişirəm ki, a kişi, lüğətdə belə bir söz var: «Veteran». Latınca bu söz «qocaman əsgər» deməkdir. Nabat xanım demişkən, hara tələsirməm? Mən də bizim kəndin veteraniyəm, qalanları qaçıb-dağılışıdı şəhərlərə... Sizin bağa köçən müəllim məni «veteran-kirvə» çağırırdı. Bir gün acığım tutdu, soruşdum. Dedim, kişi, bu nə addı mənə qoyubsan? Xeyli güldü, dedi, sən veteranın bu kəndin, mən də təzə sakini. İndi de görüm, ay bu evin veterani, sən necəsən? Necə yaşayırsan? Maşallah, gümrah görünürsən, kişi. Deyəsən, sənə pis bixmirlər.

H ü s e y n k i ş i - O nə sözdü, Kote, məni, maşallah, yağ içində böyrək kimi saxlayırlar, əl quzusu kimi tumarlayırlar.
K o t e - Maşallah, ev də ki, elə bil saraydı. Otaqlar otaqların içində, silinib, süpürülüb, bəzənilib. Rəngli televizor, döşəmələr xali-gəbə, adama gəl-gəl deyir. Yaşa, kef çək özünçün.

H ü s e y n k i ş i - İçərisindən kənara çıxılmayan ev məzarın bir formasıdır. Ömür yeknəsəq keçəndə insan darıxır, yaşamaqdan tənqə gəlir, qəlbi sıxılmağa başlayır. O zaman mənə bir deyəm olmadı, a kişi, hara gedirsən, qaxıl otur yerində, başın dinc, yerin rahat.

K o t e - Sən allah, uzatma. Sən elə həmişə deyəngən olmusan... Buranın nəyi pısdı, kənddə-kəsəkdə nə var?

H ü s e y n k i ş i - Əgər dünyanın bütün ləzzətini bir adama verib onun bütün tələbatını ödəsən belə, onu ünsiyyətdən məhrum etsən, həmin adama dünyanın bədbəxti deyə bilərsən. Çünki, belə olanda bütün həzzlər, bütün ləzzətlər, hətta bütün dünya həmin adam üçün öz mənasını itirərdi. Ünsiyyətdən məhrum olmaq, mənəcə, insanlıqdan məhrum olmaq deməkdir. İnsan başqa insanlarla əlaqəsiz mövcud ola bilməz. O ki, ola bir evin içində, bir otaqda, bir ailədə olasan. Yadımdadır. Rəhmətlik atam deyərdi ki, «xoşbəxtliyin əsas şərtlərindən biri ünsiyyət və ülfətdir». Bunların da ki, şəhərliləri deyirəm, əsas ünsiyyətləri, bax

bu qutudur (*televizoru göstərir*). Ülvyyətləri isə bu musiqi çalan cihaz, adını da yaxşı bilmirəm. Düyməsini bas, çalacaq.

K o t e - Nəyin, əəə?

H ü s e y n k i ş i - Bax, bunun!

K o t e - Necə, hansı düyməsin?

H ü s e y n k i ş i - Sağdan ikincisin, nə qədər ki, uşaq evdəydi, nəvəmi deyirəm, yenə dərd yanı idi. Uşaq atılıb düşürdüm, gah ev tikirdik, gah gülüşürdik, gah maşın sürürdük, gah at; eynim açılırdı. Bunu da o öyrətdi mənə, dedi ki, baba, darıxanda, bax, bu düyməni bas sənün üçün musiqi çalsın.

K o t e - Bas, görüm, ay başı batmış. Mən heç belə şey görməmişəm.

Hüseyn kişi düyməni basır. Əcnəbi dilində bərk qışqır-bağır qopur. Hər ikisi bir müddət qulaq asırlar. Kote əli ilə «saxla-saxla» işarəsi edir. Hüseyn kişi əllərini yelləyir.

H ü s e y n k i ş i - Nəyi saxlayım? Necə saxlayım, ay pir olmuş?

K o t e - Bəyəm saxlamaq düyməsin bilmirsən?

H ü s e y n k i ş i - Yox, hardan bilim ki?

K o t e - Sən də lap elə bil Əlibabanın qardaşısən, yalnız bir tərəfin sirrini bilirsən! Bən indi nə edək? Bu elə axşama kimi çalacaq?

H ü s e y n k i ş i - Nə bilim. Qorxuram, düz əl vurmaram, sonra xarab olar. Gəlin oğlumun gününü qara eləyər. Elə mənimkini də.

K o t e - Bəs onda necə olsun? Dilim-ağzım quruyaydı. Mən bunu neynəyirdim?..

Bu vaxt qapının zəngi çalınır. Hər ikisi bir-birinə baxırlar.

K o t e - Yəqin, qonşulardır. Səs-küydən tənəyə gəldilər.

H ü s e y n k i ş i - Yox, oğlumun sürücüsüdür. Sür-quatq qabları üçün gəlib. Mən bu saat qapını açım, gəllirəm. (*Hüseyn kişi gedir, qapını açır*).

S ü r ü c ü - Elə bildim, yatmışsən. Sonra eşitdim musiqi çalır. Qapını açmaq bilmirsən, ay Hüseyn əmi...

H ü s e y n k i ş i - Sən allah, gəl bir o zəhrimarin səsinə kəs, kar olduq.

S ü r ü c ü - Gözəl musiqidir ki, əksinə kar adamın qulağını açar. (*Otağa keçir. Kote ni görür*) Salam. (*Keçib maqnitafonu saxlayır*)

H ü s e y n k i ş i - Bu, Kote dayıdır. Əsl gürcüdür. Amma bizim kənddə doğulub, qarıyıb. Kənddə mənim qonşumdur, şəhərə gəlibmiş, gəlib mənə baş çəksin. Tanış olun.

S ü r ü c ü - Boş qabları ver, gedim.

H ü s e y n k i ş i - Hə, odur, qapı ağzında qoymuşam, hazırdır.

Sürücü qabları götürüb gedir. Hüseyn kişi qapını bağlayır.

Kote qapı ağzındaki səbətə götürür.

K o t e - Nabat bacı yol azuqəsi qoyub mənimçün. (*Zənbildən bir bağlama çıxarır*) Görünür sənün də qismətinmiş. Gəl bir tikə dadaq, ağzımızın qurduunu öldürək. Lavaş, çörək, təzə pendir, göyerti, bir də toyuq qızartması.

H ü s e y n k i ş i - Bəh, bəh, sağ ol, ay Kote. Elə bil, kəndin qoxusu gəldi burnuma. Bıy, bu nədir? Təzə sarımsaq çıxıb? Gör ha, heç xəbərini yoxdur. Dayın! Bu saat qab-qacaq gətirim, sən də bir əl-üzünü yu.

Hüseyn kişi Koteyə hamamxanani göstərir. Özü isə qab-qacaq gətirir. Çəngəl-bıçaq düzür süfrəyə. Şkafı bir də açanda əlinə mayonez bankası keçir. Uz-gözünü turşudur. Amma onu da gətirir, qoyur ortalığa. Kote gəlib əyləşir. Baxır çəngəl-bıçağa, stolun səli-qəsinə, sonra Hüseyn kişiye, çiyinlərini çəkir.

K o t e - Ə, neçə il olar, kəndin-kəşəyin daşını atdığıın, a başı batmış. Bu nədi?

H ü s e y n k i ş i - Öyrəncəliyəm. Qabaqlar çərəyin içini çıxardıb yeyirdim, sonradan gördüm gəlinimin acığına gəlir. Birtəhər öyrəndim. Çəngəl-bıçağa da öyrətdilər mənə, oturuşuma-duruşuma baxan əl bilər şəhərin göbəyində doğul-

muşam. Hə, götür, nuş olsun, çərəyini ye. Mən, bax, bu sarımsaqdan yeyəcəyəm.

K o t e - Onu ki, həvəngdəstədə duzla döyürsən, sirkə qatıb yeyirsən, çox faydalıdır.

H ü s e y n k i ş i - Əşi, elə belə yeyəcəyəm. Həvəngdəstəni haradan alım. Bir də o mayonezdən sonra sarımsaq mənimçün şah yeməyidi.

K o t e - (*yəyə-yəyə*) Marınd? O nədir, ay Hüseyn kişi?

H ü s e y n k i ş i - Hə, bu qiyamət şeydir. Bir götür, çərəyinə çək, ya da toyuğun üstə sür. Bu evdə onsuz heç nə yemirlər. Səhər, günorta, axşam, nə yedin, gərək bununla yeyəsən, hətta bunu hazırlayan maşınları da var. Bax dadına.

Hüseyn kişi bir qaşığı Kote nin qabına qoyur.

K o t e - (*Dadına baxır*) Əəə!.. Deyəsən, bir az qaxsıyıb axı.

H ü s e y n k i ş i - Yox, ay kişi, yumurta sarısidə, bir də zeytun yağı ilə sirkə qatışığı. Birinci dəfə adama qəribə gəlir. Sonra öyrəşirsən. Əşi, onların qutuda olan yeməkləri boğazımdan keçmir. (*Sarımsağı dişləyib ləzzətə yeyir*) Nə ki yeyirlər, hamısı dəmir qutunun içində gəlir, dolması da, əti də, pendirin özünü də qutuda alırlar. Oğlumun özünün xüsusi mağazası var.

K o t e - Hə, təbrik edirəm. Deyirlər, Akif balanı böyüdüb müdir eləyiblər.

H ü s e y n k i ş i - Hə, elədi. Sağ ol. İdarədə nə qədər böyüyürsə, evdə o qədər kiçilir. Allah keçsin günahımdan, ay Kote, bizim bu gəlini bir az balıqçı nağılındakı qarıya oxşarı var, kişininin rütbəsi qalxdıqca, bu ev-əşiyin görkəmi dəyişir.

K o t e - Sən də yaman sözbaz olmusan, ay Hüseyn kişi. Akif elə əvvəldən çalışın-oxuyan, bacarıqlı uşaqdı. O, gərək çoxdan nazir olaydı. O, xoşbəxt ola-sı uşaqdı.

H ü s e y n k i ş i - Təsədüfən, qumar oyununda udmaqla xoşbəxt olmaq olmaz. Kote, xoşbəxtlik şəraitdən deyil, adamın özündən asılıdır. Tatsız ailə, başsız torpaq olmaz.

K o t e - Xoşbəxtlik odur ki, yaxşıca sağlamlığın ola, gözəl də yaddaşın...

H ü s e y n k i ş i - Dayan, çayniki qoymuşam qaza, yəqin ki, qaynadı. (*Durub çay gətirməyə gedir. Kote dayı da onun ardınca gedir*).

K o t e - Qoy kömək edim.

H ü s e y n k i ş i - Sən istəkan-nəlbəkiləri götür, bax, belə. Mən də çayniki, hə, indi gedək. (*Gəlib şeyləri stolun üstə düzür. Artıq qab-qacağı yığıb yenə də mətbəxə aparır*).

K o t e - Hüseyn kişi, heç tütək çalırısənmi?

H ü s e y n k i ş i - Hər dəndən, kənd, cavanlıq yada düşəndə... Niyə ki, çalırım.

K o t e - Sən canın, 8 aydan çoxdur ki, sənün tütəyinin səsinə eşitmirəm, bir onu çal, çay içim, durub gedim. Yoxsa gecəyə düşərəm. Arvad nigaran olar.

Hüseyn kişi durub öz otağına keçir. Kote ni səsləyir.

H ü s e y n k i ş i - Kotecan, yaxın gəl, icazə ver, səni iqamətgahımla tanış edim. Budur, mənim kiçik sarayım; iyirmi iki kvadrat metrdir. Bu pəncərə M.Sübhü küçəsinə açılır, mənimki gətirib. Yolun o tayında xudmani bir bağ salınacaq; hələlik ki, bir-iki ağac basdırılıb. Görürsən?

K o t e - Hə, görürəm. Gecələr necə, sən olurmu?

H ü s e y n k i ş i - İsti olanda gecələr durub pəncərəni açıram ki, heç olmasa bir az sərin meh gəlsin. Amma elə ki, pəncərəni açırsan, o saat atışma başlanır, pır-pır-pır, çuk-tuk-tıq-qır-qır-zır!

K o t e - (*təəccüblə*) O nə atışmadı elə?

H ü s e y n k i ş i - Motosikllər, maşınlar, avtobuslar, daha nə bilim hələ, tez pəncərəni bağlayıb, necə deyirlər, başımı soxuram yorğanın altına. Nələk ki, günümü belə keçirərəm. Hə, budu, tapdım. De görüm, nə çalım sənə?

K o t e - Bizim «Çobanbayatısı» ni.

Hüseyn kişi çalır. Kote hərdən «bəh-bəh» deyə əllərini dizlərinə vurur.

K o t e - Dayan, ə. Bir mənim o havamı çal, görüm.

«Şalok» çalınır. Kote özü də hiss etmədən başlayır oynamağa, Hüseyn kişi də çiyinini oynadır. Yavaş-yavaş yerində dirinir. Birdən musiqini kəsir.

H ü s e y n k i ş i - Deyirəm, bir hovur dincimizi alağ.

K o t e - Hələ dirinli yerinə çatmamış, axı.

H ü s e y n k i ş i - O vaxtın yerisinə aqlın getməsin, ay başı batmış, indi qarışqadan can istəyən vaxtımızdı.

Öturdular. Hüseyn kişi papağını götürdü. Cibindən səliqə ilə dördkünc qatlanmış dəsmalını çıxarıb, cod, çal sağı başının tərəni sildi. Papağını bir xeyli əlində saxladı. Onun şəhəri qiyafəsində kəndçiliyin birca nişanəsi bu papağı idi.

H ü s e y n k i ş i - Hə, astarını neçə dəfə təzələmişəm. O qara qoçun balaşının dərisindədir. Yadındadı, körpə alça ağacının yarpağını yemişdi ha... Düz otuz ildir mənimlə yoldaşlıq eləyir.

K o t e - Dur, dur, a kişi, o zənbill boşalt, mən gedim, gecdi.

H ü s e y n k i ş i - (İşini görə-görə) Hələ Şərqi görkəmli mütəfəkkiri Cəlaəddin Rumi deyib ki, «...dərdli adamın dərdini dinləmək qaralıq otağa pəncərə açmaq deməkdir». Sən də bu gün mənim dərdimi bölüşürdün, Nabat bacıya çoxlu «sağ ol» de, kənd camaatına da «salam» yetir.

K o t e - Sağ ol, yetirərəm, mütləq yetirərəm, sağlıqla qal. Bir də yadından çıxarma ki, vaxt bütün yaraları sağaldır. Hər şey yaxşı olacaq, hərdənbir kəndə də gəl.

H ü s e y n k i ş i - Vallah, düzünü desəm, istəyirəm günlərin bir günü çəmələrimi geyib qaçam bu şəhərdən. Torpağın ətri üçün darıxmışam. Bellənmiş-peylinləmiş nəm torpaq ətri üçün, başa düşürsən? Amma nə edim ki, oğlumla danışmaq xaladenliklə danışmaq kimidir. Deyəsən, anasının bətnindən yox, dəmir çaləkdən doğulub. Ana südü ilə deyil, benzinlə böyüyüb. Odur ki, onunla danışmaq boş şeydir. Xahiş edirəm, o qəbristanlığa get, bizim arvadın qəbrinə bir baş çək. De ki, gələcəyəm, lap tez gələcəyəm.

K o t e - Yaxşı, yaxşı, ürəyimizi çəkmə, gəl öpüşək. Bax belə.

Öpüşür. Kote dayı gedir. Hüseyn kişi onu yola salandan sonra nədənsə kədərlənir. Pəncərədən baxır. Sonra öz otağına keçir, əyləşir. Tütəyini götürüb qamli-qamli çalır. Qapı zəngi çalınır. Bir də... bir də... Nəhayət eşidir. Cəld durub qapıya tərəf gedir. Qapını açır. Gəlini gəlir.

L a l ə - Salam. Deyəsən, başın tütəyə elə qarışıb ki, qapının zəngini də eşitmirsən.

H ü s e y n k i ş i - Hə, bir az...

L a l ə - Bu nə qoxudur evdən gəlir?

H ü s e y n k i ş i - Qoxu deyil, sarımsağın ətridir.

L a l ə - Bizdə sarımsaq nə gezir?

H ü s e y n k i ş i - Kote dayın gəlmişdi. Nabat bacı göndərib. Düzü, mən də nəfsimi saxlaya bilmədim, yedim. Sizə də sovqat göndərib, mətbəxdədir.

L a l ə - Çox gözəl Əla! Əhsən sizə! (Pəncərələri açır). Deməli, mən ərimlə dəridən-qabıqdan çıxır pul qazanırıq. Evi düzəldirik. Bu qəşəng şeyləri xaricdən od qiymətinə tapıb gətiririk ki, siz onları sarımsaq iyninə tutasız? Gərək indi usta çağırım, bu mebelin palirovkasını dəyişəm, oboyları sökdürəm, Yoxsa bu rəqə qonaq çağırmaq olar? Əsla yox! Divarları hopmış bu sarımsaq qoxusunu necə rədd edəcəyik, heç bilmirəm. Kote dayı da o boyda kənddə sarımsaqdan başqa bizə gətirməyə sovqat tapmadı, görəsən?

H ü s e y n k i ş i - (Ortada dayanıb Lalə hara gedirə ora çevrilir). Qızım, sakit ol. Qocalmışam. Daha bir də sarımsaq yemərəm. O uşağa bir söz demə. Təki evdə sakitlik olsun. Bu sirr kimi aramızda qalsın.

L a l ə - Ata, bilirəm ki, mən qışqıran deyiləm. Söyüş də söymərəm. Mənim təbiyyətim buna yol vermir. Amma sizin də bizə yazığınız gəlsin. Al, bu keçəni gey ayağına, sürtlə parketi, mən mətbəxi təmizləyim.

Mətbəxə keçir. Hüseyn kişi keçəni geyir ayağına, başlayır parketi sürtməyə. Işıq sö-nür. Işıq yananda Hüseyn kişi lap əvvəl əyləşdiyi yerdə əyləşib, sözüna davam edirmiş kimi kiçik pauzadan sonra ah çəkib deyir.

H ü s e y n k i ş i - Bilirsən, mən müharibənin sonunadək vuruşmuşam. Lap ön cəbhədə olmuşam, diviziya arabası sürürdüm. Görürsən ki, ölməmişəm, düzünü deyim, heç qorxu nə olduğunu da bilməmişəm. Amma sənə qəti deyə bilərəm ki, adamı dinc, sakit yaşayış da ölümə aparır. İnanmırsan, qulaq as. Adamı köçür şəhər evinə, özüna də heç bir iş-filan tapdırma. Səhərdən axşamacan mayonez yedirdi. Gün ərzində də iki kəlmə söz kəsmə. Vəssalam! Heyvanların həyatına uzun-uzadı tamaşa edirəm, onlara həsəd aparıram, mən də heyvanlaşib onlar kimi xoşbəxt yaşamaq istəyirəm. İçlərində nə rəqabət var, nə üzünlü. Heç biri vəziyyətindən narazı olub sızıldamır, gecə yuxusuz qalıb dərd çəkmir, bəzək-düzək, dəbdəbə və təmtəraq üçün qan-tər tökmür, heç biri özü-nü o birindən üstün tutmur, nə yaltaqları var, nə də allahlıq iddiasında olan hakimləri. Heç biri gələcək haqqında düşüncə özü-nü üzür. Nə tapsa ona da yeyib vəziyyətindən razı uzanıb yatır, vassalam. Nə gözəl həyat, nə xoşbəxt ömür! Yazıq, fəqir, zəllil insanlar, açın gözünü-zü, heyvanların həyatına baxın, nə qədər ibrət götürməli şey vardır! Elə bilirsən, gələn sözümə baxdı?! Nə olsun ki, mən dedim, mən də eşitdim. Oğlumla bir həngəməyə qalxdı ki, gəl görəsən. Ərlə vəd yola getmədikdə, bir-birini təhqir etdikdə, xırda narazılıqdan qovğa-dalaş qalxdıqda belə ailədə yaşamaq, sözün əsl mənasında, doğrudan da cəhənnam əzabına çevrilir. Gecənin yarısı uşaq yanıma gəldi. Düzü, hər ikimiz pərt idik... (İşıq dəyişir. Akifə görürük.)

A k i f - Qocalar lap uşaq kimidilər. Özləri üçün sakitcə əyləşib qocalığı yaşamaq, həzz almaq əvəzinə... Yox, bunlara bu azdı. Gərək yenə də nə isə əldə eləsinlər, qursunlar, yaratsınlar. Ay ata, qalan ömrünü sakit heyət sür, ye, yat, dincəl.

H ü s e y n k i ş i - Oğul, yeməksiz, geyimsiz, mənzilsiz insan həyatı mümkün olmadığı kimi, ünsiyyətsiz də insan həyatı mümkün deyil.

A k i f - Ay ata, sənün bütün tələbatını ödəyirik.

H ü s e y n k i ş i - (Öz-özünə) Bax belə! Bir dəli şeytan deyir, get bunların mayonezini sarımsaqla qatışdır. (Akifə müraciətə) Mənə bax, yoldaş mühəndis, elə hey deyirsən ki, ay ata, yaşa özü-n üçün, həyatdan həzz al. Axı, bu həzz almağı necə başa düşüm?

A k i f - Necə, yəni, necə? İstədiyən qədər yat. Televizora bax, heç bir qayğı, əzab çəkmədən yaşamaq, həzz almaq deməkdir.

H ü s e y n k i ş i - Şeytana qismət olsun belə həyat, insana yox. Allahın hər günü gözlərini zilləyib o qutuda göstərilən dizilərə baxmaq bilirsən nəyə bənzəyir? Durnanın boşqabdan yediyi südlü sıyığa, qurdun dolçadan süd içməsinə. Mənim ələməmdə o dizi yaxşıdır ki, onu özüm özüm üçün oynayım. O ki, qaldı heç bir qayğı, əzab çəkmədən yaşamaq. Bu, ölüm deməkdir.

A k i f - Elə ki, pensiyaya çıxdın, heç bir qayğın olmalıdır. Gərək istirahət edəsən. Bu təbii haldır.

H ü s e y n k i ş i - Yox, canlı insana qayğısız yaşamaq təbii hal ola bilməz. De görüm, eşitməsin ki, qartal qocaldıq üçün pensiyaya çıxsın. Cavan qartallar da dimdiklərində ona ov gətirib yedirtsin. Qartalın nə qədər nəfəsi varsa, uçaçaq. Elə ki, qanadları boşaldı, nəfəsi kəsildi daşa çırpılıb qartal kimi də məhv olur. Qulaq as, sənə gəncliyimdə gördüyüm bir hadisəni danışım. Çəbanliq edən vaxtım idi. Günorta vaxtı olardı. Qoyunlar özlərini kölgəyə verib dincəldilər. Mən də iri palıdın altında əyləşib bıçaqla qamış kəsib tütək düzəldirdim. Birdən qulağıma səs gəldi. Başımı qalxdı baxdım. Qartal idi. Sıldırım qayalıq tərəfdən uçurdu. Gəlmiş lap başımın üstə uçub ötdü və birdən «tarap» haradasa lap yaxınlıqda yerə dəydi. Qalxıb səs gələn tərəfə gətdim. Gördüm bir iri qartaldı, nəhəng qanadlarını açıb uzanıb. Nə bir çımaq yeri var, nə bir yara yeri var, amma ölüb. Deməli, uça-uça ölüb! Bax, oğul, budur əsas məsələ, qartal kimi yaşamaq, qartal kimi də ölmək. Amma sən məni burada qəfəsə salıbsan, oğul.

A k i f - *(Onu ilk dəfə görmüş kimi başdan-ayağa süzür, sonra sakitcə) Ata, sabah səni həkimə aparmaq lazımdı. Deyəsən, əsəblərin gerginləşib. (Durub yan otağa keçir).*

H ü s e y n k i ş i - Əlbəttə, apar. Məni həkimə, bəlkə də lap elə xəstəxanaya apar. Özünün sakitcə diziyə baxmağın üçün. Kasaya, oğul, zəhər də doldurmaq olar, bal da. Bir ailədə ki, ünsiyyət, ülfət, mehribanlıq, səmimiyyət olmadı, belə ailə vulkan üzərində qurulmuş taxta evciyə bənzəyər, daima dağılmaq təhlükəsi qarşısında olar.

İşıq sönür. Yananda Hüseyn kişi əvvəlki yerindədir.

H ü s e y n k i ş i - Həə. Belə... Elə bildim bu sözdən sonra o, etiraz edəcək, özünü təmizə çıxaracaq. Yox ey! Onunçun söz də rəqəm kimidir. İki elə ikidir. Sıfır da ki, sıfır. Mən, necə deyirlər, doğma yerlərə tərəf üz tuturam, amma bu Zikrətdin şahlığına. Belə necə görüşəsən? Məni gecələr yatmağa qoymayan, yuxumu arşə çəkən iclas da, bax elə budur. O qədər iclas edirəm ki, qan-tər məni aparır. Durub pəncərəni açıram ki, heç olmasa bir az sərin meh gəlsin... amma...Məncə, ailə səadətindən məhrum olan insanı xoşbəxt hesab etmək olmaz. Mehriban, xoşbəxt ailə insanı cəsarətli edir. O hər cür maneələri aradan qaldırmağa qadir olur. Belə adamın müvəffəqiyyətləri zaman keçdikcə artır. Atalar yaxşı deyib, ayağını sıxan ayaqqabıları çıxart, at.

Qaçıb otağına keçir, kiçik bir çemodan götürür, pal-paltarını yıdır. Paltosunu götürür. Otaqdan çıxır. Qapı ağzına gəlir. Nə işə lırlaşib çemodanı yere qoyur. Paltonu onun üstünə salıb, yazı stoluna yanaşib kağız-qələm götürüb yazır. Məktubu qoyub getmək istəyir. Dayanır.

H ü s e y n k i ş i - Hə! Nə yazdım?! Qulaq as, oxuyum. «Gedirəm, Akif, mən təzədən öz kendimizə. Pöhrələri əkmək üçün cavankən yerini dəyişərlər. Amma, sən oğul, məni, necə deyirlər, qoca vaxtı şəhərə gətirib əkmək istədin. Amma, oğul, sən bilmədin ki, mənim burada köküm yoxdur. Mənim köküm öz kendimdədir. Odur ki, oğul, mən geri qayıdıram. Yoxsa quruyub burada məhv olaram, vaxtından əvvəl qəbrə gedərəm. Bağışla məni, oğul. Və geri çağırmağa çalışma. Mən doğma yerlərimə üz tutub gedirəm. Amma sən, get Zikrətdin sahlığına.

Atan Hüseyn kişi.»

Hüseyn kişi qapıya tərəf gəlir. Çemodanını, paltosunu götürüb otağa göz gəzdirib çıxır. Otaq bir müddət boş qalır, işıqlar sönür, pərdə bağlanır. Səhnəni mahni müşayiət edir. Hüseyn kişi bağının qarşısındakı skamyada əyləşib.

Səhərdir. Çörəkçi oğlan velosipedlə, torbası çörək dolu səhnəyə gəlir.

Ç ö r ə k ç i o ğ l a n - Hüseyn baba, sabahın xeyir!

H ü s e y n k i ş i - Aqibətin xeyir, bala, günün bu çörək kimi ətirli keçsin.

Ç ö r ə k ç i o ğ l a n - Qaranquşlar qayıdıb. Görsən, bu qaranquşlar elə o vaxtı qaranquşlardımı, a baba?

H ü s e y n k i ş i - Elə həmkilərdir, bala. İntəhası, hamısı geri qayıtmır. Çoxusu yolda tələf olur. Mənzili başa vura bilmir. Sağ-salamat gəlib çıxan qaranquşlar onlara bir həftə yas saxlayır. Ona görə də qaranquşlar təzə köçüb gələndə qəmli olurlar...

İşıq sönür. Mahni tamaşaçı zaldan gedənə kimi müşayiət edir.

S O N

◆ MUSA ƏLƏKBƏRLİNİN 60 YAŞI

Musa ƏLƏKBƏRLİ

ÖMRÜM BİR KEÇİLMƏZ KEÇİD DÖVRÜDÜ

(60 yaşına)

Altını on dəfə artıra bildim,
Artığı - əskiyyə özümə qaldı.
Bu cəbrin altında elə özildim,
Yetmiş də, seksən də daha xoyaldı.

İllər ayağına daş bağlamışdı,
Sinəmdən keçirdi anım ağrısı.
Dördü günlərimə gün ağlamışdı,
Üroyin fəryadı, canım ağrısı.

Tanrım, bu nə ömür, bu nə həyatdı,
Gün yüksüz ötdükə il qana döndü.
Haqq sözüm başımın altında yatdı,
Yorğamın - döşəyim tikana döndü.

Qanlı bir çay oldu bu ömrün qəmi,
Ondan ovuc - ovuc içdim də göldim.
Könüllü seçdiyim bir cəhənnəmi
Mən gözüyumulu keçdim də göldim.

Ömrü yem eləmək, sözü yeməmək,
Duyğu var danışır, duyğu var laldı.
Bu günün sözünü bu gün deməmək
Gələcək səhərləri öləndən aldı.

Əynimdə qurudu bu yaş köynəyim,
Yalınqat ürəyə dörd qoşa göldü.
Mənim torpaq itkim, vətən göynəyim
Çörək yağım ilə baş - başa göldü.

Fikirlər gərgindi, əsəb tarımdı,
Söz var hayqırmışam,
söz var udmuşam.
Oğlumun arxası - ağrılarımı,
Qızıma dərdimdən cehiz tutmuşam.

Safılıqdı, düzlükdü işin çətini,
Ömrümü bu rənglə naxışlamışam.
Qəlbimin odunu, hərarətini
Beton divarlara bağışlamışam.

Yerindən oynasa, duyar yer məni,
Onsuz da durumsuz bir haldadır.
İyirmi ildir ki, yurdum erməni,
Həyatım ehtiyac işğalındadır.

Şeir gözdən düşüb, şair hörmətdən,
Hörümçək torunda dustaqdı qələm.
Yoxsulluq deyilən bir müsibətdən
Qopa bilmirəm ki, özümə gələm.

Şairəm, əvvəlki qürurum yoxdu
Düşdü ehtiyaca əsil yazarlar.
Sözə dəyər verən bir qurum yoxdu,
Sözün dəyəridən kəsir yazarlar.

Gözlərim taleyin qoşa cövrüdü,
Yaxşını, yamanı seçə bilmirəm.
Ömrüm bir keçilməz keçid dövrüdü
İki qərinədi keçə bilmirəm.

DOLDUR O DOLÇANI...

Doldur o dolçanı,
bulağın gözündən doldur.
Suların duru yerindən
doldur.

Təşnəlik üzdü məni,
Dilim söz tutmur daha.
Qafiyələr pərən - pərəndi,
Öydüyüm, əzizlədiyim
ilham pərisi

Şan-şöhrət hərisidi.
Dünya soyuqlaşır,
Mən odlanıram,
Duruluq, saflıq
çəkilir yer üzündən,
Ayda torpaq almağa
pulummu var?!

Başqa bir planetə
yolummu var?!
Ancaq bu da həqiqətdi ki,
Ürəyində tərər,
dizində taqət olana
Hər tərəf yoldu...
Üzdü məni bu təşnəlik,
Doldur o dolçanı,
bulağın gözündən doldur!

DÜNYA, MƏNİ YOLA SAL

Arzular yolda qaldı,
Ömür belə uzandı.
Yersiz çək - çevirindən
Bezdim, doydum, usandım.
Beş günlük qonaq idim,
Elə qarşıladın ki,
Yerinə mən utandım,
Dünya, məni yola sal...

Şirinlər Xosrovların
Qucağında yatırsa,
Fərhadlar hədəv yerə
Gedib dağlar çapırsa.
Haqqa keşikçi olan
Haqq yolundan sapırsa,
Milyonların payını
Yüzlər, minlər qapırsa,
Dünya, məni yola sal...

Papaq salır, göz deşir
Şəhərdə "göydələnlər".
Uzaq - yaxın obadan
Çörək üçün gəlirsə,
Bu şəhərə gələnlər
Yaşamaq arzusuyla
Can verirsə ölənlər.
Niyə yaşayır axı
Bu dəhşəti bilənlər,
Bu ağrıya gülənlər?!
Sözümü ötkəm, qəti,
Bir az da sərt dedim mən.
Öz xoşumla gəlmədim,
Öz xoşumla gedim mən?!
Dünya, məni yola sal...

Təmizlərin qisməti
Aldanırdı, yalandı.
Torpağımla bir yerdə

Ömrüm - günüm talandı,
Gözlərimdən axan qan
Xəzərimə calandı.
Ucalıqlar kiçildi,
Bütövlər xırdalandı,
Dünya, məni yola sal...

Bu günahsız qırğınlar,
Bu ölümlər, bu qanlar...
Bir - birinə qənimdi
Yer üzündə insanlar.
İndi hər bucağında
Axır müsəlman qanı.
Dünya, niyə susursan,
Dünya, insafın hanı?
Dünya, məni yola sal...

Daha yazmağa dəyməz,
Eyblərin üzədir.
Demokratiya dediyin
Əməldə yox, sözdədir.
"Göy"dən yük tutan dəyyus
Göysatamı nə vaxtdır
Dalanında göynədir,
Qapısında gözlədir.
Canına qurd daraşib
Sökür, bir ucdan sökür,
Tərəzin göz aldadır,
Bir yanın batır, çökür,
Dünya, məni yola sal...

Neçə darı səpilsin
Üzülübse örkənin?
Şairi bədbəxt olar
Məğlub olan ölkənin.
Qabını çatlatmağa
Gücü yoxsa sirkənin,
Daha sözüm qətidir,
Yeri yoxdu "bəlkə"nin,
Dünya, məni yola sal...

Qardaşın qardaşına
Etibarı itirsə,
O müqəddəs duyğular
Tükənirsə, bitirsə,
Bu dərddən için - için
Yer "ah" çəkib inləyir,
Göy köksünü sökürsə,
Bu boyda rəzaləti
Əgər allah götürsə
Ağrıma bu yaradan,

Məni götür aradan,
Dünya, məni yola sal...

Sənin ritmin, nizamın,
Mənim yaşamaq haqqım
Tək pula bağlıdısı,
O pul gələn yolların
Üç yandan bağlıdısı,
Açıq qalan bir yanı
Şərəf, namus deyilən
Dəyəərə bağlıdısı,
Musa da yerə girsin
Tək yerin oğludusa...
Ruhumu göylər çəkil,
Çəkil, yolundan çəkil,
Dünya, məni yola sal,
Dünya, məni yola sal!..

HƏQİQƏT

Səni aramaq zülüm,
səni axtarmaq çətin,
Meydan açanlar bilir,
meydanın necə dardır.
Qayçısına dönürsən
dostluğun, məhəbbətin,
Nə amansız sifətin,
nə ötkəm üzün vardır!

Haqqı köksündə boğub
üzünə üz geyənlər.
Deyirlər ki, nə olsun,
söz ayrısı, ürək ayrısı...
İstedadsız adamı
tərifləyib öyənələr
Qarısqadan kərgədan,
milçəkdən fil qayıdır.

Min bir ağrı uduram
bir haqq sözü udanda,
Sonra qayıdıb özüm
Özümdən şəkəliyəm.
Bir məclisdə söz alıb
səni meyar tutanda,
Hamı qaçır yanımdan,
cərgədə təklənirəm.

GƏLDİM*Bacım Xəzəngülə*

Daşı atılmışın biriyəm, bacım,
Geri dönməzlərin daşıyla gəldim.
Gəldim ki, biləsən diriyəm, bacım,
Bağrımın göynəyən başıyla gəldim.

Ox uçub, neyləyim yayını ömrün,
Qurutdum bir axar çayını ömrün,
Uduzdu yazını, yayını ömrün,
Payızıyla gəldim, qışıyla gəldim.

Burdan gedəniyəm gör mən haçanın?!
Qapısı bağlıymış qapı açanın.
Yaddaşı sozalan halsız qocanın
Yanılan fəhmiylə, huşuyla gəldim.

Yoluma daş-kəsək düzən arzumun,
Ömrümü biryolluq üzən arzumun,
Bir vaxt səmalarda süzən arzumun
Qanadı ütölmüş quşuyla gəldim.

Musa özü nədi, indi evi nə?!
Dost baxa ağlaya, düşməni sevinə...
Atasız göynəyən ata evinə
Bu dəfə gözümün yaşıyla gəldim.

MOLLA VƏLİ VİDADİYƏ*(I şeir)*

Dərdinin, qəminin günahı - sevgi,
Yoxsulluq, qəriliblik, ilahi sevgi...
Tarixə nəqş etdi bu ahı sevgi,
Köçdün yaddaşlara xəstə Vidadi.

O kasıb komandan çölə çıxmadın,
Tutdun öz dərdini dilə, çıxmadın.
Heç nədə Vaqiftək zilə çıxmadın
Ötdün öz nəğməni pəsdə, Vidadi.

Tale qara gəldi, qismət bəd oldu,
Doğma bildiklərin quru ad oldu.
Sənə doğulandan sevinc yad oldu,
Keçirdin ömrünü yasda, Vidadi.

Hər gün törpülədin o dərd donqarı,
Hər kəlmən, hər sözün ürək yonqarı.
Şeirinlə vurdun sən şahin - şonqarı,
Durnası göylərdə dəstə, Vidadi!

Çox da ki, ilhamın coşdu, çağladı,
Zirvəyə çatmamış ayaq saxladı.
Zaman yollarını necə bağladı,
Tale necə durdu qəsdə, Vidadi?!

Sənətin yanından yan ötür naşı,
Dərd necə ərtsin qayanı, daşı?!
Bizə görk oldumu gözünün yaşı
Göz yaşı tökməkdə usta, Vidadi?!

Göynədin yaralı bir bülbül kimi,
Yandıqca sovruldun göyə kül kimi.
Musa da qəlbini qızılgül kimi
Gətirib məzarın üstə, Vidadi!

MOLLA VƏLİ VİDADİYƏ*(II şeir)*

Dözmədin dünyanın bu kəm - kəsrinə,
Hər kəlmən göynəkdi, dərdədi, təlaşdı.
Elə ağladın ki sən öz əsrinə
Mənim əsrimin də köynəyi yaşıdı!

O hiss də, duyğu da, sevgi də köhnə,
Kim deyir həyatın dadı dəyişib?
Cirəylə su verir yenə bu dəhnə,
Köhnə dəyirmandı...
adı dəyişib.

Əski idmindədir qırğı da, sar da,
Yenə durnaların səfi pozulur.
Çörək - can bahası olan bazarda
Alanın, satanın kefi pozulur.

Dünya o dünyadır, qoca Vidadi,
Yeri də, göyü də sən gördüyündü.
Kiməsə gözyaşı axıdan vadi,
Kiməsə şıdırğı toydu, dünyündü...

Özünə yadlaşib təbiət elmi,
Dünyanı heç cürə dəyişmək olmur.
Yenə yerindədir zalımı, zülmü,
Yenə haqq yenilir, döyüşmək olmur.

Bu da yaşamaqımı, bu da həyatımı?
Rəngin bundan bəter qarası yoxdu.
Ağlayan heç zaman ağ günə çatmır,
Hələ göz yaşının çarəsi yoxdu.

Dözmədin dünyanın bu kəm - kəsrinə,
Hər kəlmən, hər sözün dərdədi, təlaşdı.

Elə ağladın ki sən öz əsrinə
Bütün əsrlərin köynəyi yaşdı!

* * *

Mən ki əlsiz - qolsuz daşam önündə,
Nə vaxtdır qəlbimdə daşlaşıb dərdin.
Bir şeir oxudun sevgi günündə,
Daşa nəfəs verdin, mənə can verdin.

Bu sevgi boyunca ucalsın səsin,
Nə qoruq, nə də ki, qadağa olsun.
Bu sevgidən ötrü can verən kəsin,
Canı qoy canına sadağa olsun.

İlhamdan macal tap, məni də dinlə,
Sonra yenisini yazarsan yenə.
Ay şeir pərisi, sən bu şeirinlə
Əsil sevgi günü bəxş etdin mənə!

* * *

Səsin bir sehrli nəğməymiş demə,
Dinləmək necə də mənə xoş oldu.
Köz kimi durulan bulaq sevgimə
Axarlı - baxarlı ümman qoşuldu.

İndi bu ümmanda əl - qol atıram,
Üzmək ki bilmirəm, boğulmalıyam.
Yaşamaq eşqimi nədir artıran,
Yoxsa mən təzədən doğulmalıyam?!

Göylərdən enmişən sən bu təlaşla,
İlahi duyğuya köklənən tarsan.
Çiçək bitirərsən bir qara daşda,
Bir qatı zülmətdə işiq taparsan.

Nəğmətək içirəm şirin səsinə
Bu mənim ürəyim, bu da sən... buyur.
İnsan bu dünyanın möcüzəsini
Sevgi nəhayətsiz olanda duyur.

* * *

Nələr çəkdiyini duyub ağlasam,
Ruhunu yer - yerdən soyub ağlasam.
Dünyadan biryolluq doyub ağlasam,
Başımı köksünə qoyub ağlasam,
Gözümün yaşında boğularsanmı?
Mənimçün təzədən doğularsanmı?!

Ağ gül, qara günə boyun əyən biz,
Ağlar bir ürəklə gülümsəyən biz.

Bəxtə dönük çıxıb yolu əyən biz,
Beləmi yadlaşdıq indi, bəyəm, biz?
Doğma yollarımda doğrularsanmı?
Mənimçün təzədən doğularsanmı?!

Yaralı qəlbimlə, kükrək qanıyla,
Dərdinlə, qəminlə, həyəcanınla,
O göynər ruhunla, kövrək canınla,
Üsyankar dalğınla, bu tufanınla
Bu dalğın dünyama sovrularsanmı?
Mənimçün təzədən doğularsanmı?!

Könlün bir zindandı, istəyin dustaq,
Nahaqqın əlində can verir sə haqq.
Buna "döz" deyirsən o miskin oxlaq,
Nahaq söyləyirsən o sözü, nahaq,
Hissimlə, duyğumla doğrularsanmı?
Mənimçün təzədən doğularsanmı?!

ETİBAR ETMİRƏM

Bər - bəzəyə aldanandı,
Gözə etibar etmirəm.
Mənimtək içdən yanandı,
Közə etibar etmirəm.

Bir ölməli öyüləndə,
Yersiz tostlar deyiləndə,
Düz əyriyə öyüləndə,
Düzə etibar etmirəm.

İstər rədd et, istər bəyən,
Başqa bir yol varmı, bəyəm?!
Təbəssümdən maska geyən
Üzə etibar etmirəm.

Gəl qəlbimi elə yar ki,
Yara vuran elə yar ki...
Vallah, elə hissim var ki,
Sözə etibar etmirəm.

Mən gedirəm öz eşqimlə,
İşim yoxdu ta heç kimlə.
Duyumsuzlar, bu eşqi mən
Sizə etibar etmirəm.

POEZİYADA SAFLIQ, HƏYATDA SƏRRAFLIQ, YAXUD AZƏRBAYCANLI MİSRALAR VƏTƏN XƏRİTƏSİ ÇƏKİR

Yazının ikinci serlovhəsi ilk baxışdan mübahisəli də görünə bilər. Ancaq Musa Ələkbərlinin poetik tendensiyası həmişə onun mənsub olduğu xalqa bağlılığı ilə seçilmiş, dövrün xarakterini açmağa yönəlmişdir. Şairin zəngin yaradıcılığı yalnız kəmiyyət baxımından diqqətə çəkmir, keyfiyyətə dəqiq ifadə olunan fikirlər geniş mövzu rəngarəngliyini də özündə ehtiva edir. Musa Ələkbərlinin ilk kitabının nəşridən düz bir qərinə keçsə də, onun yaradıcılıq taleyini bu bir qərinə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.

Əgər qəbul etsək ki, istedad Tanrı vergisidir, demək, onun yaradıcılıq ömrünün ikinci qərinənin də son qapılarını açmaqda olduğu düşünə bilər. "Məndən şeir istə" (1977) "Ürəyimin işığında" (1979), "Bəlkə bir də görüşdük" (1981) "Gözlerim yol çəkir" (1983, "Aydın ay işığı" (1985), "Sevgi bulağı" (1987), "Gözümde aqlayan" (1991), "Dünya sevgidən doğulur" (2007), "Tanrı mənə söyləməsə" (2009) - bu adların tarixi ardıcılıqla çəkilmiş yalnız bir sıra deyil. Bu adlar həm də şairin mənəvi yüksəlişi, eyni zamanda, həyata hərtərəfli baxışın, nüzüdəci müşahidənin, inkişafın pillələridir. Musa Ələkbərli sadalanan kitabları ilə yalnız ömrə hesabat verməyib, həm də bir şair kimi estetik qayəsinin cəmiyyətin tələbləri ilə, bəlkə daha dəqiq desək, həyatla, qarşılıqlı münasibətlərinə aydınlıq gətirib. Təsdiq edib ki, şair kimi puxtaləşdikcə, ömrün kamillik zirvəsinə doğru yeridikcə, həyat həqiqətlərinə daha çox yaxınlaşıb. Özünü həyatın ziddiyyətləri arasında görə bilib. İctimai məzmun, sosial mühtin təzadları, qarşılaşan tərəflərin mübarizəsi həmişə onu düşündürüb. Bütün yəndə qələmə aldığı şeirlərinin əsas qəhrəmanı vətəndir. O Vətən ki, həmişə tarixi sınaqlara məruz qalıb. Neçə əsrdən bəri onun sinəsində od qalanıb və bu od halə də onu yandırmıqdadır. Musa Ələkbərlinin şeirlərində yənginin kökünü bu odda axtarmaq, bəlkə də, ən düzgün istiqamət olardı.

*Mübarəkdi Vətən dərsi
Qoy hüzura Vətən gəlsin.
Bu Gümrüdü, bu Axtadı,
Bu Zəngəzur, bu İravan,
Bu Dərbənddi, bu Göycədi.
Bir-bir sayım halə dayan.
Bu Zəncanım, bu Tabrizim,
Bu Mərəndim, Ərdəbilim
Qılinc çalan ar oğullar,
Çəkdiyimiz sonsuz zülüm*

Bu şeirin yaranma təəssüratı hansısa bir məktəbdə keçirilən vətən dərslərindən alınıb. Müəllif elə şeiri "Vətən dərsi" aldandırıb. Müəllifin təəssüratı həmin dərsə bağlanıb qalsaydı və onun şeiri özü ayrılıqda "Vətən dərsi"ne çevrilməsaydı, onda şairin uğurundan danışmaq olmazdı. Göründüyü kimi o, hər bir misrası bir azərbaycanlı olan, bir vətəndaş olan vətən obrazını mənəvi xəritəyə çevirir. Özünün dünyasındakı vətən xəritəsini rəngləri ilə təqdim edibdir. Hər misrının özü də canlılıq kəsb edir. Ədəbiyyatda "Diri şeir", "Canlı şeir" ifadəsi işlədilir. Zənnimcə, Musa Ələkbərlinin misralarındakı canlılığı da görmək olar. Xüsusilə, onun azərbaycanlılıq, vətəndaşlıq mahiyyəti kəsb edən canlı - azərbaycanlı misraları ona görə güc kəsb edə bilər ki, onun qoru-közü vətənin bağrında yanan oddan götürülüb. Şairin ittihamları da yetərincədir. Umumiyyətlə, M.Ələkbərli bəhs elədiyi mövzunun əsas obrazını yaradarkən özünü heç vaxt bu obrazdan təcrid eləmir, özü də bu prosesin iştirakçısı olur. Lirik mən olarkən bütün şeirlərində (demək olar ki, istisnasız) bu obraz görünür, bu da ona imkan verir ki, zamana münasibətdə daha obyektiv və daha sərt olsun. Çünki o özü də tarixə borclu qalan insanlardan kənarında deyil. İttiham sərt olduğu qədər səmimiyyət və etiraf yüklüdür.

*Desəm sizdən qalıb miras
Qarabağım nələ çəkər
Sorar bəs bu indiki yas?!
Bu əzilən, tapdalanan
Söylə kimin vüqarıdır?
Bu gün daha xəcilsən sən
Dünənini düşünəndə*

M.Ələkbərlinin azərbaycanlılıq, azərbaycanlılıq və türk şeirinin mənəvi yükünü özündə ehtiva edən poeziyası mübariz ruh üstə köklənib: "Çox ağırdır, çox ağırdır Vətən dərsi. Sən bu zülmü çəkirsən ki, bu ağacı okırsən ki, meyvəsini Vətən dərsin". Mübarizələr asan aparılmır. Hər bir mübarizədə, hətta qalib gəlsə belə, haqqın tərəfində olan zərrə-zərrə "Cismi-can" itirir. İtirir və itirdikcə cismani sarsıntılar onu yaralasa da, mənəvi ucalıq haqqı alır. Həç bir güc onun mənəvi ucaltığının qarşısını kəsmək iqtidarında olmur. M.Ələkbərli deyəndə ki, "Şeirim, kölə olma, şeirim, qul olma, Yoxsul yaşadım ki, sən yoxsul olma" həqiqətinə inanır və fikrimizin davamı kimi qəbul edirik.

M.Ələkbərli şeirin qururunu qoruyan bir ömrü bu qururu, vüqan yaşatmaq üçün qurban verə bilən şairdir. Və qətiyyətlə peşman deyil. Bu onun bir şair kimi estetik qayəsindən və prinsip etibarını ilə bütün yaradıcılığı bu düstura tabedir. Fəlsəfədə arxaik və ənənəvi mədəniyyət hadisəsi ritualıq adlanır. "Ən müxtəlif qaydaların, ictimai birgə yaşayış normalarının yaradılış aktını canlandırmaq" mənəviyyat hadisəsi kimi ritualıq M.Ələkbərlinin yaradıcılığında qorunur. Əsrlərin sınağından çıxmış mənəvi dəyər, patrialxal güc, sənət kredosu kimi M.Ələkbərlinin yaradıcılığında nəinki təsdiqini tapır, həm də tarənnüm olunur. Şair ətrafında cərəyan edən bütün hadisələrin mahiyyətində "Qanuna uyğunluq" prosesini görə bilir. Təsdiqləri, gəlmələri, yabançıları həyat hadisələrinin axarında saf-çürük edir, ayıra bilir. Elə ona görə də M.Ələkbərlinin poeziyasında lirik mənəvi həyatda sərraflığın təcəssümü kimi görünür. Məhəmməd Hadiyə həsr elədiyi şeirlərinin birində belə bir cılpaq həqiqəti, amma sərraf daqqılıyı ilə "qum ummanı"nın içərisində seçilmiş mənəvi yükünü görə bilirlik.

*Yüklə kürəyinə bu ağır dərdir,
Hər şeyi gözündə sən döndər yasa.
O sənə qanına qəltan edərdir,
Qanıyla yazdığı şeir olmasa.*

Hökmün doğruluğuna heç bir şübhə yoxdur. Və eyni zamanda elə bu misraların özünü də, söz sənət uğrunda döyüşdə neçə şairin öz qanına bələndiyini görmək olmaz. Bazarı od tutub yanan bazarbaşıya bazarın bağlansın deyəndə, el ağası ilə danışır. "Torpaq çəza çəkər dərdimiz qədar, bu vətən bədbəxtliq fərqiç qədar" bu ifadənin aforistik yükü bizi ona görə razı salır ki, qələm haqqa söykənir. Bu haqqa söykənişin mahiyyətini şair çox dərinlikdən çəkib gətirir. Ola bilsin ki, sıradan bir nəfər bu ifadənin mahiyyətinə vərə bilməsin. Amma üst qatdan birçə addım o yana haqqı tapdalanan insanların, xəritəsi qaçılmanın vətənin, cəmiyyətdən halal haqqını ala bilməyənlərin pərişan görkəmi gözümüzü yandırır, acı fəryadı sinəmizi deşər. Əgər misra ağrı yükü daşımasa, əgər poetik obraz öz varlığını diklə edə bilməyə, demək, bu təəssüratlar da havada qalır və inandırıcı olmazdı. Cəmiyyətin fərdə qəddar münasibəti Musanın yaradıcılığında güclü etiraz və bəlkə də üsyankarlıq səviyyəsində cəzalandırılıb.

*Halalca tikəmi göydə çaldılar,
Oxu tuşladılar düz ürəyimə.
Mənim bu günümü mənəndə aldılar,
Gözümü dikdilər gələcəyimə*

Musa Ələkbərlinin 60 yaşı var. Zənnimcə, müəllifin etirazı yaradıcılıq potensialına güvəndiyi kimi, öz yaşına uyğun haqqına güvənir. Bu güvəncin bir ünvanı da, ədəbiyyatımızın nüfuz sahibi olan söz-sənət adamları tərəfindən etiraf olunmasıdır. Ayrı-ayrı vaxtlarda poeziyası haqqında: S.Rüstəm, R.Fza, B.Vahabzadə, M.Araz, S.Tahir, Qabil, İ.Tapdıq, Q.Xəlilov, X.Rza, Q.Qasımlı, V.Yusifli, Ə.Xələfli, Kamran Əliyev, Əhəd Muxtar... fikri və mülahizələr söyləmişlər.

Biz qeyd elədik ki, M.Ələkbərli rəngarəng, çoxcaqlı həyatı sərraf dəqqılıyı ilə müşahidə edə bilir, şeirlərinin mövzusu da buna görə çoxşaxəlidir. Vətənin könül oxşayan təbiəti, Azərbaycanın gözəllikləri hər an M.Ələkbərlinin gözünə qabağındadır. Onun zəngin yaradıcılığının içərisində təbiət şeirləri öz ecazkarlığı ilə seçilir, şairi məftun edən təbiət görüntüləri öz tərəvətində şeirə gətirilə bilər. Bir qələm dostuna xitabən söylədiyi ("yazdığı" ifadəsi yerinə düşür) şeirdə o gözəl təbiətin özüne layiq söz donu biçir. Hissin təsiri ilə ocaq dəyişirsə, oxucunu da eləcə qaya-qaya, ciğir-ciğir, palıd-palıd gəzdirir. Və insan "milyon il əvvəl" təbiətdən ayrıldığına təəssüf edir. Sanki yenidən qanadlanıb o təbiətin ağışına qayıtmaq istəyir. Bəlkə yalnız o müqəddəslikdə qırılan, yanan arzulardan qovuşa biləcəyini inanır. Fikrin arxaik formada ifadəsi onun gözəlliyinə və orijinallığına xələl gətirmir.

*Gərək deyil isti paltar, bürüncək,
Dumanına, çiskininə bürünək,
Uca, yalçın zirvələrdə görünək,
Səllər yuyan çaylağına baş çəkək.*

*Dağları var bulud yaran, göy dələn,
Yolları var ayri-üyrü, köndələn,
Bizi görüb anam kimi kövrələn,
Gözü dolan bulağına baş çəkək.*

*Qəlbilənib pöhrə qalxır puçurdan,
Yaza qoşul, gəl pöhrələn, puçurlan
Qucağından uç şairi uçurdan
Şair Məlik ocağına baş çəkək.*

Yaddan çıxmış, bir növ unudulmaqda olan ifadələr Musanın təbiət şeirlərində daha çox yad salınır. Onun sərraf dəqiqliyi ilə seçə bildiyi - qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Musa Ələkbərli həyat hadisələrindəki sərrafliq missiyasını təbiətə münasibətdə də qoruyub saxlayır - lövhələr fikrin poeziyadakı səfəliyi ilə tamamlanır. Sözlərin zərgər biçimi, misraların poetik yükü hey-rət doğuracaq qədər dəqiq olduğu üçün sonsuz estetik zövq bəxş edir.

M.Ələkbərli həm də sevgi şairi, insan qəlbinin dərinliklərində yaşayan hissələrin, duyğuların ən yaxşı ifadəçisi hesab edilən də çoxdur. Saf, təmiz sevginin obrazını yaratmaq üçün özün də o sevgi qədər saf və təmiz duyğularla yaşamasın. Yoxsa, sevgi bulağının çəməsi quruyardı. Sevgilərdə çaqlamazdı. M.Ələkbərli "Sevgi nəğmələri"ndə duruluğu, təmiz hissiyyəti qoruya bilir. Və onun bu mövzuda çağlar bir şair olduğunu da etiraf etməliyik. Şairin "Sevgi nəğmələri"ne münasibətdə professor Nizami Cəferovun mövqeyi daha dərin və daha dəqiqdir: Musa Ələkbərli daha çox sevgidən yazırdı. Ancaq bu sevgi "öz içini yeyə-yeyə duran", yaxud "tərki-dünya bir aşiqin subyektiv yaşantıları" deyildi, təbiətin özünə qədər təbii, mükəmməl kəndli balasının yüz illər ərzində formalaşmış mərdanə istəyi, kişiliyin zərif məxləq qarşısındakı tarixi məsuliyyəti idir.

Gəl gedək dağlara, şəhəri qızı,

*Qorxma, ordakılar qədrini bilər.
Orda oda dönər o şən günlərin,
Bir ocaq alışar, bir ev isinər.*

60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə Musa Ələkbərliyə elə gəlirdi ki, öz sevgisinin "tərcümeyi-hal"ını yazır... Əslində isə, o, özü də bilmədən, mənsub olduğu etnik-mədəni (etnoqrafik) sistemin ümumi (universal) sevgi dastanını danışdı. Yüz illər boyu necə sevmişdilər, necə həsrət çəkmişdilər, vüsala qovuşmuşdularsa, o da şeirlərində o cür sevir, həsrət çəkir, vüsala qovuşurdu. Və onun mənsub olduğu xalq öz sevgisində necə təbii bir məsuliyyət daşımışdısa, o da həmin təbii məsuliyyətini daşımaqda davam edirdi. Dünyanın (və sevginin!) "modernləşdiyi", parnoqrafik patologiyaların ədəbiyyata təcavüz elədiyi bir dövrdə epik-etnoqrafik məhəbbət texnologiyalarının poeziyaya cəsarətlə gətirilməsi artıq özünəməxsus bir üslub (!) təzahürü demək idi". Professorun çağdaş poeziyamızın bu təqdirdə layiq ədəbi prosesin aparıcı şairlərindən biri kimi, M.Ələkbərlinin sevgi mövzusunda münasibəti bir də o yəndə təsdiqini tapır ki, siyasi rejimlərin dəyişdiyi, həyata baxışların çevrilişə məruz qaldığı XXI əsrdə də o, "Dünya sevgidən doğulur" qənaətindədir. Sevginin gözəlləşdirmə gücü, sevginin günahları yuma təsiri, görünür, heç bir siyasi katalizmin dəhşətindən qorxmur:

*Yer də, göy də, səma da gözəlləşdi gözümə,
Eşqin odu sinədə, ayın nuru üzümə.
Mən bu gecə özümü tanımadım özüm də,
Necə durum-dayanım, sabah sən gələcəksən?!*

Bəlkə də ulu sevginin, uca sevginin gələcəyinə inandır insanı yaşadan.

Musa Ələkbərli keçmiş Sovet məkanında ədəbi prosesin fəal iştirakçısı olmuşdur. O, genc şairlərin Aşqabada və Düşənbədə keçirilən poeziya festivallarında iki dəfə dalbadal çıxış edib, şeirləri ingilis, rus, ukrayna, belarus, türk, latın, türkmen, tacik, eston, gürcü və başqa dillərə tərcümə olunub. O, indi də Azərbaycan poeziyasının, çağdaş poetik fikrin ən yaxşı orijinal ifadəçilərindən biridir. İsmayılzadə adına poeziya mükafatçısı və prezident təqaüdüçüsüdür.

Musa Ələkbərlinin yaradıcılığına 10 il bundan əvvəl münasibət bildiren Vaqif Yusifli şeirlərinə çağırış ruhu arzulayırdı. Zənnimcə, ədəbiyyatımızın Musa Ələkbərli 60 yaşa nəinki çağırış ruhu ilə, güclü mübarizə əzmi və döyüş ruhu ilə gəlib.

Bu da ömrün 60-cı baharı. Dostlarını sevmə və dostların sevdiyi, çağdaş həyatımızın sevilən şairi Musa Ələkbərli, saf, duru poeziya çəməsinin hələ uzun illər çağlayacağı Musa Ələkbərli gələcək nəsillərin də sevcəyinə inanır.

Həyatda sərrafliq, poeziyada səfəliq. Musa Ələkbərlinin yaradıcılıq yolunu təkə bu təzislə də ifadə etmək olardı.

Əli Rza XƏLƏFLİ

◆ XATİRƏLƏR, DUYĞULAR...

Gülxanım FƏTƏLİQIZI

ÖMÜRDƏN YARPAQLAR*

17 oktyabr - Almas İldırımın xatirə gecəsinə yazdığı təbrik itimosin deyə gündəliyəmə köçürtdüm.

"Təbrik edirəm.

Bu gözəl təşəbbüsün hörmətli müəllifləri, Almas İldırımın poeziyası işığına yığılan sə-nət adamları, seirsevər oxucular, şairin qohum-əqrəbələri, Sizin hamınız ürəkdən təbrik edirəm. Məni bu tədbirdə iştirak etməyə dəvət etdiyiniz üçün sizə təşəkkürümü yetirirəm.

Almas İldırımın taleyi nə cür olub, o, zamanın hansı fırtınalarına tuş olub - hamısı ay-dındır. Taleyin fırtınası birçə onun qəlbində gicəltirdiyi doğma ocaq niskilinə, doğma yurd həsrətinə, poeziya havasına toxunma bilməyib. Səhətin imkan vermədiyinə görə tədbirdə iştirak edə bilmədim. Almas İldırımın böyük nəfəsi poeziyasına baş ayırım.

Dərin hörmətlə M. Araz"

Bu da yeni deyimdir, yoldaş M.Araz, "taleyin fırtınası".

18-21 oktyabr - S.Rüstomin 90 ilyinin anadan olduğu kənddə - Novxanıda keçirildir. Məmməd bundan bir az təsirlənmişdi:

- Hə, dünyanın işinə bax, Süleymanın gecəsini kənddə - Novxanıda, Səmədin isə Bakıda, özü də geniş miqyasda keçirdilər.

- Səmədin oğlu Yusif deputatdır, vəzifəsi var, sözü keçir. Süleyman Rüstomin oğlu Azadın isə, ola bilər, "dişi kosmir". Məmməd Rahimi isə heç yada salınmırlar, - olavo - etdim, öz aramızdır, Rahim elə bir şair də deyildi axı.

- Niyə, lirik şeirləri var. Sosializm-realizm, deyə bir məfhumu atdılar ortaha, şairlər də başladılar sosializmi tərifi etməyə və beləcə də ölüb getdilər, istedadları da özlərindən övül.

Elman peyk antenasını quraşdırıb qurtardı.

- Şairlə oturub bir tiko çörək yemək mənim üçün sevincdir. Şairin qulluğunda durmaq hamımızın borcudur, gedən torpaqlarımız da qayıdacaq, biz nəsil göməsək də, bizdən sonrakı nəsil görəcək.

Güldüm:

- Torpaqların alınmasını gələcək nəslə saxladığımız üçün qayıdacağına ümid etməyin. Bəhalarımız da getmiş torpaqların qaytarılmasını bizə ümid edib getmişdilər, ancaq o torpaqların alınmasını yadımıza da salmadıq. Əksinə, almaq əvəzinə bir az da çox verdik. Bizdən sonra gələnlər də həmçinin. Qoribo xalqıq. Torpaqları qoyub qaçır, sonra da başlayırıq bayatı çağırır, muğamat oxuyub, ağlamağa. Elman, soğan olsun, noğd olsun.

Məmməd də sözlərini təsdiq etdi.

23 oktyabr - Hər bir sözdən kövrəlməyə başlamışam, ürəyim öləm bacım Sayyara və anamla danışırım. Ağaların zəngi məni xoşalından ayırdı:

- Gülxanım bacı, mən ayın 20 Almas İldırım ilə bağlı görüşə getmədim, amma ayın 18-i "Müstəqillik Günü" münasibətilə yığıncaqda məno söz verirdi, elə ki öminim adını tutdum, zal-də bütün soslər kəsildi. Dədim ki, şair özü iştirak edə bilmədi, ancaq salamını yetirir və tozu getirini də məno verdi ki, sizlərə oxuyum. "Sınma" şeirim oxudum, bir şair yavaşca zaldan çıxdı. Elə bil şeir ünvanına düşdü. Sonra da həmmən şeiri Aşiq Şəmşirin 90 ilyinə həsr olunmuş banketdə də oxudum. Olavo etdim ki, bir neçə gün bundan əvvəl şairin görüşünə getmişdim, adı şairlə qoşa çökilən ixtiyarın kim olduğunu soruşdum, Aşiq Şəmşirdir - cavabını verdilər. Məclis sözlərini və şeiri yaman alqışladı. Şəmşirin ömisi oğlu birinci sağlığı kolbəcörlülərini sağlığına yox, Məmməd Arazın sağlığına içək. "İçək məğrur şairin sağlığına", dedi.

28 oktyabr - Axşama yaxın Məmməd havaya çıxdı. Saat beşə on beş dəqiqə qalmış telefon səslandı:

* Əvvəli jurnalımızın ötən saylarında

- Alo, Məmməd müəllimi olarmı?
- Evdə yoxdur, qızım, nə deyim?
- Deyin ki, prezident bu gün yazıçıları qəbul edəcək, saat altının yarısında Prezident Aparatında olsun.

Vaxta az qalırdı, binanın ətrafında fırlanırdım, tapa bilmədim. Bir uşaq mono soruşdu verdi:
- Kişi, tez ol gedək evə, saat 6-nın yarısında sizi Heydər Əliyev qəbul edəcək.

Paltarını geyindirirdim və taksini tutub getdik. Giroçayə çatmışıq Musa Yaqub və Cabirə rastlaşdıq. Polis işçisi yuxarıya zəng çalıb məni içəriyə buraxmaq üçün icazə aldı. Bəşinci mərtəbəyə qalxıb gözəlmiş zalında oturduq. Söhbət Naxçıvandan düşdü, dedim ki, Cabir, Naxçıvanda olanda Qabilin bütün danışıq və hərəkətlərini gündəliyimi yazmışam.

- Əşşi, Qabil qiyamətdir, - deyər Cabir və Musa gülüşdülər.
Bir az keçmiş Elçin də gəldi, söhbətə başladı:
- Məmməd, yadımdadır, rəhmətlik əmim Tofiqlo biza gəldin. Atamın görüşünə gəlmişdiniz. Oturub vurdun, hayıf o günlər, bir də o günlər, Yazıçılar Birliyinin gur vaxtlarına qayıda biləcəyikmi?
- Mənim İlyas müəllimə çox böyük hörmətim var. 50 il Azərbaycan səhnəsini o saxladı. Çox alicənab adam və böyük dramaturqdur - söylədi Məmməd.

Yazıçılar bir-bir yığılırdıqdan sonra zala keçdik. Fatma xanım Məmmədi prezidentə yaxın oturduq; Anar, Yusif Səmədoğlu, sonra Məmməd. Prezident ədəbiyyat haqqında, qurultay haqqında giriş sözü söylədi. Sonra yazıçıların qurultayı ilə əlaqədar Anar söz verdi. Anar bu 10 ilin içində Birliyin sədri işləmişdən, Yazıçılar Birliyinin parçalanmasına yol verilməyindən, 150 nəfər gənc yazıçının İttifaqa üzv olmaq üçün orizo verdiklərindən danışdı. Keçmişlə müqayisədə İttifaqın indiki möhüdüyyətlərindən də söhbət açdı. Sonra Əkrəm, Qabil, Mirvari xanım danışdı. Söz Sabir Rüstəmxiya verdi. Sabir nisbətən mövcud problemlərə toxundu. Əliyev arada durub Məmmədə yaxınlaşdı, ondan nəsa soruşub yenə yerinə qayıtdı. Məni fikir götürmüşdü, Heydər Əliyevə necə yaxınlaşmışam ki, ev məsələsinə yadına salım, iclas qurtaran kimi o, gedə bilər.

Prezident yekun sözündə Birliyin işindən razı qaldığını, cavan yazıçılarla səhər görüşmək istədiyini söylədi. Yazıçılara ev istəyən Anarın xahişinə cavab olaraq dedi ki, indi dövlət ev tikmir. Yəni də bir iş fikirləşərik, bir "Heydər Əliyev Fondu" yaradacaq və həmin fəndən yazıçılara, qəzet və bədii jurnallara kömək edər. Hal-hazırda mənim iki mənzilə imkanım var, onlardan birini Bəxtiyara, birini də Məmməd Araza verirəm. İki xalq şairinə, bu, mənim qurultaya hədiyyəmdir.

Sonra Rafəli çağırıldı, ona səhərdən evin açarlarının mənzil sahiblərinə verilməsini tapşırıldı. Hamı dağılışırdıqdan sonra Bəxtiyarı və bizi özünə oturdurdu kabinetə dövdət etdi. Söhbət əsnasında dedim ki, ev məsələsində hamıdan çox mən sevindim, çünki ev sərindən çox əziyyət çəkmişəm və hal-hazırda da narahət bir evdə yaşayırdıq. Heydər Əliyev gülə-gülə soruşdu:
- Çox sevindimmi?

Təbii ki, Məmməd də, Bəxtiyar müəllim də ona öz təşəkkürlərini bildirdilər.
- Məhərrəm Prezident, biz çoxdan sizinlə görüşmək istəyirdik, amma bizi sizinlə görüşdürmərdülər - əlavə etdim.

Heydər Əliyev:
- Niyə, ev üçün deyildimi? - soruşdu.
Özümü itirdiyimdən dedim:
- Bəli, an çox ev üçün, bir də elə-bələ dərdləşmək üçün...

Heydər Əliyev cənabları güldü və söylədi:
- Əvvəl hələ bir köç, sonra dərdləşərik.
Evə çatanda Məmməd sevindiyini gizlətmədi:
- Vallah, yatıb yuxuda da görməzdim ki, 30 il həsrətində olduğum bir yerdən mənə ev verilir.

29-30 oktyabr - Ağalar xəbər verdi ki, birinci proqramdan "Qələm" adlı veriliş gədir, "Sınma" şeirini orada oxumuşam, baxın.
M.İsa da həmişəki hay-kiyələ yenə ev almağımızı təbrik etdi.
- Ay İsa, heç olmasa qoca vaxtımda dincəldik. Mən də yazıçı kimi prezidentin qəbulunda oldum.

- Ən "böyük" yazıçı sonsən, Gülxanım bacı, - dedi, İsa.
Saat birə işləmiş biza bildirdilər ki, evə baxmaq üçün dalınca maşın göndəriləcək. Getdik. Evə xeyli tanımadığım adamlar toplaşmışdı. Rafəli müəllim də gəlib çıxdı. İçəridə icra başçısı Rüstəm də gördüm. Rafəli müəllim mənə dedi:
- Gülxanım bacı, indi gördünüz ki, mənim qaçmağımın səbəbi nə idi. O kişi evi səirə özü verməli, bu işi özü görməli idi. Gördünüz ki, o, nə dedi? Dedi ki, bu, tarixdə görünməmiş işdir ki, mən elədim, hökumət işçiləri olan binadan şairlərə ev verdim. Burada da birincilik etdim.

1 noyabr - Səhər çörək alanda bir neçə qəzet də aldım. "Azadlıq" qəzetində olan bir başlıq diqqətimi cəlb etdi: "Şair, hökmdarın hüzurundasən". Məqaləni Məmmədə oxudum. Məqalənin bir yerində belə yazılmışdı: "...Heç kimsə sirr deyil ki, bizdə hamı (?) şeir yazır. Şair də, yazıçı da, prokuror da, polis də. Məhkəmə öz hökümünü şeirlə oxuyur. Kəndli buğda əvəzinə qələm götürüb şeir "əkməklə" məşğuldur. Əsgərlərimiz düşmənin başını şeirlə yırtırlar. Gözəldir. Onunçün də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin bir "Şəhriyar" klubu qədər üzvü var.

Dostu-dostu cavanlar da üzv olmağa hazırlaşırırlar. (Yazıq polis, indən belə kimdən nə ala biləcəksən? Hamının cibindən yazıçı vəsiqəsi çıxacaq. Vay,vay...)

Elə bütün bunlara görə də bizim camaat "şair məsələsinə" çox həssasdır. Dövlət başçısı da düz üç gününü şairlərə həsr elədi. Yazıçı sözünü ona görə işlətmirik ki, bizim xalqda yazıçı məsələsi o qədər də dəb deyil. Kimdir roman, povest oxuyan?! Əsas şeydir: - döşəyirson gedir. Dövlət başçısı da ona görə evləri şairlərə - Bəxtiyar Vahabzadəyə, Məmməd Araza verdi, heç gör Əkrəm Əylisliyə ev tiklil edən oldu... ("Azadlıq", 1 noyabr 1997)"

Bu məqalənin müəllifi Hacı Zəmin ağa görəsən niyə belə əsəbləşib, bu cənab bilmir ki, adını tutduğu Əkrəm doniz qurğunda yaxşı şəraitli mənzildə yaşayır, anıma Məmməd Arzın yazı məsələsinə qoymağa yeri yoxdur.

Məqalənin məzmununu Aqilo danışdım.
Aşxam Heydər Əliyevin yazıçıları qurultayındakı nitqinə qulaq asan Məmməd:
- Rəhbər belə olar! - dedi.

6 noyabr - Televizorda dilimizin gözəlliyindən danışdılar.
- Heç bilmirlər nə danışsınlar, hər xalqa öz dili gözəldir, - açıqlandı Məmməd.
Telefonda Mirvarid xanımın kövrək səsinə eşitdim və telefonu Məmmədə verdim:

- Evimizi təbrik etdi, mənə ürək-dirək verir, deyir ki, mənə o gənc güclə maşına mindirib evə yetirə bildilər, bərk sağcılanmışdım, bir neçə dəfə operasiya olunmuşam, ruhdan düşmək lazım deyil. Axır vaxtlar yazdığım şeirlər də təbrik edirəm, mən hamıya sənin yaradıcılığına hörmətlə yanaşmışam, məhəbbətlə yanaşmışam. Evə gün düşürmü, tozə evimizi soruşuram, çünki gün düşməyən ev nəm olur.

Mən Mirvarid xanımın suallarına belə cavab verdim ki, hər iki tərəfə otaqlarımız var. Mirvarid xanımın sözlərini Məmməd mənə belə çatdırdı.

10 noyabr - Aşxam xəbərində Məmmədin Heydər Əliyevə vurduğu teleqramı oxudular. Teleqram belə qurtarırdı:

"... Sizə ucalıq yaraşır, böyüklük yaraşır. Uca olun, zirvə olun!"
Hələ cavanlıqdan Məmmədin torpaq və təsərrüfatla bağlı söhbətlərinə maraqla qulaq asardım. Nəft müqavilələrinin həyata keçməsi haqqında verilən məlumatla münasibətini Məmməd belə bildirdi:

- Nəft əvvəl-axır qurtaracaq, ona arxalanmaq olmaz. Təsərrüfatımızı qaldırmaq üçün pambıq və üzümə çox yer verməliyik, respublikanı bunlar üzərimdə kökləməliyik, çünki onlar tükənməz sərvətdir.

12 noyabr - Aşxam Nəmət Pənahlı gəldi, xeyli söhbətdən sonra Meydana aid kitab yazdığını söylədi:

- Yazacağam kitab 700 səhifəyə yaxın, iri həcmli bir kitab olacaq. Bütün meydan hadisələrini olduğu kimi göstərmişəm.

Nəmət çox adamları, tanıdığımız məşhur şəxslərin adını çəkdi. Onların meydanı etdikləri çıxışları ilə MK-ya verdikləri donoslara bir-birinə əks olduqlarını söylədi, xalqı çaşdırırlar, dedi.

Dilimi dinc qoymadım:
- Nəmət, sənin xalq adlandırdıqların sənə də irad tutur. Deyirlər ki, Nəmət meydanı yığılan pulları götürüb aradan çıxıb, əvvəl İrana, sonra da Türkiyəyə gedib. Nə oldu, ağər o, təmiz adamdırsa, sərhədi necə keçə bildi.

Nəmət bəzi suallarına cavab olaraq dilləndi:
- Bacı, hamısına kitabımda cavab vermişəm, hadisələri öz dilimdən yox, olduğu kimi, kim necə çıxış edib, necə hərəkət edib, sənədlərlə birlikdə kitabımda verirəm. Oxuyarsan, baxarsan.

Məmməd Nəmətə dönə-dönə tapşırırdı ki, sakitliyi pozmağa çalışmayın, qoyun, ölkə başçısı işini görsün, hamımız onun ətrafında birləşməliyik ki, rəhbər də bir iş görə bilsin. Dedi-qodu dalınca getməyin.

15 noyabr - Şeirlərin axıncı hissəsini də redaktə etdim. Bir şeirini Məmmədə oxudum. O, özündən razılıqla - "Sənəncü qorulu od qalınmışam" - ola demişəm, ümumiyyətlə, belə fikirləri tənqidçilər görmürlər, - dedi.
- Yaxşı, yaxşı, torif istəyirson?

- Yox, amma rəhmətlik Süleyman Rəhimov haqqında kiçik tərifli cümlə söyləyəndə belə sevinirdi, necə deyirlər, görürsünüz, haqqında necə deyirlər, söylərdi. Ancaq mənim haqqında lap bir neçə səhifəlik tərif yazsalar da sevinmərdim.
- Ona görə ki, səni çox tərifləyiblər, tərifləndiyəmsən, öz aramızda, ancaq yənə də tərif istəyirson.

- Hə, qocaldıqca adam tərif xoşlayır, - deyər güldü Məmməd.
16-21 noyabr - Aşxam mədəniyyət xəbərlərində Heydər Həsənoğlunu göstərdilər. "Məmməd Arız" mükafatı haqqında danışdı. Bir cümləsini bura qeyd edirəm: "Məmməd Arız bizim tarixi abidəmizdir, necə o biri abidələrimizi qoruyuruq, Məmməd Arızı da qorumağımız". Aşxam Məmməd telefonla Heydərədən xahiş etdi:

- Heydər, mükafatı bu il də qalsın, gələn il vərərsən, onsuz da vaxt keçib, il qurtarmaq üzərdir, lazım deyil.

Heydər narazılıq etdi:
- Xahiş edirəm, ssenariyo bir nəzər salasınız, sonrasını sonra danışarıq.

Heydər sənərinə göndərdi, sənərinə oxuyan Məmmədini rəyini soruşdum:

- Necədir, bir şey alıbımı?
- Oxuyarsan, görürsən. Şeirimi oxudunmu?
- Köçürəndə oxuyaram, vaxtım olmadı.
- Oxu, yaxşı şeirdir.

Oxudum, şeirin təsirindən özümə gələ bilirdim:

**Mənə gülün yanandan çox,
Məni qanmaz qanandan çox,
Məni danan ha çox...
Mən qoribəm, vallah, qorib.**

Şeiri tam oxudum, həmin vərəqin arxasında bu misralar da vardı:

**Qane oldum it damına,
Ta hürməyə nə var ki...**

və ya

Axar suya dedin axma.

25 noyabr - Köçmək gözümdə durub. Adam nə qədər köç gözdür, bilmiyəm. Axşam həftə şərhində veriliş gedişi.

- Məmməd, Nizami Xudiyev həyat şairlərdən də veriliş təşkil edir, nə ocaq qayınatısı Hikmət Ziyadın yox.

- Nizami onu yerdən çox hörmətlə götürdü. Yəqin veriliş də hazırlamış olar. Yadımdadır, sənə demişdim, Hikmət Ziya mənə həmişə deyirdi ki: "Son təkə oxcuların şairi deyilsən, həm də şairlərin şairi". Mən də onun haqqında yazmışdım ki, "Hikmət Ziya ağır bir janrın yükünü çiyində aparıb bir şairdir".

4 dekabr - Əzizə xanım Əhmədova "Günay" qəzeti üçün belə bir sual dihtə etdi:

- "Yeni ildə Azərbaycan xalqına nə arzularınız?"

Məmmədinin cavabı: "... Arzu edərdim ki, yeni ildə bir qarış torpağımız, bir ağacımız da, bir daşımız da tapdaq altında qalmasın..."

Dünyanın dilindən eşidək: öz doğma ocağınıza xoş gəlmisiniz, insanlar!

Milli müstəqilliyimiz, milli dövlətçiliyimiz möhkəm, möhkəm, daha da möhkəm olsun.
M.Araz 4. 12. 1997"

Sabah bu sözləri Əzizə xanıma dihtə edəcəyəm.
13 dekabr - Xudu Məmmədov haqqında "Dünya, sənə kimlər getdi" adlı verilişə baxa baxa danışdı:

- Xudu haqqında "Təzadlar" qəzetində mənim də kiçik bir yazım var. Əvəz olunmaz adam idi Xudu. Çox sakit, lakin sakitliyin altında fırtına. Mən nəşriyyatda müavin işləyəndə onun "Qoşa qanad" kitabını çap etdim. Özü təvəzökarlıq edib deyirdi ki, bir şey deyil. Əksinə, kitabda çox gözəl fikirlər var. Həç bir sətirində də toxunmadım, əslində toxunmaq olmazdı, buna mənəvi ixtiyarım da yox idi. Rəhmətlik Zeynal müəllimi Xudu ilə müqayisə etmək olar. Fərq isə bu idi ki, Zeynal müəllim bir az çılğın idi, Xudu isə sakit. Hər ikisi maraqlı adam idi.

Xudunun iş yoldaşlarından biri belə bir xətrə danışdı:

- Biz dərslərləri, proqramları müzakirə edirdik, bu haqda Xudu müəllimin fikrini öyrənmək üçün ona sual verdik.

Xudu müəllim gülə-gülə belə cavab verdi:

- **Kondimizdə mənə bir naxırçı sual verdi ki, Xudu müəllim, mənə otardığım heyvanların sayına görə pul verirlər, bəs nə üçün müəllimlərə dərs dedikləri uşaqların sayına görə pul vermirlər? Bax, bu məsələni proqrama salarsınız.**

16 dekabr - Şamil müəllim Məmmədini 15 şeirini fransız dilinə tərcümə etmişdi. Sponsor axtardığını söylədi. Bu barədə acizliyimizi bildirdik.

Sinoptiklərin bu günə olan proqnozu düz çıxdı. Hava birdən tutuldu, külək qara, qar küləyə qarışmış dənizə tərəf tolosirdilər.

- Sənə lap mat qalmışam, yaman sakitləş. - deyindi Məmməd.

- Tutalım, mən də əsəbiləşdim, darıxdım, məgər buna görə qar yağmayacaq, qar mənədən soruşmayacaq ki, yağım-yağmayım? Təbiət öz işindədir, özizim.

20 dekabr - Toza evə köçdü, deyəsən, daha buradan yolumuz ancaq məzara ola bilər. Məmməd qışqırıq saldı:

- Mənim otağıma pərdə salmayın, xahiş edirəm, mənimlə günəş arasında pərdə tutmayın.
- Ağsa Məmməd, yaxşı ifadədir, bu fikri şeirə çevirmək olar.

27 dekabr - Özümə inana bilmirdim, mən də dinc mənzildə, az da olsa təmir edilmiş bir yerdə yaşaya bilərəm.

Dünya azərbaycanlıların həmrəylik günü münasibətilə veriliş gedişi, eyni zamanda, azərbaycanlıların mərhələlərlə deportasiyasını araşdırmaq üçün qərar qəbul edilmişdi. Sual verdim:

- Azərbaycanlıların mərhələlərlə deportasiyasını araşdırmaq haqqındakı qərar gecikmiş qərar deyilmi, indi nəyə lazımdır ki?!

- Nəyə yəqin bir iş var ki, Əliyev bu qərarı aradı. Onu da deyim ki, 60-cı illərdə ermənilər bütün dünyada genosid kimi qeyd etmək istəyirdilər ki, guya onları qırıblar. Təkə bizim kənddən və elə rayondan 200-dən yuxarı Moskvaya teleqram vuruldu. Naxçıvandan vurulan teleqramların hesabına da ermənilər genosidi qeyd edə bilmədilər.

Nəno, - Tuncay soruşdu, - elə sənə gündəliyini təkə dedəyə aiddir?

- Mənim Tuncay bələm, bir vaxt gələcək ki, sən özün bu kəlmələri çırıqla yox, çırıq köhnə sözdür, projektorla axtaracağsan. Bəlkə sizlərdən biriniz çəşib yazıçı oldunuz, hazır materialdır, mənəndən sonra qalır siza.

29-31 dekabr - Ağır, yüklü, qaçqın günlərindən biri - köhnə ilə vida. Bu ilin qazancı yəni mənzilə köçməyimiz oldu.

1998

2 yanvar - Gülşən Əkbərova veriliş aparırdı. Məmmədinin xətrəsi: - Məmməd Əkbər həmişə mənə görəndə ölini sıxar, eyni sualı verirdi: - "Dəriyə daş atmaqla dəriyə daşmaz" - misrası kimindir? Qəsdən sayardım, Nizami, Nəsimi, Füzuli... Deyirdi, bilmədim, Əbülfəqim Nəbatini. Hər mənə görəndə bu sözlər təkrar olunardı.

3 yanvar - Heydər Əliyev "İlin Adanı" elan olunmuşdu. Məmməd ona teleqram vurdu.

"Respublika prezidentini Heydər Əliyev oğluna!
Əziz Heydər müəllim,
Siz İlin Adanı əslində əsrin - əsrlərin birinci adamlarındanınız. Bu yüksək ad üçün Sizi və xalqımızı ürəkədən təbrik edirəm. Ucalığı gedən yollar yorulmaz."

2. 1. 98. Məmməd Araz"
Teleqramda işlədilmiş aşağıdakı ifadələr xoşuma gəldi. Məsələn, əsrin - əsrlərin birinci adamı, ucalığı gedən yollar yorulmaz; ovsolki teleqramda isə sağlığımıza işad bəşad qaldırmaq kimi ifadələr.

6 yanvar - 1947 - 1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyası haqqında danışıqlara Məmməd öz fikrini belə bildirdi:

- Bu kökləri daha dərindən araşdırıb üzə çıxarmaq lazımdır, eyni zamanda, 18-20-ci illərlə bağlı materialları... Bu illərin hadisələrini Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Əyyub Abbasov daha dəqiq işıqlandırılıb. Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" əsərində məlumatlar çoxdur. Bu əsər ovsol rusca çap olundu, sonra azərbaycanca. Erməni dilindən başqa, çox dillərdə çap edildi. Bu əsərə görə o yazığın başına bizimkilər nələr gətirmədilər?!

Hər halda yazılı abidədir, qalır.

Nənlərimiz bizə öyrədiblər ki, adam öldürməyin, ermənilər isə öyrədiblər ki, türkləri qırın. Mənim Zöhrə nonom əsir düşmüş nəçə erməniyə buraxdırıb ki, mənim ocağımda adam öldürməyin.

- Nə qazandıq ki?

- Bilmiyəm. Misal var: "Namusu itə atdılar, it də yemədi". "Namusunu yeyənlərin qeyrətindən" demişəm.

"İki qardaş adından "Arazı ayırdılar" harayım da yaratdılar. Qardaşların taleyini böyük dövlətlər iki imza aktına qurban verdi. Bu qardaşlar görək qəflət yuxusuna getməyirdilər. Millətin vəzifəsi təkə yer şumlamaq, toxum səpmək, ot biçmək deyil.

Millət özünüdərə "yüyanını" görək özəgəsinə verməsin. Bütün məqamlarda, bütün vəziyyətlərdə xalq ayıq olmalıdır.

Ermənilər mürgülü xalq deyil, amma "Zəngəzur" əsərinə görə böyüklərimiz yazıçıya nə qədər əngəl törətirdilər.

Erməni şairəsi isə açıqca özlərinə dövlət yaratdıqlarına görə "ağ aylara" əsərlərində minnətdarlıq edir. "

11 yanvar - Telefonu götürdüm: - Alo.

- Vay sənə gözünü yeyim, ağsaqqallar şurasındandır, Məmməd müəllim lazımdır.

Ay aman, toza telefon nömrəmizi hardan bilir, biz özümüz hələ yaxşı bilmirik.

Cavab verdim:

- Məmməd yatır...

- Oyat, mənə lazımdır, - amirənə səsləndi, - vacibdir.

Çarəsiz telefonu Məmmədə verdim. Danışanın səsini eşidirdim, sözlərindən bunu seçdim ki, o evə nəhaq köçmüşünüz, görək bizdən icazə alaydınız, amma nə edək, eybi yox, xalqımızın fəxrinə, sənə halaldı.

Qoribo zəng və qoribo danışmaq idi.

- Kişi, sənə, bu nə deməkdir?

- Mənə elə gəlir ki, təşkil olunmuş zəng idi, nömrəni yığıb dənizin ölinə veriblər, danışan adam ağı başında olana oxşamırdı.

12-20-21 yanvar - Deyəsən, işləyirəm axı?

- Hə, fikirləşdiyim şeirin məzmunu belədi: - Gözünüzün qarşısında torpağımız tapdanır, insanlar qırılır, həm bir-birinə düşmən kosulur... Bunların hamısı şairin, mənim gözələrim önündə baş verir. Və ölmədən həç nə gəlmir, özümü günahkar hesab edirəm.

Bunları "görməyənlərə" daşırəkli deyirlər.

20 Yanvar hadisələrinə baxır, əsəbiləşirdi:

- Hələ deyirlər ki, Etibar, Nəmət və başqaları onları küçüyə çağırmasaydılar, ölməzdilər. Bəs nəçə olmalı idi, düşmənin qağabına əliyalın da, silahlı da çıxmaq lazımdır. Ölmədən öldürürlər.

Otağımdan çıxıb mənə öləndəki kağızı göstərdi:

- Köçürmək lazımdır.
- Şeiri bir dəfə oxumalı oldum ki, sərbəst yazı bilən, "Yadımdan çıxmaq gəcə".
- Axırncı misralar uzlaşmış, ona necə baxırsan?
- Bu şeiri keçən gəcə fikirləşdim. İndən belə qorara gəlmişəm ki, fikirləşdiyim kimi də yazım, daha fəlsəfi fikirlər axtarmayım, elə bu şeir kimi. Sərbəst şeirdir.
- Yox, kişi, həmişə dediyin kimi yazmaq olmaz, amma hordən bir olar.
- Düz deyirsən, onda oxuculara xoyanot etmiş olarım. Səhər şeiri çapa verəcəyəm.
- 22 yanvar** - Şeiri "Yeni Azərbaycan" qəzetinə verdim.
- Birdən yataq otağından geri qayıtdı.
- Tez ol, bu misraları bir yere qeyd et.
- Ağaclar adamdı,**
- Adamlar ağac.**
- Ağaclar danışıq**
- Ağıllı-başlı.**
- Yarpaqla yarpağın,**
- Qonşuluğu var.**

Bilmiyəm, bu misralar bitkin şeiro çevriləcəkmi?!

28-31 yanvar - "525-ci" qəzetində Mürşüd Məmmədovun "Xəlil Rza Ulutürk fenomeni" məqaləsində belə bir abzas vardı...

"... Əsrin doğum çağında "millət" sözünü siyasi lirikaya, ümumiyyətlə, ədəbi-bədii leksikona gətirən Sabir oldu. Sabir korazehin, əlbəxam rəziyyəti millət mərtəbəsinə qaldırmaq istəyirdi. Ona görə də poeziyasının bütün atası gücünü kölə zəhniyyətinə tuşlamışdı. O, bildirdi ki, kölə həyatına yalnız kölə dözür. Millət isə dözümsüzlüyü ilə seçilir. Əsrin ikinci çağlarında eyni sosial-ədəbi funksiyasını B. Vahabzadə, Məmməd Aras ilə birlikdə X. Rza yetirməyə başladılar..."

- Kişi, zarafat-zarafat tozu ilin ilk ayı qurtardı.
- Son ömrün sürütlə keçməsinə fikir vermiş, şeirləri köçür.
- Yanımda otur ki, oxuya bildiyim sözləri sənəndən soruşum.
- Şeirləri köçürməyə başladım. "Hasar içində evlər", "Aramızda Xəlil vardı", "Bələdçi xoyanot", "Kimdi deyən, kimdi yeyən yalanları", "İlahi, öfə elə günahları", "İndi", "Yadımdan çıxmaq gəcə". Həmişə mənəndən roy gözlədiyi üçün dərindən fikirləşən şeirlər olduğunu söylədim.
- 1-3-4 fevral** - Televiziyaşlərdə müxtəlif adamları qarşı aqılalmaz itihamlar söyləndikcə, Məmməd təəssüflə başını bulayır, çıxışlara mat-mat qarşı, deyirdi:
- Bu kütləni niyə belə öyüdürlər, televiziya niyə xidmət edir? Bu adamlar beləcə öyrənib, səhər da onların özlərinə böhtan atacaqlar, vallah mat qalmışam.

Sonra da acığını mənəndən çıxdı.

- Televizorda nə boğuşmadı elə?
- Söyüşmələr davam edir, görürsən də.
- **Özün müstəqil düşüncə bilməyən xalq həmişə belə olur, kimsə onların yerinə söz danışır, kütlə də onu yerinə yetirir. Nə etməli tələyimizə bu yazılıb. Həyat bütün insanlara yer verməyə borcludur və borcunu yerinə yetirir, ancaq maddəsinin sonunda çıxış işarəsi də qoyur - yeni istədiyi vaxt istədiyi adamdan istədiyi "yeri" geri almaq hüququnu özündə saxlayır.**
- **İçərisində yaşadığımız cəmiyyət kainatda öz orbiti, öz cazibəsi olan bir planetdir.**
- **Bayatda "Gündə bir körpik düşür, Ömrümün sarayından" - deyilir. Bu saray insandır. Ömrün zəlzələsi bu sarayı uçuranda boşluq qalıbsa, deməli, insan yaşamayıb.**
- **Bir-birinə böhtan atıb pisləməkdənsə, hərsi vicdanla işinin qulpundan yapışsa daha yaxşı olardı. Bu gün qırmızı-qırmızı, ağzı köpüklənə-köpüklənə böhtan atan səhər vətəna xoyanot də edə bilər.**

Torpaqlarımızı ütdürdüyümüz bir vaxtda birləşib dövlətə kömək etmək lazımdır.

- Eşitdin, ermənilər Petrosyanı da belə devirdilər, getdi.
- Öz aralarında qəsdən edirlər ki, Qarabağ və o biri rayonların məsələsinə uzatsınlar. Onlar ermənidirlər, özləri də min illərlə mənə qatılmaq istəyən, Onlardan hər şey gözləmək olar. Mən erməniləri tanıdıqma görə bilirdim ki, torpaqları sözlə qaytarmayacaqlar, - deyirdi Məmməd.

15 fevral - Aqillə Məmmədin mübahisəsini eşitdim:

- Ömi, bu sözləri son yazmışsan.
- Axı, mən belə söz yazmamışam.
- Aqil mənə çağırırdı:
- Xala, əminim məqalələr kitabını gətir, mərc edirəm ki, ömi, bu sözləri son demisən, son yazmışsan.

Kitabı gətirdim, "Fransa və üçüncü Fransa" məqaləsində həmin yeri tapdılar, mübahisə bu sözlər üstündə idi: "... Mühacirlərdən biri cibindən dəsmala bükülmüş torpaq çıxartdı, Azərbaycan torpağı. Onunla gündüzün yaşını sildi. Dedi: - Bu bayatı yoqin ki, yazmışdınız: Burda bir qorib olmuş, Göy kişnər, bulud ağlar. Qoribin göyü də kişnəmə, buludu da ağlamaz, qoribi yerden götürsə, yeno bir qorib götürər."

- Görürsən, ömi, necə demisən! Özün də yadımdan çıxarmısan ki, nələr demisən, necə demisən, ilahi demisən.

20 fevral - Məqalələri toplayıb məkinədə çap etdikcə qoribo deyim və fikirlərlə rastlaşdım. Mos:

"... Vətənin cazibəsində yaşayan, Vətəni cazibəsində yaşadan poeziya da var, sənət də var! Vətən sənətin - poeziya sənətinin əbdi beşiyi, əbdi ağısaqqal obrazı, əbdi qəhrəmanı, əbdi ağı yolu - kəhkanədir. Vətən sərbəddinin əbdi keşikçisi - ayıq-sayıq əsgərlərin biri də poeziyadır. Elə poeziya özü də Vətəndir!"

Vətənin hansı parçasının daha aziz olduğunu demək çətindir.

... Mənim Vətənimisən, Nizami müdriyyəti, Füzuli yangısı, Sabir fırtınası, Vurğun əqidəsi! Mənim Vətənimisən, yurdumun üfüqlərindən torpağımıza işıq kimi səpələnən poeziya! Mənim xalqımın qəhrəmanlıq tarixini, mübarizə əzmini, yaradıcılıq eşqini təmsil edə bilən, onları sənət dilində tarixləşdirən poeziya!..."

- Bunları son yazmışsan, özü də 1972-də.

- Məndən hər gün gündüliyin üçün mövzu istəyirsən, elə bunlar sənə üçün mövzu deyilmə?

23 fevral - Poeziya haqqında fikirlərimi davam etdirirəm: "...Əsil sənət, janrımdan, formamdan asılı olmayaraq, bəşər mədəniyyəti tərəfindən oxunan və duyulan nəğmədir. Yağış nəğməsi, kütək nəğməsi, dəniz nəğməsi nə qədər təbii, bunların tufanı da, daşqını da olur. Bunlar da təbii. Bir dağın bir-birinə bənzəməyən günəy və quzey yamaclarının "eyni müəllifin" əli ilə yazılan müxtəlif qanunları kimi..."

... Sənətin quruculuq işlərinə nəhədlər bilirdi, hətta də bilmək istəmərlər ki, şübrət zirvəsinə hördürmək Dədəlidəq çayının üstünə çürük tirdən körpü atmaq kimi bir şeydir..."

... Şimşayini təbiiatın boyunna dolayan buludların həy-harayı..."

- Görürsən, nələr gündüliyəmə köçürürəm, bəlkə mənə gündüliyəmə sənəni məqalələrdən çox oxudular, qorxma, zarafat edirəm.

28 fevral - Yeni ilin ikinci ayı da qurtardı. "Səhər görüşləri"nin qonağı Qara Qarayevin oğlu Fərəc Qarayev idi. Məmməd keçmişdən bir xətrə danışdı:

- Biz gənc yazarlar hordən çay stolunun arasında milli məsələlər və böyük sənətkarlar haqqında danışar, mübahisələr edirdik, o cümlədən Qara Qarayev haqqında. Mən Qaramı böyük sənətkar kimi qəbul edirdim, amma səhvləri də vardı. O, başqa millətlərin öhdəsində idi, öz xalqına bir o qədər də yovuşmurdur. Bir iş də var, nə qədər ki, sənətkar sağdır, ayrı xalqlar onun ətrafında firlənirlər, elə ki, öldü, ona sahib duran ancaq öz xalqı olur. Heyköl qoyan da, çap edən də, muzey yaradan da. Gözümüzün qarşısında neçə sənətkarın taleyini elə gördüm.

Moskvada Azərbaycan yazıçılarının təmsilçisi Miryohayev vardı, 61-ci ildə. Vəfat edəndə dəfninə 14 nəfər gəlmişdi. Arvadı rus idi, meyidi evinə qoymadı. Morqdan birbaşa basdırmağa götürdülər (Hadisələr Moskvada olub). Normanın çıxışı yadımdadır, o, dedi ki, Miryohayev yetim yaşadı, yetim də öldü (Vətəndən konarda). İbrahim Kəbirli də orada idi. Normanın üzünü ona tutub dedi:

- Bunun taleyi sizə də dər olsun ki, rusla, erməni ilə evlənməyənən o olduğunu bilin...

1 mart - Qorib bir musiqi çalınırdı. Yadıma Əli Korim düşdü:

- **Bir Əli var qarşımda, başı aşağı, düşüncəli, üzündə-gözündə uşaq təmizliyi. Çoxumuzdan yaxşı yazan, az tərif uman, heç ummayan.**

Əli Korim kimi nadir bir insanın, nadir şairin ölümünə heç cür inana bilmirdim. O, qeyri-adi poetik dildə danışmaq üçün doğulmuşdu. Onu aparan qəzanı, ona belə az ömür verən taleyi qarşıyaram...

İnsanlığın qoribo taleyi var. Bəzən öz istedadının ən yüksək zirvəsində belə dayanan cavan diqqət cəlb eləmir. Cavanlığın "nizamnaməsi"ndən gələn belə məhdudiyat etikəsi çox vaxt müəyyən imkanların qarşısını alır. Sonrakı təəssüf ölənin qızın saçını üçün ağlama kimi bir şey olur. Onun varlığı yoxluğundan sonra daha tez gözə çarpır, təəssüflər çoxalır. Əli bu hallara qarşı öz şeirində cəhəm də vurmuşdu:

Son mənim qədrimi biləsən deyər,
Bu cavan yaşında ölümünü indi.

Əli Korim vəsiyyət etmişdi ki, mənə musiqi ilə götürüm. Mən və Azad Talışoğlu filarmoniyaya getdik. Musiqiçilərdən heç kim gəlmədi. Ancaq Nifton Qriqoryan gəldi, dedi ki, mən ölü üstündə heç çalmaqışam, ancaq Azad Talışoğlunun xatirinə gəldim.

4 mart - Noriman Məmməddən "Prometey" adlı jurnalına çap üçün tozu şeirlər və şökil istəmişdi. Norimanın xəhişini yerinə yetirdim. Məmməd də öz növbəsində mənə Norimanla bağlı xatirələrindən danışdı:

- Noriman bizi bir neçə dəfə Sarayın atasığı qonaq aparıb. Seyid dayı evində nə varsa, qabağımıza qoyardı. Çox yaxşı kişi idi. İnstitutu qurtarırdan sonra Sərdarlar Lenini (İndiki Azadlıq) prospektində kirayədə qalırdı. Noriman onda əsgərlikdə idi. İstirahət günlərində bizə "əsgərliyin əzablarından" danışardı, biz də onun "əzablarına şükür olardıq". Bizə belə bir məzali əhvalət də danışmışdı, qismət olsa, Noriman özü də sona danışıq. O danışdı ki, əsgər vaxtı həmişə boynundan mozo üçün fotoaparət asarmış. Bir gün polkovnik əsgərləri yoxlayanda fotoaparətli Norimanı görür, tez onu yəlməyə çağırır ki, mənə əsgərliklə birlikdə çək. Bəla-bəla, Noriman "məşhurlaşır", işləri çətinə düşür. Şökil çəkmə bilmədiyi üçün əsgərlikdən qaçır. Mən qışa danışıq, özü çox məzali danışıq. Norimanla bağlı çoxlu xatirələrim var, yada düşdük-cə danışıram.

Əlavə etdi. - Gülxanım, bilmirəm bu müsra haradan beynimə girib - "gələcəksiz gələcək, dartar gələcəklərə".

- Təzədir?
- Yox, bu misra hansı şeirimdə var, yadıma sala bilmirəm.
7 mart - "8 Mart" qadınlar günü münasibətilə verilərdə Tofiq Bayramın "Qadın ürəyi" şeiri oxudu.

- Neçə dəfə qadın haqqında yazmaq istəmişəm, Tofiqin şeiri qarşısında təslim olmuşam, yazma bilməmişəm.

- Son öz fikrini deyirən, Tofiqi təkrar etmirəm ki.
- Nə bilim... Çox qorubdur, mən heç Şəhriyarı tam oxumamışam. Amma "Kimdi deyon, kimdi yeyən yalanları" şeiri ilə bil ondan köçürmüşəm, hətta bozi misralar da uyğun gəlir...

20 mart - ... Yad yığılar, sərın baxar ağlamaz...
Vidənin bu şeiri ilə bil monim həyatıma aiddir. Portliyimi görə Məmməd mənə söhbətə tutdu:

- Biz Yasamalda yaşayanda mən Norimanov heykəlinə qədər piyada gələrdim, sonra avtobusla minərdim. Bir dəfə avtobusda Fəridun Köçəri ilə rastlaşdım. Norimanovun yubileyinə hazırlıq gərdirdi, ona görə də söhbət ondan düşdü. Fəridun müəllim dedi:

- Məmməd, elə bu saat Heydər Əliyevin yanından, yığıncaqdan gəlirəm. Norimanovun tədqiqatçılarını yanına yığırdı. Norimanov elə təhlil etdi ki, biz heyran qaldıq. Biz alimlər Heydər Əliyevdən çox şey öyrənməliyik.

Məmməd söhbətinə davam etdi:
- Heydər Əliyev ədəbiyyatın inkişafına çox iş görüb. Heydər Əliyevə qədər heç bir katib - Vəli, Kamran, İman Norimanovun heykəlini qaldıra bilmədi, heykəl emalatxanada qaldı, amma Heydər Əliyev onu reallaşdırdı. Bu, faktıdır.

30 mart - Sonin məqalələrini nəşr topladıqca çox maraqlı fikir və kiçik həcmli şeirlərlə rastlaşdım. Məs: "Nur xoşçası" məqaləsindəki şeir kimi. Onlar sonindir?
- Əgər şeirin müəllifi qeyd olunmayıbsa, monimdir, şeirləri məqalələr üçün yazmışam.

Bu gün nəşriyyatda Nazim İbrahimovu görmüşəm. Dedi ki, sonin kitabını Türkiyəyə sər-yə aparmışdım, orda istəyənlər çoxdur.

Axsam Sevdə İbrahimova məhəmməd hazır olduğunu söylədi:
- Adını "Azərbaycan" qoymuşuq, bir müğənni oxuyub, dinlənilib, istəyirəm ki, ikinci müğənni də oxusun, sonra sizə kaset göndərim.

31 mart - 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımını günü adlandırıldı və bu məsələ Milli Məclis tərəfindən müzakirə olundu. Məmmədin xatirəsi:
- Atam danışırdı ki, Andranikin qoşunu sakitə Naxçıvandan keçib Zəngəzura gedirdi. Kazaklar müsəlmanlara pul verib deyirdi ki, ermənilərə - yəni Andranikin güllə atın, biz də atırdıq. Onda Andranikin adamları bizi qırırdı. Bunları biz tarix dərslərində də oxumuşuq...

İstitut illərində və sonralar gənclərə aid dərslər vardı. "Nəvəni" klubunda belə dərslər olurdular. Bir dəfə Məmməd Rahimin apardıqı dərslərdə Məşkur Əkbər adlı bir nəfər "26 - lar" ə aid şeiri oxudu. Şeirdə "26-lar babalarımız" ifadəsini işlətdi.

Məmməd Rahim onun sözüni kəsdədi və dedi:
- Dayan görək, saxla, "26-lar" niyə bizim babalarımızdır? Öz babalarımız yoxdur boyom?
- Rahim müəllim, Səməd Vurğun da bu ifadəni işlədib - "mənim babam olub 26-lar" - dedi Məşkur.

- Səməd deyib öz işidir, mən deməzdim.
Məmməd Rahim ömründə böyük bir söz işlətdi ki, "26-lar" niyə babamız olmalıdır! Ermənilərin iç-üzünü Əli Vəliyevdən yaxşı açan olmamışdır.

3 aprel - Aşıq Ələsgər haqqında məqaləsini istədi.
- Neynirəm?
- Çap etdirəcəyəm.

- Təzəsinə yaz, o çap olunub axı.
- Təzədən o sözləri deyə bilməyəcəm. Elə sözləri o vaxt demişdim. Ümumiyyətlə, vaxtla yazdığım məqalələrdə işlətdiyim fikirləri bu yaşımada işlədə bilmərəm. Yaradıcılıq işi çox çətin işdir. Bu, ən ağır fəaliyyətdir. Təzə söz demək, təzəyə bənzər söz demək, təzəliyi görə bilən söz demək ancaq istedadlara nəşib olur, bu da həmişə, hər məqamda, hər ohvali-ruhiyyədə olur.

8 aprel - Məmməd, məqalədə gör nə deyirəm "Təbiiatımız uçurum qarşısında dayanıb, iqtisadiyyatımız tənzimləndi, monəvi dünyamız qarşıqə yedəyindədir". Yaman deyibson.

- Elə indi də elədir, yəni də monəvi dünyamız qarşıqə yedəyindədir.
Bostakar Sevdə İbrahimova telefonla bildirdi:

- Gülxanım bacı, şeir mənə elə tutdu ki, o biri işlərimi kənara qoyub o şeiri musiqi bəstələdim. Məmməd müəllim icazə versə, adını dəyişib "Nəco unudum səni" yox, "Ayrılmazıq biz" qoyardım. Həm də "Dağlara çıxıram, şimşəklər sonsun" bəndini nəqərat götürəcəyəm.

Məmməd Sevdə xanımə uğur dilədi.
Kitabında mənə tutan misraları oxudum.

Dahi var, kölgəsi bir xalqa sığmaq,
Fəth var, kölgəsi bir nəmli zindan...
Özü də həvəslənib şeirindən misal gətirdi:

Haqq qapısını açmır, atam, haqq açarı...

Bunu ancaq Məmməd Araz deyib, başqa heç kim.

Sonra zarafatla əlavə etdi:

- Bir yandan sən, bir yandan mən, tərifləyək mənə.

Söhbət yənə də Sevdə xanımdan düşdü. Məmməd Mirzə müəllimi yada saldı:

- Evlərinə üç dəfə getmişəm, Mirzə müəllim özü çağırmışdı. BK zarafatına şikayət olundu. Məmməd, mən çay içdiyim stəkani yaxalayıb yerinə qoyuram ki, Sara xanımın işi çəxal-masın, amma uşaq yediyni-icdiyini stolun üstünə qoyub gedirlər. Sara xanım onların da işi-ni görməli olur...

- Deyəsən, bəşəriyyətdə xidmət edənlərin axırı yoxmuş, - təəssüfləndi Məmməd.

11-12 aprel - Bir neçə gün bundan əvvəl belə bir söhbət danışıqı:

- 77-ci, yoxsa, ili yadımdan çıxıb, təzə Konstitusiyanın qəbul olunduğu vaxtlar idi. Dil məsələsi qaldırılmışdı. Heydər Əliyev məcbur olub idarə, müəssisə başçılarına demişdi ki, niyə teleqram vurub Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyada təmsil olunmasını tələb etmirsiniz? Dövlət başçısı bundan artıq nə etməli idi ki, xalq yatmışdısa? İmran Qasımov mənə çağıraraq məsələni dedi. Mən və başqa yazıçılar MK-yə teleqram vurduq. İndi Əliyev tonqid edirlər, yənə də deyirəm, onun Azərbaycana xidmətləri çox olmuşdur.

Yaman dərindən güldü. "Başınızı dik tutun" məqaləsini yazmağa başladım. Məqalədə bir neçə misradan ibarət şeir vardı:

Yolcu qardaş ayaq saxla,

Nakamlara baş oylub dur!

Nə qəhərlən, nə də ağla,

İndi onlar xalq oğludur.

Burda zaman nəfəs almır,

Burda əsrin səsi donur.

Əbədiyyət aram-aram

Şahidlərə heykəl yonur.

Şeir tamamlansa şahidlər haqqında ola şeir olar.

- Məndən olsa, bu şeiri "Şahidlər xiyabanının" lap girişində şüar kimi yazıb vurardım...
O, sonin fikrindir, - dedi Məmməd.

18 aprel - Solim Heydər Əliyevə həsr etdiyi kitabına düzəlişlər etmək üçün Məmmədin yanına gətirmişdi. Bir çox misralarda düzəliş edildi. Solim gedəndən sonra söylədi:

- Şeiri qurtardım, baxarsan, axırı da olduğu kimi qalıb, dəyişmədim.

- Məncə, - Əbədiyyət aram-aram, Şahidlərə heykəl yonur - bundan yaxşı misrarı heç kim deyə bilməz.

- Şişirtmə, zaman yənə də elə bir Məmməd Araz yetirir ki, ondan da yaxşı deyər.

"Ayaq saxla" adlı ilə yaxşı bir şeir almışdı.

22 aprel - Saat 6-ya yaxın Bəxtiyar müəllim bizə gəlmək istədiyini bildirdi. Bəxtiyar Vahabzadə, Lütfi Məmmədboyalı birlikdə idilər. Azərbaycanın indiki durumundan, kitabların çapının necə çətin olduğundan danışdılar. Lütfi otaqlara baxmaq istədiyini bildirdi. Bəxtiyar müəllimlə bütün otaqlara baxdılar.

- Bəxtiyar müəllim, niyə köçürmətiniz - soruşdum.

- Birincisi, müxəlifət qəzətləri görəksiz hay-küya başlayıblar ki, Bəxtiyar nə üçün Vəqifin evinə köçmüşdür. İkincisi, Vəqifin qohumları da monə zəng edirlər. Ona görə də məsələ belə açıq qalıb.

- Bəxtiyar müəllim, siz köçməsiniz də ev Vəqifə qaytarılmıyacaq. Yəni Bəxtiyar, Məmməd bu xalqa onlar qədər də xidmət etməyiblər? Siz bu xalqdan ötrü boynunuza həmişə kəfən dolamısınız.

Qonaqlarım gətdikdən sonra Məhəmməd Teatrına İbrahim Bozycinin görüşünə gətdik. Görüş başlanmışdı. Məmməd zala daxil olanda Sabir Rüstəmxanlı sözüni kəsib Məmmədi alqışladı, tanışlar bir-bir gəlib Məmmədə görüşdülər, Sabir sözüne davam etdi:

- Türk dünyası okeana bənzəyir, çökəndə xırda, cılız adalar qalır. Cılız adalarda isə iri nə-rə, köpək bəliqləri yox, kəllələr yetişir. Türk dünyasını bilə-bilə ayrılırlar, parçalayıb xırda-lara döndəriblər. Cənubda 30 milyon soydaşımız yaşayır. Əgər onlarda milli qeyrət olsa idi, 30 milyon qarğa göy üzünü tutardı, heç bir toygara ordan uça bilməzdi, 30 milyon hürümək kimi elə tor hərərdi ki, heç bir silah oradan keçirə bilməzdi, 30 milyon qoyuna döner, millətini-zə ölümlə səpən məşinləri ermənilərə verməyə qoymazdılar. Əksinə, bizim şəhərləri, kəndləri vi-ran edib talayanlardan evlərimizin demirini satın alırlar, baba-baba deyə-deyə özlərini axmaq vəziyyətinə salıblar, nə dilləri var, nə də məktəbləri. Bu da bizim cənub qardaşlarımız...

Sabirin dördü açılmışdı, danışır, danışır.

Məmməd də xoyal aparmışdı və yaxşı oldu gəldik, çox gözəl gəcə idi, - dedi.

4 may - Yazıçılar Birliyindən qayıdanda soruşdum:

- Xeyirdimi?

- Bəli, Heydər Əliyev Yazıçılar Birliyinə fəxri üzv qəbul etdik. Fikrət Qoca dedi ki, mə-nimlə Məmmədin həyatında Heydər Əliyevin xüsusi xidməti var. Heydər Əliyevin köməyi ol-masaydı mən həyatda yox idim. Mən də elə bir çıxış etdim ki, nə danışdığımı özümdən baş-qa heç kim başa düşmədi.

- Bir məqalədə yazırsan ki, "Sibirdə pambiq, limon yetişdirəcəyəm" misrasının müəllifi mənəm. Yəni sən belə bir şeir yazmışdın?

- Hə, cavanlığın bezdəni şeirlərindən biri idi. Sonralar onu oxuyanda özüm özümə gülürdüm.

9 may - Bir-iki gün bundan əvvəl nəşriyyatın qabağında Şamil Qurbanovla rastlaşdıq. Hal-ohvaidən sonra dedi ki, Məmməd müəllim, tələbələr sübut edirlər ki, bu əsrin ən böyük şairi Məmməd Arazdır. Bunu müxtəlif misallarla sübut edirlər, səbəbləri göstərirlər. Ancaq sübut və səbəbləri mənə söyləmədi.

- Bəs çıxışında nə üçün deyir ki, bizdə axır illər ədəbiyyat yoxdur. Rəsul Rza, Səməd Vurğun kimi şairlər yetişməyib, biz o yaxşı ədəbiyyata alışmışıq.

- Müasir şairlərdən kimin adını tutsa, o birisi çomağını götürüb düşəcəkdir onun üstünə, ona görə də məcburdur belə deməyə.

11 may - Gəzintiye çıxanda Məmməd həvəslə danışdığına görə ona ədəbiyyat və müxtəlif yazıçılarla bağlı suallar verədim. Özünün şeirlərindən söhbət saldıq, diləndi:

- "Ulu şahım, qılıncına söykənim" məndən başqa hələ ki, bunu heç kim deməyib. Gözlə deyimdə, elə deyilmi?

- Şeir çox gözəl şeirdir, söz ola bilməz.

- Yox, mən şeiri demirom, ancaq "qılıncına söykənim" təzə deyimdir, tənqidçilər nəyə susurlar.

Sonra Hüseyn Arifin təbiət şeirlərindən danışdıq. Məmməd gülə-gülə belə bir əhvalat söylədi:

- Bu olmuş əhvalatdır. Əli Kərim Moskvada oxuyanda Hüseyn Arif onu yoluxmağa gedir, gecə də yanında qalır. Əli ondan xahiş edir ki, səhər tezdən onu yuxudan oyatsın. Yer az olduğu üçün Hüseyn yastığını şəkfin içinə qoyubmuş, təbii ki, ora da qaranlıqdır. Səhər Əli durur, getməyə hazırlaşanda Hüseyn deyir: - Əli, yat-yat, hələ səhər açılmayıb, görmürsən qaranlıqdır.

25 may - Səhər tezdən Məmmədi telefonla axtardılar.

- Prezident Aparatından Arif müəllimdir. Sabah "İstiqlal" ordenlərinin təqdimatına olacaq. Saat 1-də üçüncü girişin qarşısında olarsınız. Xahiş olunur prezidentin qəbuluna Məmməd müəllimi yaxşı geyindirin.

- Arif müəllim, bəs mən? Axı Məmmədi tək qoya bilmərəm.

- Sizin də adınızı yazıram.

Məmməd işdən iki jurnal gətirmişdi.

- Gülxanım, bir Əhəd Muxtar var idi ha, yadına gəlirmi?

- Əlbəttə, neçə dəfə evlərinə getmişik.

- "Ulduz" jurnalının məsul katibi idi, pilləkəndə keçinib deyirlər.

- Nə etmək olar, Allahın qoyduğu qanundan kənara çıxmaq olmaz, qisməti ora qədər imiş...

- Aşiq Şəmşirə aid məqalədə iki misra var, bu sənindir?

Aşiq Şəmşir, nə qədər ki, biz varıq

Sənətkarı qocalmağa qoymarıq...

- Mənimdir, şeirləşməyib, elə ikicə misradır.

26 may - Saat 1-də üçüncü girişin qarşısında olduq. Girişdəki polis işçisi dedi ki, ordenlərin təqdimatı öz iqamətgahında olacaq. Amma camaat hamısı bura yığılırdı. Fırəngizlə görüşdük. Məmməd ayaq üstə dura bilmədiyinə görə yanında oturmağı istədi, polis, baxmayaraq ki, cavan idi, öz stolunu təklif etmədi.

Rəssam Mikayıl Abdullayev içəri keçib salam verdi:

- Vallah, xanımlar, çay və oturmağa yer olsa, elə axşama qədər oturub dördlərimizi bir-birimizə danışa bilərdik, - dedi.

Mikayıl Abdullayev oturmağa yer axtardı, daş söki soyuq idi, Fırəngiz özündə olan qəzetin birini yerə sərdi, Mikayıl müəllim oturdu. Mən Mikayıl müəllimlə söhbətə başladım.

- Mikayıl müəllim, uzun müddət maddi imkanım olmadığına görə Məmmədin çəkdiyiniz portretini sizdən ala bilmədim. İndi nə vaxt portreti sizdən ala bilərəm?

- Gecikməmiş, mənim qızım, Məmmədin portreti artıq Türkiyədədir, İhsan Doğramacı alıb aparıb, mənə də qalmayıb.

Yaman pərt oldum, təəssüflənsəm də olan olmuşdu. Çağırılanlar yoxlanıldıqdan sonra içəri buraxıldılar. Orada da xeyli gözlədik. Fırəngizlə söhbətimizə Mirvari xanım da qoşuldu:

- Hələ Məmmədi o qədər də yaxından tanıyırdım, yəni bir şair kimi tanıyırdım, yoldaş kimi yox. Biz bir dəfə Naxçıvandan qayıdırdıq. Xəlilə Hasilova və mən bir kupədə idik. Məmməd də bizim kupəyə qonaq gəldi. Şeir məclisi başladı. Mənim şeirlərimdən sonra Məmməd öz şeirlərini oxudu.

Sonra Mirvari xanım üzünü Məmmədə çevirib söhbətə davam etdi, - Yadımda, Məmməd, sən öz şeirlərini bizə elə həvəslə oxudun ki... Mən o vaxtdan sənə valeh olmuşam, sevimdim ki, xalqım gözəl bir şairi yetişir.

Yenə də Mikayıl müəllimin sösi eşidildi:

- Elə bir stəkan çay olsa, belə sorin, yaşıl yerdə axşama qədər gözlərim.

Nəhayət, saat 4-də prezident gəldi. İlk təqdimat Xəlilin oldu, ordeni Fırəngizə təqdim etdilər. Sonra Məmmədin adı çəkildi, Heydər Əliyev özü Məmmədə tərəf gəlib, Məmmədi addım atmağa qoymadı. Ordeni Məmmədin boynundan asdı. Qutunu mənə uzatdı, Məmmədin "Yol ayrıcında söhbət" kitabını və "Azərbaycan təbiəti" jurnalını prezidentə verib təşəkkürümüzdə bildirdim. Təqdimat davam edirdi. Fikrət Qoca mənə tərəf çevrilib dedi:

- Gülxanım bacı, sənə tanımadım, dövləti olacaqsan.

Məmməd və mən Fikrəti Xalq şairi foxri adına görə təbrik etdik.

Məmmədin osmosi başladığı üçün icazə alıb evə qayıtdıq. İrədo xəbər verdi ki, İbrahim Bozycel avariyyəyə düşüb ölüb. İki gündür, Sabir Rüstəmoxanlıya zəng edib bildiriblər.

- Bizi Türkiyəyə tanıtdıran, Türkiyə ilə cəlaşdırən körpü idi İbrahim, hayf ondan, - kövrəldi Məmməd.

27 iyun - Bir dostu adam televizorda "yarış girmişdi". Çıxış edənlərdən biri Azadlıq hərəkətində Xəlilin, I. Şıxlının və Xudu Məmmədovun adını tutdu.

- Məmməd, sənəni adını tutmadılar. Sənəni xidmətinə dana bilməzlər axı.

- Mən fiziki cəhətdən iştirak edə bilməsəm də şeirlərim iştirak edib. Sənə danışmışdım ki, Nəmət və Əbülfəz mənə lider olmağı təklif etmişdi. İsmayıl Şıxlı da meydanın gur vaxtı mənə və Yusif Səmədoğluna hərəkətə başçılıq etməyi təklif etmişdi. Mən fiziki gücümün çatmadığını, ancaq qələmimlə ona hazır olduğumu söylədim.

- **Bir də, özü bilirsən ki, bizim xalq həmişə səhnədə görünənləri sayır, mən isə səhnədə görünməyəm.**

Eyvanda oturub dənizdə oks olunan axşam şofərlərinə baxırdıq:

- *Naxçıvan gecələrini görmüsan, ulduzlar ham iri, həm də parlaq görünür. Birinci dəfə sənə Naxçıvana, kəndə aparanda palçıqlı damları da görmüsan. Yayın qızmarında gecələr damda yatardıq. Mən uşaqlara ulduz toparlarını göstərmiş, parlaq ulduzları aralarında bölüşdürürdüm. Hərdən uşaqlara hədə gəlib deyirdim: Ulduz toparlarına toxunmağa heç kimi qoymaram. Əbülfəz də yazıq-yazıq yalvarardı:*

- *Ə, qağa, mənə də bir ulduz ver də. Əmək ağacının budaqları damın üstünə sallanar, şirin bal kimi əriklər dama düşərdi. Əbülfəz ərikləri yağar, mən də əriklərin əvəzinə Əbülfəz ulduz "bağışlayardım".*

- *Məmməd, nə yaxşı, çoxdan ürəyində yığış qalmış xətiyələri hərdən danışsana?*

- *Nə isə, kövrəldim. Ata ocağından cisman ayrılısam da, mənə ayrılmamışam. Bu hissələr sənə də aiddir. Fikir verməmiş, yaz-yay aylarında da, qışbaşı qar yağanda da xəyalın doğulduğunu yerdə olur.*

Yazmışam:

*Bu nə ayrılıqdır ata yurduna,
Əlvida deyirəm ocaq başında...*

*Və ya -
Anam, nə nəm, qonşularımız ocağı çatanda bu mənzərəni görmüşəm. Atamın, babamın ocaq başında çubuq çəkə-çəkə "xəyal dünyasına qarışdıqlarını" müşahidə etmişəm.*

Ata yurdundan bir ocaq yeri istədim, vərəm olmadı. Amma istəmişəm, çox istəmişəm.

*Babandan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sənəndə bir tifaq itir.*

*Bir ocaq söngüsü qeyrotimizə,
Bir düşmənlə nəsəlin qəhqəhasidir...*

Ata yurdunu hər dəfə tərk edəndə göz yaşımı ürəyimə axıtmışam ki, başqaları görməsin.

*Bircə boz daşına yazılsa adım,
Bəlkə bu yerlərdə bir də qayıtdım - demişəm.*

Öz kövrəkliyimlə, ürək yumşaqlığımla çox şey itirmişəm. Adamlara özüm kimi baxmışam; kiməso yul göstərmişəm, kiminə alından tutub yaşa demişəm. Ən inandığımı ölinde xəyanət qılıncının olduğunu çox gec bildirmişəm.

- Toğlu qayadan lap çox danışsana.

- Otardığımız axsaq qoyun-quzunu qayanın kölgəsinə yığıb göldə ördək qovar, soyuq dağ gecəsində keyimmiş ilanları baş-başa bağlayıb qurbağa qoşduğumuz arabaya çatar, sonra da gölməçələrdə buraxarıq. Hava istiləşəndə isə quş yuvası axtara-axtara Toğlu qayanın başına çıxardıq. Dumansız-bürküsüz havada oradan Türkiyənin, İrənin dağlarını aydın görərdik. Günəşin altında parıldayan Araza 50-60 km məsafədə "daş atmağımız" bütün əyləncələrdən üstün idi. Həm də, doğulduğun torpaq can dərmanındır deyirlər...

15 iyul - Əli Vəliyevdən yənə də nəso yadına sala bilərəmmi?

- Əli Vəliyev həmişə Lenini günəso oxşadılarla açıqlanırdı, - Lenin günəso ola bilməz, Lenin yoxdur, ölüb, günəso isə var, sönmür, ölmür, deyirdi.

Deyirdim, Əli müəllim, deyəso, kommunizmədən bir şey çıxmırdı axı. Ötkəm səslə cavab verirdi: - "Çıxacaq". Axır vaxtlar mənimlə razılışardı, deyəso, çıxmırdı, - deyirdi.

Əli müəllim "Azərbaycan" jurnalının redaktoru olanda yeni il nömrəsinə yeni ilə olaqədər şeirlər təqdim olunurdu. İsgəndər Coşqun da yeni ilə aid bir şeirini Əli müəllimə təqdim etdi. O, şeiri oxudu və İsgəndərdən soruşdu:

- İsgəndər, "Gecə saat 12-nin yarısıdır, yarısıdır 12-nin"... Yaxşı "Gecə saat 12-nin yarısıdır" misrasını başa düşdük, bəs "Yarısıdır 12-nin" nə deməkdir?

İsgöndördən izahat istədi, o da monasını başa sala bilmədi. Əli müəllim zoif şeirləri çap eləmədi. Sairlər yazıqlar da qonorar misraya görə hesablandıqı üçün bir misranı iki və ya üç yərə bölməli olurdu. Bir var parçalanma tobii alınsin, bir də var ki, məcburi parçalayasan. On-
da məsrəfin monası itir.

4 avqust - Axsam Zevza Medulaşvilinin çıxışına qulaq asdıq. Söhbətində "Koroğlu" dastanını törcümə etdiyini və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə çoxdan maraqlandığını söylədi, bir neçə yazıcının, o cümlədən Məmmədın da kitabını gürcü dilinə çevirdiyini bildirdi. Və əlavə etdi ki, Məmməd Arad mənim ən çox sevdiyim şairdir.

- Nə yaxşı Zevza məni yazdan çıxarmayıb, adımlı çəkdi. Yadımda ikon sənə deyim, Zevza o vaxtlar "Koroğlunun gürcü səfəri" qolunun törcüməsi üzərində işləyirdi. Bizə belə bir əhvalat danışdı ki, Koroğlu Gürcüstana səfər edəndə Kaxetiya xosşu gəlmiş, deyibmiş ki, Kaxetiya evim olaydı, məskonim olaydı.

- Yəni, dastanın elə bir qolu var?

- Bilmiyəm, onu tədqiqatçılar bilər, ancaq Zevza deyirdi ki, var və törcümə edib.

10-14 avqust - İsa sənə nə deyirdi - soruşdum.

- İsa yəndə də at yeriməz, it getməz yerlərdə çapır. Mənim sözlərimə yazılmış mahnıları Yaqub Zuruğunun bütün dünyada oxuyacağını söyləyir.

- Sən "at yeriməz, it getməz" dedin. Bu nə deməkdir?

- El sözlür. Elo yerlər var ki, oraya at da ayaq basa bilməz. Elin bu sözü "at işləməz yerlər də" deyirlər, yəni çətin ki, deyilənlər başa gəlsin mənasındadır.

Elmira publisistika kitabından özünə lazım olan yerləri köçürəndən sonra iki məqalə, dörd qəzet götürüb getmək istədikdə Məmməd onu saxladı:

- Elmira, çalış ki, veriliş gözəl bir poeziya gecəsi olsun.

17 avqust - Dünən axşam Nəriman Məmmədın Şəmkiyə vurduğu (Nərimanın yaradıcılıq gecəsinə aid) teleqramla görə təşəkkürünü bildirdi və "Prometei" jurnalını göndördüyünü söylədi. Jurnalı bizə gətirən gənc şeirlər haqqında fikrini belə bildirdi:

- Əmi, yaman şeirlərdir, xüsusən, "It qaya kölgəsində" şeiri yaman canıma yatdı.

Mustay Kərimə aid məqaləsini Məmmədın yadına salıram.

- Ora gedəndə Mustay məni çox səmimi qarşıladı. Onun dostları da yaxşı və sadə adamlar idi. Nəzər Nəcmi də Mustay kimi qüvvətli şairdir. "Mən bütöv bir ələməm" şeiri tarixdə öz yerini tutmasına bəs edər.

Mustay söhbət edirdi ki, Moskvada onun üç cildi çap olunmaq üçün hazır idi, lakin o, bu cildləri itxisar edib, bir cildlik şeirlər saxlayıb. Bunu ona görə etdim ki, üç cild olduğu kimi çap olunsaydı oxucu auditoriyasını itirə bilərdim, deyirdi. Çox sadə, səmimi, təvəzökar adam idi.

- Elə məqaləni çap edərkən hiss edirəm ki, sən onun şəxsiyyətinə yaman vurulmuşam.

- Nə deyim, xəstəlik əman vermədi, sən Orta Asiya respublikalarına aparıb həm gazdircək, həm də ədəbiyyat adamları ilə tanış edəcəyəm.

Məmmədın portretini əla bildimdiyim üçün yaman port olmuşdum ki, İhsan Doğramacı portreti Türkiyəyə aparıb.

- Fərqi yoxdur, əvvəl-axır dolanıb yəndə də Azərbaycana qayıdacaq, çünki bu xalqın malidir, - ürək-dirək verirdi Məmməd.

22 avqust - Yaqub Zuruğu, Elsevər Ağayev və İsa müəllim Məmmədın görüşünə gəlmişdilər. Elsevər Məmməddən mahnı üçün söz yazmağı xahiş etdi. O da öz növbəsində söz verdi. Mən söhbətə qarışmalı oldum:

- Vallah, siz arxayın olmayın ki, o mahnının sözlərini yazacaq. Şahidiyəm ki, bütün bəstəkarlara söz verir, ancaq yerinə yetirmir. Ona görə də mahnıları barmaqla sayılır. "Mənsiz" adlı gözəl bir qoşması var, ona mahnı bostələyə bilirsiniz.

Razılıqdılar. Sonra Yaqub Zuruğuya müraciət etdim:

- Yaqub, əgər danışdığınız fikirləri həyata keçirmək istəyirsinizsə Məmmədın axırını "Yol ayrıncında söhbət" kitabını latın və ya ərəb əlifbasında çap etdirib oradakı yerilərimizin arasında yayın. Mən sizə xeyli kitab verərəm. Kitab öz işini görəcək, heç bir təbliğat lazım gəlməyəcək. Onlar da bilsinlər ki, necə vətəndəş şairləri var. Buradakı hər bir şeir bir orduya bərabərdir.

Yaqub söz verdi, yəni söz...

"Oxuyan Təbriz" şeirini götdürdülər.

6 sentyabr - Bədirlənmiş Ay işığını dənizə səpib, Məmməd pəncərədən çökilmir, heyranlıqla baxır. Nə fikirləşdiyini bilmirəm.

API-dən yeni dərslə il münasibətilə veriliş gədir.

- Kişi, biz də orada oxumuşuq, yoxsa yox? Tələbə vaxtı sairələrlə görüşlərdə iştirak etməsən, bu zaldə sənənlə də görüşlər keçirilib. Elə bil biz heç orada olmamışıq.

- Saydıqların həqiqətə bənzər bir yuxudur, yox, heç nə olmayıb, mən oxumamışam, orada ilk sevgim olmayıb, mən elə-bələ anadan xəstə və qoca doğulmuşam. Bağışla, ilk sevgim dedim, ötürü imiş bu ilk sevgi. Çox tez yaddan çıxdı.

- Yadından çıxıbmi!!!

9 sentyabr - Məmmədə şeirini oxuyuram:

Tarix haqqımızı qaytardı geri,

Sorulan qanımız qayıtmaz artıq.

Bizi səsləyəndə döyüş illəri,

Aylılıb gördük ki, gec ayılışq...

- Bunun ardı olaraq məqalədə də yazırsan "Gecikmələrin içində ən ağır oyanışa gecikməkdir".

- Əla... Biz bir az gec ayılanıq, tez də güzəştə gedənik. İndi aylılıb görürük ki, bu keyfiyyətlər bizə bəhə bəhə gəlib. Nə qədər torpaq itirsək də, ağlamağa haqqımız yoxdur. Bütün yazılarımız millətin vüqarının şax qalmasına xidmət etməlidir.

- "Aygün" poemasının təhlilini çap ediorəm. Axı yaman zoifdir?

- 52-ci illərin məhsuludur, yazma, qoy arxivdə qalsın.

- Sən özün məni məcbur etdin ki, təhlili tapım və çap edim.

- Elə bildirdim ki, yaxşı yazmışam, oxudum, gördüm çox zoifdir.

- Elə bildin ki, o vaxtdan dahisən?

- Yaman satışırsan, ha.

24 sentyabr - Məsahibələrin çapına başlamışam, yaxşı başlıqlar seçilib. Oxuyuram...

- Elo yerləri oxuyub məni ara-bir təzədən o ələmə qaytarırsan, əladır: "Zamanın qulaqları ağır eşidir", çox gözəl, deyilməmiş ifadədir.

Bir də, bunu sənə dəfələrlə demişəm, məsahibələrdə verilmiş suallara cavab öz qələməmin məhsuludur, jurnalın heç bir əlavəsi yoxdur.

Şair sözü yol ayrıncında dayanan müdrik qəcadır. İnsan arzularını mənzil başına çatdırmağı özünün əzəli vəzifəsi sayır.

- Söhbət əsil sairələrdən gədir, elə deyilmi?

14 oktyabr - "Səhər görüşləri"ndə Məmmədın ad gününü təbrik etdilər. Telefon səsləndi: Prezident aparatındadır, prezident Məmməd müəllimi təbrik etmək istəyir. Telefonu Məmmədə verdim, Heydər Əliyevin səsi eşidildi:

- Məmməd, sən 65 yaşın münasibətilə təbrik ediorəm, sənə can sağlığı, yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayıram. Məndə sözün?

Məmməd də öz təşəkkürünü Prezidentə bildirdi, heç bir xahiş etmədi, vossalam. Bir də Elçin Əfəndiyev təbrik teleqramı vurmuşdu.

16-17 oktyabr - Naxçıvanın Bakıdakı nümayəndəliyindən bildirdilər:

- Naxçıvanın daimi nümayəndəliyindədir, Həsən Zeynalovdur, biz səhə Məmməd müəllimin ad gününü keçirmək istəyirik. O, neçə saat otura bilər? Biz camaata saat 2-də demişik.

- Həsən müəllim, iki saatdan artıq otura bilməz - cavabım verdim.

Aqıl bizi nümayəndəliyə apardı, xudmani bir məclis idi. Həsən müəllim bildirdi ki, bu məclisin keçirilməsini Vəlif Talibov tapşırıb. Onun sizə kiçik hədiyyəsi var. Sonra gümüşü rəngdə iki at fiqurunu başıladı. Görüşdə çoxları, o cümlədən Fətəh müəllim də çıxış etdi:

- Məmməd müəllim həmişə bizim diqqət mərkəzindədir - dedi.

Rəssam Safonov dedi ki, mən Heydər Əliyevin portretini çəkmişəm. Azərbaycan və Azərbaycanlıları çox seviorəm, hətta müsəlman olmağa da razıyam. Sonra Safonov Məmmədın rusca şeirlərini istədi, telefon nömrəmizi götdürdi. Söz verdi ki, Məmmədın da portretini çəkəcək.

"Xəbərlər" və "Den" studiyasından çəkilişlər edildi.

4 noyabr - Əgər cildlərin çapı reallaşsa, bütün cildlərin əvvəlinə "Ayağa dur, Azərbaycan", "Bu millətin dərdi-sori", "Bu millətə nə verdi ki?", "Ya rəbbim", "Ata millət, ana millət, ağlama", "Yaxşılar", "Sözünə zərəfat eyləmə" şeirlərini salmaq lazımdır. Çünki bunlar mənim ən xətətimdir. "Xətəinin qılınıcı suvardım" var ki, bu fikirlər mənim devizimdir, Millət ağlasa sınır, ağlamaq əvozinə görək mübarizəyə qoşulsun, Xətəinin qılınıcı dönsün.

17 noyabr - Dirçəliş günü İsa müəllim bayramı təbrik etdi:

- M. Arzın poeziyasından, Ağalar müəllimin akademik fikirlərindən bəhrələnik...

Sonra da "Təklənə" şeirini oxudu.

Mübariz Tağıyev oxuyurdu, Məmməd onun sözlərinə irad tutdu:

- "Dumanlar, çənlər" demək olmaz

- Yəni cəmləşdirmək olmaz - eləmi?

- "ləri" artırmaq olmaz.

Əlimə belə bir misra keçdi: "Ulduzlu göyləri süpürüb dərələrə tökdülər".

- Əla misradır, nə vaxt tamam olacaq?

Bir xeyli susduqdan sonra cavab verdi:

- Təsvirimdə belə bir kəndir, onun ətrafında qurd ulaşır, quzu məlortisi, xoruz bənəşi dildir. Həmin misra bu təsvir etdiyim kəndə aiddir.

Boşaldı kürsüdə hər iki sına,

Bu ona düşədi, o buna dedi.

Üçüncü adam isə hor ikisinə,

Əl çaldı, yan aldı, təbrik elədi.

- Elə bil bu gün üçün yazmışam, deyəsən, o vaxtdan Milli Məclisin adamlarını görmüşdün.

- Şeir həmişə müasir olmasa, o, şeir deyil.

1 dekabr - İlin axırını ayı. İl nə vaxt başladı, nə vaxt qurtardı? Nərimanın sözü, - bu da bir zərəfat, - deyindi.

Televizorda Əzizə xanım Cəfərzadə və onun qardaşları ilə söhbəti verirdilər, bayatılarımızdan danışdılar. Məmməd də Sarı Aşıqdan bir neçə bayatı dedi və sonra da çox heyvətlə əlavə etdi:

- Sənətə bax - çox qərübə formadı bayatları.

Səhər yuxudan gümrah olmuşdu, yazıçılara aid bir lotifə danışdı:

- Yazıçıların futbol komandasını yaradırlar. Qapıçılardan biri Mirzə İbrahimovla Əli Vəliyev qapçı idilər. Hücümçü Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm idi. Əhməd Cəmil isə hakim. Əli Vəliyevin hər dəfə qapısından top keçəndə deyirmiş, vay evim yıxıldı, qapıdan top keçdi. Əhməd Cəmil də qışırıq salırmış ki, qol vurmayın, heç-heçə qurtarın, yoxsa partiyamın açığı gələr.

3 dekabr - Televiziya alimlərimiz tariximizə saxtalaşdırılmasından danışırdı. Alimlərdən biri dedi ki, Rusiyaya "könlü" ilhaq olunmuşdu, 150 illiyini qeyd edirdik. Müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən Rusiyadan da qonaqlar gəlirdi. Rusiyalı qonaqları mən qarşılayırdım. Rus alimlərimdən biri aeroportda icrah hissi ilə dedi:

- Mən öz köləliyini bayram edən xalqı birinci dəfədir ki, görürəm.

Bunu eşidən Məmməd də belə bir əhvalat danışdı:

- Bu əhvalatı bizə Mirzə İbrahimov danışdı. Bayramın davamı Leninqradda idi. Bizim nağıllarımız "gözlə danışıqlarına" davam edirdi. Mənim yanımda oturan bir general məndən soruşdu ki, Mirzə Əjdərov, bu danışılan sözlər doğrudurmu? Mən ayrı nə cavab verə bilirdim ki... Cavab verdim, bəli könlü ilhaq olunmuşuq. General bizə bir ana söyüşü firladıb yarım-çığ çıxıb getdi. Cavanlar, görürsünüz də, biz necə olmuşuq?

"*Böyük dövrlər həmişə kiçik xalqları kölə vəziyyətində saxlamağa çalışırlar. İşğal da edirlər. "Tarixi əlimə" şeirimdə belə məsələlərə toxunmağa çalışmışam.*"

Bu gün də dünyanın çox yerində "qalaça küncündə" gizləni "xalqını" palçıq kimi tapdadanlar azmı? Tarixi saxtalaşdırılan azmı?

Düşmənlərimiz öz "naxışlarını" bu günkü dəşə yazıb basdırıb, sonra onları çıxarıb, dünyanın adından haray salır, ağzımızdan dilimizi, ayağımızdan altından dada-baba torpaqlarımızı oğurlayırlar.

Ona maymaq tarixçilərimize şair harayı deyir ki, xalqın tarixini nağıllardan yox, tarixin "əl xəttindən", keçmiş tarixçinin öz əl yazmasından oxu. Tarixin yazılarını tarixin özü yazdır.

Mən təkrar edirəm, onların ziyahları ilə bərabər kütləsi də çox ayıqdır.

Bunun nəticəsidir ki, torpaqlarımızı itir-itirə gəlirik.

Yadımda, Məxud Əlioğlu bizi qonaq çağırırmış. Sən Rəna xanım ilə mətbəxdə oturmuşdun. Məclisin gur vaxtında Yerevanlı orta yaşlı bir kişi gəldi. Onun sözlərində:

"...Siz burada ermənilərə ən yaxşı yerlərdə ev, vəzifə verirsiniz. Ermənistanla isə bizi tamamilə qovmaq hazırlayırlar".

Hər mətləblərimiz yazıçılarımızdan biri ona dedi ki, sən get öz işinlə məşğul ol, biz bəy-nəmliləyik.

Onun nəticəsidir ki...

Dolama yollarla Şuşaya qalxanda - şəhərin girgəgində hündür bir təpə var (indi qalbsa bilmirəm). Ordan üfüqə qəzəl bir mənzərə açılır. Oradan az qala "dünyanın yarısını" görmək olar. Belə gözəl məkan...

Sivilizasiyanın bu "aydın, duru" çağında bəşər yenə də əlini kəsənə əl verir.

İkili "oyunlar" davam edir. Görəsən, niyə hər şey ikilidir?

Ceyrana gözəllik, ovcuya tufəng; qurda yırtıcılıq, quzuya yazıqlıq verilib.

İşıq izləyən zülmət, şərfi tapdalamağa hazır şərfəsizlik!

Nizami kimilərin qələmini kölgə kimi izləyən həsəd, paxıllıq... "

5 dekabr - Vəli Xramçaylı qəzet buraxmışdı.

- Kişi, Vəliyə deyərsən, sənə də işə götürsün - zərəfat etdim.

Sözümə lotifə ilə cavab verdi:

- Bir çoban şəhərə gəlir, görür ki, bir molla əzan verir. Çoban rastına çıxan adamlardan soruşur, mollanın qışırmasın onun qoyun-quzusuna bir ziyani yoxdur ki? Yox, cavabını verirlər. Onda kefi istədiyi qədər qışırırsın, güldü çoban. İndi Vəlinin qəzetinin bizə nə ziyanı?

8 dekabr - Tofiq Mütəllibovun Məmməd haqqında yazdığı məqalədə belə bir yerə rast gəldim:

"... 1954-cü ildə APl-də poeziya gecəsi keçirilirdi. Bir sıra görkəmli yazıçılarla bərabər Məmməd də orada idi. Şeir oxumaqda növbə Məmmədə çatdı. O, şeirin bir bəndini yaddan çıxardı, duruxdu. Elə bu zaman zaldan bir tələbə həmin bəndi əzbər dedi, ayrı bir tələbə isə şeirin ardını əzbərdən dedi. Məmməd həm fərəhənlir, həm də duruxub zala baxırdı. Mehdi Hüseyn ayağa durdu: - "Bax, budur sənətkara oxucu möhəbbəti. Bu cavanın göləcəyi parlaq olacaq..." dedi."

- Bu hadisə doğrudur?

- Hə, olduğu kimi yazıb.

- Bəs Mehdi Hüseynə başqa orada kimlər vardı, onlar heç nə demədilər?

- Yadımda deyil.

11 dekabr - Dərmanları tapmaqda çətinlik çəkirəm. Qərara aldım ki, səhiyyə nazirindən kömək istəyim. Polis 2-ci mərtəbəyə qalxmağa icazə vermədi.

1-ci mərtəbədə Mirəli adlı bir işçidən icazə almamış oldum:

- Mirəli müəllim, Məmməd Arazın yoldaşıyam, mənə içəri keçməyə qoymadılar.

Mirəli telefonda polisi danladı:

- Siz bilmirsiniz ki, o, bütün xalqın sevdiyi bir şairin qadınıdır.

Sonra üzünü mənə çevirdi:

- Bacım, Məmməd Araz bizim tacımızdır.

Nə isə... Mənə şərait yaradıldı və mən Əli müəllimin qəbulunda oldum.

Əli müəllim vaxtının az olduğunu nəzərimə çatdırdı.

- Vallah, xanım, sizsiniz qəbul elədim. Milli Məclisə gecikirəm, vaxt azdı.

Birbaşa gəlişimin səbəbini söylədim:

- Vaxtınızı çox almıram. Dərmanları tapmaqda çətinlik çəkirəm, xüsusən "Parkopan"a görə səhərin bütün apteklərini axtarmalı oluram. Bu da mənə çox çətinlikdir. Kömək edin, dərmanları bir aptekdən alım.

Əli müəllim diləndi:

- İndi apteklər xüsusidir, amma kömək etməyə çalışsın.

- Əli müəllim, bir xahişim də var. Məmməd elə adamdır ki, o, heç kimi narahat etməyə istəməz. Mən bilirəm ki, onun mənəvi dayağa ehtiyacı var. Onunla maraqlandığımı görəndə gümrahlaşır. Olarmı bir hökim təhkim edəsiniz, o da ayda bir, iki aydan bir gəlib güya onun səhəri ilə maraqları kimi özünü göstərsin.

- Yox, xanım, heç bir hökimə deyə bilmərəm ki, get onunla maraqlan. Lequmisiyanın üzvüsünüz, lazım olanda oradan çağırın.

Qəbul etdiyinə görə təşəkkürümü bildirib evimə qayıtdım.

12 dekabr - Məmməd soruşdu:

- Yadıma gəlirmi, Moskvada - nəşriyyatda Harold Registan vardı?!

- Sənə məktubları da var, arxivdə durur.

- Onunla Abxaziyada, Qazrada istirahət edirdik. Salamlaşdıq, deyərdi ki, bu gün arvada zəng edib hesabat verdim ki, bir misra yazmışam, amma arvadın xoşu gəlmədi, məndən çox şeir istəyir, sonra da ürəkən güldürdi.

Ruslaşmış erməni qarışıqıdır. Yəhudilərin ondan xoşu gəlməzdi, deyərdilər ki, özünü rus kimi göstərir.

- Bilirəm ki, bir damcı qanda belə, erməni qarışıqı varsa, deməli, ermənidir. Hə, sənə stoluna yaxınlaş dediyimə görə Harold Registandan misal çəkdim?..

14 dekabr - Məmməd poliklinikaya apardım. Bütün baxışlardan keçdi, analizləri götürdü, ümumi baxış qənaətbəxşdir, dedilər.

- Hər şey yaxşıdır, daha gile yoxdur.

Medalların təqdimatını təkrar verirdilər.

- Kənddə atamın saldıqı bağı görmüsən. O bağa görə atama medal verdilər. Medalı təqdim edəndə atam soruşmuşdu:

- A bala, bu nədir?

- İnfil kişi, bağa görə medal almısan.

- Medalı necəymi, əvəzində tənəki versəydiniz yaxşı olardı, tənəkəmi qurtarıb.

İndi mənə gileylənmək olmaz deyirəm.

15 dekabr - Şeyrdən bu hissəni niyə çıxartdın?

- Hansı şeirdən?

- "Gələcəyin addım səsi" şeirdən:

Veneranın, Marsın, Ayın,

Daha nəyin qollarını

Göyün insan yollarını

Bir-birinə çatma kimi çatıb gəlir.

- Çox şişirtmə var, poz, lazımdır deyil.

23 dekabr - Gileylənmək varmı, gül-gülə soruşdu Məmməd.

- Yox, hökimə getdik, hər şey qaydasındadır, iynələri də vurduram, qalır şeir yazmağın.

- Zəif yazıram, yaxşı yazma bilmirəm. Sənə bir misal çəkdim. Bir arvadın davası ölüf. Arvad aramsız ağlayır. Cənab camaat bir dəvə alıb arvada bağışlayır. Arvad yenə də övülki kimi dəvəsinə tərəfləyib ağlayır. Camaat ondan soruşur ki, biz sənə dəvə alıb verdik, daha niyə ağlayırsan. Arvad onlara cavab verir:

- İstəmirəm dəvəni, qoyun öz dəvəmi ağlayım. İndi mən də bütün iynələri, analizləri gəni qaytarıb gileylənmək istəyirəm.

24 dekabr - Bəlkə də insan özü yoldur, ömrü boyu özündən özünə yol gedir. Gedir-gedir ölüm adlı bir ünvana çatır. Yaş keçdikcə ölüm haqqında daha çox fikirləşirəm.

Axsam "İbrət" adlı veriliş gədir. Veriliş Şəhriyara həsr olunmuşdu. Məmməd dedi ki, sən "Səhər" verilişinə baxmırdın. Bir qrup ziyalı İran başçılarında müraciət edib. Ermənilərin bizim yerdə öz dillərində məktəbi, institutları var. Amma öz vətənimizdə nə məktəbimiz, nə də mətbuatımız var. "Xalq" qəzetində də bu haqda yazılıb. Sənə qəzet al deyəcəkdik, yaddan çıxıb.

- Taleyimi Arazla bağladığım gündən Araz dördü poeziyamın şah damarına çevrilib, Arazın bu tayında - qədim Naxçıvanda dünyaya göz açmışam. "Arazın işıqları", "Bu gecə yuxuda Arazı gördüm", "Mövzularım tükənəndə", "Görüşməmiş dostlar", "Arazın nəğməsi", "Araz axır" poeması Cənuba həsr olunub.

- ...Araz mövzusu bəynəlxalq kürsülərə çıxarılmalıdır. Araz şairi olmağıma qorar verməmişdim. Necə düşünmüşəm, elə yazmışam, necə görmüşəmsə elə göstərməyə çalışmışam. Nə fərq, Araz şairiyəm yoxsa yox?! Araz şeiri yazılmalıydı, gözüm yumulana qədər də yazacağam...

Təki sözü müz köhnəlməsin, laylalarımız ruhumuza yad olmasın.

Bir qaragöz oğul da "bir" qaya üstündən mənim ruhumu desin:

" 3ü dünyada sən də vardır, Məmməd Araz, arzuna çatdıq, ay qoca dağ, arzun mübarək! "

...Yaşın ki, qüdrətli dövlətimiz olsa cənuba çox kömək etmiş olarıq.

...Bizim ziyalılarımız külək hansı somto asıbsa ona tərəf çönlür. Təkcə Süleyman Rüstəm cənub məsələsinə sadiq qaldı. Əgər ziyalı millətin bayrağını götürüb xalqın istədiyi yüksəkliyə qaldıra bilmirsə, nə o xalq ucala bilər, nə də onun ziyalısının mən varam deməyə haqqı var.

26 dekabr - Məqalələrimi yazıb qurtarıram, sadəcə bir sağ ol da demirəm.

- Hamısını bir yerdə deyəcəyəm. Heç yaza bilmirəm, yazımı oxumaq olmur.

- Şeiri yazıb qurtaran kimi ver köçürüm, yoxsa sözlər yadından çıxır, onu borpa edəndə özünə qayıdır.

- Olar. Qurdların belə bir xasiyyəti var. İnsan yaşamayan, mal-qara olmayan yerlərə ayaq basmır, ulayb yoldaşlarına xəbər vermirlər. Mənim fikirləşdiyim gündün ətrafında da qurd ulamır. Boş qalmış kondorların ətrafında heç bir heyvan izi görünür. Demirəm ki, yaxşı şeirdir. İnsan ürəyi oxumağa gözəl sonat əsərlərinə möhtacdır. Sonat əsəri ən ağır əzabları unutturur. Yaxşı şeir oxumaq, şeiri yaxşı oxumaq oxucunu torbiyə edir. Bunlar da biz şairlərin "vəzifəsinə" daxildir...

1999

1-2 yanvar - İki şeirini köçürtdüm. Adami kövrəldən şeirlərdir. Birinin adı belədir "Hara getdi tomtorağı bu kəndin"

Televizorda isə çal-çağırdı. Özləri də deyirlər ki, "düşmənin acığına belə cah-cəllala bayram keçiririk"

- Bir millət ki, düşmənin acığına torpaqları almaq əvəzinə "cah-cəllalı" bayram keçirir, vay bu millətin halına - deyindi Məmməd.

- Kayahan yəno də oxuyur: "Atın mənə donizlərdə, yalan dünya sizə qalsın".

15 gecəlik Ay bütün işığını bizim pəncərəmizə "salıb". Eyvana çıxıb donizə səpələnmiş işığı baxır. Məni də dövt edir...

- Mənim "İlham pərisi" şeirim tokrarlarda ixtisarla gedib. İlk çapı deyəsən "İllərdən biri" kitabında tam gedib. Cildləri hazırlayanda bunu yadında saxla.

- Nəşriyyatda Firəngiz xanımla rastlaşdım. Dedi ki, Xəlilənin gündəliyində mənimlə olaqda yazıları köçürüb sənə verəcəyəm.

14 yanvar - Bu gün nədənsə narahatam. Axsam eşitdim ki, Barat xanım Şokinskaya vəfat edib. Yadıma İstisuda istirahət etdiyimiz günlər düşdü. Mehriban qadın idi. Məmmədlə də qəribə salamlamağı var idi:

- Sabahın xeyir, arəb oğlu.

Məmmədə arəb oğlu deyirdi. Gözəl söhbətləri olardı, Allah sənə rəhmət eləsin, Barat xanım.

Məmməddən müsahibə götürmək üçün jurnalist gəlmişdi:

- "Qasid" qəzetindən gəlmişəm, Məmməd müəllim, istəyirəm bu günün hadisələri və vəziyyəti haqqında sizdən müsahibə götürəm. Adım Teymurdur, jurnalistəm.

Və soruşdu:

- Evimiz çox sadədir, bütün otaqlar belədirimi? Bozi şairlərin evinə gedirsən, elə bil ağır-ıqdan divarlar adamın üstünə gəlir.

- Ən varlı otağımız budur.

- Gülxanım müəllimə, sizcə Məmmədə ancaq Naxçıvanda çox istəyirlər?

- Yox, bala, mən Məmmədlə hara getmişəm, bütün bölgələrdə onun çox böyük sevgi ilə qarşılandığını şahidi olmuşam.

- Çünki müəllimə, Məmməd əmi bəllür kimi toz, saf adamdır - əlavə etdi jurnalist.

19 yanvar - Ramazan bayramının axşamıdır. Elman uşaqları, yoldaşı Şəmirdə xanımla və qardaşı Oqtayla bayramı təbrikə gəlmişdilər. Elman dedi:

- Bakı məktəblərinin birində oldum. Direktora dedim ki, xəbərin varmı çox təhlükəli formada mədəni aşınma gedir. Bunun qarşısını almaq ancaq ziyalıların borcudur.

Məmmədin cavabı:

- Gəl çox işi ziyalıların boynuna yükləməyək. Burada millət özü də ayaq olmalıdır. Ziyalılardan da çox şey asılıdır. Əgər ziyalı xalqın önündə gedə bilmərsə, deməli, o xalq mövcuddur. Xalq isə ziyalının ardınca gədirsə, deməli, ziyalı mövcuddur. Bizdə milli azadlıq, demokratiya bayrağını ilkin götürən ziyalı olub. Bu, bizim milli xarakterimizə uyğundur və təbii. Milli azadlıq hərəkatı ilə demokratikləşmə prosesi bir-birilə sıx bağlıdır və bunların hər ikisinin müəllifinin ziyalı olması çox təbii. Ziyalı xalqın ağı, xalqın gözünün işığı olmalıdır. Əgər bir xalqın ziyalı külək əsan tərəfə boylandı, o xalqa yazıq. Və ziyalı ikibəş əjdahaya bənzərsə o xalq yaşayamaz, məhv olar. Yəno də deyirəm - hər işdə ziyalını günahlandırmaq olmaz. Xalqdan da çox şey asılıdır.

3 fevral - Məmməd, Adil Rüstəmovun Türkiyəyə getmək məsələsi nə oldu?

- Onun yerinə öz adamlarını saldılar.

- Deməli, yəno də yaxşı sonatkar yer yoxdur.

- Həmişə belə olub, indi də elədir. Bundan sonra da elə olacaq. Çünki istedadlı olmayanlar həyasızlıq edir, müxtəlif vasitələrdən istifadə edə bilərlər. Özlərini gözə salmaq üçün heç nədən çəkinməzlər. İstedadlı adam isə utanıb-çəkinir. Ancaq əyl sonatkar heç vaxt şöhrətin dənizə getməmiş və gəlişi üçün də davatnamə göndərərək ziyafət düzəltməmişdir. Ad-san sonatkarın qapısını özü döymüşdür. Bəzən sağlığına, bəzən də məzarına... Satın alınmış şöhrətin sahibi bir gün gəlir, sənə soyundurub onu geyindirirlər. Yaxşı budur ki, başını aşağı salıb, "daşını yonub, divarını hərəsan".

- Niyə, istedad da o yolu seçsən.

- İstedadlar anadan belə doğulur. O ayrı cür ola bilməz.

4-6 fevral - "Unutma ki, dünya fani, verən Allah alır canı. Biz nəsil unuduruq sənə, can bədənə çıxmayınca". Barış Manço da belə getdi. Ölüm pulu, şöhrətə baxmır. - Məmməd fikrli-fikrli bu sözləri pıçıldadı.

Axsam Elman və dostu Rauf qonağımız oldu. Rauf özünün "Bizi deyib gəlmiş, Mirzə" şeirini oxudu. Sonra Məmmədin şeirlərindən özər deməyə başladı. Raufun söhbətlərindən:

- Əgər Avropada bütün kitabxanalar yanıb təkcə bir "Sofillər" qalıbsa, deməli, dünya ədəbiyyatı yaşayır. Və əgər bütün dünya ədəbiyyatı məhv olub təkcə Məmməd əminin "Atamın kitabı" poeması və ya kitabı qalıbsa, deməli, XX əsr ədəbiyyatı yaşayır. Bu, mənim fikrimdir, etiraz etsəniz də, belədir, əminənsiz də...

Elman da söhbətə qarışdı:

- Məmməd müəllimi başa düşmək üçün Mövlananın kitabını oxudum. Orada qəlbən və əqlin izahı var. Biz Məmməd Arazı geri qayıtmırıq, əksinə, Məmməd Araz XXI əsrin şairidir. Bolko onu o vaxt yaxşı anlaya və təhlil edə bilərlər.

7-9 fevral - Aqıl dedi: - Əmi, sənə və Bəxtiyarı Barış Mançoya oxşatmışam. O, uşaqları sevir və torbiyələndirir, anadlardır. Siz də bu milləti anlatmağa çalışmışam.

Naxçıvanın 75 illiyini keçirmək üçün qərar qəbul edilmiş. Naxçıvanın tarixi ilə olaqda müxtəlif çıxışlar təşkil olunmuşdu. Ermonilərin "Naxçıvan bizimdir" iddiası da suslənirdi.

Məmməd bu söhbəti danışdı:

- 72 və ya 73-cü il idi, yadımdan çıxıb. Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatı günləri idi. Ermoni şairəsi Silva da orada idi. Tiflisdə basdırılan ermənilərin qəbrinə ağlayan Silva dedi ki, tarixdə heç vaxt bizim paytaxtımız olmayıb ki, böyük adamlarımızı orada basdıraraq. İndi də silvalar bizim torpaqlarımızı özlərinin torpağı, şöhrətlərini də özlərinin paytaxtı adlandırlar. Karlo Kaladzenin evində qonaqlıqda Silva azərbaycan məhəmməsini elə oxudu ki, azərbaycanlı müğənnisindən də yaxşı.

10 fevral - Akif bir çox şeirlərin belə təhlilini verdi.

- Əlavən nə ola bilər, Məmməd müəllim?

- Nə sözümlə ola bilər? Bolko bizdən də istedadlısını zaman yetişdirəcək. Zaman yaman sortdır, amansızdır. Sortlıqların, bərkliklərin olmayıb ayıdın bilmədiyi sonatkar xoşbəxtir. Əsil sonatkarın ölümünü müəllif görmür, görürsə, deməli, sonatkar deyilmiş, bunları bir nəçə dəfədir ki, təkrar edirəm.

11-12 fevral - Naxçıvanın daimi nümayəndəliyindən Həsən Zeynalov xəbər verdi:

- Gülxanım müəllimə, mənə Vasif müəllim bildirdi ki, Naxçıvanda havalar yaxşı keçir. Gəlon həftə Məmməd müəllimin hom 65 illiyini keçirmək istəyirlər, hom də kitabını realizə etmək. Məmməd müəllimə də, mən cavab gözləyirəm.

Məmməd tədbiri martın birinci 10 günlüyünə saxlamağı xahiş etdi.

Anamı itirdiyim gündür. Məmməd demiş "Ana itirmişəm ana yaşında"

Mənə elə gəlir bütün bu dünya,

Bir qoca anamın yerini verir...

Şöhr verilişlərində "İpək yolu" qəzetinin xülasəsi verildi. Deyildi ki, Anarın, Elçinin və Məmməd Arazın əsərləri özbək dilində çapa hazırlanırlar. Təvəccüləndim, görün doğrudurmu?

17-18 fevral - Səmə Süleyman Rüstəmlə etdiyim söhbəti danışım. Süleyman müəllimədən soruşdum ki, Süleyman müəllim, siz böyük şairsiniz, gözəl lirika sahibisiniz, "Tabrizim" kimi yüzlərcə şeirin müəllifisiniz, bu şeir yazılmaz nəyə gərorkdir?

Cavab verdi:

- Abrımı aparırlar, ay Məmməd, evdə oturmağa da qoymurlar, məcburən yazıram.

Sonra mənəndən qələm istədi, bildim ki, Məmmədin fikrinə nə isə misra düşüb. Sonra misranı oxudu:

"Gözün yatsa da kipriyini ayıq saxla"

- Naxçıvana aid yazdığın şeirdirəndir?

- Ho, yəno yazmışam:

Burdan Dəlidağ görünür,

Özün o başı görünür.

- Görürsən, yəqin yaxşı bir poema alınacaq.

- Poema alınmayacaq.

21 fevral - Yaman höyəcanlıyam, sobobini bilmirəm. Ağamusa Nağıyev haqqında çəkilib "Yük" filminə baxdıq. Sözlər və hadisələr yerində işlənilən bir filmdir. Aşxam da "Heyvanlar aləmində" verilişinə baxdıq:

- Deyirlər ki, quruda yaşayanların hamısı dənizdən çıxıb. Bəs insanlar necə?

- İnsanlar? Görəsən insanlar olmasa idi nə olardı? Yəqin ki, çox maraqsız. Ancaq təbiət sevincək olardı, çünki insan təbiətə qonim kəsilib. Yazmışam:

Ürəyi dolanda təbiət hürdən,

Çəkilib gecələr ağlar burada...

Təbiət də ağlayır. Özünü gücü çatmayanda ağlayır. Gücü çatır, amma yaratdığı insana qarşı gücünü göstərmək istəmir. Anı bir qəzəblə insani yurd-yuvasından edər. Gücü çatana qədər dözər. Elə ki, meşə talasında ocaq yerləri var, olik yoxdur, nəhəng palıdları yerində adıca kol-kos da yoxdur. Onda yoxdur nidəsi əks-sodaya çevrilib dərələrə dolur. İntiqam alım-almayım hönkürtüsü bu vaxt yanar. Təbiət dərəyə çəkilib öz sabahına, insanın gələcək taleyinə ağlayır. Təbiəti ki, bunlar macazi monadadır... Dialektika deyir ki, təbiətdə heç nə itmür, şəklini dəyişir. Vaxtilə ön hündür qayalarda oxunan neçə ilahi nəğməni daş maqnitofonlar yaşada bilibmi görəsən? Amma mən inanıram ki, nə vaxtsa qayaları danışdırmaq mümkün olacaq. Bir şortla, insanlar təbiətə qonim kəsilmişin...

23-25 fevral - Xəstələnməyimi gören Məmməd büzüşüb.

- Məmməd, niyə belə büzüşməsən, nə olacaq. Mən olmasam da balaların məcburdu səna baxsın.

Məmməd ağır-fağır dilləndi:

- Səni itirməkdən qorxuram, yaman qorxuram.

Hökim mənə müstəvəliklədi:

- Qaraciyərin şişib, daş da üç sm olub.

26 fevral - Elmangilin gotirdiyi Qobustan haqqında filmə baxdıq. Rauf dilləndi: - Məmməd müəllim, yazmışsınız ki, nə vaxtsa bu daşlarla danışan tapılacaq. Filmə baxdınız. Görürsünüz ki, dediyiniz kimi daşlarla danışan tapılıb.

Məmməd: ...Qayanın torpağa bağlılığına həmişə heyrətlə baxmışam. Dağ uçur, göl yanar, "Uçqun" şeirimdə bu hadisələri təsvir etməyə çalışmışam. Küloyi "Təbiətin latın dili" adlandırmışam. Bu dili qayalar hər şeydən əvvəl duyur və ətrafı "duyuc salır". Meşələr, düzlər, çöllər "ayılıb" gözlənəcək zərbəyə "həzır olurlar". Dağları, qayaları namərd qılıncına qalxan eləmək istərdim. Bileydim ki, qayalarda namərd toxumu göyərəcəyəcək.

8-11 mart - Həsən Zeynalov bildirdi:

- Biz 4-cü gün səhər tezdən birinci reyslə Naxçıvana uçalıyıq, beşinci gün isə tədbir olacaq. Sizinlə gedən adamların pasportunu mənə çatdırın.

Yıxılığına görə Məmmədin ayağı bərk şişmişdi, beliqarışığı qızarmışdı. Səhər tezdən poliklinikaya zəng edib, cərrah müayinəsinə ehtiyac olduğunu bildirdim. Baş həkim Telman özü gəldi:

- Yaman qan yığılıb, sinə qıyır, çıxmayıb, amma çirk edə bilər. Yodla xanalar çox, ixtilu araqıla isladılmış cunaya çox, kompres et.

Hökim bütün məsləhətlərinə əməl etməyə başladım, şiş yatmağa başladı.

Məmməd gecə saat 3-də işığı yandırır oturdu. Həmişə hərsə gedəndə yaman narahat olardı. Ayağının qızartısı azalmışdı. Səhər saat 7-yə 15 dəqiqə qalmış aeroporta getdik. 8:15-də toybara havaya qalxdı, 9:15-də Naxçıvanda olduq. Bizi Ali Sovetin birinci müavini Abutalıb, İsa Həbibbəyli və tanımadığım bir neçə adam qarşıladı. Maşında sürücü dedi:

- Məmməd müəllim, ayağınız düşdü. On ay idi ki, bir damcı yağış belə düşmürdü. İndi yuxarı dağlara qar yağdı. Naxçıvana da yağış yağır.

Qonaq evinə düşdük. Ürəyimdə qonaq evilə salamladım: - "Salam, köhnə dost, yəno də sənin həyatına ayaq basdıq".

Səhər yeməyindən sonra qararlaşdığımız kimi, Araz bəndinə getdik və orada xeyli çəkiliş aparıldı və şəkli çəkildi. Sərhəd olduğuna görə hərbiçilər yanımızdan ayrılırdı. Araza baxdıq, suyu azalmışdı.

- Arazda su yoxdur ki! - dedi Məmməd

- Axı bu il, demək olar ki, yağış yağmayıb, su hardan olar, - cavabını verdilər.

Aşxam çay stolu açıldı, Ali Məclisin sədri Vəlif Talıbov da gəldi. Çox səmimi bir görüş oldu. Görüş saat 12-yə kimi çəkdi.

12 mart - Gecə yağış şiddətləndi. Yaman port olmuşdum. Deməli, səhər pıra gedə bilməyəcəyik. Əksinə, səhər bütün naxçıvanlıların üzündə tobnessim gördüm. Sevinirdilər ki, yağış yağır və yağışı şair görür. yağış bərkətdir. Artıq yağış qara çevrilmişdi. Çoxdan sakit yağın quşbaşı qara hasrət idik. Əshabi-Kəfə getmək planımız yəqin pozulacaq, fikirləşdim. Yox, deyəsən, getməli olduq. Səhər saat 11-ə yaxın dörd maşın adamla yola düşdük. Naxçıvanın içindən keçəndə yoldakılar maşında Məmmədi görüb sevinir, o, qağa burdadır ki, deyirdilər. Mən bir dəfə də Pirdə olmuşdum. İndi yollar tamam fərqlənir. Yol asfaltlamb, ətraf tomlənib. Qar aramla yağır. Gözümü qarşımızda açılan mənzərədən çəki bilmirdim. İstəyirdim ki, mənzilə bir az da gəc çataq. Son demo, qar yağanda dağlar daha özəmləli görünür. Məmmədin titrəməsi dayanmışdı. Pirin ayağında qurban kosdilər. Biz dağa tərəf addımladıq. Zirvəyə qədər pillələr düzəldilib. Məmmədi şəkli çəkənlər və videolent alətlər müxtəlif yerlərə aparır, şəkli çəkənlər istəyənlər biri digərini əvəz edirdilər. Aşxam saat 6-da görüş başladı. Dram teatrının salonu dolmuş, harada dayanmaq mümkünə orada ayaq üstə duran adamlarla, çöldə də içəri keçmək həsrətində olanlarla dolu idi. İçəriyə doluşmaq üçün fürsət axtarırdılar. Həsən Zeynalov deyirdi ki, çöldə qalan adamlar tələb edirdilər ki, görüş çöldə keçirilsin, qoy hamı şairi görsün və seçirlərini eşitsin. Çöldəkilər az qala yumruq davasına çıxırmışlar.

Görüşü Naxçıvan televiziyasının sədri Elman Həbib açdı. Onun çıxışından bəzi qeydlər:

- Məmməd əmi elə nəhəng sənətkardır ki, onun qarşısında məsuliyyət daşımadan danışmaq olmaz. Məmməd əmiyə 700-dən çox şeir hasr olunub, heç bir şeirə bu qismət olmayıb. Məmməd əmi, sizin gəlişinizlə təbiət də dəyişdi, sizi yağışla, bərkətlə qarşıladı. Canlı heykəlsiniz. Məmməd Araz sözlə yox, səslə yaşayan şairdir. Söz adamın başına bəla gətirə bilər, səssiz isə yox. Məmməd əmi ünvanına atılan daşları geri qaytarmadı, onlardan gözəl bir abidə hürdü, dedi, görün, sizin mənə "atdığımız" daşlardan necə abidə yaratmışam.

Elman danışdı, danışdı tə ürəyi boşalana qədər.

Çox adamlar danışdı, amma həmidən təbiəti çıxarı "Apardı səllər Saranı" mahınısını dəyişdirilib oxunması idi. Elman müğənnini belə təqdim etdi:

- Bu oğlanın adı Hünərdir, özü də hünərdir. Mahni isə belə oxundu:

Gedin deyin Xaçobana
Məmməd gəlib Naxçıvana
Yurdun dönüb gülüstana
Saranı səllər aparmaz
Aparsa da Araz qoymaz...

Arpaçayı dərin olmaz,
Xoş gəlibdi Məmməd Araz.
Saranı səllər aparmaz,
Aparsa da Məmməd qoymaz.

Təzəlik idi.

Xalqın alışı, deyimləri Məmmədi kövrəldir, ona dirok olur, dayaq olur, yaşamağa, yazmağa, yaratmağa həvəsləndirir.

Görüşdən sonra Həsən Zeynalov və iki nəfər vəzifəli şəxs gecə saat 2-yə qədər Məmmədlə söhbət etdilər.

13 mart - Türkiyə səfərindən imtina edib birinci reyslə Bakıya qayıtmalı olduq. Qonaq evindən çıxanda sürücü dedi:

- Məcəzə idi.

- Nə? - soruşdum.

- Elə bu qar, yağışın yağması.

Elmira əlavə etdi:

- Məmməd müəllim bir ayağı qar, bir ayağı yağış gotirdi. Görürsünüz, yola düşəndə də gün çıxdı, isti oldu.

- Çünki o özü də günəşdir! - dilləndi sürücü.

Öz böyük oğlunu yola salan İlanlıdağ yəno də fikirlə idi. Pıçıldadım:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim

Salamat qal, İlanlıdağ, salamat...

28 mart - Əlimo iki misra düşdü:

Dironəsi, yoxusu yarımçıq qalar,
Öləncəyə yaşamağı bacarmasaq.

Və əlavə bir misra:

Vər ol səni, öz torpağım.

Bazar möhürü, Məmmədin danışığı bir az yaxşılaşdı, fürsətdən istifadə etdim:

- Məmməd, "Sevgi nəğməsi" kitabını vərəqləyəndə gördüm ki, İsmayıl Soltan kitabın redaktorudur, nə ələb?

- O, mənimlə çox fikirlərdə razılışırdı. Sülhə, davasız, bir-birimizə toziyisiz işlədik. Ancaq kitabım çıxanda İsmayıl artıq ölmüşdü. Kitabın əlyazmasını oxudu və mənə qaytaranda dedi:

- Vallah, sonin şeirlərindən qan iyi gəlir. Siz cavanlar heç bir qorxu bilmirsiniz. Biz şeir yazanda elə bilirdik ki, insanın çiyində oylaşan moloklardan biri senzordu, no yazdığımız haqqında homin saat Mircofər Bağirova xəbər verir.

- Mərhum Əhməd Cəmillov da bir yerdə işləmişik. Sənə demişəm, mən şöbə müdiri olanda o da baş redaktor idi. Bir dəfə ondan soruşdum:

- Əhməd müəllim, nədən qorxursunuz? İndi olsa da cəsarətli şeirlər niyə yazmırsınız? Ta Stalin, Mircofər yoxdur. Axı siz belə şeirlər yazmağa qadirsiniz.

Sualımdan o, tutuldu, sonra cavab verdi:

- Məmməd, axı biz hər şeydən əvvəl kommunistik, MK bizə nə deyər? Elə partiyalı şeirlər cəsarətli şeirlər deyilmi? Siz cavanlar cəsarətli şeir niyə deyirsiniz?

29 mart - Dünənki danışıq davam etdirə bilərsinizmi?

- Əl çəkmirsən, no danışım, o qədər xatirələrim var ki... Görünür, onlar mənimlə qəbirə gedəcəkdir.

- Niyə danışırsan? Mən ki sonin gizli xatirələrinə toxunmürəm. O xatirələrə aid deyirəm ki, can sonin, cəhənnəm Tanrının.

- Yaxşı, danışım... Yadını bir neçə il bundan əvvəl, hələ sovet hökuməti dağılmamışdan Nəbatat institutunda mənimlə görüş keçirirdilər. Xəlil də bütün görüşlərdə çağırılmasa da iştirak edirdi. O gecədə də Xəlil kəskin çıxış elədi. Rus sovinizmini bəyir elədi. Həmişəki kimi yənə də dedi ki, qardaşlar, cərgələrinizi sıxlaşdırın, sarıları aramızdan qovmaq lazımdır. Gördüm ki, yanımızda oturanlar qorxuya düşüblər, rəngləri dəyişib. Qulağıma pıçıldadılar, Məmməd, xataya düşüycük, dedilər. Cavab verdim ki, qorxmayın, Xəlil bu sözləri 30 ildən artıqdır ki, deyir...

8 aprel - Məmməd həvəsle danışımağa başladı:

- Mənim "Səbə yeli" şeirim "Azərbaycan" jurnalında təzəcə çap olunmuşdu. Yazıçılar İttifaqının qarşısına yənə də qeybətə yığılmışdılar. İsmayıl Şıxlı da gəldi və mənə yanaşdı dedi, sənə təbrik edirəm, Məmməd, jurnalı açdı oxudu:

Gözlərindən çıxan qığılcım,

Göylər ulduz edib köhkəşməndə.

Və əlavə etdi, bax, bədii töhfəkdir budur.

11 aprel - Axşam qonağımız oldu. Aralarında Araz Elsovs da vardı. Rövşən söhbətə başladı:

- Məmməd müəllim, mənim yaxşı dostları vardı. Abbas Zamanov, Mirəli Seyidov və s. Abbas müəllimdən, necəsən, soruşanda həmişə cavabı bu olardı - dəmir kimi. Homin sənə məni tutdu. Haqqında sənədi film çəkirim. Abbas müəllim kiçik yaşlarından kənddən çıxıb. O kənddən çıxanda ata-anası qohtuğuna bir xoruz veriblər, deyiblər, bala, olamızsız budur, istəyirsən ac olanda kos, ye, ya da sat. Başqa kömək edə bilmərik. Abbas müəllim belə oxuyub, özü də cəsarətli adam olub. Sonra dedi ki, Turan Cavidlə də bir yerdə Cavidin "İblis"ini işləyirik. Çox ağır çəkilir, elə Cavidin taleyi kimi gedir. Sizin haqqınızda da fikirləşmişəm. Sizinlə tez-tez görüşməliyəm ki, mövzunu tapa bilim.

Sonra gətirdikləri "Bəsdir, ağlama" filminə baxdıq. Dəhşətli filmidir. Elman, hətta, filmi gürücülərin "Otes soldata" filminə oxşadı.

19-20 aprel - Yənə də yarımçıq misralar əlimə keçdi:

Çoxdandır qaralmır ağ varqlarım,

Söz ilə üz-üzə oturmaq çətin.

- Yarımçıq misralar deyib dad qılırsan. Söz hər qələmin çağırışına səs verib, hər vərəqə ayaq qoymur. Söz qolu qatlanmaz gücdür, ilahi bir varlıqdır. Söz Füzuli sözüdür, Sabir sözüdür. Sabir baba hansı mövzuya əl atıbsa, onu alqatmaz edib. Yurdumuzda nə qədər söz abidələri yaranıb. Onlardan sonra təzə söz demək çox çətinidir. Füzuli gör nə deyib, necə deyib:

"Kimi kim bivəfa dünyada gördüm - bivəfa gördüm"...

Allah, Allah, sözün tutumuna, fikrin yükünə bax. Adı görünən bu deyilənə qədər qeyri-ədidir.

Bədii söz bəşərin ixtirasıdır. Məncə, sözdən uca zirvə yoxdur.

Mən demişəm: "Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki!"

- Sənətin ayağa durğumuz vəzifəsi çox mürəkkəbdir, çətindir. Bu, o zaman olur ki, sənətin dili qeyri-adi danışıq dilini elə cəlalayır, elə yəndəmə salır - daş yerindən tərənir, çay nağməsinə kəşib sənə qulaq asır, ürək eşidir, beyin görür, göz danışır...

Rövşən Almuradlı Naxçıvanda çəkilən kadrlara baxıb oradan heç nə götürə bilməyəcəyini söylədi:

- Gülxanım bacı, mənim beynimdə çox şey hazırdır. At üstündə, yançılpaq, gözləri işıltayan bir uşaq götürmək istəyirəm. Dağdan qırmızı almalar üzü aşağı töküləcək. Qərribə bir şey olacaq və mayın 15-dən çəkməyə başlayacağam. Əlimdə Abbas Zamanov filmi var.

Urəyimdə yalan olmasın, dedim.

23-25 aprel - Dünən danışmışdı ki, səhər saat 5-də Əli Həsənovun qəbulunda olmalıyıq. Gətdik. Əli müəllim gəlişin səbəbini soruşdu:

- Əli müəllim, Məmməd bir dördü var, o da "Azərbaycan təbiəti" jurnalını yaşatmaq arzusu.

Bir az keçəndən sonra Məmməd aydın danışıq və söhbətləri baş tutdu. Əli müəllim söz verdi ki, jurnalın çapı üçün no lazımdırsa onu edəcəkdir.

Əlimə Nəriman Həsənzadənin Məmmədə vurduğu teleqram düşdü. Məmmədin ad gününə vurulmuşdu.

"Ad günün mübarək, bu da bir zərəfat. Yaşa şeirimizin şah qolu, yaşa ilhamlı ürək. Vətən Məmməd deyir, Məmməd."

Nəriman, Nazim Həsənzadələr."

Bu teleqram Məmmədin 65 yaşının təbrikinə aid idi. Səmimi sözlər olduğuna görə yazdım.

13-14 may - Bu gün işdən gələndə İsa Həbibbəylinin çap etdirdiyi foto - albomdan 10 ədəd, arasında da İsanın məktubunu gətirdi:

"Əzizim Məmməd müəllim!

Nəhayət ki, borcumu yerinə yetirib albomu çap etdirdim. Gülxanım müəllimənin danışıqlarından qurtara bilsək, çox yaxşıdır. 10 ədəd kitab siza göndərirəm. Məncə, pis çıxmayıb. Vaxtım az, işimin çox olduğunu nəzərə almağımı xahiş edirəm.

Təəssüf ki, kitabda bir neçə yerdə orfoqrafiya səhvi gedib.

Kitabımız mübarək olsun!

Sizə möhkəm can sağlığı, uzun ömür və daha böyük yaradıcılıq uğurları arzu edirəm.

Şəkillərin qalan hissəsi az vaxtda siza çatacaqdır.

Görişməyə.

Dərin hörmətlə: İsa Həbibbəyli, 12.5.99"

Bu gün Hikmət Ziya yadına düşmüşdü:

- Hikmət həmişə mənə deyirdi ki, əmi, mənə də bir şeir həsr elə.

- Yazdın ki.

- Hə, yazdım. Mən ona təmsil janrının aparıcısısan deyirdim. Bu sözdən yaman xoşu gölərdi.

20-21 may - Neftçaladan İmamverdi müəllimin oğlu bizə gəlmişdi:

- Məmməd müəllim, mənə atam da, icra başçısı Seyfəddin müəllim də dedilər ki, get, Məmməd müəllimdən bir xəbər bil, vəziyyətin bizə də. Deyərsən, rayonda görüş keçirmək istəyirlər. Məmməd müəllim, böyük adamsınız. Yeganə şairsiniz ki, sizi həm iqtidar, həm də müxəlifət çox istəyir.

Məmməd razılıq etdi:

- İmamverdi müəllimə salamımızı yetir, de ki, biz onun xətrini çox istəyirik.

Sonra Etibar məndən Məmmədin kitabını və şəklini istədi:

- Müəllimə, şəkli böyütdürüb divarda vuracağam.

Xahişini yerinə yetirdim.

Aşıq Muradın bir cümləsi yadıma düşdü:

Dağlar ağlamasa aran yanar...

Gözlə fikirdir. Yarımçıq misralar:

Nəfəsim cütələdi tamahımızla

Mənməlik hissi də elə sürüşkən...

Bic də oldu, gic də oldu mənməliyimiz

Uçurduq, dağıtdıq təbarrük no var...

Əlimiz çatmadı, - ayağımızla

Və ya

Zirvədən o yana dağ yoxdur

Məzardan o yana insan evi.

- Məmməd, yarımçıq misraları işlə də.

Acıqlı-acıqlı cavab verdi:

- At o tərəfə.

23 may - Vaxtı yadımda deyil. Azərbaycan gənclərinin II ümumrespublika forumu keçirildi. Rauf Məmməddən xahiş etdi ki, foruma teleqram yazsın. Teleqramın mətni:

"Azərbaycan gənclərinin II ümumrespublika forumu toplanışı iştirakçılarında!

Əziz gənclər, hörmətli dostlar! Yurdumuzun möhtəşəmliyi, milli müstəqilliyimizin daha da möhkəmlənməsi naminə keçirdiyiniz toplanışı üçün sizi ürəkdən təbrik edirəm. Hər hüsnərlə addımınız, xoşməramlı çıxış və çağırışlarınız, inamı təkid və tələbləriniz xalqımızda böyük inam yaradır. Belə geyrəli və qüdrətli gəncləri olan xalq məğlubedilməzdir.

Sizi alqışlayıram, hörmətli Prezident! Sizi bir daha təbrik edirəm, gənclər dostlar!

Vətən oğlu, qılıncını ayaq saxla!

Məmməd Araz."

Lakin sonra teleqramını kiməso verməyi lazım bildim.

24-28 may - Yənə də yarımçıq misralar? Oxu görək:

Mən özümü qurban verdim gözləllərə,
Duya bilmədim çəkdiyən cəfani, gülüm.

Yoxluğu varlıq varlığı yoxluq
Bu necə insandır tanıyıram

Və ya

**Ölümün qapısı üzümə açıq,
Son ölüm zəngi var**

Ya da

**Hayif bu ömrü, hayif bu yaşa,
Çatır bir gədiyi aşası canım**

**Dedilərm: Cabir qardaş, qısa ələ:
Kürsüdə bu çıxışları
Dedilərm: Almaniyada şairlər
çox az danışır.**

- Çox yaxşı.
- Amma tam deyil axı.
- Onun gözəlliyi ələ tam olmamasındadır.

5-6 iyun - Çöldə ayaqaltını qaldırıb süpürmək istədim. Altından örəb olifbası ilə yazılıb qətlənmiş bir kağız çıxdı. Nə mən, nə də Məmməd örəb olifbasını bilmədiyimiz üçün kağızdakı sözlərin məzmununu bilmədik. Cırıb atdım.

Saat 5-də Sumqayıtda Mayıl adlı bir doktorun başına qonaq getdik. Çox səmimi bir görüş oldu. Hökümün oğlu balaca Allahverdi rusca oxuduğuna baxmayaraq Məmmədin "Araz axır" poeməsindən bir parçanı özəb söylədi. Bir azdan Sabir Rüstəmoxanlı da gəldi. Söhbət əsnasında Sabir bildirdi ki, Məmmədin yaradıcılığında birdən-birə sığıraş oldu. Amma Sabirin bu sözlərinə orada iştirak edənlərin hamısı etiraz etdi. Dedilər ki, Məmməd ələ ilk qələmdən yaxşı yazmağa başlayıb.

14 iyun - Dünyə prezidento yazdığı teleqramı poçta apardım. Televiziya gürclülərlə dostluqdan danışılırdı. Məmməd toəssüflə dedi:

- Onlar heç vaxt bizimlə ürəkdən dostluq etməz.

Həyatda skamyada Şahmar Ələkbərzadə ilə oturub söhbətəşirdilər. Şahmar dilləndi:

- Bəyloqan tərəfdə bir qrad alayımız var. Deyirlər ki, ora hər gün neçə ton benzin gəndərilir, amma bir litr də gedib ünvanına çatmır. Satılır, pulu xüsusi ciblərə gedir. Əgər sabah ermənilər hücum etsələr oraları da bir göz qırpmında ala bilərlər. Eyni zamanda, bizi öz silahımızla vururlar. Mən bunların şahidiyəm. Komandirlər ösgərləri evə buraxıb pul alır, yer boş qalır. Eh, nə qədər yazıq, nə qədər dəyək, Məmməd müəllim. Xudu, Zeynal müstəqilliyimizi görmədi. Xududan soruşdum, niyə Türkiyəyə getmərsən? Cavabı bu oldu: Qorxuram ki, ürəyimdəki Türkiyəyə xələl gələr.

Şahmarın dərdi açılmışdı, ürəyini boşaltmağa çalışırdı:

- Füzulinin yubileyi əvəzinə Vəqifin, Zakirin yubileyini keçirsinlər, YUNESKO-nu da çağırınlar, desinlər, hamı Vəqifin, Ələsgərin qəbrinə?

Dənşə bilmədiyinə görə Şahmarın suallarına baş yelləməklə cavab verirdi Məmməd.

16 iyun - Yer üzündə Əlağa Kürçaylı var idi, şair idi, əsl şair, məhnisi da oxunur... "Hara getsən gələm, toki sən səsə mən". Dili köntöy idi. Amma axtarışlı şair idi, yaxşı fikirləri vardı. Amma Əlağa sən illər toklənmiş, tənhaləşmişdi. "Azərneşr" də işləyənə bozon to-nəffis vaxtı onlara gedirdim. Yaxşı balıq bişirərdi. Zahirən çox sağlam görünərdi, amma göz-lərində dərin bir kodor, izah olunmaz məzhunluq vardı. Özlüyümdə onu səhra ağacı nərbəndə oxşadardım. Ələ bil sənəz bir düzəndə toq qalmış nöhəng ağaca bonzərdi. Mübariz idi, qorx-mazdı. Sözü üzə deyən idi.

Mən dünyada insana yönələn, ağaca qıçanan tənhalıqdən iti balta tanımmıram.

Ümumiyyətlə, yaxşı adamlar başqasının yerini tutmaz, öz yerlərini səxavətlə ölsiz-ayaqsız-lara verməyi bacarar. Təbiətdə də böyükler ekoloji tarazlığı qoruyurlar. Fil zəhmi, fil tən-kini, fil səbri öləndə qaçqal, tülkü dəyəbəlilyi meydana çıxır; xırda yirticilər böyük fəlakətlə-rin "müəllifinə" dönr. Bu sözləri Əlağaya da şamil etmək olar. Nədənə həyatda yaxşılar hə-mişə toq qalır...

22 iyun - Ağalar telefonla dedi:

- Gülxanım bacı, Məmməd müəllimi narahət etmə, istəyirik ki, "Yol ayrıcında söhbət" ki-təbi əsasında bir veriliş hazırlayaq. Televiziya da hamı razılıq verir. Ssenarisini mən yazmışam. Rejissoru Kazımovski olacaq. 27-28-i gəlib Məmməd müəllimi çəkmək istəyirik. Şeirləri Azadla mən oxuyacağıq. Biz təbiətin qoynunda çəkiləcəyik.

- Sənə toza bir əhvalat danışım, - dedi Məmməd. Kommunistlərin iclasında Səmədin də məsələsinə müzakirə edilmiş. İclas vaxtı Səməd Vurgun yerindən danışıqlara replika atıb. Onda Bağırov amirənə Səməd Vurguna zalı tərk etməyi təklif edir.

Səməd cavab verir:

- Sən də kommunistdən, mən də. Mən zaldan çıxsam, sən də çıxmalısən...Və zaldan çıx-mayıb. Bu məsələni Nuroddin Babayevdən eşitmişəm.

- Səməd düz edib, bir ölüm üçün niyə cəsarətindən keçməli idi ki?

- Məsələ ölməkdə deyil, adamın əbrini aparırlar, o, ölməkdən də pisdir.

26-30 iyun - Çökiliş qrupu ilə gələn Ələkbər Kazımovski dedi:

- Məmməd mənə Məmməd müəllimi müxtəlif formalarda çəkməkdir. Ağalar ssenarini yazıb çəxdən, 6 aydan artıqdır ki, verir.

Sonra çökilişə başladılar və saat 1-ə 15 dəqiqə qalmış çökiliş qurtardı.

Araz Ələsə Məmmədin görüşünə gəlmişdi. Xaricə aparmağa latin qrafikasında ona 20 ki-tab verdim:

- Araz, Məmməd şeirlərini oradakı azərbaycanlılar oxusa on qatı vətənpərvər olarlar.
- Ya qismət, bir də Azərbaycana gəlib Məmməd əməli görüşə biləcəyəmmi? - toəssüfləndi Araz Ələsə.

Axşam xəbərində Yaqub Zurufcu danışdı:

- Bakıya bu dəfə gəlişimin əsas səbəbi Məmməd Arazın və Tofiq Quliyevin disklərini bu-raqmaqtdı. Məmməd müəllimin sözlərinə yazılmış məhənləri disk şəklinə buraxdırmaq istəyirəm.

6 iyul - İsa yəno də Məmmədin şeirlərini özəb dəməyə başladı. İsanın oxuduğu "Tikan-sız yazılar" şeirini dinlədikdən sonra Məmməd dedi:

- Qeyri-təvəzəkərlilik olsa da yazdığım bu şeir bir kitaba dəyən şeirdir.

- Əziz Şərifdən söhbət düşdü:

- Əziz Şərifin sənə yazdığı məktublər arxivdə durur. Bu boyda kişinin adını çəkən də yox-dur. Yaradıcılığı da itib-batdı. Böyük bir arxivi vardı deyirdin. Hamı onlar? Yəqin arvadı baş-qa millətdən olduğuna görə arxivə də fikir verməyib. Nəyine lazım idi bu millətin moda-ni irsi onun? - Deyinməyənə fikir vermədi.

- Əziz Şərif bütün ədəbi məclislərdə deyirdi ki, "Millət necə tarac olur-olsun" şeiri Sa-birin yox, Mirzə Cəlilindir. Və öləno qədər də bu əqidədə qaldı. Yadımdadır, bir məclisə mə-ni də çağırmışdılar, əziz Şəxəlil Qurbanov da vardı. Ən cavanı mən idim. Həmin məclisdə də mübahisə düşdü. Əziz Şərif yəno də öz sözümdə qaldı. Sübut etirdi ki, şeir Mirzə Cəlilindir. Ən gözəl ziyalımız Abbas müəllim həmişə Azərbaycandan kənarəda yaşayan adamlarla əlaqə yaratmağa çalışırdı. Əziz Şərif gündəliyinin çapına mən həvəsləndirmişəm. Başqa millətlə ev-lənlərdə deyirdim, öz millətimizdən al. Səndən qabaqdakıların aqibəti sənə də dərs olsun. Şeirimdə də demişəm:

"Aldansan bu yurdun qızına aldın,
Onun da adı yeri bu yurd oğludur".

Mənim "Nəməlum qəhrəman" şeirim də Adil Əfəndiyevə həsr olunub. Bunu bil. Çox gö-zəl insan idi Adil müəllim. Qof çəkəndə deyirdi, "Bu, həm qanunsuzdur, həm də qanunidir".

9 iyul - Məmməd, ələ demisən:

**İş üstündə boğazıma
Yaman keçdi zalım oğlu
Çayımı da qabağmdan
Alıb içdi zalım oğlu.**

Bu, boşboğaz şeirindəndir?

- Hə, çap etdirməmişəm.

10 iyul - Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyindən söhbət gərdi. Məmməd belə bir əh-valat danışdı:

- 78-ci illər idi. Bakıda Sovet ədəbiyyatı günləri keçirilirdi. Rusiyadan gələn qonaqları qruplara bölüb yerli yazıçı və şairlərə tapşırırdılar, o cümlədən mənə də. Onda Əliyev bizi çağırıb tapşırırdı ki, ehtiyatlı olun, çox yedirtməyin, sonra bizdən haqq-hesab istəyirlər, deyirlər, sizin üçün bu qədər hardandı?

Yadımdadır Astayev fəmilili bir yazıçı da mənə həmin sualı verdi. Başa saldım ki, bizim xalqın adətidir. Özü yeməyib qonağa verər. O, özünü ələ göstərdi ki, sözümə inanır, əslində, bizi dövlətli, rusları isə kasıb görürdü. Ağızdolusu danışdığımız bu axmaq adətimiz bizə hə-mişə bəha başa gəlib.

11-13 iyul - Məmməd, keçid dövrü deyirik. Bu dövrün sənəti, ədəbiyyatı da keçid dövrü-nü yaşayır deyə bilirikmi?

- Vallah, mən bunu harasə qeyd etməmişəm. Bu saat sənət və sənətkar özü də qeyri-müə-yən vəziyyətdədir. Sənət həmişə hadisələr tarix olandan sonra onu yaxşı görür. Sənətin bu saatki yaxın məqsədi o olmalıdır ki, vətən keşiyində, torpaq keşiyində durmaq öyrənsin, dur-maq öyrətsin. Öyrətsin ki, qabağa düşəndə kimi arxanca aparırsan, arxada gedəndə kimin ar-xasına gedirsen.

- Arxivdə sənədən götürülən müsahibələrin bəzilərinin sualları, bəzilərinin isə cavabı yox-dur, onlar necə olsun?

- Sualsız cavabları yaz, onlar tam fikirlərdir, mən olsam ki, sualı yoxdur. Cavabdan aydın ola-caq ki, söhbət nədən gedir.

Məmmədi masaj edən hökim Mürsəl çəxdəndir gəlmirdi. Gələndə soruşdu:

- Bu gün də gəlməyəydin nə edirdin?

- Ağlayardım - cavabını verdi Məmməd.

Mürsələ bu söz yaman ləzzət verməmişdi.

Telefon səsəndi:

"Xalq vətənpərvərlər partiya"sındandır. Məmməd müəllimin ad gününü təbrik edən mək-tub yazmışıq, onu necə çatdırmaq olar?

- Ay oğul, Məmmədin doğum günü 14 oktyabrdir, o vaxt qeyd edirlər. Həmin gün çatdı-rarsınız.

- Bəs təqvimdə 15 iyul gedib?

- Bilmirəm, kim yazıbsə səhv yazıb.

29-30 iyul - "Yeni Müsavat" qəzetində Sabir Rüstomxanlının müsahibəsi verilib. Homin yazıdan bozi yerləri qeyd edirəm: "...Sabir AXC-nin 10 illik yubileyində hərəkatın əsasını qoyan İsmayıl Şıxlı, Yusif Səmədoğlu, Məmməd Araz və özünün unudulmasını bağışlanmaz sayır."

Hərəkata doxli olmayan adamların hərəkat qəhrəmanı kimi, bozi AXC liderlərinin türk dünyasının lideri kimi təqdim olunmasını da anlaşılmaqlı sayan Sabir Rüstomxanlı:

"Hərəkat vaxtı evindən çölo çıxmayanlar, hərəkata mane olmaq istəyənələr bu gün özlərinin hərəkat qəhrəmanı kimi təqdim edirlər" - verilon suala cavab verdi:

"Yeni Müsavat"ın oməkdəşimin "onlar hazırda AXC rəhbərliyində təmsil olunublarımı?" sualına Sabirin cavabı:

"Vaxtilə AXC-in ardından qorxan AXC-nin oleyhinə yazan bozi adamlar bu doxiqə özlərinin AXC-nin ideoloqları kimi təqdim edirlər".

Yazının müəllifi Nadir Azərdir.

1 avqust - Türkiyədən bizi telefona çağırıldı:

- Alo, burası Mehmet Arazın evimi? Kiminlə qonuşuram, ben Saleh Okumuş, telefon nömrənizi Aqıldan aldım.

- Saleh, monəm, Gülxanım teyzon, necoson?

- Teyzo, Türkiyədən danışırım. Məmməd oininin kitabı ilə olaqədar bozi ilgilerim var. Onları doxiqləşdirmək istəyirəm, suallara cavab verərsinizmi?

Salehin bütün suallarını cavablandırdım. Yəni də arayacağımı söylədi.

11-12 avqust - Məmməd həyətə çıxıb Günün tutulmasına baxdı, sonra qayıdıb pəncərəni açmağa çalışdı.

- Bura gəl, pəncərəni aç, aç bilmədim.

Pəncərəni açıb dedim:

- Görürsən kişi, homişo mənə haraya çağırırsan, mən olmasaydım neylərdin?

- Pəncərəni aç bilməzdim - gülo-gülo cavab verdi.

Son demə, Səbuhi Rəhimli adlı özünü öncəgöron andlandırən birisi xəber vermiş ki, Gün tutulanda Məmməd Araz öləcək. Bir çox qəzetlər də bunu şərh edir. Yazılara cavab verən Aqilin məqaləsindən bir parçanı köçürürəm. Məqalənin adı belədir:

"Məmməd Araz təhlükədən qurtuldu və Səbuhi bəy Allahın işinə qarışır".

"...Verdiyini proqnozcu masuliyətini hiss etməyən Səbuhi Rəhimli bildirib ki, Günəş tutulanda gəyü müğənni Qədir Rüstəmovun, şair Məmməd Arazın, aktrissələr Leyla Bədirbəylinin, Nəsibə Zeynalovanın səhhətində ciddi problemlər yaranacaq..."

Dünya dünəndə qaldı. Günəş tutuldu, yəni də Günəş günəşliyində qaldı. Məmməd Araz da Səbuhi bəyin dediyi təhlükədən qurtuldu..."

(*"Ədalət"* 12-13 avqust 1999)

14 avqust - Dünyə Firongiz Ulutürk biza gəlonədə Məmmodin "Yol ayrıcında söhbət" kitabını ona bağışlamışdım. Firongiz telefonda üroyini bu sözlərlə boşaldı:

- Kitabı birnəfəsə oxudum. Bu kitab gərək bütün Azərbaycan xalqının stolüstü kitabı olsun. Yazıqlar Birliyi kitabın təqdimatını keçiribmi? Yox? Deyirson ki, Anara kitab verilib, nə olsun, gərək yadına salaydın. Əfəllik eləmə. Son kitaba niyə o boyda familiya yazmısan?

- Bəs nə yazım, familiyamdır da.

- Yox, son gərək ucalasan, loqəb gətürəson, özü də Araz loqəbi.

- Gülxanım Araz, eləmi?

- Əlbəttə, onun davamçısısan, buna hüquq var.

- Firongiz, fikrin təmiz ürəkli Xəlilə gətəmsin. Məmməd çox feodal fikirlə adamdır. Belə hərəkatə razı olmaz. Məmmodin Xəlilə yazdığı yeni şeiri tapıb sənə zəng edərəm.

24 avqust - Müxtəlif şeirlərindən bəndlər:

Mövzularım tükənəndə bilmirəm nədən,
Xətənin son nəğməsi yadıma düşür,
Əqdəsi qoltuğunda tövbəyə gedən,
Qalileyin məhkəməsi yadıma düşür.

və ya

Mənə bir dərd olur doğru bir sözün,
Yalan daşlarının batırmağı da
Biçili-ütülü bir şərafəsizin
Şərəf kürsüsündə oturmağı da.

Və adsız bir yazı da əlimə düşdü. Köçürürəm:

"Əsrin, zamanın mürəkkəb hadisələri göz qabağındadır. Hadisələr, məsələlər, vəziyyətlər bəzən ələ dünyə düşür ki, bunları görmək və açmaq üçün zamanın işığı, zamanın öz əli lazımdır. Zaman çox sarı, çoxüzü, çox sarışıl və hiyləgər bir hakimdir. Əlindən tutub sənə mədhiyyələr yazdırır və öz əlinlə özünə qəbir qazdırır. Bir vaxt ayılıb görürsən ki, bərdən-birə bir əlka aldamb, bir xalq aldamb, bir xalq ayılıb görür ki, onu cənəbət bağına "aparan" qəbildən keçilməz yarığana tuş oldu: qabaqdan yənə "dalımca - ura", arxadan isə döyülər - "irəli - ura" hamı üzü aşağı ölümə doğru xilasını "tapdı".

Belolikkə sosializm-realizm ədəbiyyatı deyilən bir "qüvvə" Sovet poeziyası deyilən "məhsul istehsalına" başladı və həqiqətdən uzaq düşən poeziya, poeziyadan uzaq düşən həqiqət meydana gəldi. Bərdən-birə qeyri-adi iqlimə düşən bu sənət ələ çadı ki, heç cür özünə gələ bilmədi. Ancaq papaq altında ələ oğullar var ki, bu "icarəçilərin" əlifbada istehsalı alıb, onu düzgün yola çıxarmağı bacardılar. Ancaq heyl, bu "icarəçilərin" içində istedadlar da var idi. Bunlardan çoxunun "sonətli ölümə məhkum oldu". Və zaman beləcə çoxlarını yaman günə qoydu. Mənəcə, indiki poeziya bu böhrəndən çıxacaq... Bu yolda Sabir həqiqəti qolumuzdan tutacaq. Allahın bizə rəhmi gəlsin.

Məmməd Araz."

- Məmməd, bu yazını gündəliyyəmə köçürdüm.

- Yaxşı elədin.

7 sentyabr - Naxçıvanın payızını görməmişəm, Naxçıvana çağırıydılar gedərdik.

- Görürsən yerini necə pisləmiş, gedə bilmərəm axı. Sənə danışmışam, mən homişo Naxçıvana gedəndə baxdığım işığı ələ bil Naxçıvandan bərc almışam və nə vaxtına geri qaytaracağam. Homişo Naxçıvana gedəndə Araz boyu şüitiyon qatar Nəhrəm dərəsindən burulub Araz deryaçasının sahilindən düzənliyə çıxanda qərübə hislə keçirirəm. Bu işiq dənizini heç yənə monzorasılı müqayisə edə bilmirəm. Mənə ələ gəlir ki, bu moqamda burda hərə şey işiqdir - daş da, torpaq da, sular da işıqlıdır.

Bu sözləri dəfələrlə demisən, gedək "o işığı" bir də bax...

15-16 sentyabr - Yaqub Zuruğunun danışdıqlar:

- Bu televiziyon ki, Amerikada açmaq istəyirik, ona çəkilmişlərlə etməklə məşğulam. Gəncədə idim, Arazın sahilinə gedə bilmədiyimə görə Kırım sahilində sənə sorub yaradıb "Ayrı-lik" məhəsinə klip çəkməmiş. Xeyli pul xərcləndi. Sizo gəlmək istəyirdim, ancaq imkan tapmadım. Məmməd müəllimi də çəkmək istəyirəm. Bəlkə saat bəşdə gələrik.

Bəxtiyar müəllim əvvəl Məmməddə danışdı. Onların nə danışdığını bilmədim. Bir xeyli keçəndən sonra Prezident Aparatından bir məmurun danışmaq istədiyini bildirdilər.

- Buyursunlar, gözəliyərim.

- Bir məsələ ilə olaqədar olaraq sizo zəng etdim. "Təzədlər" qəzeti ki, var, olub bir faşist qəzeti. Əvvəl Xudu müəllimin şəkli ilə çap olunurdu. Onun redaktoru yaman cığallıq edir. Bir qrup yazıçı Heydər Əliyevə yanına gəlmişdi. Onlar prezidentə dedilər ki, bu necə olur, belə bir qəzetin redaksiya heyətində Bəxtiyar, Məmməd Araz kimi şairlərin adı var. Mən Bəxtiyar müəllimlə də danışmışam. Bəxtiyar müəllim bildirdi ki, o qəzet çap olunanda biz Xudunun atına yığılmışdıq. Monim sözlərini Məmməd müəllimə çatdırın, qoy fikirləşsin, sonra siz mənə çatdırarsınız.

- Vallah, bizə lazım olanda sizi bizimlə cəlaşdırırlar. Özünüz zəng edərsiniz.

Sözlərini olduqə kimi Məmmədə çatdırtdım.

Bəxtiyar müəllim təzəndə telefonla danışdı:

- Ay bacım, mən bəyək Məmməddə də danışdım. Sən evdə deyildin, sizinlə danışdırlar?

Onlara dedim ki, demokratiyadır, danışsınlar. Qəzetdə nə yazılıb ki, ələ bir şey deyilmir. Asif Morzili prezidentə açıq məktub yazıb. Yazıb ki, Qarabağ öldün gedir. Bizim varımız da, əhəlimiz də, qəşunumuz da ermənilərdən çəkdir. Prezidentimiz niyə Köçəryanın yanında port oturmaldır? Niyə? Dedim ki, burada pis nə var ki? Deyir ki, yox, qəzet Murtuzu da söyür. Mənə homişo hücumları olanda "Təzədlər" qəzeti mənə müdafiə edib.

- Sizin işiniz pis olacaq, Bəxtiyar müəllim. Redaksiya heyətindən çixsanız xalq sizi söyəcə, çixmasanız hökumət.

- Elədir, qəzetdə monim və Məmmədin adını çəkilərlər. Yazırlar ki, biz bu xalq şairlərinin problemlərini həllində çox şey gözəliyərdik, ancaq onlar susurlar. Sən bir Asif Morzili ilə danış, gör nə edirsən. Hələ bizimlə pişim-pişim danışsınlar, Nuroddinin üstünə isə hücum çəkilərlər.

- Yaxşı, Bəxtiyar müəllim, danışaram.

17 sentyabr - Qarabağ qəzilərini açıq aksiyası keçirirdilər. Aqil Məmmədə dedi:

- Əmi, dünyə yadda idim, ona görə yanına gələ bilmədim. Sən özünü ələ fəğir aparmı. Bu saat bir Məmməd Araz mifi var. Xalq sənə ələ sevir ki, sən bütəlaşdırıblar. Göl sənə sabah açıq edənlərin yanına aparım. Sən və Bəxtiyar müəllim onlara baş çəkin. Bəlkə açığı dayandırdılar.

Sonra həyətə düşüb Bəxtiyar müəllimlə görüşdülər.

18 sentyabr - Saat 1-də Bəxtiyar müəllimlə açıq edənlərin görüşünə gətdilər. Gəlonədə sürücüdən soruşdum:

- Məmməd danışa bilmir, nə oldu, açığı dayandırdılar?

- İki 14-15 yaşlı uşaq var idi aralarında, onlar dayandırdılar. Fred Asifin qaradaşı Soxavot.

19 sentyabr - Saat 11-ə yaxın Bəxtiyar müəllim zəng etdi:

- A bacım, qəzetlərin oxuyurdum. "Yeni Müsavat" qəzetində Əbulfəz Elçibəy monimlə Məmmədə təhqiq edib. Orada nə mon, nə də Məmməd açıq edənlərə heç nə demədik. Deyəndə də pis oluruq, susanda da...

Gedib qəzeti Bəxtiyar müəllimlə gətirdim, Məmmədə oxudum.

Elçibəy ziyalıları ittiham edir. Köçürürəm:

"Çox səhv ediblər...?!"

BAB-ın yığıncığında BAB gənclər təşkilatının açıq elan etmiş üzvlərinin xalq şairi B. Vahabzadənin və Məmməd Arazın təkidli aksiyanı dayandırmaları barədə danışıldı. Bu barədə məlumatı əsəbiliklə qarşılayan Elçibəy dedi: - "Çox səhv edilər, Baxtiyar da, elə Məmməd Araz da. Birə o qalmışdı ki, Baxtiyar Vahabzadələ bir dəstə gül gəlib desin ki, ay açıq keçirənlər, sizi təbrik edirəm. Niyə gedib Heydərə demirlər ki, bu nə oyundur açır-sən camaatın başına. AZTV nə vaxt qeyrətə gəlib o açıq keçirənləri çəlib efirə verəcək ki, qoy dünya baxsın ki, xalq öz torpaqlarını vermir". Belə davam edərsə, vətəndaş müharibəsinin təbiiyyətinə bir daha vurğulayan Əbülfəz bəy "İqtidarın bizimlə qarşı-qarşıya durmağa gücü yoxdur" dedi.

Fəxrəddin Hacıboyli

Olduğu kimi köçürdüm ki, gələcək oxucular görsünlər şairləri də tonqid edirlər.
24 sentyabr - Gecə yaman yağış yağdı. Muxəlifət mitinq ciddi hazırlaşmışdı. Məmməd:
 - Sabah mitinq olmayacaq
 - Nə bilirən? - töəcəbləndim.
 - Çünki müxəlifətdəkilərin çoxunun başı monim başım kimi dazdır, çöldə də görmürsən no güclü yağış yağır.
 Səhbətdən yarım saat keçmədi ki, ANS-dən mitinqin toxiro salındığını xəbər verdilər.
 - Gördün? - deyə Məmməd ürokdon güldü.
 Gündüz Ağalar zəng etdi.
 - Gülxanım bacı, Məmməd ömi ilə Sərdar Cəlaləğlunun və İlyas İsmayilovun partiyası görüş keçirmək istəyir, mondon xəhiş etdilər ki, sizə xəbər verim.
 - Ağalar, bu başdan deyirəm, vəziyyəti yaxşı deyil, görüşə gedə bilmir, buna fiziki güc çatmır.

27 sentyabr - Otağın pərdəsini çəkirdim. Stolun üstündə bu misralara rast gəldim:

**Tül tutmayın pəncərəmə, siz Tanrı
 Qoyun baxım dan yerinə səhər-səhər...**

Ayrı yarımqıq misralar:

**Hüroyun itlərin səsi alına,
 Burada tezikişmiş pişiklər
 quyruğu kosik.
 Rəngi yox gəconin**

Yarımqıq misraları Məmmədə oxudum.

- Yaxşı fikirdir. Bu misraları da ora yaz.

Qoribo gecə idi bu gecə vallah.

28 sentyabr - Jurnalın çapına vəsait çatdırılmasına görə Məmməd yaman çırpınır. Bütün pullulara və dövlət məmurlarına məktub yazsa da "Azərbaycan tobioti" jurnalının çapına heç kim pul buraxmaq istəmir.

- İşı gedirsən, orada bir iş görə bilirsən ki?

- Yazılara baxıram, Volinin başı qarışıb. İşdən çıxmaq istəyirəm.

Yarımqıq misralar:

**Hər şeyi anlamadım uçrum başında,
 Yetdim səadətə uçrum başında,
 Yetdim ədalətə uçrum başında.**

Və

Gözüm yoxdur, göz lüyüm var

Və ya

**Məna elə gəlir, bütün bu dünya
 Bir qoca ananın yerini vermir.**

Və ya

**Eşitməzdi dünya, görməzdi dünya,
 Eşitməz olanda, görməz olanda.**

30 sentyabr - Məmmədə Baxtiyar müəllimin açıq edonların yanına gətəmsilə olaqodər müxtəlif lətifələr yaranmağa başlanmışdı. Onlardan biri:
 "Əbülfəz Elçibəy açıq aksiyasına qoşulacaq.

Gözünüzün qabağına gətirin: Elçibəy - ... (partiya liderləri sadalanan) açıq eloyirlər. Bir do-fə 11 gün açıq aksiyası keçirdiyindən İsa Qəmborin vəcinə deyil. Elçibəy açıq davam gətirə bilmir, geri çəkilməyi də, tobi ki, özünə sığışdırır. Görkəmli şairimiz B. Vahabzadəyə ol aldan xəbər gəndörir: "İki məktəbli gəndon açıq dayandırmığı xəhiş etmonəzi yəmanlamışım və sizə əsəbiləmişdim. Əgər dünyanın hər oziyyətinə düşüb-çıxmış mən açıq davam gətirə bilmirəmsə, gör o iki məktəbli gənc nə oziyyət çəkmiş?! Xəhiş edirəm bir bizə də baş qəcosinin və mondon açıq dayandırmığı təkidlə tələb edosiniz. Qoy sonra camaat desin ki, Elçibəy nəyləsin ki, o boyda ağsaqqal şair xəhiş etədi, o da məcbur olub açıq dayandırdı."

Baxtiyar Vahabzadə Məmməd Arazı da gətürüb Elçibəyin sözüni yərə salmır, durub gəlib açıq keçirənlərin qarşısına. Bir az ordan danışirlar, bir az burdan danışirlar. Xudəhəfizləşəndə Baxtiyar müəllim deyir:

- Heç kəs Elçibəy üz vurmaşın, çünki xeyri yoxdur, dedi qurtardı. Mən də inanmam ki, Elçibəy ölüm əzabına gedəcək. Elçibəyin ölüm əzabına gətəmsi də dünyada hangəmə qoparacaq, - sonra Məmməd Arazın qolundan tutub qalxır ayağa, - gedək, Məmməd, üz vurma ey, xeyri yoxdur. Elçibəy heç kim yolundan döndərə bilməz.

Xalq şairləri qalxırlar ayağa. Çıxanda Baxtiyar müəllim üzünü İsa Qəmborlə, Əli Korimo tutub xəhiş edir: - Balalarım, siz cavansınız, xalqın ümidisiniz, sizdən xəhiş edirəm açıq dayandırasınız.

Məmməd Araz da deyir:

- Qoy Etibar Məmmədov da açıq dayandırsın. O, da cavandır, o, da xalqın ümididir".
 Bu sözləri də olduğu kimi qəzetdən köçürmüşəm.

1-2 oktyabr - İsa müəllim AMİP-in qurultayına çağırış və anket gətirdi. O, iso səhəti ilə olaqodər gələ bilməyocəyini söylədi. İsa anketi doldurdu və Məmməd qol çəkdi. İsayə Məmmədin tozo yazdığı "Dünya ağır çədir" şeirini oxudum. Sonra İsa bir də özü oxudu:

- Məmməd Araz, harda gizlədib bu fikirləri şeirdə üzə çıxarırsan?

Məmmədin üzünə xoş bir təbəssüm yayıldı.

Günorta yeməyini hazırlayırdım ki, Yaqub Zuruflu yoldaşı ilə gəldi. Özü ilə "Vəton desin" məhəmsi yazılmış kaseti də gətirdi. Məhəmsi yaxşı alınmışdı, marş şəklinə. Amma Yaqub sözləri təhrif edib oxuyurdu. İrad tutanda dedi:

- Bilirsən, söz görək musiqiyə yatsın. Görünür, o sözlər musiqiyə yətmədiyi üçün musiqiyə uyğunlaşdırıb oxumuşam. Bu məhəmsi Müdafiə Nazirliyinə verəcəyəm. "Ayrılmazıq" məhəmsi də çox gözəl alınb. "Ayrılıq" məhəmsinin klipinə düz 20.30 min dollar xərclədilər. Sağ ol-sunlar iş adamları. Məmməd öminin sözlərinə həsr olunmuş kasetin şəklini belə istəyirəm - arada çay var, Məmməd ömi ölini mono uzadır, amma öliniz bir-birino çatmır.

Xeyli səhbətdən sonra gətirdilər.

3 oktyabr - Bazar günü səhər tezdon bir qrup adamla Şamaxıya yola düşdük. Əsl payız günü idi. Yol boyu yaşıl, sarı, qırmızı yarpaqlarla "bəzənmiş" ağaclarla baxırıq. Nəhayət, Pir-qulu rosədxanasına çatdıq. Əvvəl rosədxanaya baxmaq istədik. Rosədxananın müdiri Xidır Mikayilov çağırıldı.

- Gecə müşahidələr apardığımızı görə yətməmişiz. Deyəndə ki, Məmməd Araz gəlib, yuxudan dik atıldım. Tez geyinib gəldim.

- Vəziyyət necədir? - sual verdi Məmməd, sonra gülməsündü - görünən kəndə nə bolədiç? - dedi.

Xidır cavab verdi:

- Rosədxana 7 il idi ki, işləmirdi. Dəfələrlə hökumətə müraciət etmişdik, heç bir xeyri olmadı. İki ildə direktorumuz dəyişib. Tozo rəhbərliklə ol-olə verib rosədxananı əvvəlki halə gətirdik. Heç yerdə görünməyib ki, rosədxananın ətrafında tikinti gətsin, görürsünüz ki, nə qədər tikinti var. Başqılara desək də bir noticə olmadı. Axı rosədxananın ətrafında hava titrəyişi olmamalıdır. Bu tikillərin axırı nə olacaq, bilmirik...

Sonra Xidır ölinə bir daş gətirdi:

- Bax, Məmməd müəllim, bu daş dünyamıza qonaq gələndə deyir. İşçilərimiz görüblər ki, çaya şimşək düşdü, tapıb gətirdilər, böyük daşı tapmadılar, kiçiyi tapıldı. Maddə imkanımız olsa, çox işlər görmək olar. Məsələn, ilk dəfə bizim rosədxanada görüblər ki, Yupiterin peyki IO-dan buxar qalxır. Bizim alimimiz Nadir İbrahimovun Ayda köşf etdiyi kratero onun adı verilmişdir.

Xidırın üroyi dolu idi. O danışır, Məmməd də mat-mat ona baxırdı.

Bir əhvalatı da danışım. Səhər Şamaxıya çətana yaxın bir kafedə oturduq. Xidmət çox aşağı səviyyədə idi. Bizimlə gedənlər zərəfətə başladılar. Nəmət dedi:

- Bir kəndə toya gətmişdik. Oynamaq istəyənlərin hamısı "Ləzginka" havasını sifariş verirdilər. Yanında oturanam soruşdum ki, bunlar ləzgidirlər?

- İçəndən sonra hamısı ləzgiləşirlər - cavabını verdi. İndi bu xidmətçilər də görək içsənlər ki, yaxşı xidmət etsinlər.

Bir aşıq da məclisimizə təşrif gətirdi və Məmmədin sözlərini aşıq havasında oxumağa başladı. Xeyli şəkli çoxıldı və çəkilis də edildi.

8 oktyabr - Dünyən çıxmış "Yeni Məsvət" qəzetinə baxdım. Birinci səhifəsində "Şəmkin icra başçısı tutulacaqmı?" sərəlvəhəli yazmış gərdüm. Məmmədə oxudum. O əsəbiləşdi:

- Təvəssüf ki, danışmağa dilim, gətməyə ayaqlarım yoxdur. Aslan olmasaydı, Gürcüstəndə azərbaycanlı qalmazdı. Tovuz, Qazax, Şəmkin də Ləçinə döndürdi. Nə iso...

Məno verdiyin misraları işlədim, şeir alındı, köçürərsən. Adını "Dan yerinə boylanım" qoydum. 3 variant yazmışam, hansında son sözüni yazmışamsa, onu köçürərsən.

14 oktyabr - Aslan Aslanov Naxçıvandan Məmmədin ad gününü tobrək etdi:

- Şairi şairin yurdundan tobrək edirəm. Allah bizo onun kimi ağsaqqalları çox görməsin. Kişini bizim yerimizə öp. Bizim canlı klassikimizə, dəhərimizə yaxşı bax, Gülxanım bacı.

Sonra Əmlək Komitəsindən Nadir Nəssibov və bir nəfər başqa adam Məmmədə tobrəkə gəldi və bir ağızdan dedilər:

- Çox xoşbəxtlik ki, belə bir dəhəni yaxından gərdük.

Tobriko çox adam gəldi.

15 noyabr - Məmməd işdən gələndə xəbər verdi ki, Şəhriyann oğlu Təbrizdən gəlib, mənimlə görüşmək istəyir. Şəhəmə tapşırırdım ki, onları evimizə gətirsən.

Qorlaşdığı kimi, Şahmar Ələkbərzadə, Şəhriyarın oğlu Hadi, bir də Həsən Umudəylov qonağı oldu. Həsən Umudəylov oturmada birməfəssə bu sözləri söylədi:

- Bizim ümidimiz bu taya qalıb. Məmməd Arazın şeirlərini maraqla izləyirik. Axırncı kitabını Naxçıvandan aldıq.

Cənubla bağlı xeyli söhbət etdiklər.

4 dekabr - İnsan payız ölə, yazda dirilo; Zimistanda boran, qarı çökməyə - insanda arzuya bax, - dilləndi Məmməd.

- Nə olub, Ələsgər hardan yadına düşdü?
- Nə bilim. Hüseyn Arif həmişə mənə deyirdi ki, sənin şeirlərin kəşfdir, məsələn, "Sən kimə görəkən, mən kimə görək". Bunu heç kim deyə bilməyib, ancaq sən demisən. Rəhmətlik şeirlərin gozo-gözo beyninə yazdı. Musa Yaqub da elədi. O da gözərkən yazır.

Özünü həsr olunmuş şeiri mənə verdi. Başlıq belə idi: Xalq şairimiz Məmməd Arazın "Bəlkə bu yerlərdə bir də gəlmədim" şeirinə cavab:

Daha gəl-gəl demir güllər, çiçəklər,
Nidamı yarımçıq kəsir küləklər.
Yaman nisgillidir indi ürəklər,
Dağlar yetim qalıb, dağlara gəlmə.

Qiy vuran qartallar yoxdur, köçübdür,
Əlillər, ceyranlar, bizdən hürkübdür,
Kimsəsiz bənövşə boyunun bükübdür,
Dağlar yetim qalıb, dağlara gəlmə.

Buludlar su səpmir, quruyub gözü,
Ocaq tüstülənmiş sovrulub közü,
Aşiq oxumur tükənib sözü,
Dağlar yetim qalıb, dağlara gəlmə.

Düşmənlər toxtayıb bizim oylağa,
Aranı elatı qalxır yaylağa.
Alağöz pəri də düşüb girova,
Dağlar yetim qalıb, dağlara gəlmə.

Yarpızın, nanənin dəyişib tömi,
El köçüb yurdunda yoxdur həmdömi.
Gəlsən çox olacaq, artacaq qəmin,
Dağlar yetim qalıb, dağlara gəlmə.

7 dekabr - İlyas Tapdıq zəng çaldı:
- Gülxanım, Məmmədin tələbə vaxtı Moskvadan mənə yazdığı məktublarını tapmışam. Ancaq Gültəm qızımın dovşanı ora-burasını didişdirib.

- Oxunurmu?
- Hə, bərpə etmək mümkündür.
Axşam İlyas məktubların əslini və surətini göndərdi. Cavanlıq vaxtlarımızdan xeyli danışdıq. Söhbətə İlyas bildirdi:

- Münəvverin şeir və hekayələrini çap etdirirəm. Qoy onun da zəhməti heç olmasın.
- Çox sağ ol İlyas, vallah, açığı, paxılığım tutdu.

13 dekabr - Axşam Sevdə xanım telefonla danışdı:
- Gülxanım bacı, sizi nə vaxtdan arayırdım. Cavab yox idi, indi də cavab verməyəyiniz Yazıçılar Birliyindən soruşacağdım. Burada yox idim. 6 aydan yuxarıdır ki, yoldaşım infarkt keçirib, az qala onu itirəcəkdim. Mahnlardan xəbərim yoxdur. Yaqubu görmüsünüzmü?

- Yaqub kaseti göndərdi, Sevdə xanım, mahnları bir o qədər də mənə çatmadı.
- Mənsiz işləyib, ona görə. Mahnları mən müğənnilərlə özüm işləyirəm. Kaseti göndərin. 60 illiyimi keçirəcəyəm. İstəyirəm zəldə siz də olasınız.

- Gələrdim Sevdə xanım, mütləq gələrdim. Amma Məmməd gələ bilməz.
Yaqubu telefonunu Sevdə xanıma verdim. Axşam Yaquba dedim:

- Yaqub sənə 20 kitab verəcəyəm, apar Amerikaya. Oradakı azərbaycanlılara payla. Bil-sinlər ki, onların Məmməd Araz kimi şairləri var.

- Allah razı olsun, xanım. Səhər adam göndərəm kitabları verərəsən, mən çox sevindirirəm.

17 dekabr - Axşam "Ayrılıq" klipinin "Azərbaycan" kinoteatrında keçirilən təqdimatına getdik. İştrak edən cavanlı-qocalı adamların hamısı Məmmədə bir təbəssüm göstərməyə, xidmət etməyə çalışdılar. Tədbirin aparıcısı Səyyad Ağbala idi. Rejissor Nizami və Rövşənə suallar verildi. Bundan da yaxşı çəkmə bilərəm, bu mövzuda - sualına Nizami belə cavab verdi:

- Sualınıza cavab verməmişdən əvvəl qoy həmin sualla söz növbəmiz Məmməd Arazla müraciət edəək: Məmməd müəllim, siz Araz haqqında yazdığınız şeirlərinizdən daha yaxşısını yaza bilərsinizmi?

- Yazmaq olar, yaza bilərəm, ancaq o olmaz - dedi Məmməd.

Rövşən isə sözünü belə yekunlaşdırdı:

- Əgər toziyiqə üzlaşmosək, daha təsirli, daha yaxşısını çəkəcəyəm.

18 dekabr - "Sözləmələr, söyləmələr" başlığı altında yazdığım şeirləri köçür. Görək Qorqud bizi nəyə səsleyir, nə söyləyib. Dastanda ağaclarından çox bəhs olunur, bunu heç kim tutmayıb, bu, gələcəyə böyük yol deməkdir.

- Yaşılığın qorunması, eləmi?

- Bir növ, hə.

İsa bayramı tobrığa gəldi:

- Nə yazırsan, bacı?

- Məmmədin məqalələrini toplayıram. Bilirəm də, Məmmədin kitabəsibiyəm.

- Məmməd Araz dövlətinin katibi. Axı Məmməd Araz bir dövlətdir. Bura da onun kiçik ərazisi, sən də onun katibi.

Sonra "Naxçıvan albomu" ssenarisini götürüb oxudu.

- "Mənim Naxçıvanım", - e-qoizmə bax ha, niyə tok sən, bizim demirsən, mənəm Naxçıvanım, ancaq mənim - zarafat etdi İsa.

2000

7 yanvar - Hələ bir müddət "2000" sayına ölüm yatmayacaq. Dünyə Məmmədlə görüşmək istədiklərini bildiren türklər gəlib çıxdılar.

- Türk qoşunun türk araşdırmalar mərkəzində. İstəyirik ki, bir "Şükran günü" keçirək. Məmməd müəllimə icazə almağa gəlmişik. Əsas məqsədimiz Məmməd Arazı türk dünyasına yaxından tanıtdırmaq. Bu görüş türk telekanallarında da göstəriləcək. Mənim adım Hüseyn Adıgözəldir. Görüş yaxşı olacaq. Məmməd müəllimin hər bir şeiri bir abidədir. Türk dünyası bu abidələrlə yaxından tanış olmalıdır.

İkinci həmkarı, Elman həkim Məmmədin xeyli tozu şeirini öz bərdən dedi və əlavə etdi:

- "Ulu şahım, qılıncına söykənim". Bunu ancaq Məmməd Araz deyə bilər. Bacım, vaxt dardır, Məmməd Arazın bütün yaradıcılığını öz bərdə bilərəm, axı onun elə gözəl şeirləri kölgədə qalıb ki! Bir də, hamısını demək də mümkün deyil.

- "Şükran günü" martın 15-də keçiriləcək, - deyib gəldilər.

10 yanvar - Məmməd, mənə də mətbəənin direktorunun yanına aparacağdın?

- Gec gəldi, ona görə.

- Nə qədər tirajı olacaq, qiyməti neçədən hesablanır?

- Dedim ki, hər cildi 13 çap vərəqindən götürsün.

- Axı bu, çox azdı?

- Karlo Kaladzenin böyük bir zal otağı vardı, - söhbətə başladı Məmməd. Bizim otağın iki-şi boyda. Mirzə İbrahimov, arvadı Sara xanım, mən və bir neçə başqa yazıçı onun qonağı olduq. Karlo bizdən mahni oxumağı xahiş etdi, biz oxuya bilmədik.

Soruşdum:

- Niyə oxuya bilmədik?
- Babadan ayıbdı, atadan ayıbdı, böyükdən ayıbdı - bizi bu günə qoydu. Ona görə də oxuya bilmədik. Elə məclislər olur ki, yeri gələndə oxumaq da lazım gəlir. Karlo deyirdi ki, gür-cülər mahni oxuyanda çıxırırlar, ermənilər quruldular, amma azərbaycanlılar oxuyurlar.

- Məmməd, artıq 42-ci illə haqlayırsız ki, bir yerdəyik. Bu 42 ildə bir dəfə belə sən, mahni oxumağın bir kənarına, heç mizıldandığını belə görməmişəm.

- Şeir yazmaqla deyil ki... Mənim musiqiyə meylim, səsim, tutumum yoxdur. Mən yazanda daxilimə çəkilirəm, danışırım, kövrəlirəm, ağlayıram. Amma oxuya bilmirəm. Atam haqsız tutulandan sonra ailənin bütün yükü anamın üstünə düşmüşdü. Gündüz işlərini qaydaya salandan sonra cəhəsinə sazlar, ölçməyi iye ilişdirər, cəhə ilə birlikdə nəğmələrinə başlardı.

Anamın nəğməsi tez-tez əhəngini dəyişər, kövrələr, mənə dağdan arana, arandan dənizlə arxasına, qorublər soracağına, nakamlar toyuna, kasıblər qəpəsinə aparardı. Bir də görərdim ki, anamın gözləri dolub, ağlayır.

Mənim də kövrəliyim, yəqin ki, mənə anamdan keçib.

Soyuq qış günlərində anamın nəğmələri həmdömi olardı.

Aşiq Ələsgər mənim ilk poeziya əlifbam, ilk ədəbiyyat müəllimim olub:

**Axşamdan yağın qar çıxıbdı dize,
Kəsilib bulaqdan yolu qızların...**

Pəncərədən boylanardım. Doğrudan, qar qurşağa çıxıb, yol-riz bağlanıb. Bu soyuqda bulaqdan su gətirən qızlara yazığım gəlirdi.

Sən və bacılarnı qaşqabaqda atanıza oxşamısınız. Ananız sən, dəyən-gülən, mahni oxuyan idi.

- Yox, atam da mahni oxuyardı, ən çox da dağlara aid sözlər oxuyardı. Düz deyirsən, qaşqabaqlı idi, xasiyyətə anamla fərqli idilər.

15 yanvar - Ay xanım, xanım, salam
- Yaqub, xoş gəlmisən, çoxdan burdasan?
- Xanım, elə gələm kimi sizə zəng etdim, gəlib şairlə görüşəcəyəm.

- Amerikadakı soydaşlarımızdan bizə söhbət açarsan...
Məmməd yazılarını saf-çürük edir.

- Məmməd, məqalələri saf-çürük eləmə, bütün məqalələrində yaxşı fikirlər var. Hamısını yığsaq 50 çap vərəqindən çox olar, ona da pulumuz çatmaz. İki yerə bölək, Allah korımdı.

19 yanvar - Məmməd, yadımdadı, bir vaxtlar - Bakı Bakılılarındır - devizi vardı. Deyosən, Vəli Axundovun dövrünə düşürdü.

- Ha, Bakıda, demək olar ki, bütün vəzifələr erməni, yəhudi və rusların əlində idi. Başqa millətlər bəzilərdə belə bir fikir formalaşdırmışdılar ki, rayonlular Bakıya gəlməsinlər. İmam Mustafayev vəzifələrə azərbaycanlıları çəkməyə başladı, kooperativ evlər tikməyə icazə verildi və beləliklə, nisbət dəyişməyə başladı. Amma sonra ona elə özmüzlüklər xələf çıxdılar.

20-22 yanvar - Gündülic hadisələrə baxan Məmməd dedi:

- Axı xalq qurbansız azad ola bilməz, ağlamaq qəti olmaz. Mübarizəsiz heç nə əldə etmək olmaz... Məqalələri oxuyub qurtarmaq lazımdır, çox hissəsini çıxaraq, bölmələrə ayıraraq. Məsələn: "Sənət eşqi", "Xoş gördük, tobiot" və s. bölmələrə - göstəriş verdi Məmməd.

26 yanvar - Elman soruşdu:

- Ana, Məmməd evdədirmi, Zöhrab onunla görüşmək, buraxdırdığı kaseti hədiyyə etmək istəyir.

Gəldilər. Zöhrab dedi ki, bu kasetdə Məmməd əminin də iki şeiri var. "Məndən ötdü, qarışma deydi", "Hardasan", kaseti dinlərsiniz, görün necə oxumuşam. Davam gətirməyib maqnitafonu qoşdu, oxuduğu şeirləri dinlədik. Zöhrab əlavə etdi:

- Məmməd müəllimin hər şeiri bir kinodur, kinoya mövzudur.

29 yanvar - İşqların qonaqlıq verilməsi əsas mövzuya çevrilib. ANS-dən işığa görə borclu nazirliklərin siyahısını sadaladılar.

- Məmməd, insanlar niyə bir belə ağcözdürlər, bu qədər evləri tikdirib neynirlər?

- Sənin pulun olsa, sən də tikdirərsən...

- Yarımqıç bir bənd şeir və bir misal yazılmış vərəq düşdü ölimə.

Haqsız ölüm haqlayanda birini

Mən özüm də günahkaram elə bil.

Bir məqamda yağan qaram elə bil...

Misal isə beləydi: - Xiyan pulu ilə alınmış eşşək suda boğular.

2-7 fevral - Akif ailəsi ilə qonağımız oldu. Oturan kimi Məmmədin şeirlərini əzbər deyib təhliləyə başladılar.

- Akif, niyə fikirlərini yazılı bildirmirsen?

- Yox, mən o məsuliyyəti götürə bilmərəm...

Polad Bülbüloğlunun 55 yaşını Moskvada keçirdilər, sənin 65 yaşını ancaq Heydər Əliyev zəng edib təbrik etdi. Elə niyə?

- Elə işlərə fikiri verib qanını qaraltma.

Yarımqıç misralar...

Dağ aşib oxnadı - dağ deyil daha,

Yamacda qayadı, dorada daşdı...

Bu qaya nə vaxtsa dağ imiş, Allah,

Səbir kürəsində əridib zaman.

Görən nə olacaq bu uçqun çala,

Görən nə qalacaq daş boydalarından?

Göz yaşım bəs eləməz

Özümü ağlamağa...

Sağ ol, vətən,

Məni unutmağa qoymadın.

Yoluma daş atdırdın,

Yaxşı oğul olardin,

Ola bilmədin.

Mən ki, səni dəyişməz bilirdim,

Havarıma hay verən bir səs bilirdim.

Ey ömür yoldaşım, ey könül yarım...

13 fevral - Naxçıvandan Elman Həbib telefonla bildirdi:

- Məmməd əmiyə təzə çap olunmuş kitabımı göndərdim. Əmi oxuyandan sonra öz fikrini bildirsən.

Telefonu Məmmədə verdim, nə danışdıqlarını bilmədim.

Vətəndaşlıq fikirlərini belə açıqladı Məmməd:

-Kiçik bir xidmətlə də yaxşı vətəndaş olmaq mümkündür. Bundan ötrü heç bir qəhrəmanlıq lazım deyil. Sadəcə insanlıq keyfiyyətləri - bir qoçanın əlindən tutmaq, Sabir çağırışlarına hay vermək, Nəsimi cəsarətini aşılamaq və s. - bax bu, vətəndaşlıqdır. Və hər bir insan özünün sadəliyini saxlamalıdır.

İşdən özü ilə bir kitab gətirdi.

- Memar Qiyasinin kitabıdır. Əvvəl tanımadım, yaman dəyişib. Məni qapının ağzında görəbün qucaqladı. Böyük şairimizdən, dedi. Heç yarım saat keçmədi kitabını gətirdi mənə. Ermənilər İtərdikləri cinayəti açan, həmişə yadda saxlamağa sövq edən bir abidə ucaldıb Türkiyəyə.

Kitabda müəllifin bu sözləri yazılmışdır:

"Məmməd Araza kiçik bir yadigar. Böyük sayğılarla və sevgilərlə.

C.Qiyasi 15. 02. 2000".

Səhər verilişlərində Tusi haqqında məlumat verildi:

- Rəhmətlik İslam Səforli fəxrli deyirdi ki, o, Tusi nəslindən - dedi.

1-6 mart - Bu günlər heç bir hadisə və ya əhvalatla maraqlanmıram. Elə bil yazmaq həvəsim tükənib. "Müsəvat" qəzetindən oxudum... Başlıq belə idi: "Aqil Abbasa həddini başa salmaq lazımdır". Yazıdan Məmmədlə bağlı olan hissəni köçürürəm:

"...Tribunaya qalxan sədr müavini Güntay Qocabəylinin - "Aqil Abbas gətsin Məmməd Arazi tənqid etsin" deməsi Əbulfəz bəyin etirazı ilə qarşılaşdı: "Bura bax, Məmməd Araza işin olmasın, o, yaxşı kişidir" - deyərək artıq tonqıldan təhqirə keçən məclis üzvlərini sakitləşdirdi".

Burada küyə səbəb olan bir hadisə görmədim, nə olsun ki - dedim.

7 mart - Səhər sürücü "Yeni Azərbaycan" qəzetini gətirdi. Yenə qəzetin başlığına baxıram: "Əbulfəz Elçibay prezidentdən nümunə götürsün".

Yenə də müəyyən səhifələri köçürürəm:

"... Daha sonra Aqil Abbas iclasda Məmməd Arazın adının çəkilməsinə də mənfi münasibətini açıqladı. O, qeyd etdi ki, M.Araz haqqında danışan adamın adını çəkməklə ona şərəf gətirmək istəmir. Çünki M.Araz kimi böyük şəxsiyyətlə bu cür cılız iddialarla yaşayan adamın adının bir yerdə çəkilməsi özü qəbahətdir..."

8 mart - Teyzə, sizsinizmi? Mən Salehm, Türkiyədən danışıram, Məmməd əmi haqqında kitabım çıxıb, 300 səhifədir, hamının xoşuna gəldi. Çap etmək istəyirlər, deyirəm, əvvəl Məmməd əmi oxusun, baxsın, səhv varsa göstərsin, sonra çap etdirirəm. Gələn olsa göndərəcəyəm. Doktoransik müdafiə elədim, elmlər doktoru oldum. İnstitutu da dəyişdirdim.

- Çox sevindik, Saleh, Bakıya nə vaxt gələcəksən?

- Əsgər gətməliyəm, bəlkə o vaxta kimi gəldim.

11 mart - Gülxanım bacı, səhər gündüz saat ikiyə qalmış televizorda yaradıcılıq gecəmi göstərəcəklər. Məmməd müəllim "Qoş məni dağ külayını" mahnısına qulaq assın. Xuraman oxuyacaq, telefonla bildirdi Sevdə xanım.

- Xuraman o mahnını çox gözəl oxuyur, nədənsə bir dəfədən artıq oxumurlar - dedim.

- Bir başım açılınsın, qızıl fonda saldıracağam o mahnıları. Bir yaxşı müğənni ilə "Ayrılmazlıq" mahnısını da məşq edəcəyəm.

12 mart - "Qara gözlər" mahnısını oxuyurdular, Məmməd təəssüfləndi:

- Təkcə "Qara gözlər" mahnısı qaldı Hüseyn Natiqdən.

- Hüseyn Natiq? Mən elə bir şair eşitməmişəm, kimlərlə yaşadı?

- Səməd Vurğun dövrünə aiddir. Kimin adamı var o, bir müddət yadda qalır, bir müddət... Hamı yaddan çıxacaq, nəsil dəyişir, baxış dəyişir...

- Məmməd, Hüseyn Adıgözəlin dediyi məsələ nə oldu görəsən?

- Türklər yalan danışmaz, görünür, onlara kimə maneçilik törədib. Bilirsen ki, mənə istəməyən istəyənlərdən çoxdu. Üstümdən xəlt çəkməyə çalışırlar.

Gecə dişinin dibindən axan qan bizi yaman qorxutdu. Elman təcili yardıma apardı, dişinin yeri tikildi.

19 mart - Telefonda İlyas Tapdığın səsi eşidildi:

- Məmmədi də mənim dilimdən təbrik elə, sənin də bayramın mübarək...

- Naxçıvandan Elman Həbib də Məmmədi təbrik etdi.

- Sağ ol, Elman, biz də sizi təbrik edirik. Məmməd kitabını oxuyur. Vətəna də bizdən salam!

- Bacı, onlar Məmməd bulasının damlalarıdır, əsas qaynaq Məmməd əminin şeirləridir, biz onun məktəbinin şagirdləyik, sağ olun...

21 mart - Səməd Vurğunun 94 illiyi gəlir. Elə dedilər ki, elə bil adı bir adamdı, axı Səməd də Səməddir - deyindi Məmməd, sonra da çətinlik çəka-çəka şeirini əzbər söylədi:

Mən uşaq deyiləm, meyli yaşım var,

Bilirəm söz nədir, məhəbbət nədir,

Mənim könül adı bir sevgilim var,

Könülsüz bir həyat bir vıranədir...

- Şairlərə qarşı bir biganəlik var, niyə görəsən?

Çiyinlərini çəkdi Məmməd.

24 mart - Məmməd, Dədə Qorquda aid yazdığın şeirini qurtar, köçürüm, oxuduğum bir az çiydir.

Səsinə çıxarmadı.

- Gülxanım müəllimə, danışan Tənzilədir, Sabir Rüstəmxanlının yoldaşı, Məmməd müəllimlə Atatürk litseyinin keçirmək istədiyi görüş aprelin əvvəlinə qaldı, bir neçə texniki çatışmazlıq oldu. Məmməd müəllimi bütün türklər sevirlər. Turan Yazqan deyir ki, elə balaca, zəif bir bədəndə bu vulkan hardandır...

- Mən elə bilirəm ki, Məmməd Türkiyədə tanınırlar. Tonzilo xanım, qoy türklər ruslardan nümunə götürsünlər, onlar ayrılıbsalar da özlorünə lazım olan sonotkarların yubileylərini Moskvada keçirirlər. Heç Məmmədi demürom, bizim gözəl sonotkarlarımız var, onlarla görüş-lər keçirilir.

- Yox, elə demək olmaz, kim ki, maraqlandır, onun yubileyi Türkiyədə keçirilir. Biz də Məmməd Arazı sevdinizmi görə onunla görüş keçiririk. Geconı Sabir aparacaq, Sabir deyir ki, o gecə monim şah osorim olacaq. Sizin bir müsahibonizi oxudum, şair xanımınun belə sö-zü olar "Məmməd Arazdan başqa şair tanımıram". Monim yaman xoşuma gəldi bu sözlər.

- Sağ olun, Tonzilo xanım, Məmmədin bütün gecolorini elə Sabir aparır.

31 mart - Qardaşın özünün yeni kitabını gətirdi. Avtoqraf yazılmamışdı. Məmməd dedi:

- Nə bilək bu kitab bizədir?

- Əmi, avtoqraf ona görə yazmadım ki, kitabda əsas sonson. Yazım ki, müəllifdən müəl-lifə? Sonra kitabə belə avtoqraf yazdı:

" Tapındığım şeirin ruhani atası Məmməd Arazə.

30.03. 2000. Qardaşın."

1 aprel - Bir dostə naxçıvanlı gənc Məmmədin cavanlıq şoklına baxıb çökdiqləri portreti götirmişdilər. Məmməd zərafət etdi:

- Moni çəkiblər, Putina oxşayır, Putini çəksəydilər monə oxşayardı.

Çoxdan idi ki, Ayboniz xanım Məmmədlə görüşmək istədiyini bildirmişdi. Nohayət ki, bu arzū gerçəkləşdi:

- Məmməd müəllim, mən xoşbəxtəm ki, gəlib sizinlə görüşə bildim. Bilirəm, atama yaz-dığın şeirə görə soni çox incidiblər. Sizin yaradıcılığınza çox hörmətim var. Sabah saat 1-də Qardaşınun kitabının təqdimat mərasimi olacaq, iştirak etsəydiniz çox sevinərdik. Vallah, bu saatın özündə belə sizin xostoliyinizə də paxıllıq edənələr var. Deyirlər ki, kaş biz də xostə olaydıq, toki onun şöhrəti bizim olaydı.

Soməd Vurğuna aid xatirələrə baş vurdular... çox somimi söhbətlər oldu.

Kitabın təqdimatında iştirak etdik. Ayboniz xanım təşkilat məsələlərində püxtələşib. Bir qadın monə yaxınlaşdı:

- Hüseyn Cavidin ev-muzeyində Turan xanımla bir yerdə işləyirəm. Məmməd Arazın bü-tün yaradıcılığını, demək olar ki, özəv bilirəm. Xoşbəxt qadınımsız, Məmməd Arazın hər mis-rasında, hər şeirində, hər kəlməsində siz varsınız, o mirvarilər sizin boynunuzdan asılıb...

Gülməsündüm:

- Hə "xoşbəxtəm", toki xostolonməyöydü.

Məmmədin narahət vaxtı başlandıqna görə tez qayıtdıq. Axsama yaxın Söhrab və Qardaş-xan bizdən sonrakı çıxışları haqqında danışdılar.

10 aprel - Hüseyn Adıgözəl görüşə dəvətnamə gətirdi. Məlumatı:

- Məmməd müəllim, görüşə bütün partiya rəhbərlərini, prezident aparatını, institut rəhbərlərini də dəvət etməmiş...

Məmməd razılaşdı.

11 aprel - Xanım, mən Məmmədin xotrini çox istəyirəm. Bir həkım var, Qazaxıstanda iş-ləyib, orada doğulub, tibət üsulı ilə müalicə edir. Əli Səmədom. Həkimi götirməyöyüm.

- Əli müəllim, nə vaxt istəsoniz götirə bilərsiniz.

Deyilən vaxt Əli Səməd həkimi gətirdi. Həkım xostəliyin tarixini soruşdu və fikirləşərom, deyib gətirdi.

Saat 6-da görüş başlandı. Hüseyn Adıgözəl və xanımı Halidə bizimlə görüşdü. Atatürk lit-seyinin şagirdləri ciddi hazırlanmışdılar. 8-ci sinif şagirdləri çəşmədən aparıcılıq edirdilər. Tür-kiyə və Kıprızın sofilləri də iştirak edirdilər. Muxəlifətçilərə Əli Korim, İsa Qombor, Fazil Qəzənfərəqlə də gəlmışdilər. Amma dəvətnamə verilməmiş başqa məmurları gərmədik.

Şagirdlərin hər çıxışı alqışlarla qarşılanırdı. Vurğun Əyyub və Sabir Rüstəmxanlı da çıxış etdilər. Ağalar Bayram Məmmədin şeirlərini oxudu. Maraqlı bir gəccə alındı.

- Məmməd, necə bilərəm, muxəlifətçilərin orada olması "toz" qoparacaq - dedim.

15 aprel - Elə də oldu. Telefon səsəndi:

- Mən təhsil nazirliyinin işçisi Müslüm müəlliməm. Dünənki görüşlə əlaqədar bir az danış-şıq olub. Misir Mərdanov çəkilişi istəyir, xahiş edirəm kasetləri verəsiniz, baxsın.

- Müslüm müəllim, bizdə kaset yoxdur, onu çəkən adamdadır. Zəng edərom, götirərlər. Axı orada elə bir danışıq olmayıb, ancaq şeir oxunub. Sabir və Əyyubun çıxışları ancaq ədə-biyyatla, Məmmədin yaradıcılığı ilə bağlı olub.

- Bilirəm, mən də orada idim.

- Bəs nə olub, indi də Məmmədə hücumlar davam edir? Kəsesi, bizdə çəkiliş yoxdur.

Sonra Hüseyn Adıgözəl narahatlıqla:

- Xanım, burada bir şeylər oluyur, lütfən kasetləri verin, baxsınlar - dedi.

- Hüseyn müəllim, siz narahət olmayın, kasetləri götirən kimi özüm Misir Mərdanova apa-racağam. Şeirlərin hamısı çap olunmuş şeirlərdir. Çıxışlarda da elə narahətliq doğuran bir söz yoxdur.

Elman kasetləri köçürüb verdi. Onları götürüb litseyin dərs hissə müdiri Ələvsət müəllim-lə nazirliyə gətirdik.

Misir müəllim and içdi ki, monim burada günahım yoxdur. Nəsiminin icra başçısı monə telefon açıb dedi ki, ...xoborin var, görüşdə dövlətin əleyhinə gedənələr idi. Həttə Heydər Əli-yevin əleyhinə də danışıqlar. Ramiz Mehdiyevə də belə çatdırıblar. Mən də qorxdum ki, kişi-yə də belə çatdırırlar. Ona görə də sizdən çəkiliş istədim.

- Misir müəllim, əvvəllə, Məmməd müxəlifət və ya iqtidar şairi deyil. Bütün Azərbaycan xalqının, Türk dünyasının şairidir. 2-si, bu görüşü türk litseyi keçirib, bəs siz niyə keçirmisiri-z, keçirilərdə də mənəçilik edirlər. 65 ilyində də susdunuz. Deyirsiniz ki, Məmmədlik heç bir iş yoxdur, bəs onunla görüş keçirən məkəb direktorunu çərmənə çəkirlərsə, bu, Məmmə-də vurulan zərbə deyilmi? Sizlərdə də, Prezident Aparatına da dəvətnamə verilməmiş, bütün iqt-idar, müxəlifət partiyaları da dəvət edilmişdi. Deməli, belə çıxır ki, sizlər Məmmədə sayma-dınız, indi bu danışıqlar niyə lazımdır? Kim gəlibosə, Məmmədə elətirəmin bildirdi.

Misir Mərdanovun yanından çıxıb Xəlido xanımın yanına gətdim. Gileyləndi:

- Keçən il anam rəhmətə gətirdi, ağlamadım, amma indi moni ağlatdırdı. Halbuki mən to-şökkür gözləyirdim ki, xalq şairinin görüşünə şagirdləri belə yaxşı hazırlanmış. Nə isə, indi bildim ki, siz illərdə nə qədər haqsız hücumlara moruz qalmınsınız.

"Musavat" və "Azadlıq" qəzetlərində görüş ətrafı işıqlandırılmışdı...

27 aprel - Vəqif Arzumalı "Vətəndaş" adlı veriliş aparırdı. Verilişin axırını Məmmədə ho-sr etmişdi. Arif Əmrahəqlə Məmməd haqqında danışdı.

Vəqif Arzumalın Məmmədin şeirlərini XX və XXI əsrin möcüzəsi adlandırdı.

5-7 may - Höyətdə gəzişirdik. "Gənclik" nəşriyyatının direktoru Əlicənla qarşılaşdıq. O, Məmmədin "Sevgi nəğməsi" kitabından çoxlu şeir əzbordən söylədi. Sonra əlavə etdi: - Bir dəfə akademiyağa yığılmışdıq. Nazim Hikmət də orada idi. Məmmədin "Rəfiqələr" şeirini oxudum. Nazim Hikmət şeiri dinlədikdən sonra dedi:

- Bu şair şeirin əlləhi olacaq...

15 may - Bir Ağdam qaçqını Məmməddən xahiş etdi ki, Rəhil Usubovun qəbuluna düş-məyə kömək etsin. Rəhil Usubovun müavinini ilə zonglaşdıq.

Saat 5-də Rəhil müəllim özü Məmmədə zəng etdi:

- Monə dedilər ki, Məmməd müəllim sizinlə danışımaq istəyir, necəsoniz, monə sözlənüz?

- Mənim yanıma bir nəfər qaçqın gəlib, sizin qəbulunuza düşməyə kömək göstərməyimi xahiş etdi. Ağdam qaçqınlarındandı.

- Koordinatlarını deyən, qəbul edərom.

- Vallah, biz tanımırıq, onu bilirək ki, Quliyev Firdovsidir.

Adını yazıb götürdü.

17-18 may - Bu gün rossam Adil Rüstəmovun sərgisində olduq. Çoxdan şairi görməyən jurnalistlər arı kimi Məmmədin ətrafına yığılaşdılar.

Qərara aldıq ki, səbah Salyana gedək.

Salyanda bizi polis rəisi Hüseyn Allahyarov qarşıladı. Rüşvətdən söz düşdü. Hüseyn zara-fatla söhbətə başladı:

- Keçmişdə rüşvət ölimizə almağa qorxardıq. Verilən 5-10 manat rüşvətə də gərərlər de-yə almazdıq. Hərəmizin bir daşı vardı, pulu verən aparıb o daşın altına qoyardı. Arabi horif-lər də daşların altına bizdən əvvəl "təmizlərdi". Verilən rüşvət də ölimizdən çıxardı. İndi isə hələ üstəgəl xobor də alırlar ki, qəlp olar, ha!

Yaxşı bir gün keçirdik Salyanda.

20 may - Televiziyaadan bir rejissor gəldi:

- Məmməd müəllim, "Mənsiz" şeirinizə klip çəkmək istəyirəm. Yaqub Zurluçu oxuyacaq.

Amerika televiziyasında göstəriləcək. Şeir necə yarandı? Mən onu qaçqınlarla, dağlarla bağla-maq istəyirəm.

Məmməd etiraz etdi:

- Qaçqınlarla bağlamaq düz deyil, burada insanın təbiətə ünsiyyət məsələsi var...

Yaqub və Elsevərlə belə qərara gəldilər ki, klipin bir hissəsini Qubada çəksinlər.

31 may - Akademik Milli Dram Teatrının binasında keçirilən Atatürk litseyinin buraxılış gəccəsinə gətdik. Bizi Hüseyn Adıgözəl, Halidə xanım və Ələvsət müəllim qarşıladılar. Gəccə başlanana qədər bir neçə türk millət vəkili və Turan Yazqan Məmmədlə görüşdülər.

Turan Yazqan:

- Biz sizi yaxşı tanıyırıq - dedi.

Gəccə Məmmədin "Ayağa dur, Azərbaycan" şeirilə açıldı.

Türk millət vəkiliərindən biri, təəssüf, adını bilmədim, ağlaya-ağlaya Məmmədin ölini, özünü öpdü...

Musa Urud "Urud" kitabını bizə bağışladı.

Və may 2000-ci ilin tarixinə qovuşdu.

1 iyun - Höyətdə oturmışdıq. Nürəddin Rzayev və qardaşı İsfəndiyar bizimlə görüşdü:

- Heç kimin görə bilmədiyini işi sən öz yaradıcılığınla, vətəndaşlığınla Azərbaycanca gör-müşən, qardaş, bundan sonra yazmasan da olar, sən də, bəci, Məmmədin həm qardaşı, həm bacısı, həm yoldaşı, bir sözlə, sağ, solu, ünü, arxasısən, - dedi Nürəddin.

Evde deyinməyə başladı:

- Qocalıram, bilirəm, amma qocalığımla bərişə bilmirəm...

Saləh Okumuş Türkiyədən telefonla bildirdi ki, kitabı tanışla göndərdim, özüm isə oşğər-liyim qurtarandan sonra Bakıya gələcəyüm.

8 iyun - Mirşahin Məmmədi "Tomiz söhbət" verilişinə çıkmək istədiyini bildirdi:
 - Danışa bilirmi, heç olmasa sözləri az da olsa, anlaşılarımı?
 - Bilmirəm, Mirşahin, hər halda özünü verilişə qədər bir yoxlayın.
 - Məmməd, pasilkə sözü dilimizdə işlənir. Həmin sözü Füzuli dilində "barat" deyilirdi. İndi hansı sözə övöz etmək olar?

- Pay.
 - Axı yerinə düşür?
 - İşlədirik, dilimiz də, qulağımız da alışar...
21 iyun - Saat 12-də Foxri xiyabana - Xolilin abidosinin açılışına getdik. Xolilin qardaşı Rüstəm Xolilbəyli bizə yaxınlaşdı:
 - Allah, qurban olum, sən Məmmədi bizə çox görmə. Sən Allah, bacı, bu, yeriyən dahidir, ona yaxşı baxın - Məmmədin olini öpdü.

İlyas Tapdıq bildirdi ki, Hüseyn Arifin qızı kitab çap etdirir, Məmmədin Hüseynə yazdığı şeiri istəyir, verin, sabah qıza çatdırım. Sonra da Eldar Həsənlinin kitabında çap etdiriyi Məmmədə həsr olunmuş şeiri oxudu.

23 iyun - ANS-dən dünən çəkilmiş veriliş bu axşam verəcəklərini söylədilər. Verilişin çəkilişində danışq almadığına görə sözlərinin aşağıda titrlə verirdilər. Bir neçə nofor zong edib verilişə baxdıqlarını söylədilər.

Səhəri Bəxtiyar müəllim telefon açdı:
 - Mən burada yox idim, gələndə mənə dedilər ki, Məmməd televizorda çıxış edib.
 - Boli, Bəxtiyar müəllim, "Tomiz söhbət"ə çəkmişdilər. Sizin də adınızı tutdu. Dedi ki, Bəxtiyar böyük şairdir. Məmmədin sizə böyük hörməti var.
 - Elo mənim də, qarşıqlıdır. Mən ədəbiyyata ondan əvvəl gəlmişəm. Elo ilk şeirlərindən onu sevmişəm...

5 iyul - Televizorun sənə görə aramızda narazılıq olardı. Məmməd qapıdan boylandı:
 - O qıza de ki, bir az yavaş oxusun.
 "Arım, balım, pətoyim" türk filmi idi. Gülüb səsinə azaltıdım.
 Axşam bir neçə qadın bizə gəldi. Məlum oldu ki gələnlərin hamısı ədəbiyyat müəllimləridir. Kim isə çəkirdi.

Səhər İradə mənə danladı ki, bəş jurnalist "Space"də deyib ki, Məmməd Araz ehtiyac içində yaşayır. Elo jurnalisti evə niyə buraxırsınız?
 Rəşidə məsələni aydınlaşdırmağı tapşırıdım...

16 avqust - Bir həftəliyə kəndə getmişdik. Qayıtdıqdan sonra Ramiz Rövşən və Yusif İldırımzadə qonağımız oldu.
 - Bu günlərdə qəzetdə oxudum ki, Məmməd əmi xəstədir. Yaman pis oldum, gəldim ki, xəbor biləm.

- Ramiz, kitabları necə çap etdirirsen?
 - Çox gətirdi, bacı, vəsait tapmaq olmur. Ən yaxşı şairlərin əsərləri yatıb qalıb, ancaq ələ kitablar çıxır ki... lap mat qalır.
 - Fərgəz mənə qonaqdı, Xolilin kitablarını çap etdirir. Göz döyməsin - dedim.
 - Rəhmətlik Xəlil də fəal idi. Meydan hadisələri başlananda Xəlil də başda olmaqla camaat meydanına axırdı. Xəlil təklif etdi ki, yolunuzu Azərşərin qabağında salaq. Elo ki, Azərşəre çatdıq, bizə təklif gəldi ki, indi də Xəlil Rzanın ikicilliyi çap olunsun, deyib qışqırın. Əmi, yadımda, "Ulduz" da işləyəndə yəni yazı şeirimə gətirmişdim. Oxudunuz, Cabir Novruz dedi ki, Ramiz, şeirlərində həyat yoxdur. Onda, əmi, sən dilləndir, dedin, onun öz həyatıdır şeirlərində, Cabir, başqa hansı həyatı istəyirsen?

Bir xeyli keçmişləri yada salıb gəldilər.
21 avqust - "Polis" qəzetindən müsahibə götürən jurnalistin " Nədən xoşunuz gəlir" - sualına Məmmədin cavabı belə oldu:

- Əvvəldən sənə məlum olan sualları xoşlamıram.
24-26 avqust - Əbülfəz bəyin ölümü Məmmədə pis təsir etdi. Əbülfəzin müavini olmuş Ədalət Əliyev haqqında xatirə yazmaq ondan xahiş etdi.

Hüseyn Arifin Məmmədə bağışladığı bir kitabında belə bir avtoqraf yazılmışdı:
 "Qardaşım Məmməd Araz! Kaş sənə Məmməd İbrahim, mənim Hüseyn Hüseynzadə günlərim olaydı. 25/V-85"

Məmməd:
 - Hər dənə mənə elə gəlir ki, "gözə görünməz", gücü səziləmə bir əl, qeyri-adi bir qüvvə var, bu qüvvə mənə qəfil qazalardan, yıxılma və bürdərələrdən qoruyur.

14 oktyabr - Məmmədin ad gününə gələndə Rza İbadov dünən YAP-ın iclasında çıxış etdiyini söylədi... " Qeyd etdim ki, sabah bizim dahi şairimiz Məmməd Arazın ad günüdür. Sonra "Qızlar" şeirini oxudum, çünki iclasdakıların çoxu qadın idi".

Musa Urud "Urud" kitabının təqdimatına Məmmədi dəvət etdi.
 Aybəniz Vəkilova nəvəsi Vurğunu Məmmədin görüşünə gətirmişdi: "Qoy Səmədin nəvəsi ilə Məmməd Arazın nəvələrinin bir yerdə şəkilləri olsun" - dedi.

21 oktyabr - Məmmədi Əli Bayramlıya dəvət etmişdilər. Gözəl bir gecə keçirildi. Gecə icra başçısı Sədaqət xanımın təşəbbüsü ilə keçirilmişdi.

25 noyabr - Axşam xəbərlərinə baxırdıq. Gecə 10-da gördüm ki, divan bərk silkələndi:

Məmməd, dur qaçaq, zolzolodir, - dedim. Ancaq Məmməd yeriyə bilmədiyi üçün qapı ilə onun arasında qaldım. Qapıya çatanda ikinci tokan bizi haqladı. Sakitləşəndən sonra evdən çıxdıq. Məmməd: "Bir də zolzolo olarsa mənə baxma, sən qaç" ömrini verdi.

2001

17 yanvar - Yeni craya, yeni osro bərabər addımlayaraq bildik. Fikrimdə vardı ki, Nizami Xudiyevin qəbuluna gedəm.

Tapşırıldığı üçün içəri tez buraxdılar. Əvvəllər onun köməkçisi Fərməna telefonla Məmmədin təzə şeirlərinin oxunuşunu təşkil etməyi xahiş etmişdim, lakin bir notico almışdı. Nizami müəllim də özünü xəbor etmişdim söylədi. Gəlişimin məqsədini bildirdim:

- Nizami, nə qədər ki, Məmməd sağdır, iki saatlıq bir sonadlı film çəkib saxlayın, bunu mən xahiş etməməliyəm, özünü etməlisiniz. Qoy gələcək nəsil üçün qalsın, o, əla-bəlo şair deyil...

Razılığa da çəkilmişdim...
 - Şair Solim Novruz bayramı münasibəti ilə təbriko gəlmişdi:
 - Gülxanım müəllimə, bayramda Məmmədə heç yumurta döyüdülməsənmi?
 - Yox, Solim.
 - Hə, sən gündüzlük yazırsan, mənim sözlərimi də qeyd et, maraqlı olar...

12 aprel - Məmmədə bağlı çəkilişə başlamaq istədiklərini bildirdilər:
 - Çəkiliş Qubadan başlamaq istəyirik, bir neçə gün orada qalaq və çəkək.
 - Ay Camal, axı Quba bu saat yaman soyuqdu, həm də orada yağış yağır.
 - Elo biz də soyuq, yağışlı hava istəyirik.
 Fikrindən daşındıra bildim.

Səhər tezdən Qubaya yollandıq. Yaman yağış idi. Bir neçə gün qalmaq istəyənlər çəkilişə qurtarıb təcili qayıtmaq istədilər.

Yağışın yağması çəkilişə mane olmadı. Hətta çiçək açmış alma bağı da Məmmədi "salamladı". İki gündən sonra evimizə döndük.

8 iyun - Qardaşı İbrahimin vafatı Məmmədin titrəyişlərini bir az da artırmışdı. İmkan daxilində həyətə gətirdim ki, fikri dağılsın. Bir az gəzəndən sonra mənəndən soruşdu:

- Sənə Məmməd Əkbərin işdən çıxarılmasını danışmışam?
 - Yox.
 - Hüseyn Abbaszadə "Ədəbiyyat qəzetinin redaktoru olanda Məmməd Əkbəri işdən çıxarırdı. Bu, yaman küyə səbəb olur. O vaxt İtifaqın əmri ləğv etmək ixtiyarı vardı. Mirzə İbrahim İtifaqın sədri idi. O, əmri ləğv edir və deyir ki, nə qədər mən bu işdəyəm, Məmməd Əkbərin meyidi oradan çıxacaq və o, öləndə qədər orada işlədi.

Anna mənim haqqımda haqsız əmri ləğv etdirmədilər, - əlavə etdi.
 - O əmri özü vermişdi, özü verən əmri ləğv etdirməzdi axı - dedim.

22 iyun - Filmin direktoru Aydın zong etdi ki, filmi yekunlaşdırmaq üçün evdə də bəzi kadrlar götürməliyik. Çəkilişə gələcəyik.

Filmin kollektivi:
 Miri - rejissor
 Adil - operator
 Qabil - onun köməkçisi
 Camal - aparıcı
 Aydın - filmin direktoru.

4 dekabr - Bir neçə il əvvəl Yaşar Aydamirov Məmmədi əsgərlərlə görüşə çağırmışdı. Noyabrın 30-da Abdulla Qurbanı Məmmədə danışdı:

- Mən Beyləqandan, songərdən danışırım, əsgərlər Məmməd müəllimlə görüşmək istəyirlər.

Məmməd razılıq verdi. Yağışlı soyuq bir gündə Beyləqana üz tutduq. Ağalar Bayramov da bizimlə idi. İlk görüş Ağcabodidə yerli camaat və əsgərlərlə oldu. Məmmədi görmək hamı üçün maraqlı olduğu üçün soyuq havada çöldə dayanıb eşiyo çıxmasını həsrətlə gözləyənlər daha çox idi.

Gecə qonaq evində qaldıq. Ağcabodinən icra başçısı Fəxrəddin müəllimin turaclı plovuna qonaq olduq.

Səhər Beyləqana yola düşdük.
 Məmməd iki misra pıçıldadı:

**Bilmirəm, harasa uzanır bu yol,
 Harda qırılacaq, söyləmək çətin.**

Əsgərləri görəndə Məmməd sanki xəstəliyini yadımdan çıxarmışdı. Əsgərlər dövrəmizi bürüdü. Şairi lap yaxından görmək istəyirdilər. Əvvəl bizə düşmənin 100 metrliyində olan songərə - əsgərlərlə görüşməyə apardılar. Yolda maşın palçıq batdı. Sürücü özünü itirmişdi. Birdən çoxlu əsgər peyda oldu. Maşını palçıqdan çıxarıb yola qoydular. Və sözsiz gəldikləri kimi sözsüz də yox oldular. Qaranlıqda songərə çatdıq. Mən elə bildim ki, yuxu görürəm. Ləmpə işığında ətrafımıza yığışan əsgərləri 11-ci sinif dəcəllərinə oxşatdım. Bu dəcəllər balalar harda yatırlar, harda dincələrlər, üstlərini örtən varmı?..

Qəhər mənə boğurdu, onlar mənə nə qədər doğma idilər. Bu balaca "docəllər" Məmmədov sevgilərini heç olmasa balaca bir təbəssümlə də olsa bildirməyə çalışırdılar. Füzuli rayonun Hərəmi düzündəki bu balaca songoro "Məmməd Araz songəri" adı verdilər. Songordan çölo çıxanda sehləndim. Düz songorin üstündə "ölümü uzatsam çatan" ulduzlardan gözümlü çəko bildirdim. Bu, hansı bürc idi belə, bilmədim. Salamət qalın, docəllərim, salamət qalın... Bu, ulduzlar qədər ömrünüz olsun...

Tənkçilərlə görüşən Məmməd mənəim köməkliyimlə bu sözləri deyə bildi:

- Bu görüş çəxdən olmalı idi, ancaq baş tutmurdu... gah mənəim səhhətim ucbatından, gah havalərin kəskin dəyişməsindən, gah da elə arxa cəbhənin qeyri-hazır olmaması ucbatından. Molla Nəsrəddin demişən, yağ olanda düyü, düyü olanda yağ, onlar hamısı olanda da mən "olmurdu". Əslində, bu baş tutmamaların hamısına mənəim "hava proqnozlarım" səbəbkər idi. Nəhayət, bu ilin dekabr ayının 4-də Abdulla Qurbani "N" hərbi hissənin "təlim və tələbini" bizə yetirdi ki, əsgərlər poeziya - görüş istəyirlər. Daha heç bir "giriş-çığış" yolumuz qalmadı.

Sən, əsgər oğul, "Vətən mənə oğul desə nə dərdim" misralarını təkrərən oxudun!

Sən dərdədə səl, dağda qartal oğulsan!

Mən sizə arxalanıb bu sözləri demişdim:

Nə yatmısan, qoca qartal, sənənləyəm,

Ayağa dur, Azərbaycan, sənənləyəm.

Sən qara qüvvələrə qarşı həmişə hazır vəziyyətdəsən, yalnız əmr gözləyirsən!

Yerişinə, yürüşünə baxdım - bu qərara gəldim!

Endim səngərlərə - bu qərara gəldim!

Sizdən səngər istədim, əsgər və zabıtların qərarı ilə mənə bir səngər verdilər!

Lazım gələndə səngərimə yenib bu çəvik əsgərlərin qonşuluğunda dediyim qara qüvvələrə qarşı silahımı hazır saxlayacağam!

Tənkçilərə qonaq gəldik.

Tənkçilərdən birinə adımı yazdılar.

Yaşa, səliqə-sahmənli, tox duruşlu, əsgər oğullar.

Mənə həmişə bir ağzıdan can sağlığı arzulanmış və təbrik etdiniz. Sizə də can sağlığı arzuyuram və təşəkkür edirəm.

Mənəimlə gələn səfər yoldaşlarım xalq artisti Niyaməddin Musayevə və əməkdar artist Ağalar Bayramova da təşəkkürümü bildirirəm.

Məmməd ondan avtoqraf götürən əsgərə sual verdi:

Birdən səhər durub görsəniz ki, tanklar dönüb traktor olub - istərdinizmi?

Əsgər gülüb - yaxşı möcüzədir - dedi.

General Yaşar Aydınəirovun rəhbərliyi ilə həmin gecə Beyləqanda olan əsgərlərə də görüş keçirildi. Və evimizə qayıtdıq. O görüşdən "Məmməd Araz üç gün cəbhə bölgəsində" adlı kitab yarandı...

2002

1 dekabr - Tərcümələrini toplayırdım. Vintsaz Mikolaytız-Putinasın "Azadlıq" şeirinin tərcüməsinin ölyazmasında imza M. Mahir yazılmışdı (Məmməd Mahir). Soruşdum:

- Məmməd, xətt sənindir, amma tərcümə edən M. Mahir yazmışsa. Belə çıxır ki, bu tərcüməni sən etməmişən?

- Mən tərcümə eləmişəm, bir arada şeirlərimi və tərcümələrimi M. Mahir imzası ilə çap elətdirmişəm.

Eyni zamanda cildlərinin də çapına hazırlışıq. Fikrimiz var ki, seçilmiş əsərlərini dörd cilddə verək...

2003

22 noyabr - 4 cildliyinin çapına yenə də Fəttah Heydərov kömək etdi. Nə yaxşı ki, Məmməd seçilmiş əsərlərinin çapını cild halında gördü. Bu sevinci ona bəxş etdiyinə görə Fəttah müəllimə ürəkdən təşəkkür edirəm.

Məmmədin 70 illik yubileyi çox sükutla keçdi, demək olar ki, heç qeyd olunmadı. Qohumlar təklif etdilər ki, görkəmli adamları toplayıb özümüz qeyd edək. Elə bir ziyafət düzəldək ki, tarixdə qalsın. Məmməd razı olmadı...

Artıq danışıqı lap pisləşib. Danışıqlarını tuta bilmədiyim üçün gündəliyimə nöqtə qoydum...

Çox hadisələri qeyd etmədim, başımıza gələn çox işləri qeyd etmədim, Məmməd demiş, onlar da mənəimlə qəbrə gedəcək...

Bu da bir tarixdir... bəlkə oxuyacaqlar, bəlkə də yox...

◆ POEZİYA

Gülnarə CƏMALƏDDİN

İNTİHAR ELƏYƏN QAR DƏNƏCİYİ

Yorulub bezdinmi təmizliyindən,
Atırsan özünü bu yer üzünə.
Yer üzü tərtəmiz çirəkə içində,
Gizləyər üzünü təmizliyindən.
Dənəsi üzülən dən bilib səni,
Uşaqlar aldanar, quşlar aldanar,
Çoxunun aqlında dəli intihar,
Çoxunun könlündən bir bahar keçər.
Sənin aqlığından adam üşüyür,
Sənin təmizliyin çoxuna yaddı,
Sənin səssizliyin, sənin sükutun,
Sənin soyuqluğun adam öldürür.
Allahdan yuxarı getməyə yol yox,
Allahdan aşağı ölməyə yer var.
Hər kəsin dilində sevdiliy dua,
Hər kəsin içində ilahi sirr var.
İntihar eləyən qar dənəciyi,
Çırpırsan özünü torpağa, daşa.
Qorxuram hamını çəkə intihar,
Dünyada bir təmiz adam qalmaya.

ANAMIN ÜZÜ KİMİ

Uşaqlıq
Mən hər gecə səni yuxumda görürdüm,
ALLAH,
Bir də anamın üzünü.
Süd rəngindəydi YER, GÖY
Və hər dəfə
sənə uzatdıqca əllərimi
qeyb olurdu uzaqlarda.
Körpə tabutumu atıb tutduqca günahlar,
dövremdə rəqs edirdi şeytanlar,
Ağlayırdım
Mələklərin göz yaşı
Axırdı yuxularıma
Anamın südü kimi.
Uyuyurdum

Və hər gecə
səni yuxumda görürdüm
ANAMIN ÜZÜ KİMİ.

Ağırdı
adamların üzünə baxa - baxa,
utanmadan masal kimi
söylədiyi yalanları
ninni kimi dinləmək.
Ağırdı
dost minnətini çiynində daşımaq,
dost cənazesindən.
Ağırdı

yalan qoxusu dolursa canına
udduğun bir udum havadan,

icdiyin bir içim sudan.

Gözlərin

yalandan alışırsa sevməyə,

Dodaqlar

yalandan alışırsa gülməyə,

Sinəndə ürək soyuyub dönürsə daşa,

Bacara bilirsənsə,

Barişə bilirsənsə,

bu daş parçasıynanan

YAŞŞA!..

Sən də açacaqsan,
sarı çiçək,
solduğuna baxma.
Sən də yaşayacaqsan,
yaşıl ağac
lal - dinməz.
Nə deyirsən
pəncərəmə özünü çırpıb
həkdən salan sərçə,
Mən quş dilli bilən Süleyman deyiləm,
özünü havayı yorma.
Səninki də,
dünyaya meydan oxuyan körpə
çətini dişlərin çıxanacandı,
dünyanı dişinə vuranacandı,
dizlərinə döyəcəyin gün.
Hələ ana laylası kimi şirindi,
oynat
hələ sənindi, sənindi bu zalım dünya.
Oynamağa həvəs nə gəzəcək səndə,
dərddən qol götürüb oynayacağın gün.
Qarşında atılıb - düşəcək bu lal olmuş dünya,
Sən heyərtədən lal olacağın gün.

YALQUZAĞIN NƏĞMƏSİ

Tək - əm,
Tək - əm,
Tək
Və
Tənha.
Mən tutduğum

ətək deyil.
Bir özüməm,
Bir də dizim.
Tanrı da
Belə tək deyil.

KÖNLÜMÜN KÖLƏSİ

Bir ölkə kimi işğal etdim səni,
Bayraq kimi təslim oldun.
Bir baxışla əsir etdim səni
könlümün köləsi.

Mənə zülm eyləirsən
Bu zülmün adı bellı.
Allah kimi zalımsan,
Allah qədər sevimli.

Nə bir dostum qaldı,
nə bir həmdəmə
Yalan sevgilələ oydular məni.
Xaraba yurd kimi,
tənha ev kimi
Bayquş umuduna qoydular məni.

QARABAĞ ŞİKƏSTƏSİ

Orda - "Qarabağ" restoranında,
tül pərdələrin dalında,
qaranlıq gecənin bağırını yaran
küçə itlərinin
hürüşməsinə bənzəyən,
yüngül musiqinin sədələri altında
yellənir boş nehrə tək
bir sürü başsız bədən.
Başqa bir masada
ətdən şişib, çəpləmiş gözüylə
Sürüşkən iblisin toppuş əllərini
bolqar pendiri kimi yalayan dazbaşın
yorğa atların kişnərtisinə bənzəyən
həyasız kişnərtisi.
Və ortalıqda ehtiyacdən rəqs eləyən
12 yaşlı azəri qızı.
Güclə boğur içində bayaqdan bəri rəqs elədikcə
baxışlarıyla onu ac qurd kimi gəmiren
əbləhin üzünə tüpürmək ehtirasını.
Və hər şey,
hər şey yenidən xatırladır ona
keçmiş əsirlik həyatını.
Bir anlıq unudub hər şeyi,
Şuşa dağlarındaymış kimi,
oxudu var səsiylə,
oxudu "Qarabağ şikəstəsi"ni.

"Əziziyəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ

Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ"

Sərxoş başını stoldan güclə ayıran
arvad gövdəli
yatmış qeyrətinə daş atılmış kimi
qalxdı ayağa
iclas salonundaymış kimi
bağırdı var səsiylə:
"Qarabax naşi
na - şi Qara - bax"
Sonrasa
"çort s nim
takoy, kakoy Qarabax
kəs o küçüyün səsini, kəs!"
əmr etdi qarsona.
ləhləyə - ləhləyə
hündür mərtəbəli ev kimi çökdü stola.
O isə hələ də,
hələ də,
gözlərini yumaraq,
özünü unudaraq,
dünyaya meydan oxuyurmuş kimi,
oxuyurdu var səsiylə,
oxuyurdu
"Qarabağ şikəstəsi"ni.
...Yaddan çıxmaz Qarabağ ...

İNSAN HAQLARI

Öldürməyin uşaqları,
Azadlığa güllə atmayın.
Qana bulamayın gülləri,
Anaları ağlatmayın!
Uşaqların xətri üçün
başa çəkin ağ bayraqları.
Almayın siz
uşaqların əllərindən uşaqlığını.
Məhv etməyin
uşaqların yaşam haqqını.
Qorxun!
bir gün dünyamızı
Günahsızca güllələnen
uşaqların ahı tutacaq.
Barış
Savaş
insan üçün,
insanlığ üçün.
Harda qaldı,
insanlarım,
Harda qaldı
dediyiniz insan haqları?
Öldürməyin uşaqları,
Azadlığa güllə atmayın.
Qana boyamayın gülləri,
Anaları ağlatmayın,
Ağlatmayın ANALARI,
İNSANLARIM!

Sədaqət KƏRİMOVA

OLAY

İndiki zamanda cismim yaşayır,
Keçmişim əbədi ruhumdadır, bil.
Öyrəşə bilmirəm indiyə heç cür,
Bu dövran başqadır, mən deyən deyil.

İndiki axınla axa bilmirəm,
Səllərim nə bərə, nə bənd tanıyır.
Niyə hamı kimi ola bilmirəm?
Qoca da, cavan da məni qınayır.

Qaldı o illərdə nəyim vardısı,
İndi nə qalıbdı, qəmdən savayı?
Cığırılar dolanbac, yollar dolayı,
İnsanlar var yığır, çapır, talayır,

Çoxu bir-birini sancır, dalayır.
Hər yanda ədavət meydan sulayır,
Kim isə kiməsə quyruq bulayır.
Günbəgün böyüyür yalan halayı.

İndinin heç nəyi qəlbimə yatmır,
Bəs necə dəyişim mən bu olayı?

ÜLFƏT

Bir az qəribəyəm, bir az qəribəm,
Fikirə, xəyala meyilliyəm mən.
Özüm də bilmirəm, niyə, nə üçün
Ömrümdən bu qədər gileyliyəm mən?

Bir az kədərliyəm, bir az həzinəm,
Kövrəlib doluram bəzən heç nədən.
Anlaya bilmirəm kimdir, nəcidir
Halımı bu qədər pərişan edən?

Bir az fərəhliyəm, bir az nəşəli,
İçimdə bir dəli istək dolaşır.
Bir gizli arzunun gizli ocağı
Qəlbimdə xəlveti yanır, alışır.

Bir az sevdalıyam, bir az atəşli,
Üzümdən, gözümdən səadət yağır.
Bir az vüsalliyam, bir az hicranlı,
Bir yandan həsrətim açır min cığır.

Bir az söhbətçiləm, bir az da dinməz,
Kiməsə səhrayam, kiməsə dəniz.
Nədənsə razıyam, nəyəsə möhtac,
Kiməsə yadam mən, kiməsə əziz.

Bir az özümünəm, bir az özgənin,
Bəzən yada doğma, doğmaya yadam.
Həm həssas qəlbliyəm, həm daş ürəkli,
Gah qeyri-adiyəm, gah adi adam.

Qərribə işlərim o qədərdir ki...
Onlardan sənə söz açmadım hələ.
Hər nəyəm, beləyəm, buyam, əzizim,
Məni olduğumtək sev, qəbul elə.

YUXU

Bir qəmli yuxu gördüm:
Guya tənha qayığam.
Birdən qayıq çevrildi,
Döndüm kiçik balığa.

Mənim bu dönüşümdən
Kiməsə xəbər tutmadı.
Məni ovlamaq üçün
Bir kimsə tor atmadı.

Dənizdən seyr elədim
Sahildəki evimi.
Mən əsiri olmuşdum
Dəniz adlı sevgimin.

Mənim balıq həyatım
Başlandı bax beləcə.
Mənim balıq taleyim
Oldu acı gülməcəl

Yuxudan oyananda
Bildim gecə yaradır.
Ürəyimlə danışdım,
Gördüm tamam yaradılır.

Boylandım keçmişimə
İllərin arxasından.
Titrək xatirələrin
Yapışıb yaxasından

Silkələdim o ki var,
Dedim, danış, nə olar.

Könlümdə gizlətdiyim
Arzular gəldi dilə.
Bir səsə, bir nəfəsə
Bürünmüşdüm mən elə...

Qaldı tənha qayığım
Görən hansı bərədə?
Onu soraqlayıram
İndi xatirələrdə.

VAXTSIZ QONAQ

Az istədim, çoxum getdi,
Nişan aldım, oxum getdi.
Gecələrdə yuxum getdi,
Bu sınaq nə sınaq imiş?

Yaz istədim, düşdüm qışa,
Ümidlərim dəydi daşa.
Qazandığım başdan - başa
Tənə imiş, qınaq imiş.

Bir ley idim, qıya düşdüm,
Heyif, səsə, küyə düşdüm.
Keçəmmədim, çaya düşdüm,
Demə körpü sınıq imiş.

Dost bildiyim yağı çıxdı,
Mahnı dedim, ağı çıxdı,
Bu dağ ürək dağı çıxdı,
Dərddən qalaq - qalaq imiş.

Yoxdur artıq ər sandığım,
Varım - böyük dərd sandığı.
Bu dünyada mərd sandığım,
Demə vaxtsız qonaq imiş...

BÜTLƏR

Bütlər axtarıq ömrümüz boyu,
Pərəstiş etməyə, səcdə qılmağa.
Bütlər axtarıq bütöv, qüsursuz,
Onlara tapınıb heyran olmağa.

Bütlər yaradırıq ömrümüz boyu,
Bəzən əlimizlə qurur, yapırıq.
Tapa bilməyəndə yan-yörəmizdə
Yalnız xəyallarda ona çatırıq.

Bütlər itiririk ömrümüz boyu,
Bundan böyük itki varmı, görəsən?
İnamın, ümidin gedibse əldən,
Demək, yaşamısan hədə yerə sən.

NECƏ DEYİM

Sən mənə söz-söz çəkirdin
Fikirlərin hər rəngini.
Sən mənə gül-gül hördürdün
Sevdamızın çələngini.

Sənsiz dünyam heçdir, gülüm,
Ömrüm qəmli köçdür, gülüm.
Bu atəşim keçmir, gülüm,
Soyut məni, soyut məni.

Sənsən məni duyan kəsim,
Həyat, yaşamaq həvəsim.
Göndər bir sevdalı nəsim,
Uyut məni, uyut məni.

Əlimizdən uçuş zaman,
Yolumuzu kəsir duman.
Qalmayıbdı daha güman,
Ovut məni, ovut məni.

GÖZ QIRPIMI

Yenə qəlbimə toxundun,
Yenə üzüldük, darıldıq.
Qəmli nəğmətək oxundun,
Yenə incidik, ayrıldıq.

Ah, yenə gözlərin dolur,
Üzüme qapı çırpılır.
Deyirəm, gör neçə yoldur,
Bu ömür - bir göz qırpımı.

Məni qısqaqna, əzizim,
Şübhəni qov inamından.
Məni daş sanma, əzizim,
Könlümü al zamanında.

Qəlbin bağlı qəfəsdəki
Quş kimi yenə çırpınır.
Küsməyə çox həvəslənmə,
Bu ömür - bir göz qırpımı.

Axi nədən belə tez-tez
Aramızdan əsir yellər?
Söndürürsən məni köz-köz,
Bax, beləcə keçir illər.

Mənim içimdə alışan
Sanma ki quru çırpıdır.
Gəl gülüm, di gəl barışaq,
Bu ömür - bir göz qırpımı.

Fəridə HACIYEVA**HU, MEVLAM, HU**

Hu..., Mevlam
Hu...
Hu... arənlər...,
Gedənlər, hu...
Gələnlər, hu...
Neçə nəfəs,
Neçə ruh var.
Neçə arən,
Neçə baxt var
Sultanımın dərgahında,
Pəmbə güllər
Xoş qoxulu.
Gecə dalğın,
Ay yuxulu.
Bülbül
İlahi oxuyur,
Sultanımın dərgahında.
Canlar bizə
Can dedi, can!
Bu canlardan
Ayrıldı can!
Bu bir dünya,
Bu bir cahan!
Sultanımın dərgahında!
Aydan arı,
Sudan duru.
Sirr dünyası,
Dağ qüruru.
Ürəyimiz
Eşqlə vurur.
Sultanımın dərgahında.
Niyyətim xoş,
Sözüm xoşdu.
Baxışlarım,
Gözüm xoşdu.
Qəlbim dindi,
Könlüm qoşdu
Sultanımın dərgahında!

YOL AÇDIM

Öz könlümün dərgahına yol açdım,
Gül-çiçəyi əlvan görüb sevindim.
Pirim mənim! Dərs aldığım sultanım!
Gözəlliyə nəzər salıb isindim.

Vəhydən şirin bir səs gəldi, duruldum,
Hikmət dolu "Məsnevi"dən söz açdım.
İnsanlığın bağçasına buruldum,
Nadanlıqdan baş götürüb, mən qaçdım.

Hər kəlməsi müşkü - ənber qoxulu,
Hər sözünü şərbət bilib, içirəm.
Bu nə aləm, bu nə sehir, ay Allah!
Eşq körpüsün xoş könüllə keçirəm.

QIRMIZIDA QARA GÖRDÜM

Qırmızıda qara gördüm.
Çünki qanım qara idi.
Qəlbim dərdəndən açılmışdı,
Puçur-puçur yara idi.

Əlim qalxdı göyə sarı,
Tutdum səbrin ətəyindən.
Dedim, tanrım, əsirgəmə,
Xəbərin var niyyətindən.

Qırmızıda qara gördüm,
Könlüm doldu, qubarladı.
Al lələnin sinəsi dağ,
Ürayimi yaraladı.

YAZIQ OLMUŞAM

Dəyəsen, dəliyəm axı,
Bu dünya gözümdə dönür.
Hər yan zülmət qaranlıqdı,
Gözlərimdə günəş sönür.

Öz sözüme yad olmuşam,
Ağzımda dilim quruyur.
Yerə-göyə and içərdim,
Sevdiklərimi qoruyub.

Daha gücüm də qalmayıb,
Nə sözüm var, nə söhbətim.
Eləcə yazıq olmuşam,
Yaman dönüb təbiətim.

◆ HEKAYƏLƏR

Ötən il istər dövrü mətbuatımızda, istərsə də əlyazma halında oxuduğum bədii yazılar sırasında ən çox yadımda qalan, məni düşündürən, nə isə söz deməyə həvələndirən Elnurun hekayələri olub. Onun bir rəssam kimi yaratdığı bədii parçalarda cazibə qüvvəsi hiss elədim və açığı, bir xeyli bu cazibədən çıxma bilmədim. Və, məncə, bu keyfiyyət cavan yazıcının uğurudur. O, bu yolu necə davam etdəcək, bilmirəm, amma demək istəyirəm ki, Elnurun nəsrində bir neçə hekayə ilə saldıdığı iz dərhal seçilir. O, ciddi yaradıcılıq axtarışındadır. Qalır yaradıcılıq əzabları ilə məhribancasına qucaqlaşmaq.

Elə bilirəm, Elnur nədən, nə üçün yazdığını bilir. Bu böyük şərtdir.

Məmməd Oruc

ELNUR

Kölgənin hakimiyyəti

Yaşca nisbətən kiçik zabıt bir neçə dəfə qızın dəniz suyundan şişib köpmüş meyvəsinin başına fırlandı, sonra da ayılıb yanındakı kapitanın qulağına nə isə pıçıldadı. O da öz növbəsində, müdrük görkəm alıb, turş alça yemiş kimi sifətini büzüdü. Dodaqlarının arasındakı siqaret kötüyü çəynəyib yerə tükürdü.

- Hə, aydındır (bu pıçılıtnı yalnız özü eşitdi), onu saxlamısınız?

- Kimi?

- Balıqçını. Sorğu-sual etmişəm?

- Mən gələne qədər araşdırmanı dayandırsınlar. Meyidi təcili olaraq morqa aparsınlar, tibbi müayinə şəxsən mənim nəzarətim altında keçiriləcək, həyasız jurnalistlər gəlməmiş meydi buradan götürmək lazımdır.

Silkələnen baş deyilənləri təsdiqlədi.

Cavan zabıt başına yığılan polislərə tapşırıqlarını verdi.

Günəşin yandırıcı şüaları altında çimərliyə doğru axan küllə heç nə olmamış kimi məzut qoxusu verən dənizi axşama kimi şəppildatdı.

Bölmə rəisi qapının zəngini basmağıyla cavan arvadının yorğun, yuxulu gözleləri onun qarşısında dayanması arasında vaxt məsafəsi hiss edilmədi. Arvadı ərinə yox, əslində, sahib olduğu cah-calala qapını açdı.

Arvadı nəse demək istədi, dilinin ucundakı sözləri fikrinin diqtəsiylə dəyişdi.

- Uşaqlar yatıblar?

- Hamısı yatıb, oğlan evdə yoxdur.

- Min dəfə demişəm ki, böyüknən işin olmasın, qoy cavanlığını eləsin.

- Elə-belə deyirəm, - arvad dodaqaltı mızıldadı.

Bölmə rəisi plaşını stolun üstünə tulladı, əynindəki paltarları İspaniya istehsalı olan mərmərin üstünə səpələyərək yataq otağına keçdi.

Ağırlıqdan çarpayının yayları cırıldıyib şaqıldadı, qıraqdan baxana elə gələrdi ki, çarpayı bu dəqiqə iki yerə bölünəcək.

Cinayət törədilən günün səhəri qoca anasıyla birlikdə yaşayan, ailəsini birtəhər dolandıran gənc balıqçı qarmaqarışqı yuxudan oyandı. Özüni köhnə qəbiristanlıqda, ovulub tökülmüş başdaşlarının arasında, sındırılıb dağıdılmış başdaşı hissələrini bir yerə yığan halda görmüşdü. Və hövlənk yuxudan ayılaraq gördüklərini anlamaya çalışmışdı. Fikirlili-fikirlili anasının yataq otağına keçmiş, yorğanın altından anasının yorğunca nəfəs aldığıni gördükdən sonra şeytana lənət yağdıraraq mətbəxə keçib çay demləmiş, rəhmətlik atasının divardan asılan şəklinə baxarkən onun arxasındakı qaramtul kölgənin varlığı da nəzərindən qaçmamışdı. Yəqin fotoqraf işığı düzgün istiqamətləndirmədiyi üçün belə alınmışdı.

O, üzən evi sandığı qayıqıyla sahilədən uzaqlaşdı. Günəş hələ təzə-təzə nərnci şüalarıyla dənizə toxunurdu. Havanın sakitliyini pozmağa çalışan meh dalğaları birlikdə qayıqı asta-asta ləngərləndirirdi. Həmişə olduğu kimi, hava neft qoxuyurdu. Dənizin suyu isə yağlı və bulanıq görünürdü. Əvvəllər olduğu qədər açıq yosun rənginə çalmırdı. Qayıqı saxladı. Sahildən - pis yuxudan çox-çox uzaqlardaydı. Yaşına uyğun olmayan enli çiyinləri, iki adam əll enliyində ovucları vardı. Qabıq verib kəsik-kəsik əlləriylə balıqçılıqına qarışmış toru açmağa başladı. Tora üç-dörd dəne kütüm düşmüşdü. Motoru işə salıb qayanın yaxınlığındakı torlara da yaxınlaşdı. Bu tora da balıq düşmüşdü. İstər-istə-

məz kefi düzəldi, uğurlu ov gördüyü yuxunu unutmağa kömək elədi. Bu gün tanrı onun üzünə gülmüşdü. Nədənə sahilə qayıtmağa tələsmirdi, açıq səma onu daha çox cəzb edirdi. Göy üzünə bulaq suyunu andıran səfəli çökmuşdü. Adətən havalər belə olurdu.

- Hə, bu gün hava isti olacaq, - özünü danışdı.

İsti vurduca buxarlanan, balıq iyi verən köynəyini çıxarıb qayıqın bir küncünə tulladı. Günəşin şeləqləri altında gümüşü rəngə çalan qağayılar öz acı qəhqəhələrini ətrafa yayırdılar. Motoru işə salıb sahilə yaxınlaşdı.

Satdığı balıqların pulundan bir qədər ayırıb anasına vermişdi. Bir neçə gündən sonra bacısı oğlunun toyu olmalı idi. Qəpik-qəpik yığıldığı 50 dolların üstünə bir neçə manat da əlavə elədi. O, çox qənaətcil idi, içkiyə də pul saxlamışdı.

Axşamçağı uşaqlarla oturub, özünü unudana qədər vermişdi. Evə gəldiyi yolu belə yanılaraq başqa yere gedib çıxmışdı. Yaşadığı küçənin adını bildiyindən yoldakılardan soruşa-soruşa gecenin zülmətində evinin qapısını tapmışdı.

Bölmə rəisi yumşaq kreslosuna yayxanıb ağızındakı siqaret üstüsünü birnəfəsə havaya buraxdı. Gecə ona zəng gəlmişdi. Narahatlığında sevincəlik də hiss olunurdu. Daxili telefonla müavini yanına çağırırdı, müavini tutduğu vəzifəyə görə çox gənc idi. O, təziz edirsənə rəisin qarşısına keçib bir neçə dəfə rəisin üzünə oğraşyanə gülmüşdü.

- Bəli, eşidirəm rəis. - yaltaqca dilləndi, səsinə də çox qaldırmadı, düşündü ki, birdən rəisin xoşuna gəlməz. Rəis dərindən nəfəs aldı, piyili qarnı silkələne-silkələne gözələri yarıncına güldü.

Onun bu hərəkətini gören müavini əvvəlcə pərt olsa da, tez özünü toparlayıb gülmüşdü. Rəis anı olaraq səsinin tonunu alçaldıb:

- Bir iş var, yaxşı işdir, amma bilmirəm bacarsan, yoxsa bacarmazsan?

Bic-bic gözələrini qıydı. Dünən səhər tapılan qızın meydidin şəxsiyyətli müəyyənleşib. Universitetin birinci kurs tələbəsidir. Valideynləriylə birgə yaşamırlar. Anası ərindən boşanıb, bir ingilissən yaşayır, atasını işə işdən çıxardılar, səlimi həyat sürür.

- Rəis, bağışla, sözünü kəsirəm, valideynlərinə xəbər vermək lazımdır?

- Hələ dayan, bir qulaq as. İş oğlandır ki, cinayət dənizdə yox, sahil boyu uzanan vilələrin birində baş verib, sonra meyidi sahil boyu sürüyərək dənizə atıblar. Bilirsən cinayət kimin tərəfindən həyata keçirilib?

- Kim tərəfindən?

Rəisin dodaqları səyridi, ağızı balıq ağızı kimi açılıb yumuldu.

- Ola bilməz.

- Bax, belə...

- Bəs necə olacaq?

- Bir fikirləşək, cinayətin motivini dəyişmək lazımdır. Mən sənə nə desəm, onu etməlisən. O cavan balıqçını heç yere buraxma, mümkün qədər müxtəlif bəhanələrlə onu şöbdə saxlayın. Qalan işləri mən həll edəcəm.

Günortadan sonra axır ki, gözələdiyi telefon zəngi çalındı.

- Hə, aydındı, yarım saata bir nəfər göndərəcəm. Əmanəti onunla yollayarsız. Bilirsiniz də harda görüşəcəksiz?

- Hə, bilirik.

Rəis şəhər telefonunu qapayıb əl telefonuyla danışmağa başladı.

- Ə, salam, necəsən?

- Sağ ol əmi, pis deyiləm.

- Hardasan?

- Şəhərdəyəm.

- Maşını da götür, şəhərin mərkəzindəki mağazanın qabağında bir nəfər səni gözləyir. Sənə əmanət verəcək, maşını da, səni də tanıyır. Onu maşınla bir az gəzdirdikdən sonra küçələrin birində düşürdərən.

Bir saat sonra pullar şöbə rəisinin stolunun üstündəydi. O, kök barmaqlarını yaşıl pulların üzərində gəzdirib bir neçəsini qardaşı oğluna uzatdı. Onu yola salıb müavini otağına çağırırdı.

- İşlər necədir?

- Pis deyil, rəis.

- Al, bu səninədir, paçkanın birini də uşaqların arasında bölüşdürsən. Bilirsən də neyləmək lazımdır?

- Hə, bilirəm.

- İşində ol.

Rəis yumşaq kreslosunda əyləşib dərindən nəfəs aldı.

Cinayət baş verən gün, evin yeganə oğlu hovuzun kənarında uzanıb yekəpər bədənini günəş şuaları altında qızdırırdı. Gözünə düşən kölgədən rahatsızladı, başını qaldıranda bacısını gördü.

- Yaman qaralmısən.

Bacısı heç nə demədən hovuzun qırağında əyləşdi.

- Axşam əla olacaq, sən də gəlersən.

- Mənim başqa işlərim var.

O, daha heç nə demədən susdu. Qardaşı suya baş vuranda artıq o getmişdi.

Günün axırında məclis başladı. Öz çevrəsindəki gəncləri başına yığaraq həmişəki kimi əylənirdi. Məclisin axırından vuran, hərəsi 100 dolları büküb burnuna bir cız kokain çəkən "krutoy" gənclər otaqdan çıxmaq istəyən yeniyetmə qızı çox təkiddən sonra onlarla qalmağa məcbur edə bildilər. O, yoldaşlarına göz vurdu, yəni otaqdan çıxmağın vaxtıydı. Onlar otaqdan çıxıb qapını örtən kimi əlini qızın köynəyinin altına salıb döşlərini sıxdı. Qız anı olaraq litrəyib kənara çəkildi.

- Eləmə.

- Neynirəm ki? Bir az əylənək, sən və mən, başqa heç kim. Bəlkə xoşuna gəlmədi? Qız arxası üstə uzanaraq getkicə sürətlənən nəfəsinin səsinə qulaq asırdı.

Fikirləşirdi ki, yaxınlıq olmaq onu oğlana bir az da bağlayacaq.

Bəlkə də onunla evlənə bildi. Qızın planı beləydi. Bununla da əyyaş atasından, heç bir qayğı görmədiyi anasından qurtulmuş olacaqdı. Əgər oğlandan hamilə qala bilsəydi... onunla evlənə bilirdi. Ən pis halda ondan külli miqdarda pul qopara bilirdi və ömrünün qalan hissəsini uzaqlarda yaşayardı.

Hadisələrin gedişi heç də qızın düşündüyü ssenari üzrə getmədi. Oğlan tərlə bədənini silib vannə otağına keçdi. O, buxarlanan suyun altında xumarlına-xumarlına yoldaşları tərəfindən zorlanan qızın inillilərinə heç özünün də başa düşmədiyi səbəbdən güldürdü. Qız onun adını bir neçə dəfə qışqırırdı. Qışqırıqlar onun dumanlı beynini düşündürməyə məcbur edirdi. O, qorxurdu. Nə qədər gec deyil qızdan canını qutarmalıydı. Pul təklif olmasaydı necə olardı, yox... artıq geciydi. Yoldaşlarını bu məsələyə qatmaqda səhv etməmişdi. Qızı öldürməliydi. Onun gələcəyi var, görəcəyi işlər qabaqdaydı. Ömrünü hər hansı bir qıza qurban verə bilməzdi. Bir də ki onun kimi qızlar ancaq məşuqə olmaq üçün yaranıblar. Baxdığı filmlərin cinayətkar qəhrəmanları da onu əməlinin sonrasına doğru itələyirdi. Qızın yaşının azlığı onu cinayət törətməyə daha çox sürükləyirdi. Qız onun otağına daxil olmasın hiss etmədən yere səpələnmiş paltarlarının arasında mobil telefonunu axtarırdı. Heç nə olmamış kimi qızın axırncı anlarını necə yaşadığına baxırdı. O, bir anlıq təbiətine yad olan vicdan azabı da keçirdi, dərhal da özünü söydü. Əlində tutduğu beş kiloluq gümüsh at heykəliylə qızın boynunun arxasına birçə zərbə endirməsi kifayət etmişdi.

Yoldaşlarının köməyi ilə qızın meyidini sahil boyu sürüyüb qayalıqdan dənizə tullamışdılar.

Cinayətdən iki saat sonra cavan balıqçının köməkliyi ilə qızın meyidi tapılmışdı.

ƏLAVƏ

Onu itleşi kimi sürüyüb siqaret və sidik qoxusundan çat verən zindana tulladılar. O zindanın küncünə sarı sürüdü. Artıq ağır hiss eləmir, zərbələrdən ağrıyırdı. Heç nə haqda fikirləşmirdi. Qulaqlarında dalğalar şırıldayırdı, mazuta bulaşan dəniz qoxusu burnunu qıcıqlandırır.

Oğurlanmış ömürlər

Beynim oyanmaq vaxtının gəlib çatdığını israrla bildirir. Boyat çörəyin bıçaq altındakı xırçılığı anamın bir azdan məni səhər yeməyinə çağıracağını işləsədi. Həyatımı əvvəlcə beynimdə yaşayırıam, ona görə, hər yaşadığım gün, hədisə mənə tanış gəlir. Elə bilirəm yaşadıklarımı və yaşayacağlarımı bir dəfə yaşamışam, adam ömrü boyunca eyni günü yaşamağa məhkum edilib, bəlkə də buna görə hər günüm tanış gəlir, bir də ki, hamımız Böyük Yaddaşın parçalarıyıq. Bəzən təhlükəli hadisədən yayınmaq üçün bir-birini əvəz edən və cürbəcür ömürlər, başqa yollar arayırıam. İndi isə hər şey öz axarıyla gedir və anamın səsi dünyanın o başından gəlir (anamın səsinədən başqa dünyadakı bütün səslərə qarşı təhlükəsizlik tədbirləri görürəm.)

- Bala, qalx ayağa, işə gecikərsən.

Məzuniyyətdən sonra idarənin həyatına girəndə təəccübləndim, ətrafda nə vərdisi hamısını uçurmuşdular, təkca idarənin inzibati binası dik dayanıb ətrafındakı xarabalığı

arsız-sərsiz seyr edirdi. Hə, bir də fəhlələrin geyinib-soyunma otağına toxunmamışdılar. İş yoldaşlarından biri yaxınlaşdı.

- Salam, necəsən, istirahətin necə keçdi?

- Pis deyil, - könülsüz-könülsüz cavab verdim.

- Briqadir işçilərin toplanmasını tapşırı. Deyəsən, vacib məsələ var.

Fəhlələrin geyinib-soyunma otağına girəndə doğma, eyni zamanda alçaldıcı hissəyə yayıram. Sıra ilə düzülmiş boz rəngli dolablar, onların içində ter-toz iyi verən paltarlar, istidən bişən ayaqların çəkmələrdən buxarlanan, bağır çatlardan iyi ciyərlərimə çökə-çökə şəkəfə yaxınlaşdım. Bəlkə heyatda bu otaq qədər nifrət elədiyim ikinci yer yoxdu. Adam bura girəndə kim yox, nə olduğu barədə düşündü. Fəhla paltarını geyəndən sonra artıq sən özün olmağdan çıxırsan və bütünlüklə kiməsə aidliyindən əzab çəkirsən, artıq sən özünün deyilsən...

İş yoldaşlarımla siqaret çəməyə briqadirin yolunu gözləyirdik. Briqadirimiz sovet dövrünün qanunlarıyla böyüyən namuslu bir adamdı. O, hamıyla salamlaşandan sonra dərinəndən bir ah çəkib sözə başladı:

- Bilirsiniz ki, idarəmizi ingilislər alıb. Bu gündən bütün işlər dayandırılıb. Ola bilsin ki, bəzilərimizi işdən çıxarırlar. - O, bu sözləri dedikcə iş yoldaşlarının gözlərində anbaan böyüyən qorxu görüldü. Bu qorxu böyüyüb ərazini zəbt elədi.

Fəhlələrin ən yaşlısı özündən xəbərsiz qışqırdı:

- Bu nə deməkdir? Mən ömrümün əlli ilini bu idarədə çürütmüşəm! İndi öz vətənimdə mənə mənəsiz əşya kimi çölə tullayırlar!

Sonra ağız deyənə qulaq eşitmədi. Briqadir uşaqları sakitləşdirdi:

- Mən də sizin biriniz. Bizi bir şərtlə saxlamağa razıdılar; hər gün ərazini süpürməliyik.

Uşaqlar bu sözləri eşidəndə ətrafa söyüş yağdırmağa başladılar.

Briqadirin görkəmi sərtləşdi.

- Mənə baxın, birinci süpürgəni mən özüm götürəcəm. Neyləmək olar? Hara gedəcəksiz, balalarını düşünün.

Hamı suç üstündə tutulmuş kimi başını aşağı sallamışdı. Biri-birinə baxan yox idi.

Bir azdan, iki ağsaqqal işçidən başqa, hamı yer süpürürdü. Yaxınlığımızda qırmızı "Hammer" dayandı. Köhnə müdir, üst-üstəndə qarın bağlayan şişman ingilis və milli kədr olan yaraşlıq bir qız maşından düşdü. Qız ingilisdən doğduğu körpəni qucağında oynadı. Mənim fikrimdə çox səviyyəsi, çox pis, qeyri-humanist bir fikir dolanırdı; cibimdəki yağı bacağıyla ingilisin qarınıdakı piyləri doğrayıb yerə tökmək! Anı olaraq bu dəli fikirdən başımdı. Axı mənə anam gözləyirdi. Gücüm ona çatdı ki, nifrətə qızın gözlərinin içinə baxım. Qız isə mənə fikir vermədən ingilisdən doğduğu uşağı oynada-oynada dəniyə sarı irəlilədi. O, uzaqdakı enib-qalxan dəmirliəri - şərqdən ağır-ağır dikəlib qərbə yüngül-yüngül baş əyən neft buruqlarını körpəyə göstərüb nəsə pıçıldayırdı...

Axırncı yol

Gətdiyi yolların hamısının sonu onun iş yeriydi. Bilirdi ki, dönmə kimi zibilxanaya çatacaqdı, ora çatınca yeşillərlə atılmış araş şüşələrini xəyalında canlandırır. Düşüncələri, xəyalları onu əməlli-başlı kefləndirdi. Özünə təskinlik verərkə düşündü: "Bəyəm bu boyda şəhərin insanları içki içib keflənir?! Keflənməyə o qədər ətri kimi qəbul edirdi. O, Restoran kababçısının bir həftə bundan qabaq böyrünə ilişdiriyi təpənin yeri hələ də zoqquldayırdı. Zibil yeşilləri aşib-daşırı, üfunət qoxunu isə gül ətri kimi qəbul edirdi. O, üzünə çürüntü və çay piçalları tökülmüş pive şüşələrini görəndə yamanca sevindi, pive şüşələri araş şüşələrindən daha yaxşı pula gedirdi. Əlindəki çubuqla şüşələrə bulaşan zir-zibilli ayırın şüşələri bir-bir torbasına yığıdı. Sanki dünyada bütulkalardan başqa heç nəyə ehtiyacı yox idi. Əlindəki çubuq on ilə yaxın idi ki, ona yoldaşlıq edirdi, cadar-cadar ovucularının arasına dolan pəncirədən çubuğunun da rəngi qaralmışdı. O, qara gün görməyə, özü də bilmədən, əlindəki çubuğuna da məcbur olmuşdu. Ətrafa səpələnən qəzetlərin birini yerdən qaldırıb Səddam Hüseynin şəklinə baxdı. Şəklidəki adam ona cox oxşayırdı; onun kimi üz-gözünlə tük basmışdı. Səddamın yanaşı Corc Buşun şəklini vermişdi, o, üzü qırılmış, səliqəli geyinmiş, xoşbəxtinə kütlə dünyanı salamlayırdı. Belə təmiz qəzetləri zibilxanadan həmişə tapmaq olmurdu, o, qəzetlərdən ayaqyoluna gəndə istifadə edəcəkdə.

Ətrafdakılar onun yanından iyərə-yərə keçirdilər. Bəzilərini nifrətlən, bəzilərini isə qəmli-qəmli baxır, bəlkə də onu tanıyırdılar. Yox, tanıya bilməzdilər. O, artıq yaddaşlar-

dan sillinməliydi, neçə vaxtdı bunun üçün çaba sərf eləyirdi, onu heç kim xatırlamamalıydı. Yanından-böyründən keçən insanları hardan biləydilər ki, nifrətlən baxıb iyrendikləri bu insan nə vaxtsa fizika müəllimi işləyib.

Ağ köynək geyinib "kalustuk" taxaraq işə tələsdiyini təsəvvür belə edə bilməzdilər. Onun da bir zamanları həsəd aparılan ailəsi vardı. Qarabağ müharibəsindən sonra ətrafda qərribə-qərribə, müxtəlif tipli adamlar peyda oldular, ətrafda nə vardisa siçovul kimi gəmirib məhv edirdilər, onlar üçün heç bir əxlaq, qanun, insaf anlayışı yox idi. Hamının işinə qarışır, həyasızcasına ətrafdakı insanların sakit həyatlarına soxulurdular. Dumanlı yaddaşında onlara ad da qoymuşdu: "uzunsifətlər".

Əvvəlcə rus arvadı uşaqları da götürüb onu tərk etdi, axırncı sözləri bu oldu ki, kim özünə hörmət edirsə, burada yaşamaz.

Bir gün məktəbdən evə qayıdanda qapısının qırıldığını gördü, içəri girəndə bir sürü insan onun üstünə qışqıra-qışqıra yeriyib onu öz evindən çöbə atdı, arvadlar elə qışqırırdılar ki, ele bil etlərini kəsirlər. Uzunsifətlər onun evini zəbt etdilər. Haqlıydılar, axı, onların da evlərini ermənilər zəbt etmişdilər. Onların evləri, bununsa həm evi, həm də həyatı, ömrü-günü zəbt olunurdu. Vaxt keçdikcə, tanışların, dostlarının xasiyyəti dəyişdi, başqa məxluq çevrildilər, getdikcə heyvanata oxşamağa başladılar.

O, əlindəki torbanı çiyninə atıb içindəki şüşələri cingildədə-cingildədə "Butulka qəbulu" yazılan vaqona yaxınlaşdı. Vaqon dil açıb diləndi: "Necəsən, müəllim? Sağ ol ki, mənə cazibə qanununu öyrətmisən."

Bu səsi xatırlamağa cəhd elədikcə xatirəsi ağrıyırdı. Xatirəsinin "İynəsinin" vaxtı çatmışdı.

Bir udum hava haqqında reportaj

Kirayə haqqını yenə ödəyə bilməyəcəyəm, həmişə eyni vəziyyət təkrarlanır. Evin sahibəsi hökmranlığını mənim üzərimdə sinamaqdan əməlli-başlı zövq alır: "Kirayə haqqını bu dəfə də gecikdirsən, mitalini çölə atacağam." Bəd xəbərdən əhvalim korlansa da yenə də fikrimdə ümid yeri axtarmaqdaydım, ümidim üzümdə işiq saçıb bərq vurdu. İnsanlığın son sığınacağı sandığım qocaman iş yoldaşımı xatırlayınca kefim duruldu.

- Hər şey yaxşı olar, sabah işə gedəndə Ümid kişidən (adı Zamandı, mənə onu "Ümid kişi" çağırırdım) borc alıb qanının pulunu verərəm, özümə yeməyə bir-iki şey də alaram, daha dükənçi də borc verməz, deyir ki, nisyə dəftərimdə yer yoxdu. Özüm-özümə təsəlli verdim.

Başladığım hekayəni də, demək olar ki, qutarmışdım, bəzi çatışmayan yerləri qalmışdı, onları da bitirmək üzrəydim, bunu da təsəllimin üstünə gəldim, iki təsəllidən bir sevinc alaçağı düşlətdim.

Günümü vaxtın axarına buraxdım, adamların üzləri gözlərimdə bir-bir söndü, küçə işıqları yandı, qarənq şəhərin üzərinə çökdü. Mən isə hekayədəki qəhrəmanımı çətin vəziyyətə salmışdım. Onu bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün yollar aramaqdan başım şişmişdi, daha beynim də işləmirdi.

Fikirli-fikirli gəzən baxışların qapının üstünə yazılan sözlərə toxunub ayıldı. "F.A+G=love". Bu yazını yaqın ki, qarının 12 yaşlı kiçik nəvəsi yazmışdı. Qızın bədən quruluşu anormal şəkildə inkişaf edirdi, Ümid kişidən, yeni Zaman dayıdan eşitdiyim sözlər yadıma düşdü: "İndiki dövrdə böyüyən qızların coxu yetkinlik yaşına vaxtından tez çatırlar, ayıb yerləri vaxtından tez böyüyür".

Fikirlərim bədənimə ora-bura qovub heydan salmışdı. Yorgunluğumdan qurtulmaq üçün yuxuya ehtiyacım vardı. Havanın bürküsü, bir tərəfdən qanımı soran ağcaqanadların zəhlətökən vizitləri yuxumu ərşə çəkmişdi. Tannıya yalvarırdım ki, heç olmasa, bir külək əsdirsən, deyəsən, yalvarışların O-na çatdı, mənə yazığı gəldi, pəncərəmin pərdəsi asta-asta tərənəməyə başladı.

Pəncərəni açaram, dərinəndən nəfəs alıram və küləknən birlikdə yolun o biri üzündəki mağazanın göyümtül işığının da içəri dolmasına kömək edirəm. Pəncərəmin çöl tərəfində tora düşmüş milçəklərin beynillərini hörümçəklər iştahla sorurlar.

Çarpayuya uzanıb qarmaqarasıq xəyallər içində yuxuya getdim. Günəşin yandırıcı səfəqləri göz qapaqlarına toxunaraq məni yuxudan oyatdı. Divardan asdığım köhnə dəniz saatının çiqqiltısını eşidirdim. Özümə əmr verirdim:

- Artıq durmaq vaxtıdır. Qalx ayağa!

Çarpaydan ağır-ağır qalxıram. Yeni bür cansıxıcı gün başlayır. Günümü əzbər bilirəm, sabahımı da başdan ayağa sizlərə danışa bilərəm. Həyatın hər günü bir-birinə oxşayan adilliklərlə doludu. Fırlanan təkərciyin içində qaçan, ora-bura vurmuxan şıçna bənziəir bütün insanlar, bu qənaətim, bu reallıq məni qorxudur. Mən təkərciyin içində qaçan şıçan ola bilmərəm, bu, mümkün deyil, həyatımı dəyişəcəyəm, buna aminəm, əynimi dəyişir kimi başqa bir ömrü geyinəcəm.

Bu da metro.

Metronun sovetlər dövründən qalan üstü yeyilmiş piltələrini mərmər örtüklə əvəzləmişdilər, qürürlə mərmər örtüklə addımlayıram. Bu mərmərin mənim həyatıma əsaslı təsiri haqqında araşdırmalar aparıram. Artıq gecikirəm.

-Lənəyə gəlmiş qatar, gəlib çıx da.

Tunelə baxaraq qatarın gəlişini gözləyirəm, budur, qatarın işıqları görünür. Polisin arxama vurduğu təpiyin köməkliyindən birtəhər içəri daxil oluram. Vaqondakıların sıxlığından necə içəri girmişdimsə elə də farağət vəziyyətdə yerimdə donub qalırəm. İçəridə bağır cartıdan müxtəlif qoxuların qarışığının müşayiətinə "28 May" stansiyasına tezliklə çatmaq indi ən böyük arzumdur. Havalandırma sistemi zəif olan qatarda, vaxt keçdikcə, əynimdəki Çin istehsalı sintetik köynək küryəyimə yapışır, ətimi dalayır. Mənimlə üz-üzə dayanmış, deputat kimi geyinmiş cavan oğlan yanımdakı qızın telefonunu oğurlayıb cibinə qoyur. Oğlanın bu hərəkəti mənə pis təsir eləsə də, ona heç nə demirəm, çünki tanıdığım birinin başına buna oxşar hadisə gəlmişdi, qeyrəti güc gəlib oğruynan yaxalaşarkən oğrunun dostlarından biri tanışının üzünü lezvainan doğramışdı. Nəticədə, oğrular qaçmışdılar, polis oğlanı tutmuşdu. "Dosta zəng" və üstəgəl 1000 dollardan canını polislərin əlindən birtəhər qurtarmışdı. Nə isə... Qayıdaq metroya, Qız heç nə olmamış kimi bu yaraşlıq oğlana baxıb gülümsəyir, yəqin xalalarının, bibilərinin ərə getmək dərslərindən magistr diplomu alıb, oraxtarşına çıxıb, deputat kimi geyinmiş oğlanı da gələcək həyat yoldaşı qismində görür. Oğlan da öz işindədir. Nəzərlərim onlardan ayrılır, oturmaqda əyləmiş iki yəniyətmə sevgiliyə sataşır.

Onlar əllərindəki telefonla bir birinə parnoqrafik videolar göndərir.

-Hər şey əladır, bir azca döz, bu cəhənnəmdən çıxacaqsan. Amma cəhənnəmin yolu uzun, quyusu da yaman dərindir.

Axır ki, "28 may" stansiyasına gəlib çatıram. Metrodan sürətlə uzaqlaşım marşrut taksiyə daxil oluram. Arxa oturmaqdakı fəhlələrin yanında əyləşirəm. Marşrutumuz yerindən tərpənərək şəhərin çıxışına doğru irəliləyir. İş yoldaşlarından biri dünən getdiyi toydan danışır. Toy "Qarabağ" şadlıq sarayında olub, mən dözməyib araya söz atıram.

-Yaxşı ki, şadlıq sarayının adını "Xocalı faciəsi" qoymayıblar.

Araya sükut çökür, hamı susur.

Gecədən səhərə qədər ingilislərin yerə atdıqları zibilləri təmizlədiyimiz üçün sağ nəisi bizə təşəkkür elan edib briqadamıza bir gün istirahət verir.

Briqadamız Metalkonsriksiyayın məşğul olsa da, ingilislər idarəmizi alandan sonra sənətimizi dəyişib, hamımızı süpürgəçi elədi.

Bizi gətirən avtobusu Milli parkın yanında saxlatdırıb düşürəm, Parka daxil oluram, budur, gözlənilməli kimi ehtirasən öpüşən sevgililər, polislərlə qaçdı-tutdu oynayan yerli qaraçılar, diləncilər, tum, limon satan arvadlar, özüylə bozbaş gətirib bulvarda yeyən nənələr, idman paltarında qaçanlar, bulvara minnət qoyan baxışlarla ətrafı süzənər, bir sözlə, mozaik insan mənzərələri. Uzaqlaşırım və dənizlə üz-üzə dayanıram.

-Hə, necəsən, dəniz, nə var - nə yox, səni də yaman çirkəndiriblər.

Dəniz köpüklənərək dalgalarının şırıltısıyla mənə cavab verir:

-Pis deyiləm, dostum, pis deyiləm...

-Mən büsbütün zəhərlənmişəm. Bir udum hava ver, tərtemiz hava. Borc ver, yaz "Nisiyə dəftəri" nə.

-Yaman zarafatlısan a, - dəniz gülümsəyir.

Üzümə xəff bir külək toxunur, dərindən nəfəs alıram.

◆ POEZİYA

Rəhman İLTİFAT

* * *

Bu sevginin çiçəyi min,
Hər çiçəyin ləçəyi min.
Əlim çatmır -
ürəyimin
Qapısını örtüm, gedim.

Bu tale - bir ağır ağı,
Şaxta vurmuş yaz yarpağı.
Ömür boyda ayrılığı
Addım-addım ötüm, gedim.

Yollar ayrılıq qoxulu,
Bəxtin gözləri yuxulu.
Sevgimiz ulduz toxumu,
Göy üzünə səpim, gedim.

Ruhum sevgimin yaşadı.
Həsət bəxtin qarğısıdı.
Ürəyin bir pir daşdı,
Di çıxart ver, öpüm, gedim.

* * *

Yerin, göyün quyususan,
Göy də sənin quyun, bəlkə.
Torpaq altıda ağlayanın
Göz yaşadı suyun, bəlkə,
Su quyusu.

Mənim ömrüm bir uşağın
Minib çapdığı qarğıdı.
Elə içimdən su çəkir,
Gözlərim quyu çarxıdı,
Su quyusu.

Öz qoruna doğulmusan,
Qəbrinlə bir biçimdəsən.
Meyitin minnət götürməz -
Qəbirinin içindəsən,
Su quyusu.

Mənə baxıb qəm elmə,
Mənim rəngim ölü rəngi.
Vallah, yaman susamışam,
Allahın torpaq səhəngi,
Su quyusu.

* * *

Dünya, tumunda ağrı var,
Hərəni bir cür ağrıdar.
Ürəyimə yad ağrılar
Yapışdır zəli kimi.

Ah çəkmişik, göyə çatıb,
Əllərimiz nəyə çatıb?
Xatirə var ki, pas atıb
Lal adamın dili kimi.

Tək Allahdır sözdən böyük.
Göz yaşımız gözdən böyük.
Dəli də ola bilmədik,
Elə olduq dəli kimi.

Can vermək ki ömür deyil,
Qoyunluq da səbir deyil.
Bu şəhər ki qəbir deyil,
Olaq burda ölü kimi.

BƏXTİM - QARA KAĞIZ ÜSTƏ ŞƏKİLİM

Ən tənha ulduz altında
Açan tək çiçəkdir qətim,
Ətri - Allahın ətri
Çiçək payım, təkdir mənim.

Dərdimi dedim əksimə,
Əksim ağladı üstümə.
Çiyimdən düşüb köksümə,
Ürəyim mələkdir mənim.

Hər ölüm bir ömrün ucu,
Hər ömür nəfəs saygacı.
Su tökdüyüm dar ağacı,
Boyumdan gödəkdir mənim.

Tanrı məni qatdı sözə,
Qıymadı, belə bəxti yazdı!
Sadəcə qara kağıza
Şəkilimi çəkdi mənim.

* * *

Daha günəş, ay qaralır,
Yer qaralır, göy qaralır.
Dünyada hər şey qaralır -
Kəfənlüyə ağ tapılmaz.

Qan qara ürəyin də,
Dadı qaçıb gileyin də
Dünya, axır küləyində,
Uçmağa yarpaq tapılmaz.

Qaralırq varaq - varaq,
Dərd gözlərdə qalaq - qalaq.
Dİ gəl ölək, basdırılaq,
Gün gələr torpaq tapılmaz.

* * *

Ayrılıq da zəlzələdi.
Addımı çəkən nədi?
İzim yerin üstündədi,
Ya yer izimdən asılıb?

Sənsiz, mən tənha kor kimi,
Vaxtsiz tökülən bar kimi.
Bir soyxa paltar kimi,
Yollar gözümdən asılıb.

Pirin üstəki daşları,
Olmuşam səki daşları.
Həsretin çəki daşları,
Mənim dizimdən asılıb.

Kiminə yar ağacıyam,
Kiminə kor ağacıyam.
Özümə dar ağacıyam -
Özüm özümdən asılıb.

Osman FƏRMANOĞLU

DİVANI

Axıb gedən illərə yağaram gile - gile,
İçimin göynəkləri yetişməz dilə, dilə.
Torpağımı bölərlər, bölünmək alın yazım,
Bir azardı düşmüşəm, mən özüm bilə-bilə.

Gözlərimin önündə cüt dəyirman daşdı,
Tozlu dəyirman daşı illərin yaddaşdı.
Bu dəyirman daşları, yoxsa əhlət daşdı,
Başım daşın üstündə cəlladım gələ, gələ.

Rüzgarlar əsib keçib, qumlar basıb kökümü,
Mən özümdə azmışam, bu taleyim görkümü?

Daşlaşan karvana bax, cəkə bilmir yükümü,
Belimin donqarında dərdlərim şələ, şələ.

Bənövşə baş qaldıra, nə xəbərdi deyirlər,
Yüz nəfəs dəyən gülə təzə - tərdi deyirlər.
Dərddən dağa çıxana bəxtəvərdi, deyirlər.
Dərdbilən də tapılmır gözümlü silə, silə.

Yetmədin harayıma, yetmədin, Xızır ağam,
Gör qazanlar iynəylə gorumu qazır, ağam.
Sinəmdə bardaş qurub hazıra nazir, ağam,
Saman cöpü gəzirəm, düşmüşəm selə, selə.

Qardaş quruşa satır doğmaca qardaşını,
Torbayla daşıdır torpağını, daşını.
Mən coxdan adlanmışam Şah İsmayıl yaşını,
Bəlkə, sən çatışmırsan, bəlkə, sən, Lələ, Lələ!

TANRI HƏLƏ ARAYIR

Min ildi, milyon ildi yerə yağışlar yağır,
Günəş işıq sacmaqda oturmur vədəsini.
Ucalıqdan aşığı boylanır ağır - ağır;
Tanrı gəzir, arayır sevimli bəndəsini.

Bir ayağı beşikdə, bir ayağı hardadı,
İcində böyütməkdə insan nəfsin tumunu.
Kəndirdi, dərin quyu, damaqdasa bal dadı,
Tutub ələ kecirir Əzrayıl hulqumunu.

Ucalıq uzaqlıqdi, uzaqlarda toranlıq,
Tanrı tutur kimisə, qaldırır lap yuxarı.
Yanına catan zaman əl saxlayır bir anlıq,
Görür o deyən deyil, baş aşığı buraxır.

Min ildi, milyon ildi Xeyir Şərin davası
Gedir, mələklər hakim yaxşı pis arasında.
Yerdə bəndə təntiyir, çatışmayır havası,
Tanrı gözə görünmür duman, sis arasında.

Beləcə tərs secimlər, ağılı sərəklər ağa;
İki ata arpanı böləmmir başa çıxır.
Tanrı yüksəltdiyini kecir arıllamağa
Görür yerində deyil, götürüb daşa caxır.

Vaxt ötüşür, dolanır xəlbir saman icində,
Dəvə dəlləklik edir, bəsləyir öz dəsini.
Hey qaldırır, endirir mizan - tərəzində
Tanrı hələ arayır sevimli bəndəsini.

QARACAOĞLANIN RUHUNA

Gözel könlü ol, ucalan bəndə,
Sıxılma ömrünə qədər gələndə.
Sənə yaxınından xəter gələndə
Saymasan da dərddi, saysan da dərddi.

Hər dil özü düşər öz əməlinə,
Gələn gedəndisə, ucma yelinə.
İşin dolaşanda şeytan felinə
Uymasan da dərddi, uysan da dərddi.

Bir quş dimdiyində otuz iki dən,
Səkkiz yol ayrılır otuzikidən.

Söz ha pırr eləyə otuz ikidən,
Yaymasan da dərddi, yaysan da dərddi.

Axar gecələrin yaşı yastığa,
Dolduran doldurub daşı yastığa.
Əcəl yetişəndə başı yastığa
Qoymasın da dərddi, qoysan da dərddi.

Mən ha gülə dərərdim gül camalından,
Bir cavabın gözəl yüz sualından.
Əlin üzüləndə dünya malından
Doymasam da dərddi, doysa da dərddi.

İCİMDƏ BİR DƏRVİŞ ÖMRÜ CAN VERİR

İcimdə bir dərviş ömrü can verir,
Cölüm köhnə havasını saxlayır.
Qaysaq tutmur, köhnə yaram can verir,
Dilim hələ duasını saxlayır.

Gözləməkdən gözlərimə ağ yağır,
Tanrı deyir yağışına "yağ", yağır.
Başımın üstündə durub bir fağır,
"Lazım gəlsə", davasını saxlayır.

Kor kimişik, bəxtimizə umuddu,
Gedənləri, qalanları unudduq.
Dənliyində birçə ovuc unu da
Olmayanlar urvasını saxlayır.

Axtarib tapmıram həmdərdlərimi,
Danışam, bölüşəm dərdi - sərimi.
Yovşana bükürəm öz dərdlərimi,
Dərlər, Osman sovxasını saxlayır.

Nurəddin MƏNSUR

DÜNYANIN DADINI BİLDİM...

Üzümüzü göz yandırır,
iimizi söz yandırır.
Hamı deyir - köz yandırır,
Bilən olmur qorda nə var?

Dövrən harın, dünya toxdu,
Tox dünyanın acı çoxdu.
Axirotçün var da - yoxdu,
Elə isə, varda nə var?

Tanrı eşqiylə xəstəyəm,
Nə karəyəm, nə istəyəm!
Gör evinə yol üstəyəm,
Bilən yoxdu gorda nə var?

Yerə gəldim, göyə gəldim,
Biləmmədim nəyə gəldim!
Dünyanın dadını bildim,
Gedim, görüm, orda nə var?!

KİŞİNİN

Çay da yetməz imdadına, köməyə,
Bir cəhlim də bitirməyən kişinin!
Üzü olmaz məclisdə söz deməyə
Çətində əl yetirməyən kişinin!

Əl tutanı yarıyacaq hər işə,
Malı gedər, düşməz dərddə, təşvişə.
Eldə başı uca olar həmişə
Haqq - sayı itirməyən kişinin!

Neçəsini küsdürsə də özündən,
Göz durular kəlməsindən, sözündən.
İçindəki oxunacaq üzündən
Kimsədən söz götürməyən kişinin!

Ay Nurəddin, ömrün ahıl yaşında,
Nəyin var ki, düyünlənib qaşında?
Arvad - uşaq qoz sındırır başında
Evə qazanc götürməyən kişinin!

Hər ikisi - dirəyim,
Hər ikisi - görəyim.
Nə zamandı ürəyim
Ağlımnan yola getmir.

Günüm ağı - qaralı,
Bağrım başı yaralı.
Baxtım gözür aralı,
Mənnən qol - qola getmir.

Abri atmaq istədim,
Fikri qatmaq istədim.
Ağı satmaq istədim,
Dedilər: - Pula getmir!

Çox beyinlər qurd salıb,
Dost tanışı səsləmir.

Nifrət qəlbə yurd salıb,
Sevgi, rəğbət bəsləmir.

Payız ötüb, qış qalıb,
Gözümüzə yaş qalıb.
Tabağımız boş qalıb,
Nə çörək var, nə xəmir!

Bu yol dirənib dağa,
Kimsə durmaz ayağa.
İşi sahmanlamağa
Aman vermir tək səbir.

Qaçqınlar öz köçündə,
Şəhər geyim - keçimdə.
Dünya sükut içində,
Kəsilibdi səs - səmir.

Nə əməl düz, nə çəki,
Üz çevirib göydəki.
Tanrı bizdən əl çəkib,
Heç eşitmək istəmir.

Sadiq QARA

ANAMA

Mən nəhaq dünyadayam, sən haqq,
sənsiz dünyada nə ədalət qalıb, nə haqq.
Yanına gəlmək istəyirəm, ana.

"Niyyə" deyirsən? -

Dünya mənə sığmır,
mən də dünyaya sığa bilmərəm.

Hara gedim, hara üz tutum:
dərəyə? - bilmirəm, dağa? - bilmirəm.

Yanına gəlmək istəyirəm, ana,
həm də

yalnız sənə qovuşmaqçün yox,
bu dünyanın tükənməz dərdlərinə
əlvəda demək üçün daha çox.

BİR ZAMAN GƏLƏCƏK

Bir zaman gələcək -
bəşəriyyət biryol, birdil, birdin olacaq.
Həyatda nə yaxşı, nə pis,
nə mələk, nə iblis,
nə şeytan, nə cin olacaq.
Bir zaman gələcək -

güneylər, kölgələr arasında,
qitələr, ölkələr arasında
sərhədlər olmayacaq,
sevgiyə, xeyirxahlığa
hədd olmayacaq.
Bir zaman gələcək -
dünya bir ev olacaq,
amma...
indikitek yenə
boşalacaq, dolacaq.

QIRAT GÖRÜNMÜR

Çənələr udub Çənlibeli,
görünmür Qirat, görünmür.
Qəhət olub durna teli,
görünmür Qirat, görünmür.

Hanı rəşmə, hanı çatı?
Mehtər köçüb, tövlə yatıb,
Bu ocağı Həmzə çatıb,
görünmür Qirat, görünmür.

Gözə dəymir birca dəli,
Kimi tapaq bir öyməli?..
Qılınc olub muzey malı,
görünmür Qirat, görünmür.

USTADNAMƏ

Bu dünyanın
gələcindən gedəni çox, beşiyindən məzari,
bələyindən kafəni çox, məlhəmindən azarı.
Bu dünyanın
maralından ovçusu çox, alanından satanı,
iynəsindən qaçırsı çox, oyağından yatani.
Bu dünyanın
çıpağından taclısı çox, bəndəsindən allahı,
şirinindən acısı çox, savabından günahı...
Neçə - neçə çiyməli, göy işi var bu dünyanın,
nə yaxşı ki
inamı var, ümidi var, yarışı var,
vuruşu var, döyüşü var bu dünyanın.

◆ YAZIÇININ ARXİVİNDƏN

ÖN SÖZ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçılardan biri də Həsən Seyidbəyliyədir. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı əsərləri bu gün də maraqla qarşıları. Yazıçının çoxşaxəli yaradıcılığında cəmiyyətimizdə gedən mühüm ictimai-siyasi problemlər, əmək adamlarının təsviri, həyatımızın kölgəli məqamlarının əks etdirən ucaqatlı halların təsviri, insanın daxili dünyasındakı təbəddülatları öz bədii həllimi tapır.

"Yaradıcılıq, hər şeydən əvvəl, zəhmətdir. Dərin, maraqlı müzakilələr, yuxusuz gecələr, tez-tez təassuflanmaq, üzə sevinmək deməkdir... Sonra yenə axtarırlar, gərgin, əzablı axtarışlardır əsl yaradıcılıq" - deyən yazıçı yaradıcılıq prosesinin məsuliyyətini, ağırlığını dərk edərək ədəbi fəaliyyətinə olduqca ciddi yanaşmışdır. Möht ələ bu baxımdan ədibin "Kənd həkimi", "Telefonçu qız", "Cəbhədən-cəbhəyə", "İllər keçir" (İmran Qasimovla birgə), "Çiçək", "Tərsənə" əsərləri oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

H.Seyidbəylini bir nəsir kimi yetişdirən möht zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan bədii nəsrinə idi. O Azərbaycan bədii nəsrinə ki, öz mənbəyini, ictimai siqletonu, varlığa fəlsəfi münasibətini, satıra ölkəmliyini, düşüncəni və düşündürməni kimi önəmli əlamətlərini dəhi Füzuli "Şikayətinə"indən götürmüş, M.F.Axundzadə yaradıcılığında milli gerçəkliyin ən müxtəlif - sosial, əxlaqi, ictimai-siyasi problemlərini açıb göstərənək səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Həsən Seyidbəyli yaradıcılığının zirvəsi sayılan "Tərsənə" romanı və bu romanın işıq üzün görməmiş "Xəzər" adlanan ikinci hissəsi yazıçının otuz illik fəaliyyətinin məntiqi yekunu idi. Yazıçı gəmiqayırma zavodunda gedən böyük quruculuq işlərini, əldə olunan uğurlu kəşfləri, iş prosesində baş verən qarşıdurmaları yüksək sənəkarlıqla qələmə almışdır. Xüsusilə, "Tərsənə" romanı H.Seyidbəylinin zəngin dünyagörüşü, geniş müallifliyə və dərin mədəniyyətə malik bir sənəkar olduğunu aşkarlayır.

"Tərsənə" romanı yazıçının digər əsərlərindən, problemin qoyuluşu, qaldırılan məsələlər baxımından fərqlidir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, "Tərsənə" romanının ideya-məzmunu və burada qaldırılan problemlər təkə istehsalatla məhdudlaşmışdır. Roman oxucunun diqqətini gəmiçilik prosesindən, onun özünəməxsusluqlarından daha çox, müasirlərimizin həyatını, taleyini, insanların bir-birinə münasibətini dərinləndirənə yönəlməyə sövq edir. Yazıçını, hər şeydən əvvəl, insanı taleyi maraqlandırdır.

Bizə "Tərsənə" romanının ikinci hissəsinin mətni yazıçının əli ilə təqdim edilib. Müəllifin romanın ikinci hissəsinə nə vaxt yazması haqqında hələlik heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Lakin bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, hər halda, əsərin bu işıq üzün görməmiş hissəsinin mətni yazıçının əli ilə təqdim edilib. Romanın "Xəzər" adlanan ikinci hissəsindən bəzi parçalar "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 13 yanvar 1979-cu il sayında dərc olunmuşdu. Qəzetdə roman haqqında bəzi məlumatlar verilmişdi: "Yazıçı Həsən Seyidbəyli oxucuların rəğbətli qarşıladığı "Tərsənə" romanının davamı olan yeni roman üzərində işləyir; tərsənədə, gəmi təmiri zavodunda ardıcıl, prinsipial rəhbərliklə liberalliyin, nizam-intizamla ləğvedilən qarşılaşdığı mühüm adamların dünyagörüşündə, psixologiyasında, ictimai və şəxsi həyatında baş verən dəyişikliklər, eyni zamanda, Xəzər dənizi miqyasında ətraf mühitin təmizliyi məsələsi romanın əsas mövzusu təşkil edir". Bəs, görəsən, Həsən Seyidbəylinin "Tərsənə" romanının davamını işləməsinin əsas səbəbi nə idi?! Fikrimizcə, yazıçının yaşadığı illərə təsadüf edən tərsənə həyatı, insan surətlərinin həyat tarzi, əsərdə qaldırılan məsələlərin aktuallığı, Xəzərin ekoloji problemləri müəllifi düşündürmüş, bu əsəri yazmağa vadar etmişdir.

İnanırıq ki, "Xəzər" əsəri də, "Tərsənə" romanı kimi, oxucuların marağına səbəb olacaqdır.

Sevinc KAZIMOVA

Həsən SEYİDBƏYLİ

XƏZƏR*

I FƏSİL

Nələr görməyib Xəzər - bu nəhəng, əcaib canlı! Milyon illərdir ki, ürəyi dayanmadan vurur, tutumlu ciyərləri uğultu, xışıltı ilə nəfəs alır, küləklər qovanda, fırtınalar çoxanda coşur, ağzi köpüklənir, sinəsi damar-damar olur, nəhəng dalgaları kükrəyib vəcdə gəlir, zirvəsi qarlı dağlara, dİbsiz, qaranlıq uçurumlara çevrilib vəhşi, çilgin bir sərtliklə rəqəş edir...Gah da sakit səhər mehi ilə dİlbir olub susur, kİrimişcə uyuyur, kövrək bir bəqərliliklə əmrə mİntəzİr donub qalır. Səhər mehi onun yuxulu vücudunu tumarlayır, mavi őr-pəyini xəlifcə tərpədir...

*Jurnal vaxtında

Xəzərin yaşını üzündən oxumaq çətindir. Onun sirlərini öyrənmək, bu sirlərə agah olmaq üçün tükenməz nəfəslə qəvvəs olmalısan. O zaman nələr, nələr görürsən: qədim sualtı varqanlar, od püskürən təzəcə vulkanlar, suya qərğ olmuş şəhərlər, sualtı dağlar, sularında batmış gəmilər, sularından baş qaldırılmış qədim abidələr, xəzinələr...xəzinələr...

Vaxtilə Xəzərin sahilləri çox-çox uzaqlara yayılıbmış. Bəlkə dəniz yer üzündəki qardaşlarına - dənizlərə, okeanlara qovuşmaq istəyirmiş? Yüz min illər ərzində Xəzər hər dəfə ucsuz-bucaqsız sahilləri öz mavi sularına qərğ etdikcə onun ətəklərində yeni-yeni şəhərlər yaranırmış. Sonra, hansı səbəblərdənsə dəniz köpüklü ətəklərini yığırdıraq geri çəkilib, hətta indiki sahillərindən də az yer tutmuş...

Xəzər ömrü boyu insanlara xidmət edib. Onun sahillərini kəşf edən qədim insanlar başlayaraq, ta onların indiki əcdadlarına qədər, Xəzərin xeyrini, bəhrəsini götürüb, onun qumlu, qayalı, odlu sahillərində məskən salıb, zəngin, canlı xəzinəsindən faydalanıblar. Xəzərin heç bir dənizdə tapılmayan balıqları insanların əsas qidası, yaşıl otları isə yumşaq yastığı olmuşdur. Güzəranlarını Xəzərlə bağlayan qədim insanlar onun qabarıq, mehriban, bəzən də coşğun sinəsində uzaq səfərlərə-seyahətlərə çıxmışlar. Lakin insanlar bu zahmətkeş dənizin qayğısına az qalıblar. On doqquzuncu əsrdə Abşeronu, Xəzər sahillərinə axışmış, qara qızıl qızdırmasına tutulanlar bu dənizli sahillərini alt-üst etdilər. Dənizin dibi ilə çəkilən borular qarışıq hörmüçək toru əmələ gətirdi. Dəniz suları öz sağlığını, şəffaflığını itirdi. Şairlər, ədiblər cəhənnəmi andıran bu yerlərdə salınan şəhərə "Qara şəhər" adı verildilər.

Ömürlerini dənizə bağlanmış ixtiyar qocalar dərddli-dərddli deyirdilər: "Xəzər vaxtından tez qocaldı. Ağır dərddə mübtəladır Xəzər...Qol-qıçını illic vurub Xəzərin...Belə getse, yer üzünün yaraşığı, ölkələr bəzəyi bu dəniz canını tapşırır...Belə getse, tamam həlak olar Xəzər..."

İldən-ildə insanlar daha möhkəm yapışırdılar Xəzərdən. Minlərlə müəssisələr, zavodlar, fabriklər Xəzərsiz dolana bilmirdi. Dəniz get-gedə tullantılar hovuzuna çevrildi. Əsrimizün iyirminci illərindən başlayaraq, Azərbaycanca, Abşeron sahillərində yaşayan insanlar yeni həyat qurmağa başladılar. Bu yenilik Xəzərin də təbiətinə, sallaşmasına sira-yetməli idi. Ömürlerini Xəzərin sularında və sahillərində keçirmiş qocalar kökslərini ötürüb dərddli-dərddli deyirdilər: "Gec deyilmi?"... Xəzər öz bəhrəni saflığını itirib, suları ağırlaşıb, kirlənib. Dənizin nəfəsi öz ürək oxşayan şoruntul ətini gizlədib. Dəyişən sualtı iqlimə tab gətirməyərək balıqların yemlikləri məhv olur, buna görə də Xəzərin nadir cinsli balıqları yoxa çıxıb qeyb olurlar...

Yüz illərdən bəri amansızcasına çirkəndirilmiş dəniz min bir belədən xilas etməyə imkan tapmamış azərbaycanlılar dağılmış təsərrüfatları yenidən bərpa etməklə böyük inşaat ocaqları yaratmaq üçün nəhəng Sovet dövlətini duru yanacaq təminatı idilər...Sonra Böyük Vətən müharibəsində tankları, təyyarələri, bütün mühərrikləri hərəketə gətirmək üçün yanacaq lazım oldu. Yəni də Xəzər insanların köməyinə gəldi. Yanacaq dolu sistemləri, nəhəng çənləri bir-birinə bağlayıb suya buraxır və cəbhələrə çatdırmaq üçün dənizlə daşıyırdılar...Daha sonra müharibədən təzəcə çıxmış, yanib külə dönmüş şəhərləri, böyük sənaye mərkəzlərini yenidən bərpa etmək üçün yəni də xeyli duru yanacaq tələb olundu, yəni də abşeronlular gecə-gündüz çalışmalı oldular...Yetmişin ci illərdə respublikanın geridə qalmış təsərrüfatlarını canlandırmaq üçün əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərən oğullar meydana çıxdı. İndi artıq gec de olsa, Xəzərin taleyi ilə daha yaxından məşğul olmaq imkanı yarandı. Abşeronun sol qolunda cərgələnməmiş neftayırın zavodlarının götürüləcəkləri bərədə təkidlə və tez-tez danışdılar. Beləliklə, yaxın gələcəkdə Abşeron sahillərinə yalnız gəmilərini yan alacağı körpülər, dəniz yəzəli, su idman qurğuları və tərsanələr qalacaqdı...Dənizlə bilavasitə əlaqədar olan, taleyini ömürlük dənizə bağlanmış tərsanələr...Tərsanələrin, gəmi təmir edən zavodların binaları Xəzərin sahilində ömürlük məskən salmışdı. Bütün Abşeron sahilli boyu salınacaq yeni bağ-bağatın gözəl mənzərələri ilə uyuşmaq, xoş bir əhəng yaratmaq üçün bunlar da öz köhnə görünüşünü dəyişməli və burada xeyli abadiq işləri görülməli idi.

Əyyub Qəribli bu tərsanələrdən birində direktor kimi təzəcə fəaliyyətə başlamışdı. Ancaq qəbul etdiyi təsərrüfatın vəziyyəti o qədər də ürəkəcan deyildi. Müasir tələblərə cavab verməyən köhnə tikintilər, qurğular, körpülər sökülməli, çox şey təzədən planlaşdırılmalı və tikilməli idi. Elə ilk addımlarında tərsanenin bəzi veteranları Əyyub Qəribliyin bu təkliflərinin əleyhinə çıxmışdılar. Ömürleri boyu günlərini, saatlarını bu qədim guşələrdə keçirmiş qocalar isinişdikləri yerlərdən ayrılıq istəmirdilər. Bu ayrılıq onlara çox ağır gə-

lirdi. Bütün bunlarla yanaşı, tərsanədə gedən gündəlik işlərdə də həlli tapılmamış çətinliklər özünü göstərirdi. Gəmi təmiri briqadalarının çoxu dəst deyildi, hər briqadada, demək olar ki, iki-üç mütəxəssis çatmışdı. Düzdü, elə briqadalar var idi ki, işə həvəslə yanaşır, plandan xeyli irəlində gedir, tərsanəyə yüz min manatlarla əlavə xeyir verirdilər.

Əyyub Qəribli elmin, texnikanın, istehsalat normalının və dənizçiliyin dəqiq qaydalarını aləmində özünü nə qədər sərbəst hiss edirdisə, son dərəcə mürəkkəb və qarışıq insan münasibətləri dünyasında bir o qədər nabeləd adam təsirli aşılırdı. Tərsanə sahəsinin bəzi yerlərinin təzədən planlaşdırılması ilə əlaqədar görülməli işlərin miqyası ətrafında düşünüb-daşınan Əyyub Qəribli camaatın onun təkliflərinə şərik çıxacağına əmin ikən, gah burada, gah orada xırda toqquşmalar baş verir, narazılıqlar törəyirdi. Tökmə sexində işləyənlərin sırası günü-gündən seyrəldirdi. Mütəxəssislərin ikisi-üçü birdən çıxırdı zavoddan. Sex özünü doğrultmurdu. İşlərin çoxu köhnə üsulla, əl ilə görüldüyündən, dövlət planı ödənilmirdi, buna maddi cəhətdən heç bir maraq yox idi. Başqa cür də ola bilməzdi. Mərhum direktorun vaxtında hər şey öz axını ilə gedirdi. Elə bil adamlar mövcud vəziyyətlə həmişəlik barışmış heç bir dəyişiklik gözləməmişdilər. Tökmə sexi mexanizmi sınımış köhnə saatı xatırladırdı, həlalik ətəllə işləyirdi. Ancaq təzəliklə dayanacaqdı. Bina da, dəzgahlar da yararsız hala düşmüşdü. Buna görə də indi söhbət yalnız tökmə sexinin yenidən bərpa olunmasından gəde bilirdi. Əyyub bu haqda çoxdan düşünürdü. Lakin bu ilin maliyyə planında yenidən bərpa işləri nəzərdə tutulmamışdı. Bununla belə, zavodun müxtəlif sahələrində gedən işlərlə hər gün, hər saat ciddi məşğul olan Əyyub tökmə sexini bircə an da unutmurdu. İşdən çıxanlar bir yana, yerdə qalanların da bəzilərini məzuniyyətinin qurtarmasına baxmayaraq işə gəlmir, gah zavoda xəstəlik kağızı gəndərir, gah da öz həsablarna məzuniyyətin uzadılmasını xahiş edirdilər. Hər gün zavoda gəlib tökmə sexində işləyənlərin də heç biri Əyyubla dərddədir, sexi bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün götür-qoy etməyə həvəs göstərmir, əlac axtırmırdılar. Kim bilir, bəlkə, bu soyuqluğun səbəbkarı Əyyub özü idi? Bəlkə, direktoru əvəz etdiyi vaxtlar camaatın ürəyinə yol tapa bilmədiyi üçün bu adamlar onunla ünsiyyətə girmirdilər? Bəlkə, o qorxudub camaat?

Tərsanədə nizam-intizam zəifləyirdi. Bunun səbəbi nə idi? Bəzisi vaxtından tez çıxıb gedirdi işdən. Digəri gec gəlirdi zavoda, yaxud bəhanə tapıb xahiş edirdi ki, onu evə tez buraxsınlar. Guya xəstəsi varmış. Dəfn mərasimində, yaxud təxirəsalınmaz şəxsi işinə görə tələsirmiş...Plan şöbəsinin, mühasibatın işçiləri elə bil qəflət yuxusunda idilər. Fəhlələr onlara çatacaq pul mükafatını vaxtında almayanda şikayət edirdilər. Balans və hesablamlar bir qayda olaraq xeyli gecikirdi. Tərsanədə elələri də vardı ki, iş vaxtının çoxunu zavodun ərazisində veylənilir, istilər düşəndə çimməyə qaçır, yaxud özünü bir kölgəyə verib xəlvətə kitab oxuyurdu.

Zavodun elanlar lövhəsində, qəzəllərdə, televiziya vasitəsi ilə gəmi təmiri zavoduna müxtəlif peşələr üzrə mütəxəssislər: çilingər, tornaçı, qaynaqçı və sairə tələb olunduğu xəbər verildi. Xüsusilə gəmiləri təmir üçün tərsanə hovuzuna salıb təmizləyən mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardı. Bütün sənətlərə yiyələnmək istəyən yeniyetmələr şagirdliyə dəvət olunurdu. Belə elanları oxuyub zavoda gələnlərin sayı az deyildi. Bununla belə, tərsanədə fəhlə çatışmırdı.

Ələsgər Adalının rəhbərlik etdiyi konstruktor bürosuna da xüsusi diqqət yetirməli idi. Əyyubun yerinə başqası olsaydı, bu büronun çətinlikləri qarşısında hökmən başını itirərdi. Qardaşlığı Ələsgərlə onu çox şey bağlayır, doğmalaşdırırdı. Bir yerdə, bir ailədə böyüyüb, boya-başa çatmışdılar. Lakin onları bir-birindən ayıran, özgələşdirən cəhətlər də az deyildi.

Ələsgərin xasiyyətiyəndəki mürəkkəbliyi, məchulluqları Əyyub bəzən dərk edə bilmirdi. Məsələn, bu yaxınlarda Ələsgərin "Dərnlilik" gəmisində Xəzərin dibinin bəzi sirlərini, orada əmələ gələn müxtəlif xoşagəlməz dəyişiklikləri öyrənmək üçün qurulacaq üzən laboratoriyanın layihəsində əlaqədar Leninqradın mütəxəssislər gəlmışdilər. Təcrübəli, bilikli mütəxəssislər idilər. Onlardan biri Andrey Nikitin Ələsgərlə bir yerdə Leninqradın Gəmiqayırma İnstitutunu bitirmişdi. Ələsgərin təklif etdiyi bu yeni üzən laboratoriya Leninqradlıları çox maraqlandırmışdı. Neçə gün idi ki, bu quruğunun incəliklərini öyrənmək və dəqiqləşdirmək məsələləri ilə qızgın məşğul idilər. Ancaq Əyyuba elə gəlirdi ki, həmin ixtiraların taleyi Ələsgərin özünü başqalarından az maraqlandırır. Düzdür, Ələsgər hərdən bir fürsət tapıb direktorun otağına baş çəkir, işlərin gedişi haqda məlumat verir. Ancaq fikri-zikri özündə olmurdu. Baxışları hardasa uzaqlarda, bəlkə də, yeni təkliflər, ixtiralar, təkmilləşmələr aləmində olurdu...Kim bilir, bəlkə, əsl alim elə belə də olmalıdır -

həmişə axtarışda, sabahkı günün problemləri, hələ görülməmiş işlərin qayğıları içərisində yaşamalır?...Baş açmaq olmurdu Ələsgərdən. Onun bu qəribəliklərinə Əyyub bir qardaş kimi göz yumub özünə gədə bilirdi. Lakin zavod direktoru - Əyyub Qəribli Ələsgərdəki bu hərdəm-xəyalığa qarşı bəzi bəzi barışmaz olmalı idi. Bir halda ki, işi başlamışan, axıra vur! Yolun yarısında fikrini dəyişmə! Ələsgər, şübhəsiz, qeyri-ciddi, yaxud yelbeyin adam deyildi. Bununla belə bəzən real zəmindən aralanır, adam onun ələyindən tutub aşağı çəkmək, onu yerə endirmək istəyir. Bu yaxınlarda mərhum dostu, cavan alim Saşa Vakin haqqında anlaşılmaz həyəcanla danışırdığını, gah qəhərdən susub qırıq-qırıq sözlər dediyini, fikrini birini tamamlamamış başqa mövzuya keçdiyini Əyyub hələ də unuda bilmirdi. Ələsgər iddia edirdi ki, Saşa elə ağılsızdır ki, bu ixtirayıcı təbiiq etmək üçün bizdə lazımı imkan, texniki baza yoxdur...Ötəri də olsa, öz ixtirasından da danışırdı. Lakin soyuq, həvəssiz, özündən küskün kimi danışırdı. Deyirdi ki, Saşa Vakinin ixtirası onu çox şeyi təzədən ölçüb-biçməyə, saf-cürük etməyə vadar edir. Əlbəttə ki, bu, işin xeyrinə olacaq. Saşa söz vermişdi ki, Bakıya gəlib Ələsgərə kömək edəcək. O, sözünün ağası idi. Gələcəkdə də...Heyif! Cənlərə dəyən oğlan idi.

- Başa düşürəm, - Əyyub boğuq səslə diləndi, sən də məni başa düş, Ələsgər. Axı camaat sənin təkliflərinin əsasında işləyir...

- Təklif də nə təklif! Yiğcam deyil, həm də yəndəmsizdir. Özfəaliyyətdir bir növ. Eh Saşa, Saşa!..Taleyn ədalətsiz çıxdı.

- Üzmə özünü. Bayaq demirdin ki, bizdə lazımı texniki baza yoxdur?

- Ələsgər gözlənilmədən əsəbi bir çığırlıqla bozardı:

- Gəlsənə yastıq qoyaq başımızın altına?!

- Sözümü başqa yerə yozma, Ələsgər, demək istəyirəm ki, böyük ixtiralar bir çox hallarda zamanı qabaqlayır.

- Ələsgər onun sözünü quru bir əda ilə kəsdi.

- Bu ixtira deyil, kaşdır.

Ağırlaşdı, daha da qəlizləşib Ələsgərin xasiyyəti. Bəlkə, elə buna görə də şəxsi həyatını qura bilmir. Rast gəldiyi qızların heç birinə meyli salmır. Bəlkə, qızların özləri ona isinişə bilmirdilər. Tərsənədə onun haqqında xoşagəlməz söhbətlər gedir. Əyyub qardaşı haqda heç kəsdən heç nə soruşmur. Ancaq deyilənləri eşidir. Elə bil qəsdən onun yaxınlığında gedir belə söz-söhbət, təsadüfən deyilmiş fikir, atmacaya bənzər sözlər... "Ələsgər", "Səlimə", "Tutu".

Tutu konstruktor bürosunda işləyən qızlardan biridir, təbiət ondan heç nə əsirgəməyib - boy-buxunu, qaməti, yaraşığı, vüqarlı mənliliy yaraşdı Ələsgərə. Onların haqqında ki atmacalar əbəs deyildi. Camaat kor deyil ki...Deyəsən, Ələsgər Tutunun xoşuna gəlir və qız bunu o qədər də gizlətmir.

Əyyub fikirləşirdi ki, bəlkə, bir yol tapıb Ələsgərlə danışsın. Axı nə qədər sübey qalacaq? Əlində gözəl sənəti, biliyi, hörməti, mənzili, pulu...Yoxsa belə getse xasiyyəti daha da ağırlaşacaq. Dönəcək deyincən, əzəzil bir adama. Qız kimi qarıyıb qalacaq...Bəs Tutu? Ləp tutaq ki, Ələsgərə bir könüldən min könülə vurulub. Ömrü uzunu gözləməyəcək ki, onu...Bir qız da var idi. Zərif, məsum bir məxlük...Tərsənədə Ələsgərin yanına riyaziyyat dərindən hazırlaşmağa gəlirdi. Bəlkə, heç riyaziyyat deyildi onu tərsənəyə çəkib gətirən?

Bir dəfə Əyyub onları bir yerdə görmüşdü. Nədənəso xoflanıb, dönüb uzaqlaşmışdı...Yox, Tutu Ələsgərə daha çox yaraşır. Söhbət yalnız Tutu haqqında gədə bilər. Tərsənə cavanlarını tez-tez konstruktor bürosunun handavarında hərfləndiklərini Əyyub dəfələrlə müşahidə etmişdi. Fasilə zamanı bəzilərini heç bilmirdi xəbəri ağzına yeyir, yoxsa burnuna. Cavanlar tez-tələsik nahar edərək bura can atır, içəridəki qızlara şüşə arxasından tamaşa edirdilər. Tutudan başqa orada iki qız da var. Birinin adı, deyəsən, Elmira-dır, ikincisinin adını Əyyub unutmuşdu. O biri iki qız o qədər də diqqətli cəlb etmirdi. Ancaq Tutunun şölesindən onlara da pay düşürdü. Əlbəttə, Əyyub Tutudan söhbət açmağa bilirdi, ancaq bu söhbətin nəticəsi də Əyyuba indidən bəlli idi. Bir halda ki, bəlli idi, başlamağına dəyərdimi? Əgər belə bir söhbətə başlasaydı, hökman acı cavab alacaqdı.

- "Olma təzə peşə tapmısan...Bu qədər işin-gücün içində bir elçilik etməyin qalmışdı!...Yaxud, "Birca şey aydın deyil mənə: mənə tələyimi sən əllemizin ağsaqqalı kimi həll etmək niyyətinədən, yoxsa hüdudsuz hüquqlara malik olan direktor kimi?" Keçmə Ələsgərin istehlalı təbəssümündən. Əvvəllər o heç belə deyildi. İndi onun üzündə əmələ gəlmiş bu kəsarətli təbəssüm bir növ özünümüdəfiədir. Yəqin ki, bunun da bir səbəbi var.

Həyatda çox acılıqlar görüb Ələsgər. Ancaq bu özünümüdəfiə təbəssümü onun üzündə bir növ maskaya çevrilir. Həmsöhbətləri bu maskanı hər gün, hər dəfə görüb, "Görəsən, Adalı niyə mənə belə müəmmalı, yaxud istehlalı təbəssümlə baxdı?" - deyə şəklənir, narahat olurdular. Kim bilir, bəlkə də, Ələsgərin üzündə həmişəlik ilişib qalacaq bu maska!

Yox, yox "Tutu" söhbətini başlamasa yaxşıdır. Ancaq təzə tərsənə hovuzuna tikmək bərədə məsləhətləşmək istəsə, Ələsgərin üzü ciddiləşər, dodaqlarında istehlalı görünməz. Bu təzə tərsənə hovuzunu yaxın tikinti planlarında mütləq nəzərdə tutmaq lazımdır. Yoxsa indiki gəminin biri təmir üçün həmin hovuzla salınanda o birlər dayanıb xeyli vaxt növbə gözləyirlər...Hələ Nuhbala Qarayevin əvəzinə təzə sex rəisi tapılmayıb. Günün günə bəzi gözləyirlər...Fikirləşib yararlı bir adam tapmaq lazımdır. Lakin kimi? Sex rəisi işinə ürkəndirən, güclü iradəli, həm də bilikli adam olmalıdır. Hələlik həmin sex köhnə üsul-la, Nuhbala Qarayevin qoyub getdiyi qayda-qanunla işləyir. Bu üsul dəyişə bilməz, iş-də təzə, sağlam münasibət yarada bilməz, sex rəisi lazım idi. O ki qaldı Qarayevə, demək olar ki, çoxlarının dişinə bata bilmədi. Getməyinə getdi. İstəmədi ki, səssə-küya düşsün. Amma elə ki, tərsənədə uzaqlaşdı, elə bil təzədən qol-qanad açdı, gücləndi, arxayınlaşdı. Günahkar olduğunu inkar etməyi bəs deyil, hələ bir hədə-qorxu da gəlir. Gecən bir ələmində telefon zəngi çalır, Lətifə qorxudan səhəncən özüne gələ bilmir, körpə oyanır, telefon dastayından kiminsə qəzəbli, xırıltılı nəfəsi, fısıltısı eşidilir...Zəng vuranın kim olduğunu təxmin etmək çətin deyil, ancaq əlində ki tutmamışan. Bəzən aşkar zəng vurub, Nuhbala Qarayevi işdən çıxardığı üçün məzəmmət edənər, "Gəl bu daşı ələyindən tök" deyilər də olurdu. Düzdür, Əyyubun yumşalıb tərəddüd etdiyi cüzi anlar olmuşdu, fikirləşmişdi ki, bəlkə həddindən artıq sərtlik göstərmişəm? Lakin Nuhbala ilə bağlı faktları və aralarındakı söhbətləri bir-bir təhlil etdikcə qərarının ədalətli olduğunu bir daha böyük inamla dərk və təsdiq edirdi. Nuhbala kimi ələyi və hiyləgər tülkünün tərsənədə qalmasına Əyyub heç bir vaxtla dəyə bilməzdi. Heç kəs, heç bir qüvvə onu inandırma bilməzdi ki, Nuhbala günahsız, təqsirsiz, saf bir adamdır.

Neyləmək olar ki, gərək gecələr qəllədən yuxudan oyadan, gündüzlər xahiş üçün, yaxud məzəmmət üçün vurulan telefon zənglərinə də dözsən. Həm də tələbkərliyi zəiflətməyə. Bu yolda nə özünə, nə də başqalarına rahatlıq vermədən yaşamaq, əlbəttə ki, asan iş deyildi. Elə camaatın özü də bəzi hallarda üzüymuşaqlıq, zəiflik göstərdiyini sənə bağışlamır. Nə üçün? Görünür, onların da sənə qarşı son dərəcə tələbkər haqqı və hüququ var...Bunu unutmaq olmaz...

...Əyyub Qəriblinin evində də hava o qədər sakit deyildi. Lətifə ona oğul bağışlamışdı...Əyyubun varlığında, elə bil, qəribə bir təzəlik əmələ gəlmişdi. O, çox sevinirdisə də, bu sevinci gözələrindən oxumaq o qədər də asan deyildi. Zavoddan gətirdiyi əhval-ruhiyyə evdəki sevincinə qarışaraq onun gözələrində əks olunan hissələri bir-birindən ayırmaq oxumağa imkan vermirdi. Lətifə ona oğul bağışlamışdı. Bunun üçün ürəyi təşəkkürlə donuxmuş qalardı. Lətifənin bu körpəni dünyaya gətirmək üçün çəkdiyi əzablarına görə ürəyi ona çox sağ ol deyir, dili isə susurdu. Ancaq hələlik bu körpəyə - bu xırdaca qırmızı ət parçasına isinişə bilmirdi. Onun beşiyinə yaxınlaşmağa da nə ürəsinə ehtiyat edirdi. Bilmirdi özünü bu körpə ilə necə aparsın. Lətifə isə ərinin bu qəribə hərəkətlərini in-cik bir qışqanılıqla özlüyündə tamamilə başqa cürə yozurdu. Əri evə gələn dəqiqədən evdən gedənə qədər onun hər hərəkətini əsəbi bir sayıqlıqla izləyir, sonra da evdə tək qalıb bu hərəkətləri özü bildiyi kimi mənalandırdı. Elə düşünürdü ki, Əyyub körpəni istəmir, oğlu olduğuna heç sevinmir də. Yoxsa özünü belə laqeyd, ürəksiz aparmazdı. Elə bil kimdənsə, nədənəso çəkinir, yan-yörəsinə baxıb oğrun-oğrun beşiyə yaxınlaşır, bir-iki addım qalmış yerində donub qalır, bir müddət susur, beşiyin üstündəki miçətkəni qaldırmaqdan körpəyə baxır, nə üzü gülür, nə də dilindən bir şirin söz çıxır, lal-dinməz çıxıb gedirdi. Əyyub, ürəyi nə qədər istəsə də, körpəyə toxunmağa ehtiyat edirdi. Ona elə gəlirdi ki, əli uşağa toxunsa, onun zərif bədənini qum kimi ovulub töküləcək.

Əyyub hər gün eyni vaxtda tənəffüsə evə gəlir və Lətifə hər dəfə əri üçün səliqəli süfrə açır, ona dadlı xörəklər verir. Ərinin evdə birca dəyə olmasın kirlə paltarı qalmazdı. Bütün köynəkləri, yaylıqları tərtəmiz, gözqamaşdırıcı bir səliqə ilə nişəstələnmiş və ütülənmiş olardı.

Ələsgər və böyük bacısı Xədicə ilə məsləhətləşdikdən sonra körpəyə babası Qezənin adını verdilər. Bəzən Əyyub Qəribli xəlvətə salıb beşiyə yaxınlaşır və orada əl-qol-

lunu tərpədən körpəciyə pıçılı ilə deyirdi: "Xoş gördük, Qəzənfər Əyyub oğlu. Sən bu dünyaya xoş gəlib səfa gətirmisən!"

Əyyub işə müntəzəm olaraq gecikənlərlə şəxsən özü danışımağı qərara almışdı. Çoxları bir-birinə bənzər sadələvh, həm də məsuliyyətsiz bəhanələrlə əl atırdılar: "Avtobusa gecikmişəm", "Uzaqda yaşayıram", "Uşaq naxoşlamışdı, aptekə dərman sifariş etməyə qəçməli oldum, dərmanı hazırlayana qədər gözləməli oldum", "Avtobusun təkəri buraxdı" və sairə.

Onların işə belə müntəzəm gecikmələrinin nəticəsi olaraq tərsənənin bütün iş ritminin pozulmasını və bunun verdiyi zərərin necə böyük miqyas aldığına başa salmağa çalışan Əyyubla hamı insaflla razılaşıb, bir daha gecikməyəcəklərinə söz verirdilər. Elələri də olurdu ki, özünə müti bir ifadə verib, fağır-fağır dillənirdi: "Bu məndən asılı olan iş deyil, təqsiri nəqliyyatda görün..." İçərilərində azğınları və ərköyünləri də tapılırdı.

Tutu direktorun otağına girəndə onun üzündəki təbəbbürlü ifadədən yalnız bir şey oxumaqları olardı. "Bu mənasız sorğu-sual, nizam-intizam dərsləri nəyə lazımdır? Adam bilməlidir ki, kimə təlim-tərbiyə verə bilər, kimə yox?" Tutu nə Əyyub Qəribliyə, nə kabinetdə oturan kadrlar şöbəsinin rəisinə, nə də indicə içəri girən Anna Borisovnaya nəzər saldı.

Əyyub başının işarəsi ilə onu yazı stolunun yanındakı kürsüyə dəvət etdi. Tutu bu dəvəti qəbul edib-etməmək haqda anı olaraq fikirləşib kürsüyə yaxınlaşdı və onun lap qırağına əyləşdi.

Elə bu söhbət əsnasında Lətifə direktor otağının açıq qapısına yaxınlaşdı. O, zavoda çox cüzi hallarda gəlirdi. Əsas etibarilə zavodun klubunda keçirilən təntənəli gecələrdə ərinin təkidilə iştirak edərdi. İndi isə yaxın tündəki "Uşaq aləmi" mağazasına qəşəng körpə arabası gəlmişdi. Lətifənin arabasını almağa pulu çatmamışdı, ona görə də ərinin yanına qəçmişdi. O, heç kəs görməsən deyər, barmağının anı hərəkətilə Əyyubdan əşiyə çıxmasını xahiş etdi. Lakin Əyyub, deyəsən, heç onu görmədi, bəlkə də, heç görmək istəmirdi. Lətifə kənarə çəkilib gözləməyi qərara aldı.

Əyyubun üzü ciddi və qayğılı idi.

- Yoldaş Əşrəfova, demək olar ki, siz bir qayda olaraq hər gün işə azı iki saat, bəzən də üç-dörd saat gec gəlmirsiniz. Bunu nə ilə izah edə bilərsiniz? - deyərək, diqqətlə Tutunun qəşəng, təbəbbürlü üzünə baxıb soruşdu:

Tutu etinasız bir ədə ilə cavab verdi:

- Ona görə ki, əvəzində dörd-beş saat artıq qalırım işdə.

Bu cavab Əyyub Qəriblini qəna etmədi:

- Əndazədən çıxmasanız daha yaxşı olar.

Tutu döndüb ilk dəfə Əyyubun üzünə baxdı:

- Necə, yəni?

Əyyub cavab verməyə tələsmədi. Sonra yumşaq bir tərdə fikrini izah etdi:

- Yəni, nə gec gəlin, nə də gec gedin...Sizi vaxtından artıq işləməyə məcbur edən var?

- Totalm, beləsi yoxdu. Məni heç kəs heç nəyə məcbur edə bilməz. Bu işləri öz xoşumla görürəm. O ki qaldı sizə, məlum olan təxirəsalınmaz işə, özünüz bilərsiniz, mən ancaq vicdanımın səsini qulaq asıb artıq saatları işləyirəm, - Tutu çilgini bir hərəkətilə yerindən qaldırdı və eyni təbəbbürlü ədə ilə fikrini tamamladı: - Əyyub Qəzənfərov, bu saat şöbəmizdə hər dəqiqəmiz qızıldır. İşin bu vaxtında bayaqdan yarım saatdır ki, dəhlizdə dayanıb məni nə vaxt bu istintaqa çağıracağınızı gözləyirəm. Bilmək istəyirsinizsə, bu lazımsız sorğu-sual işimizə daha çox zərər vurur.

Tutu bunu elə kəskin bir sərtliklə dedi ki, Əyyub ilk saniyələrdə özünü itirib cavab verməyə söz tapmadı. Yalnız yorğun, danlayıcı nəzərlə qızı süzüb susdu.

Tutunun ötkəm sözlərinin müqabilində Əyyubun belə aziclik göstərərək heç bir cavab tapmaması Lətifəyə yaman yer elədi. Elə bir kişinin çətinliyini kildləmişdilər. Eyni zamanda, Lətifə bir növ ayılan kimi oldu. Ürəyindən xoşagəlməz bir sızıntı keçdi. Ona elə gəlirdi ki, Əyyubun baxışlarında nəşə başqa bir müəmma var, bu baxışlar həddindən çox uzandı. Lətifə ərinin Tutunu süzən nəzərlərində gizli bir rəğbət oxudu. Ona elə gəlirdi ki, Əyyub gözləlikdən alışıb yanarı bu qızın qarşısında heyret içərisində donub qalmışdı, həm də onun gözəlliyindən həzz alırdı.

- Gələn dəfə, xahiş edirəm, belə sorğu-sualları Ələsgər Qəzənfərovla aparasız. Biz onun tapşırığı ilə işləyirik, həm də ona tabeyik.

Tutu qeyzle çıxıb Lətifənin yanından ötdü. Onun saçlarından ətrafa yayılan zərif ətri Lətifə acı bir xatirə kimi xeyli vaxt unuda bilmədi.

Əyyub hələ də susurdu. Əlbəttə, ərköyün Tutunun cavabını verməyə ürəyində xeyli tutarlı söz var idi. Elə isə, bəs niyə o dəqiqə cavab vermədi? Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, o idi ki, xüsusilə tərsənəyə direktor təyin olunduğu vaxtdan Əyyubun təbiətində anlaşılmaq bir dəyişiklik əmələ gəlirdi. Kəsəli, yaxud acı söz eşidəndə bu sözün cavabını verməyə daxilən öz aqlının, idrakının gücünə inansa da, nədənsə, ilk anlarda tutulur, sınıxtı keçirir, tərəf müqabilinin atmacasını, yaxud hücumunu vaxtında dəf edə bilmirdi. Düzdür, bir azdan sonra bu vəziyyət keçir, dilinə tutarlı cavab gəlirdi, lakin artıq gec olurdu: "Daldan atılan daş topuğa dəyər" - deyərək Əyyub köksünü ötürürdü. Şübhəsiz, söhbət eləndən, texnikadan gəndə Əyyub heç bir sınıxtı keçirmirdi. Belə mübahisələrdə o, öz stixiyasında olurdu. İndi isə otağı burumşuk sükut içərisində başını qaldırıb kadrlar şöbəsinin rəisinə və Anna Borisovnaya fikrili-fikrili baxdı:

- Bilmirəm işə gecikənlərin gətirdiyi bəhanələr sizi nə dərəcədə inandırır, amma mənə elə gəlir ki, onların işə gecikmələrinin başqa səbəbi var.

- Mənə də belə gəlir, - deyərək Anna Borisovna onunla razılaşıb, - Xüsusilə qadınların hansı səbəblərə görə işə gecikdiklərini, yaxud işdən tez qəçdiklərini müşahidə etmişəm. Bəziləri ilə ciddi söhbət açmağa da cəhd etmişəm...Bir nəticə verməyib.

Əyyub təəccüblə Anna Borisovnaya baxdı:

- Niyə? Axı camaat sizə inanır, hörmət edir.

- Bilirsiniz, Əyyub Qəzənfərov, bu çətinliyi nə şirin dillə, nə zabitə ilə, nə də hədə-qorxu ilə aradan qaldırmaq olar, - Anna Borisovna dirnaqlarının zərif rəngli boyasını hamarlaya-hamarlaya dalğın bir səslə sözüna davam etdi, - aillə sahiblərinin, xüsusilə qadınların yükü ağırdır. Bəzən ən adi şeylər üçün xeyli vaxt itirirlər. Bunun bazarı var, mağazası var, bunun ev-əşiyinin sahmanı var...Bir də görürsən paltar yumaq üçün istədiyi paraşoku günortaya verirlər mağazaya, özünü ora çatdırmaq istəyir...Sözün qıssası, mən cür qayğısı var aillə sahiblərinin; biri paltar tikdirir, darziyə növbəyə durur, biri sədri, əla-yəğini qaydaya salmaq üçün təyin olunmuş vaxtda özünü qadın salonuna çatdırmalı olur, digəri evini təmir edən ustaların xərəklərini verməyə tələsir...Qayğı bir deyil, iki deyil, Əyyub Qəzənfərov,...

Kadrlar şöbəsinin rəisi Anna Borisovnanın fikrini tamamladı:

- Belə görürük ki, hər şey məişət problemləri ilə bağlıdır. Deməli, əsas işimizi bu istiqamətdə aparmalıyıq.

- Bu sizin düşündüyünüz qədər də asan iş deyil, - deyərək Anna Borisovna kədərlə başını tərpətdi.

Uzun sürən fasilədən sonra Əyyub Qəribli onların fikirlərini yekunlaşdırdı:

- Gəlin biz bir az cəsarətli olaq, - dedi, - bu çox çətin olsa da, bir-iki tərsənənin nəzdində məişət kombinasi yaratmaq ətrafında ciddi düşünək. Mən o biri tərsənələrin rəhbərlikləri ilə də bu məsələni hərtərəfli müzakirə etmək istəyirəm.

Əyyub tək qaldı. Tutunun ona dediyi sözlərin acı təsiri hələ də gətməmişdi. Bir yandan baxanda, bu qızın özünə görə məntiqli var idi. Digər tərəfdən, axı Əyyub heç onu bu sorğu-suala dəvət etmək fikrində deyildi. Müntəzəm gecikənlərin siyahısına düşdüyü üçün, onu da bura çağırmışdılar...Tutunun ötkəm sözlərini Əyyubun özünü saxlayıb sərt cavab verməməsinin bir səbəbi də o idi ki, Əyyub Tutuya gələcək qohumu kimi baxırdı və güman edirdi ki, bir vaxt bu qızla Ələsgərin ulduzu bənşəcə.

Əyyub otaqdan fikrili çıxdı, ayaqüstü bir neçə nəfərin təxirəsalınmaz məsələsi ilə məşğul oldu. Başa qarışdığından, ardınca gələn Lətifəni görmədi. Dəhlizdən aşağı enən pillələrə çatanda Lətifənin yanından gərüb, qayğılı bir nəzərlə ona baxdı. Deyəsən, arvadının gözəlindəki küskünlüyü hiss etmədi.

- Deyirəm, görəsən...- deyərək, otaqda söylədiyi fikirlərini davam etdirərək gümrah bir səslə diləndi: - Bizim zavodun yeməxanası camaatın evdə bişirəcəyi xərəklər üçün hər gün yarımfabrikat hazırlasa, necə olar?...Pis olmaz! Qadınların yükü xeyli yüngülləşər...

Lətifənin dodaqlarında əsəbi bir titrəyiş əmələ gəldi. Ancaq o, özünü ələ aldı, hətta etinasızcasına gülməyə başladı: - Nə çox gözəl-göyçək xanım yığmısan başına!..Tərsənə döndüb olub gözəlliyə sərgisi.

Əyyub elə bil indi ayıldı:

- Nə əcəb səndən?

Lətifə onun sualına cavab vermədi:

- İstəyirsən, deyim sənə, nə üçün o qəşəng xanımın cavabını vermədin...
Əyyub donuxub Lətifənin gülümsəyər, həm də pötrmüş üzünə baxırdı.
- Bəlkə onun yanında bir əyər-əskiyin var?... Bu da təzə görüş üsuludur?... İnstitutda bir yaşlı müəllimimiz var idi. Qəşəng qızları imtahanda karıxdırır kəsirdi ki, bir də gəlsinlər onun hüzuruna... - Lətifənin gözləri qıyıldı, - hamıdan qəşənglərini iki-üç dəfə kəsirdi...
Lətifənin kinayəli sözləri Əyyubu nədənsə heç incitmədi. Sakitcə soruşdu:
- Nə əcəb səndən?
Lətifə isə sakitləşə bilmirdi:
- Deyirəm axı, niyə evindən-əşiyindən soyumusan... O xanımlar bilirler ki, evində körpən var?

Əyyub Lətifəni dərin bir məhəbbətlə sevirdi. Üreyini sındırmaq istəmədi. Onun ən la-zımlı, ən vacib, ən müqəddəs sözləri həmişə ürəyində, qəlbində qalar və bu sözləri nə-dir hallarda gözlərindən oxumaq olardı. Nə odlu eşqnamə oxuya bilirdi, nə də haqsız gö-rünəndə özünü doğrultmağı xoşlayırdı.

- Körpənin bura nə dəxli? - deyər eyni sakitliklə soruşdu.

Əyyubun özünü belə əsəbsiz, təmkinlə aparması Lətifəyə də sிரayət etdi. Özü də bil-mədi mövzunu nə vaxt dəyişdi.

- Tindəki mağazaya qəşəng uşağ arabası gəlib... - dedi, - qonşunu Qəzənfərin yanın-da qoyub qaçdım ora... Yəddi manatım çatmadı ki, alım...

Əyyub dinnəcəzə əllərini ciblərinə salıb pul axtardı və təzə bir onluğu Lətifəyə uzadıb saatına baxdı və dedi: "Tələs, tənəffüsə az qalib, on dəqiqəyə mağaza bağlanacaq".

Yaxın zamanlarda tikiləcək məişət kombinatı ətrafında gedən söhbətlər, zavod yeməxanasında işçilərin evə aparmaları üçün yarımfabrikatlar hazırlanması, ümumiyyətlə, zavod rəhbərliyinin işçilərə göstərdiyi diqqət və qayğı, tərsənədə ruh yüksəkliyi və əmək fəaliyyətinin yüksəlməsinə yaxşı təsir göstərirdi. Nizam-İntizam, bütünlüklə də olmasa, nəzərə çarpacaq dərəcədə möhkəmləndirdi.

Əyyub adətli üzrə tərsənəni gəzir, bir-bir sexlərə, şöbələrə baş çəkirdi.

Bir dəfə o, elə bil, nəyə işə ilişib dayandı. Üç addımlığında ortayaşlı bir qadın gedirdi. Gümrah, mütənəsb bədəninin quruluşuna baxanda bu qadına iyirmi-iyirmi iki yaş vermək olardı. Ancaq sifətinin vaxtından tez solmuş rəngi və gözlərinin qayğılı ifadəsi onun yaşını azı on il artırır. Bununla belə, o, hələ qəşəng və cazibəli idi. Hər fəslin özünəməxsus gözəlliyi olduğu kimi, hər yaşın da öz gözəlliyi və cazibəsi var. Əyyub onu yalnız İndi tanıdı. Səlimə idi... Əyyub Səlimə haqqında fikirləşəndə Ələsgər düşdü yadına, Ələsgər haqqında düşündə Tutunu xatırladı. Sonra da... O ürəkək, zərif qızıcığaz - Lələ gəlib durdu gözünün qabağında. Hər kəsin öz məchul, sirləi aləmi, istəyi, arzusu var. Lakin bu mürekkəb aləmi kənardan görüb asanlıqla duymaq mümkün deyildi. Əyyub ətrafındakı adamların xasiyyətini, məchul, gizli aləmini öyrənməyə çalışırdısa da, insanlar yaxın məsafədə İkan uzaq gecə ulduzlarına dönürdülər.

Səlimə Əyyuba sarı baxmadı. Deyəsən, heç onu görmədi də. O da öz gizli, məchul aləmində idi. Qərİbə tamaşadır hər insanın həyatı. Görəsən, Səlimənin ömrü tamaşasının daha kimlər, nə cür adamlar iştirak edirlər? - deyər Əyyub anı olaraq fikirləşdi.

Tökmə sexinin işçiləri eşiyyə çıxıb nə haqda işə söhbət edirdilər. Üzlərindəki narahatlı-ğı uzaqdan oxumaq çətin deyildi. İndi gəl bu adamları başa sal ki, yazılanı pozmaq olmur. Quru, amansız rəsmiyyətə görə gerek ömrünün yeddi-səkkiz ayını, bəlkə də, bir ilini köhnəlikdən divartarı ovulub tökülən sexdə, əl ilə idarə olunan dəzqahların arxasında keçirələr. Çoxu heç bir ay da gözləmək istəmir, qaçır qonşu zavoda - Nəriman Qədi-movun keçən il yenidən bərpa etdiyi, ən yeni texnika ilə təchiz olunmuş tökmə sexinə. Nəriman Qədimov hər işdə, hər sahədə hamını qabaqlayır. Elə bil, parıldayan gün işığıdır. Onu heç bir vaxtla üstələmək olmur.

Əyyub tökmə sexinə sarı getmədi, dönüb kabinetinə qalxdı. Bu yaxınlarda qardaşı Ələsgər və tökmə sexinin iki gənc mühəndisi ilə söhbətini xatırladı...

Gənc mühəndisləri Ələsgər gətirmişdi onun yanına. Ələsgər qapını açıb içəri girdi və sərbəst, xoş, qayğısız bir nəzərlə qardaşını süzüb soruşdu:

- Deyəsən, heç başın ayılmır işdən? ...Necədir, təzə vəzifəyə alışırısan?

Əyyub bir anlığa gözünü qarşısındakı kağızlardan ayırıb Ələsgərə yer göstərdi:

- Buyur, otur. Nə əcəb səndən?

- Əvvəlki işində gəmilərin temirini brak edirdin. İndi də keçmiş adamları brak etmə-yə?

Ələsgər bu sözləri elə qərİbə bir tərzdə dedi ki, Əyyub qardaşının ciddi, yaxud zara-fatla danışdığını başa düşmədi. Ələsgərin gözlərini içine baxıb soruşdu:

- Yəne kimi müdafiə etməyə gəlmisən?

- Gəlməmiş xəbər verim ki, bu dəfə iki nəfər öz xahişi ilə getmək istəyir zavoddan.

- Nə olub axı? - deyər Əyyub dikəldi.

Ələsgər ayağa qalxıb kabinetin qapısını açdı və iki cavan mühəndisi içəri dəvət etdi. Əyyub onları yaxşı tanıyırdı. Biri möhkəm bədənli, qıvrım saçlı, odlu baxışlı Tofiq Sadıq-zadə, o birisi saçları və qaşları günəşdən yanıb ağarmış nazikbədənli, ucaboylu Vladimir Lokşin idi.

- Nə olub axı? - deyər Əyyub özünü itirmiş halda ayağa qalxdı. - Niyə getmək istəyirsiz zavoddan?

Gənc mühəndislər susurdular. Onların əvəzinə Ələsgər cavab verdi:

- Məhəbbətin gücündən gedirlər. Bu uşaqlar tərsənəni öz doğma evləri kimi sevirler. Sevdikləri üçün də getmək istəyirlər.

- Bu oldu tapmaca, - Əyyub hövsələsini itirməyə başlayırdı. - Bir az xırdala.

Bu dəfə Tofiq özü diləndi:

- Əyyub Qəzənfəroviç, biz tökmə sexindənik...

- Bilirəm.

Vladimir Lokşin də cəsarətləniş söhbətə qarışdı:

- Daha o sexdə qalmağın mənası yoxdur, Əyyub Qəzənfəroviç. Buraxdığımız məhsulun hamısı eyzən braktır.

- Nuh öyümindən qalan dəzqahlarla nə etmək olar? - deyər Tofiq Vladimirin köməyi-nə gəldi. O sexə girəndə, elə bil, on doqquzuncu əsrə qayıdırdı. Görmüsüz qonşu zavod tökmə sexində nə aləm yaradıb? Bir ordakı dəzqahlara baxın, texnikaya baxın, o səx adam qədəm qoyanda hiss edir ki, iyirminci əsrin axırı, iyirmi birinci əsrin əvvəlləri onu sa-lamlayır.

Əyyub köksünü dəridən ötürdü:

- Bilirəm, uşaqlar, hamısını bilirəm.

- Bizim nəyimiz onlardan əskikdir? - deyər Tofiq həsəd qarışıq bir ehtirasla diləndi: - Həvəsimiz də var, biliyimiz də, gücümüz də...

Əyyub onları diqqətlə süzüb başını buladı:

- Bir yandan bilikdən, həvəsdən danışırsız, o biri yandan da tərsənəni, yoldaşlarınızı qoyub qaçmaq istəyirsiz.

Tofiqlə Vladimir nə dinib danışdılar, nə də özlərini doğrultmağa səy göstərdilər. Axır-da Tofiq yumşaq da olsa, əvvəlki barışmazlıqla dediyinin üstündə durdu:

- Burda, açığı, heç nəyə gümanımız qalmır. Nə mənəvi, nə də maddi maraq qalib sex işçilərində.

Vladimir kədərlə əlavə etdi:

- Elə bilirsiz tökmə biz getmək istəyirik sexdən?

Əyyub stolun arxasından çıxıb otaqda gəzindi. Sonra pəncərəyə yaxınlaşıb zavodun həyətinə, enli relslər üzərində uzaqlaşan nəhəng qaldırıcı krana, bir az aralıda göyərən mavi dənizə baxa-baxa, boğqu bir səslə soruşdu:

- Qonşu zavod necə, sizi işə götürür?

- Hə, deyirlər ki, ora adam lazımdır...-Tofiq Əyyub Qərİblinin onlara sarı baxmadığından bir növ istifadə edib, cibindən çıxardığı ərizəni yazı stolunun üstünə qoydu. Sonra yoldaşı Vladimirə baxdı. Vladimir də cibindəki ərizəni stolun üstünə qoyub geri çəkildi.

Ələsgər, deyəsən, bütün bu xoşagəlməz mənzərəni görmür, yaxud da görmək istəməirdi. Kitab şəkafının ləməsindəki gəmiçiliyə dair jurnallardan birini götürüb diqqətlə və-rəqləyirdi.

Əyyub yazı stolunun üstündəki ərizələri görüb daha da tutuldu.

Ağır-ağır stola yaxınlaşıb ərizələri oxudu. Ələsgər gözlərini jurnaldan ayırıb, Əyyubun nə qərara gələcəyini gözləyirdi.

Nəhayət, Əyyub mühəndislərə sarı baxmadan sərt bir incikliklə:

- Sizə güvəndiyim dağlar... - deyər köksünü ötürdü.

Gənc mühəndislər dinnədilər. Əyyub isə özünü elə almağa çalışaraq dodaqaltı danı-şirdi:

- Elə bilirdim məsləhətləşməyə gəlmisiz?...

- Daha nə məsləhət? - deyə Tofiq çiyinlərini çəkdi. - Yarım il bundan əvvəl biz elə bu məsləhət üçün bu otağa gəlmişdik. Axırı nə oldu?

- Yoldaş Xeyriyevin yanına, - deyə Vladimir Tofiqin sözlərini dəqiqləşdirdi.
- Bəli, Xeyriyevin. - Tofiq başının işarəsi ilə təsdiq etdi: - Onda da söhbət səxin yenidən bərpa olunmasından gəldi. Hər şeyi hesabladıq: təklifləri, məsləhətləri əməlli-başlı ölçüb biçdik. Layihə idarəsi ilə danışırdıq...

Əyyub kədərlə başını aşağı saldı:
- Kim bilir, əgər bədbəxtin başına o iş gəlməseydi, sağ qalsaydı, bəlkə də, o, özü sizin təklifinizi heyata keçirəcəydi.

Elə bu vaxt Ələsgər Adalının gümrah səsi eşidildi:
- Əyyub, daha o kişi ölüb gedib rəhmətə. İndi qarşında iki nəfər diri mühəndis dayanıb. Maşallah, ikisi də od parçasıdır. Qollarını çirmalayıb onlara kömək elə, sexi təzələsinlər, ya da burax getsinlər.

Bir müddət susdular. Sonra Əyyub möhlətli heç olmasa bir qədər də uzatmaq üçün soruşdu:

- Hani sizin təklifləriniz, hesablamalarınız?
- Gətirim? - deyə Tofiq qulaqlarına inanmayıb soruşdu.
- Kağızlarınız burda - zavoddadır?

Bu dəfə cavab vermədən Vladimir göz qırpmında yerindən qopub kabinetdən çıxdı.
- Bizim hesablamalar, əlbət ki, bir az təxminidir, - deyə Tofiq tələsik izah verməyə başladı. - Layihə idarəsində dedilər ki, onlara rəsmi müraciət edən kimi gəlib hər şeyi sexdə planlaşdıracaqlar...Dedilər ki, işimizin bütün kəsirli cəhətlərini nəzərə alacaq, qarşıma çıxan maneələri aradan götürmək üçün əllərindən gələni edəcəklər. Özü də çalışacaq ki, bu iş baha başa gəlməsin.

- Təxmini də olsa, de görək, bərpə işləri neçəyə başa gələr? - deyə Qəribli maraqlandı.
Tofiq fikirləşib cavab verdi:
- Uzaq başı, bir milyona.

Vladimir qoltuğunda bükülü çertyojlar və əlində bir neçə qovluq, tənqəfəş içəri girdi, çertyoju stolun üstünə qoyub açdı. Əyyuba Ələsgər çertyojları diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladılar. Sonra Qəribli soruşdu:

- Bəs qonşu zavodda bərpə işləri neçəyə başa gəlib?
- Bir milyon iki yüz minə.
Adalı zarafatla dilləndi:

- Görürsən, heç nədən iki yüz min qazandı.
- Qaldı bir milyon, - deyə Əyyub yarı zarafat, yarı kədərlə cavab verdi və çertyojlardan ayrılıb mühəndislərə sarı baxdı:

- Belədir, uşaqlar, özünü bilirsiniz ki, mən təzəcə təyin olunmuşam bura. Hələ heç əməlli-başlı özümə gəlməmişəm. Xahiş edirəm zavoddan getməyin. Günü sabahdan bu işlə məşğul olacam. Sözümlü sözdür.

Mühəndisler bir müddət susdular. Əyyubun səmimi sözləri, vədi onları müəyyən qədər ruhlandırılmışdısa da, bu vaxta kimi keçirdikləri inamsızlıq, müterəddidlik duyğuları bir-birinə qarışıq və gərgin bir narahatlığa çevrilib gözlərində əks olunurdu. Onlar bir müddət belə dinməzəcə dayanıb, dinməzəcə də çıxıb getdilər.

- Açıqı, elə bilirdim, onların ərizələrinə qol çəkiş buraxacaq ki, getsinlər - deyə Ələsgər dilləndi.

Əyyub elə bil qardaşını eşitmirdi. Fikirləri harada isə başqa aləmdə idi. Səsi də, elə bil, həmin o aləmdən gəldi:

- Niyə sən mənim haqqımda belə fikirləşirsən?
- Elə isə bu cavan mühəndislər sənə baha başa gələcəklər. Ən azı bir milyona.
- Yaxşı adamın, yaxşı mühəndisin müqabilində bir milyon nədir ki...

II FƏSİL

Günortadan sonra günəş şimala doğru enir, təzə yarpaq açmış qoca ağ tut ağaclarının ilıq kölgələri ensiz, donqar küçələrə, birmərtəbəli, yastı damlı evlərin divarlarına yumşaq naxışlar rəsm edirdi.

Lalə ilə bir dəstə tələbə yoldaşı İçərişəhərin guşələrindən birindəki kiçik meydançada, hərə ürəyi istədiyi bir yer seçib qədim şəhərin təkrarədirilməz lövhələrini çəkməyə hazırlanırdılar.

Lalə neçə əsrlik yaşlı olan çox köhnə, həm də səliqəli bir evi bəyəndi. Bu bir mərtəbəli evin qapısı ilə yanaşı, divara kiçik marmar bir lövhə vurulmuşdu. Lövhənin üzərindəki yazıdan bilirdi ki, ev keçən əsrlərin abidəsi kimi dövlət tərəfindən qorunur. Evdən on-on beş addım aralı dişli qala divarı və onların arasında akasiya ağacları ucaldırdı. Lalə sayar dəzgahını rahlayıb, qarşısındakı mənzərənin seyrinə daldı, sonra molbertin yerini dəyişib, yenə də, bir xeyli düşündü və nəhayət, səhrənin qarşısındakı mənzərəni vatman kağızına köçürməyə başladı...Neçə əsr əvvəl evin qarantılı qapısı üzərində qazılmış naxışlar Lalənin diqqətini xüsusilə cəlb edirdi. Bütöv palıd ağacından yonulmuş qapıların bir tayı yarıcağıq idi. Sahmanlı, kölgəli həyətin budalın görünən xırdaca guşəsi ruhu oxşayırdı. Həyətdəki hündür səkinin üstündə mürgüləyən sinəsi ağ, dərisi sarı zolaqlı iri, tox bir pişik arabir gözlərini açıq, qoşa ayaq üstündə atıla-atıla səkinin qırağından dən axtaran səçələre tənbel-tənbel baxır və təzədən gözlərini yumub xumarlanırdı...

Tələbələr iki saata yaxın idi ki, hərə öz guşəsinə çəkilib yastı damlı evlərin, dar dalacların şəxəli ağacların lövhələrini qəribə bir həvəslə, ilhamla, vurğunluqla qarşılarındakı kağızlara köçürürdülər.

Uşaqların bəziləri əməlli-başlı acımışdılar. Bu aclıq hissini yaxındakı yeməxanadan gələn dadlı kabab iyi daha da gücləndirirdi. Yüngülcə əsən gilavərin gətirdiyi kabab iyi bayaqdan həvəslə işləyən tələbələrini dəyanətini zəillədir sındırırdı və onlar işlərini dayandıraraq yemək qayğısına düşürdülər. Oğlanlardan üçü yaxın prospektdəki mağazaya qaçıb bir neçə limonad və çoxlu bulka gətirdilər. Bundan sonra işləri daha rəvan, daha şən gəldi. Arabir yorğunluqlarını almaq üçün bəziəri çəkdikləri lövhələrdən ayrılıb yoldaşlarına yaxınlaşır, onların rəsmlərini seyr edir, yaxşı tapılmış cizgiləri, canlı müşahidələri, kölgə və naxışları tərifləyir, bəzən də müəyyən qeydlər edirdilər.

Lalə öz dəzgahından ayrılmayıb bəyənəndiyi lövhəni sönməz bir həvəslə qarşısındakı ağ kağız üzərində, sözün əsl mənasında, canlandırırırdı. Neçə-neçə nəsiləri yola salmış, yüz illərin şahidi olan bu xırdaca ev kağız üzərinə köçüb, özünə elə rahat, elə möhkəm yer etmişdi ki, kənardan baxan rəsmdəki evin yarıcağıq qapısından içəri - həyatə girib oranın sakinləri ilə tanış olmaq, şirin söhbət açmaq həvəsinə düşürdü...İndi bu qədim evin arxasından dişli qala divarları ucalmağa başlayırdı...

Lalədən bir neçə addım aralı işləyən Siddiqə birdən dönüb heç kəs eşitməsin deyə gizlincə dilləndi:

- Gör kim gəlir!..
Gözləri ciddi bir narahatlıqla çəkdiyi şəkə dikilmiş Lalə başını bir qədər gec qaldırırdı və onun bayaqdan aramla vuran ürəyi, elə bil, birdən dayandı. Ələsgər Adalı onların işlədiyi meydançaya sarı gəlirdi. Tək deyildi. Yanında iki cavan kişi var idi. Kişilər qızığın söhbət edir, Ələsgər isə onları maraqla dinləyirdi. Tələsmirdilər. Bəzən söhbət incələndə ayaq saxlayırdılar. Kişilərin biri dodaqları arasındakı çöpü oynada-oynada danışırdı. Hiss olunurdu ki, bu üç nəfər indəcə yaxındakı kababxanadan çıxıblar. Özü də meydançada işləyən tələbələrini yarıncan keçməli idilər. Çünki İçərişəhərdən çıxmaq üçün qala divarından bayır şəhərə - "Azneft meydanı"na açılan kiçik qapı burada idi.

Lalə daha işləyə bilmirdi. Donub qalmışdı. Bir ilə yaxın idi ki, Ələsgəri görməmişdi. Yox, bir ildən də çox idi. Sonuncu söhbətləri çox-çox qısa olmuşdu. Allah bilir, necə olmuşdu ki, Lalə cəsarət edib belə müşkül bir qərar gəlmişdi. Özü zəng vurub qayğısız, şən bir əda ilə Ələsgəri inandırmağa çalışmışdı ki, indi daha iki dəfə üçün doqquza bərabər olduğunu sübut edə bilər. Ələsgər isə cavab verməmişdi. Kəsik bir nəfəs alıb susmuşdu...Qız dəstəyi asmayıb ürəyindəki zəif ümid işığına güman gəlirmiş və gözlemişdi. Düşünmüşdü ki, bəlkə, Ələsgər yarınciddi, yarızarafatla da olsa bir söz dedi...Ancaq, deyəsən, Ələsgər deyiləsi sözü tapa bilmirdi, yaxud da heç o sözü axtarmırdı...Daşdan səs çıxdı, Ələsgərdən səs çıxmırdı. Susurdu...Bəlkə də, Lalənin təkrar zəng vurub onu narahat etməməsi üçün dəstəyi asmadan kənara qoyub öz işi ilə məşğul olmağa getmişdi. Ələsgərdən belə sərtliyi gözləmək olardı...Xeyli vaxt keçəndən sonra Lalə özü dəstəyi asmışdı. Çünki əgər söhbətləri başqa bir səbəbə görə kəsilməmişdi, bəzən telefon xəttində belə hadisələr olurdu axı, - onda Ələsgər hökmən özü zəng vurub söhbət davam etdirərdi, yaxud da sonralar bir imkan tapıb onunla görüşərdi...Lalənin ona zəng vurması, əlbəttə ki, fəvqəladə bir qərar idi. Bunu Ələsgər kimi arif adam başa düşməyə bilməzdi. Lalə bu ciddi addımı ürəyinin hökmü ilə atmışdı...

Ələsgər Adalı ilə o ağır söhbətdən sonra Həbibulla Səmədzadə qızı ilə bu adamın arasında çox çətin, mürəkkəb münasibət bəşləndiyini hiss etdiyi barədə Laləyə heç nə

deməmişdi. Həbibulla qızının qəlbində baş qaldırılmış bu ecaib, gözənilməz vurğunluğun xoşbəxtliklə nəticələnməyəcəyinə heç bir vəchlə inanmır və Lələ ilə Ələsgər bir yerdə təsəvvür edə bilmirdi. Buna görə də atası ilə Ələsgər Adalı arasındakı o son söhbətdən Lalənin xəbəri olmamışdı. İndi Lalə yeganə və sərt bir həqiqəti dərk etmişdi: Ələsgərə yaxınlaşmaq üçün atdığı o addımın müqabilində yalnız sükulla rastlaşmışdı. Görünür, bu sükut sonsuz və əbədi olacaqdı...Ələsgərə zəng vurduğu o gündən, həftə deyil, ay deyil, ildən də çox vaxt keçmişdi...Buna görə də Lalə üçün hər şey bitmişdi. Lalə daha heç nə gözlemirdi. Bununla belə, Ələsgərin yaxınlaşdığını gören Lalə nəfəsini dərib dayanmışdı. İndi onun birca arzusu var idi. İstəyirdi ki, Ələsgər onu görməsin, keçib getsin. Əslində, belə də olmalı idi. Çünki qonaqlarla gələn Ələsgərin başı şirin söhbətə qarışmışdı.

Lakin Lalənin istədiyi kimi olmadı. Ələsgər onu gördü. Xırdaca meydançada molbertlərini rahatlayıb işləyən bu qədar oğlan və qızı görməmək, onlara diqqət yetirməmək və etinasızcasına yanlarından ötmək mümkün deyildi. Əslində bu, həmişə belə olur: yoldan keçənlərin, demək olar ki, hamısı ayaq saxlayıb tələbələrini nə çəkdiyinə, necə çəkdiyinə maraqla baxırdılar. Bəziləri dayanıb uzun-uzadı tamaşa edir, dar dalan, donqar küçə, yastı damlı qədim evlər və abidələrin mənzərəsinin kağız üzərində tədricən canlandığını böyük maraqla izləyirdilər.

- Ora baxın, - deyə Ələsgərin yoldaşlarından biri meydançanı göstərdi. - Bir ovuc yerdə, görün, nə qədər istedad toplaşmış!

Ələsgər dönüb meydançaya baxdı. Əvvəl yalnız ümumi mənzərəni seyr etdi. Sonra isə tələbələr arasında Laləni görüb ayaq saxladı.

Lalə Ələsgərin ona baxdığını hiss edib başının güclə nəzərə çarpacaq hərəkəti ilə ona salam verdi. Ələsgər bu xəsis salamı uzaqdan alıb tək olmadığını, yoldaşları ilə harasa tələsdiyini bahana edib yoluna davam edə bilərdi. Lakin o, belə etmədi. Yolunda rastlaşdığı Siddiqa ilə salamlayıb Laləyə yaxınlaşdı, onun işlədiyi molbertin yanında dayandı. Lalə ona sarı baxmırdı. Baxa bilmirdi. Ancaq bayaqkı ani baxışı, Ələsgərin elə əvvəlki Ələsgər olduğunu, bir qədər qayğılı, bir az yorğun, bununla belə həmişəkəndən də fəal və səfərbər olduğunu qeydə almışdı...

Lalənin çəkdiyi lövhə Ələsgərin güzaştisiz xoşuna gəlmişdi. Şəkil elə bil yetkin bir sənətkarın əlindən çıxmışdı. Çəkiliş nöqtəsindən başlayaraq kompozisiya, işıq və kölgələrin vəhdəti, ən xırdə detallar, incə müşahidələr - hər şey bir fikrə bağlanmış, bu gündən uzaq keçmişə, nəcib bir baxış kimi mənalandırılmışdı.

"Dövlət tərəfindən qorunur"...Bir mətbəəli, xırdaca evin arxasında ucalan qalın, möhkəm, etibarlı qala divartarı...Ağacın ilıq kölgələrinin zərif naxışları hər şeyi, zaman pərdəsi kimi yüngülcə xəyal dumanına bürümüşdü...Bu zaman pərdəsi günəşin malili şüalərindən şölələnirdi...

Bu nədir? Ələsgərin əli Lalənin əlini tapdı və qızın xırdaca əlini öz iri ovcunda əhmalca sıxdı. Lalə çaşmış qalmışdı. Başa düşmürdü, Ələsgər bu hərəkəti ilə onun işini bəyənədiyini bildirir, yoxsa sadəcə onu salamlayır. "Hardandı onda bu qərar, bu cəsarət?" - deyə Lalə ürəyində kədərle gülümsündü. - "Bir işə bax!...Belke bu cəsarətin əsl səbəbkarı kəbaxandır?..."

Ələsgər qızın barmaqlarının narın bir həyəcanla əsdiyini hiss edib cəld onun əlini buraxdı. Elə bil, nədənsə qorxdı.

-...Rəssamların çöreyini əllərindən almaq istəyirsiniz - deyə zarafat etmək istədi.

Lalə astadan cavab verdi.

- Memar şəkil çəkməyi bacarmalıdır.

- Görünür, siz hər işə ciddi yanaşırsız.

Lalə bayaqkı kimi Ələsgərə sarı baxmadan başını tərpətdi:

- Ha...- deyə dodaqları pıçılı ilə cavab verdi.

Sonra birdən qəribə bir qətiyyətlə sinədən gələn aydın bir səslə əlavə etdi: - Başqa cürə bacarmıram. Çox hallarda bu mənə kömək edir. Amma...Bəzən mənim ciddi sözlərim boşə çıxır.

- Niyə?

- Bilmirəm. Yəqin, inanmırlar mənə.

Ələsgər ona təsəlli vermək istədi.

- Gün gələcək, bütün arzularınıza çatacaqsız...Sizin əsl həyatınız hələ irəlidedir.

- Bütün həyatım belə keçəcək, - deyə Lalə asta, quru, sərt bir kədərle cavab verdi.

- Bunun nəyi pisdir?

- Siz sabahdan danışırırsız. Adam istəyir ki, bu günü də olsun...Bu gün olmasa, sabah da olmayacaq.

Lalə yalnız indi özünü ona sarı döndərdi. Yox, bu qız əvvəlki Lalə deyildi. Ələsgər hey-rətini gizlədə bilmədi. Lalənin bu vaxta qədər onun xatirində qalan çöhrəsindəki inamsızlığı və kövrəkliyi qızın bütün varlığını sınıxılıqla uyusmayan bir yetkinlik əvəz etmişdi.

Keçən il özünü günə verdiyi vaxtdan, özündən artıq da getməmiş açıq-qəhvəyi rəngi onu zənci ilə ağ adamın qarışığı - mələk qızlara bənzədirdi. Gözlərindəki biganəlik pərdəsi arxasında, haradasa qəlbinin dərinliyində gizlənmiş küskünlüyü və nakam həsrəti özünəməxsus bir həssaslıqla görüb duyan Ələsgər Lalənin yanında həddindən artıq ləngidiyini yalnız indi hiss etdi.

Lalə də Ələsgərin birdən-birə narahat olduğunu hiss edib özünü kənara tutdu və heç kəsə danışmırmış kimi dedi:

- Deyəsən, yoldaşlarınız gözəyir sizi.

- Hə, elədir...- deyə Ələsgər dalğın halda cavab verdi və bir müddət susub özü də bilmədi ki, söhbəti niyə davam etdirdi: - Çəkdiyiniz şəkil yetkinliyindən görünür ki, rəsm ilə məşğul olmaq üçün əvəz ayırırlar sizi.

- Həftənin ikinci və dördüncü günləri...Hər dəfə dörd saat.

- Bütün bu dörd saatı içərişəhərdə olursunuz?

- İki həftə burda işləyəcəyik. Şirvanşahlar sarayının kompleksini, karvansarayları, məscidləri, Qız qalasını, interyerləri də çəkəcəyəm...

Ələsgər hiss etdi ki, Lalənin səsi də dəyişib. O, əvvəllər səsi ilə deyil, titrək nəfəsi ilə danışdı. İndi isə o titrək nəfəsi sinədən gələn dolğun, səbirli, sərbəst və təmkinli bir səs əvəz etmişdi.

Nə üçün ləngidiyinin səbəbini hələ də bilməyən Ələsgər, nəhayət:

- Uğur olsun, - dedi və çıxıb getdi.

Konstruktor şöbəsində işlərin qızğın vaxtı idi. Həbibulla Səmədzadə ilə hər tərəfli düşüncü - daşınandan sonra Ələsgər Adalı öz gəmisində, dərin yerlərdə dəniz dibinin vəziyyətini, çirkənmə dərəcəsinə təyin edən xüsusi qurğu qoymaq məsələsi ilə ciddi məşğul idi. Bu vaxta kimi istifadə olunan cihazlar müasir tələbləri lazımlıca ödəyə bilmirdi. Gəmidə qurulacaq təzə exolot son dərəcə həssas olmalı idi. Bu exolotun yeni konstruksiyası tamamilə də olmasa, dəniz dibinin hazırkı vəziyyətinin, orada gedən bəzi anlaşılmaz dəyişikliklərin öyrənilməsinə xeyli kömək edəcəkdə. Təzə qurğunu tətbiq etmək üçün gəminin gövdəsində yuva açılmalı, oradan exolotun kanalları dəvət edirdilər. Sonra bu sərəmələşdirilmiş qurğu üçün Ələsgər Adalıya patent verəcəkdilər.

Şöbədə hesablamalar dəqiqləşdirilir, bütün detalların və hissələrin çertyojları hazırlanır, bunun üçün də Leninqradın gəlmiş okeanologiya institutunun nümayəndələrinin kömək və məsləhətlərindən mümkün qədər səmərəli istifadə etməyə çalışırdılar. Demək olar ki, hər gün gecə yansına qədər işləyirdilər. Bəzən nahar fəsiləsinə çıxmağa da imkan tapmırdılar. Tutu və rəfiqələri hər ehtimala qarşı qonaqlar üçün də evdən yemək gətirir, şöbədə çay, qəhvə hazırlayır, qonaqları və sevimli rəislərini səliqəli süfrələrinə dəvət edirdilər. İlk günlər Andrey Tutuya meyl salıb onun başına hərəlməyə cəhd göstərmişdi. Tutu nazakətlə də olsa, qəti bir əda ilə onu başa salmışdı ki, əbəs yerə zəhmət çəkməsin. Bir qədər sonra Andrey Tutunun davranışına diqqət yetirib bu təkəbbürlü qızın öz reisi Ələsgərin hər arzusunu duyub yerinə yetirmək üçün necə canfəşanlıq göstərdiyini görüb hər şeyi başa düşmüş və qibtə ilə fikirləşmişdi: "Adamda bəxtə bax, bundan artıq nə istəyirsən, ay Ələsgər!"

Ələsgərə gəlincə, Tutunun özünü belə oda-köze vurmağı onun ürayından deyildi. Xüsusilə acdığı vaxtlarda qızın ona qulluq göstərməsini bəyənirdi. Elə bil, Tutu öz hərəkəti ilə onu nə baredəyə duyuc salırdı. Ələsgər Tutuya heç bir vəchlə borclu qalmağa istəmərdi. Bu vasvasılığın səbəbini Ələsgər özü də başa düşə bilmirdi, onun reis olduğu şöbədə işləyən qızların özlərini tərsənədə həddindən artıq sərbəst, erköyün apardıqlarını, hamıya bir az yuxarıdan baxdıqlarını hiss etməmişdi, amma xırdə qəyyumluq meyllərindən uzaq olduğu üçün qızlara heç bir xəbərdarlıq etmədi. Fikirləşirdi ki, yekə qızdırılar, bu, onların şəxsi işləridir. Digər tərəfdən, onların şöbədəki fəaliyyətindən razı idi. Gecə-gündüz üreklə, insaflla, ilhamla çalışırdılar, dillərindən bir kəlmə də şikayət çıxmırdı. Buna görə də şöbədə sağlam işgüzarlıq əhvalı-ruhiyyəsi hökm sürürdü. Lakin tez-tez xarici ölkələrə, konfransalara, müxtəlif görüşlərə gedəndə şöbənin simasının necə dəyişdiyindən, bu qızların necə işlədiyindən, tərsənədəki davranışlarından Ələsgərin xəbəri olmurdu...

Ələsgərin yeni təklifinin bütün çertyojları və hesablamaları hazır olandan sonra əlavə smeta tutuldu. Əyyub Qəribli kimi hər çəpəyin yerini bilən istehsalat rəhbəri üçün bu asan iş deyildi. Lakin nə etməli, canını dişinə tutub bu əlavə xərcə də qol çəkməli olmuşdu. Çünki Leninqradın gələn mütəxəssislər də bu təzə exolot qurğusunun böyük səmərə verəcəyinə möhkəm inanırdılar.

Leninqradlılar səhər yola düşməli idilər. Ona görə də bu axşam süfrəsi başında onlar bir növ vıdalasmaq üçün görüşmüşdülər. Məclisdə Tutu da iştirak edirdi. Onu Andrey davət etmişdi. Tutunun məclisdən sonra vaxtını onunla keçirəcəyinə Andreyin heç bir ümidi yox idi. Sadəcə qızın üreyindən nə keçdiyini, Ələsgər ilə bir yerdə olmaq həvəsini hiss edib erk edərək onu öz tərəfindən bura dəvət etmişdi.

Tutunun bu görüşdə iştirak etməsi Ələsgərin heç xoşuna gəlməmişdi... Düzdür, üst-başında, geyimində, səliqəsində bir əyər-əskik yox idi. Əyindəki tünd zümrüd rəngli pal-tarın biçimindən tutmuş, bəzək taxmalarına qədər hər şeydə incəlik, zövq və zəriflik duyulurdu.

Ələsgər onun sırıqlarını və barmağındakı təqqaş üzüyü görə fikirləşmişdi ki, bu qız özünə əməlli-başlı maye qoyub. Özü də zahiri görünüşündəki bütün incəliklər yerli-yerində düşünülmüşdü. İrad tutmaq çətin idi. Bir sözlə, özünü hər cəhətdən bütün varlığı ilə nümayiş etdirirdi. Həm zövqünü, həm imkanlarını, həm də gözəlliyini. Ona gözəllik bəxş edən təbiət xəsislik etməmişdi...

Süfra başında çox oturdular. Bir-birilərindən ayrılmaq istəmirdilər. Bütün axşamı gül-lüb danışır, zarafat edir, institut həyatını, xarici ölkələrə səyahətlərində baş vermiş maraqlı hadisələri xatırlayırdılar. Tutu onlardan geri qalmır, söhbətlərdə iştirak edir, fikirləri, mülahizələri onun ağıllı və təcürübəli olduğunu büruzə verirdi. Tutunun hazırcavablığı, iti ağılı, dünyagörüşünün ehatəliliyi qonaqları valeh etmişdi. Təkcə Ələsgər, ele bil, onun süfra başında olduğunu görmür və dediklərini eşitmirdi. Onun əqidəsinə görə Tutu gərək bura gəlməyeydi. Tutunun hərəkətindəki sərbəstlik, özbaşınalıq heç cürə açmırdı Ələsgəri. Heç olmasa gəlib ondan icazə istəməli idi. Soruşmalı idi ki, Ələsgər onun sırf kişi məclisində iştirak etməsinə necə baxır.

Onu görəndə Ələsgərin qanının qaraldığını Tutu o saat hiss etmişdisə də, rəisinin ürayinin buzunu əritmək üçün özü hücumə keçməyi qərara almışdı:

- Gəlin qədəhlərimizi bu məclisin səbəbkarının sağlığına qaldıraq, - deyə açıq və xoş bir təbəssümlə təklif etmişdi.

Ələsgərin soyuq, zabitəli səsi onu dayandırmışdı:

- Lazım deyil, - demişdi. - Xoşuma gəlmir mənim sağlığıma içəndə.

Lakin bu qəti etirazdan sonra Tutu özünü əsla itirməmişdi. Öksinə, eyni açıq, xoş təbəssümlə Ələsgərin üzünə baxmışdı. Bu təbəssüm iki güclü adamın arasında gedən dia-loğun davamı idi. Qız özünü elə sərbəst, hətta arxayın aparırdı ki, sanki deyirdi: "Hələ mənəm bütün imkanlarım, sehrimə bələd deyilsən!"

Əvvəl Tutunu evinə yola saldılar, sonra Ələsgər yoldaşlarını mehmanxanaya ötürdü. Evə çox gec qayıtdı. Qapını açıb təəccüb içərisində donub qaldı. Ona ele gəldi ki, otağında bütün şeylərə kənar bir adamın əli dəyib. Stullar, kürsü, stol üstündəki təqvim, qələm, zərrəbin - hər şey əvvəlki yerindən tərpənib. Həm də kitab rəfləri, kitablar, döşəmə, şkaflar par-par parıldayırdı... Ələsgərə bir anlıq ele gəldi ki, onu qara basır. Ancaq bu vəziyyət tez keçdi. Fikirləşdi ki, uzun sürən axşam yemək-içməyindən sonra adamın gözünə hər şey görünür. Kim bilir, bəlkə səhər özü sahmana salıb buraları. Çünki arabir ev-əşiyini yır-yığıl etməyə səy göstərirdi. Subay adamın həyatı belə idi.

Həftənin dördüncü günü, o, yenə də Politexnik İnstitutunun tələbələrini gördü. Lələ onların arasında idi. Bu dəfə onlar "Bakı Soveti" metrosunun binası arxasında özlərinə yer seçib, "İçəri şəhər" in "Şirvan qapısı"nın ətraf mənzərəsini çəkir, bir növ qədim əsrlərə bu günün memarlıq abidələrində həm təzadı, həm də müəyyən vəhdəti tapıb rəsm etməyə çalışırdılar.

Onlardan əlli-altmış addım aralı, qocaman akasiyaların kölgəsində sahmanlı çayxana var idi. Camaat buradakı stolların başına yığışib çay içir və onların ekşəriyyəti şəkil çəkən tələbələrə tamaşa edirdi. Əgər Lələ kölgəlikdəki çayxana tərəfə diqqət nəzər salsaydı, tamaşaçıların içərisində Ələsgər Adalını da görərdi.

Ələsgər keçən dəfə onların içərişəhərdə nə vaxt işlədikləri barədə nə üçün soruşduğunu başa düşmür, indi də bura nə üçün gəldiyini özü-özünə izah edə bilmirdi. Nə konkret bir fikir, nə bir arzu, nə də bir məqsəd var idi Ələsgərin bu gelişində. Gəlib özüne kölgəli yer

seçmişdi. Həmin yerdən tələbələrən ilhamla, həvəslə qədim əsrlərin yadigarını, leysan yağışlarının, fırtınaların qazdığı daşları, zamanın kəsməkeşlərinin yıxıb dağıda bilmədiyi divarın rəsm etdiklərini, sanki yalnız rəsm etməklə kifayətlənəməyib, həm də canlandırmaq istədiklərini seyrinə dalmışdı. Doğrudan da, tələbələr, ele bil, daşların məsələlərini də qərīb bir qisqançılıqla kağız üzərində yarırdırdılar. İndi orta əsrlərin bu qalın, uca dişli qala divarları qarşısında o dövrün süvarilərindən harayı, şahə qalxmız atlarını kişiməsi, yaxud məscid minarələrindən axşam namazına çağıran azan səsləri çatırmırdı...

Ələsgərin diqqəti tez-tez Laləyə cəlb olunur, arabir fikri yayınanda onu itirir, sonra yenə də gözləri axtarıb qızı tapırdı. Lalənin ölçülüb-biçilmiş hərəkətlərini, bərkiyib özünü tutmuş gümrəh bədəninin plastikasını müşahidə etməkdən yorulmur, daha doğrusu, doymurdu. Lalənin hər hərəkətində həssaslıq və daxili bir müvazinət duyulurdu. Sanki bütün diqqəti, düşüncələri, gənclik eşqi, məhəbbəti yalnız çəkdiyi lövhdə cəmlənmişdi.

Şamama kimi girdə, qırıxq başlı, balaca bir oğlan pişik çevikliyi ilə molbertlərin arasın-da vurnuxur, şəkillərdəki binaları, qala qapısını, dalanları, ətraf mənzərə ilə tutuşdurub asanlıqla tanıyır və bu möcüzədən vedcə gəlib heyrləndi çıxıraraq yoldaşını səsləyirdi:

- Mustafa, ay Mustaf! Bura gəl! Tez ol, ey! Sizin evin şəkli çəkiblər!

Sonra da özünü o biri yoldaşına tutub zil səslə qışırırdı:

- Ade, Sabir, bu dey, sizin də balkonu çəkiblər. Amma hamısını yox, yarısını.

Uşaq bal arısı kimi bir vızılı salmışdı ki, tələbələri gülmək tutsa da, onu molbertlərinin yanından qovmur, yaxud da başları qarışdığından bir yerdə macal tapmayan uşağın o yan-bu yana qaçdığıni, deyəsən, heç hiss etmir, vəclərinə almırdılar. Bir də ki, içərişəhərdə hələ xeyli vaxt işləməli idilər. Buna görə də öz aralarında dedikləri kimi "Yerli əhali" ilə aranı pozmaq istəmirdilər.

Ələsgərin qarşısında armudu stəkandakı çay soyuyur, çayçı onu tez-tez təzələməli olurdu.

Leninqradlı dostları Bakıda olduqları günlər Ələsgər, demək olar ki, bütün vaxtını onlarla keçirdi. Çox zaman maşına minmirdilər, piyada gəzməyi daha üstün tuturdular. Şəhərin küçələrini, memarlıq abidələrini və ən çox şəhərin adamlarını seyr etməyi xoşlayırdılar. Qonaqlar, deyəsən, Bakının qızlarını hər şeydən çox bəyənmişdilər.

"Nə qədər gözəl qız var imiş Bakıda", - deyə Andrey heyrlət edirdi. "Heç yerdə gözəllərin kütləvi nümayişini görməmişəm. Dünyanın yarısından çox hissəsini gəzmişəm, gözəllərin belə bolluğuna rast gəlməmişəm..."

Yoldaşı gülüb zarafatla özünü Ələsgərə tutub: "Elə buna görə də Ələsgər bu vaxta kimi subay qalıb", - deyirdi. "Hər gözəlin öz yeri var. Ələsgər də çaşib qalıb, bilmir hansına meyl səlsin".

İndi də Ələsgər istər-istəməz Laləni həyatda rastlaşdığı, çoxdan tanıdığı, bir yerdə işlədiyi qızlarla müqayisə edirdi: "Misal üçün, Tutunu götürək. Lap mütəsir kino ulduzlarına bənzəyir. Gözəllikdə, boy-buxunda, qamətdə tayı-bərabəri yoxdur. Ümumiyyətlə, kişilərin huşunu aparır. Andrey də onu görəndə az qala ağıllı itirmişdi. Ancaq bu parlaq gözəlliyin içərisindən niğarançılıq doğuran yirtıcı bir ağcözlük çətinliklə də olsa özünü büruzə verirdi. Bəs Səlimə? Səlimə! Səlimə! Səlimə! Qadın qadın elayan gözəllikləri, incəlikləri, insani xoşbəxt eləyan naz-neməli, insani məst eləyan şirinliyi, təzadları, bəlkə, hələ bundan sonra da müşkül olan mürəkkəblikləri, açılmaz sirləri, ən zəif və ən güclü cəhətləri özündə yaşadıb, uyuşduran bir məxluqdu... Bütün bunlar üçün də, yəqin, onu dəli-cəsinə qısqaqır, ona nifrət bəsləyir, sevir və vəsf edirlər... Yox, Səliməyə bel bağlamaq olmaz. Bütün varlığı, təbiəti sürüşkəndir Səlimənin. Ona vəfa yoxdur. Bəzi gözəl cigirləri varlığında yaşatsa da, tek bir adama, bir kişiyyə mənsub olan qadınlardan deyil".

Lakin Ələsgərin əlli addımından, öz saf, sehirli ələminə çəkilib nəse yarıdan o qız - ele bil gündən-günə deyil, saniyədən-saniyyəyə dəyişən, hər yeni anda gözəlliyinin yeniyeni sirləri qönçə kimi açılan Lalə! Bakireyli, malahətli, gənclik tərəvəti, səliqliyi və kövrəkliyi ilə insani valeh edən Lalə! Onu heç kəsə bənzətmək olmur. Məhz bu qız özü ona - Ələsgərə sarı ilk addım atıb yaxınlaşmaq istəmişdi... Bəs Ələsgərin ona yaxınlaşmasına mane olan nə idi? Aralarındakı yaş fərqi mi? Vəhdət, ləbə onu qadını olsa idi, bir müddət sonra aralarında hər cəhətdən möhkəm bir oğurluq, bərabərlik, müvazinət yaranacaq və sonra bu yaş fərqi də öz-özündən yox olacaqdı. Lakin qərīb burası idi ki, Ələsgər xəyalən Laləyə sarı bir addım atanda Lalə həmin anda Ələsgərdən bir addım uzaqlaşdı və onların arasında yenə də əvvəlki məsafə qalır və bu məsafə keçilməz bir maneəyə, sadəcə çevrilirdi. İkiyə də eyni bir dövrə - əsrin, ilin, ayın, fəslin eyni vaxtında yaşadıkları hal-

da, hərə öz zamanında, öz yaşının aləmində, deməli, başqa-başqa dünyada yaşayırdılar. Lələ ömrünün əvvəlini, həyatının gənclik saatlarını, Ələsgər isə həyatının ən məsuliyyətli illərini - hər hərəkətini, hər qərarını böyük bir vasıtlılıqla ölçüb biçən, heç bir güzəştə getməyən, bütün sünülliklərə, yalanlara, saxtılıqlara heç bir vechlə yol verməyən bir insanın, maraqlı bir şəxsiyyətin ömür mərhələsini yaşayırdı. Lələ ilə o, eyni bir dövrdə ömür sürsələr də, həyatın müxtəlif dalğalarında yaşayırdılar. Onların talehərini birləşməsi Lələni doğrudan da xoşbəxt edəcəkdə, Ələsgəri günahə batıracaqdı...

Lələnin musiqi dolu hərəkətlərini izləyən Ələsgər indi, bəlkə, ağır düşüncələrə qarç olmuşdu. Qızın əllərini hərəkətində, tərənşində elə bir xoş bir musiqi ahangı var idi ki, bütün varlığını ətrafa yayılan bu musiqi, bu gənclik tərəvəti insanı məst edirdi. Onun yaşının indiki dövründə bir təbii, bir sadəlik, qanunauyğunluq var idi, - həm səhvlərində, həm arzu və istəklərində, hətta ən gözənilməz hərəkətlərində və qərarlarında həyat ona saysız-hesabsız əyləncələr, sevinclər, həyəcanlı deqiqələr bəxş edir, onu müxtəlif imtahanlardan çıxarı, qarşısında çoxbucaqlı, şaxəli yollar açır. Ələsgərə gəlincə, artıq onun qarşısında yeganə bir yol var idi. Bundan əvvəl müxtəlif şaxələrdən keçib səhv etmiş, çarşmış, sarsılmışdı. İndi isə qarşısında yaşının, həyat təcrübəsinin müdrikliyinə uyğun bir yol qalmışdı. Lələ istədiyi yolu seçə bilərdi. Ələsgər isə bu cəhətdən məhdud idi. Öz yolunu çoxdan seçmişdi.

Çayxanada oturduğu bu vaxt ərzində Ələsgərin gözləri "Şirvan çapısı"ndan içeri və bayıra axan əlvan maşın selinə almışdı. Buna görə də həmin selin içindən ayrılıb yolun kənarında dayanan ağ "Volqa"ya əhəmiyyət verməmişdi. Ağ "Volqa"dan tələsik çıxan gümüşü saçlı, ucaboş kişi uzaqdan Lələni çağıranda Ələsgər ayrılan kimi oldu və yalnız indi Həbibulla Səmədzadəni tanıya bildi.

Lələ əvvəlcə tələsmədən başını gəriyə, yol kənarında dayanmış "Volqa"ya sarı döndərdi, atasını görüb təşvişə düşdü. Çünki son illərdə atasını sükan arxasında görməmişdi. Maşını qardaşı Ziya möhkəməcə ələ keçirib ona sahib olmuşdu. Görəsən nə hadisə baş verib? Yoxsa atası günün bu vaxtında işni-gücünü buraxıb gəlməzdi bura.

Lələ molbertdən ayrılıb ağır-ağır atasına sarı getdi. Addımlarını yeyinlətmirdi. Sanki nədənsə ehtiyat edirdi. Onlar görüşüb nə barədəsə danışdılar, atası Lələyə nəse dedi, yaxud nəse soruşdu ondan. Sonra ikisi də Sıddiqəyə sarı baxdı. Sıddiqə də işni dayandırır nigarənçılıq içərisində gözlərini onlardan ayırmırdı. Lələ geri qayıtdı. Bu dəfə çox cəld yeriyirdi. Sıddiqəyə yaxınlaşıb dayandı. Nə barədə isə danışdılar. Hiss olunurdu ki, həyəcanlı söhbət gedir aralarında. Sonra Lələ dəzgahını tələsik yığıb maşına sarı yüyürdü və sükan arxasında oturan Həbibulla onu özü ilə apardı.

Lələ ilə Sıddiqənin keçirdiyi həyəcan tələbə yoldaşlarını da nigarən qoymuşdu. İşləri istədikləri kimi getmirdi. Onlar da yavaş-yavaş molbertlərini yığırdırmağa başladılar...

Tələbələrini həyəcanı Ələsgəri də narahat etmişdi. Az qalmışdı onlara yaxınlaşıb Həbibulla Səmədzadənin ailəsində nə hadisə baş verdiyini soruşsun. Lakin çətinliklə də olsa, qəlbində bu nigarənçılığın odunu söndürə bildi. Birdən onu düzgün başa düşməzlər, deyərler, görəsən, bu adam nə itirib bizim həndəvarımızda. Bir də ola bilsin ki, Lələ öz ürək sirrini rəfiqəsi Sıddiqəyə açıb deyib. Hərçənd Ələsgər Lələnin belə zəiflik göstərəcəyinə inanmırdı, hər ehtimala qarşı, tələbələrini gözünə görünmədən aradan çıxmağı qərar aldı və buradan uzaqlaşdı.

Ələsgər elə o axşam Səmədzadəgilin evlərinə zəng vurdu. Telefona Kəbirə cavab verdi. Ələsgərin səsinə taniyib təəccüb etdisə də, bunu bürüzə verməyib hal-əhval tutdu, işlərinin necə getdiyini də maraqlandı. Ələsgər də nigarənçılığını gizlədərək Həbibullanın, evdəkilərin kefini soruşdu. Ailədə vəziyyətin az-çox yaxşı olduğunu eşidib sakitləşəndən sonra Ələsgər Həbibulla ilə danışmaq istədiyini bildirdi.

Lələnin Ələsgərə bəslədiyi hissələrdən xəbərdar olan Həbibulla daha bu adama adi göz-ələ, həm də laqeyd baxa bilmirdi. Qızının bu qəribə münasibətinin istər-istəməz şahidi olduğunu nə Kəbirəyə, nə də Lələnin özünə xırdaca bir işarə ilə də bildirmirdi. Heç olmazsa özü ürəyini mənəgənə kimi sıxan bu hadisəni unutsa idi, dərd yarı idi. Bunu da bacarmırdı.

Ələsgər tərsənədə gedən işlərdən, Leninqraddlı mütəxəssislərin Bakıya gəldiklərindən və exolotun quraşdırılması ilə əlaqədar görülən tədbirlərdən söhbət açdı. Exolota verilən yüksək qiymətdən danışdı bildirdi ki, yaxınlarda onu - Həbibulla Səmədzadəni təzə qurğu ilə tanışlıq üçün tərsənəyə, sonra isə "Dərnik" gəmisində ekspedisiyaya dəvət edəcəklər.

Bu xəbər Həbibullanı xeyli sevindirirdə də, ürəyinin sıxıntısı çəkilmədi. Ələsgərin itaəti haqda nə isə deyəcəyini gözləyirdi. Lakin Ələsgər əhəmiyyət kəsb edən yeni bir söz demədi.

Sadəcə, evdəkilərin əhvalını soruşub həmiyə cansağlığı arzu etdi...Vəssalam. Söhbətləri təmkin və nəzakət çərçivəsində keçdi.

Ələsgər evdən zəng vurmuşdu. Bu söhbətdən sonra bir qədər sakitləşdi. Lələ isə əksinə, bu zəngdən sonra rahatlığını itirib həyəcan keçirməyə başladı. Bilirdi ki, Ələsgər səbəbsiz zəng vurmaz onlara. Bu haqda Lələ nə atasına, nə də anasına bir sual vermirdi, lakin ürəyi həmin telefon zənginin əsil səbəbini öyrənmək üçün həyəcanla çirpirdi, nigarənçılıq içərisində sıxılırdı, ona rahatlıq vermirdi.

Ancaq Lələnin bu dövlüməz nigarənçılığı o qədər də uzun sürmədi. Qızının haldan-hala düşdüyünü müşahidə edən Həbibulla mətbəxə gedib Kəbirə ilə qəsdən ucadan danışmağa başladı və Ələsgərin zəng vurduğunu, exolot və gələcək dəniz ekspedisiyası haqda dediklərini xəbər verdi. Lələ isə atasının bu söhbətində daha dərin, gizli səbəb axtarırdı: "Deməli, evdəkilərin halını, əhvalını soruşub, evlərdəki vəziyyətlə maraqlanıb, həm də bir dəfə soruşmaqla kifayətlənməyib, həm atasından soruşub, həm də anasından...Qardaşı Ziya dünən gecədən evə qayıtmayıb. Ziyanın başında bir xata olduğunu hardan bilirdi o?"

İlk dəfə idi ki, Ziya gecə evə gəlməmişdi. Heç zəng vurub harada qaldığını da xəbər verməmişdi. Evdəkilər çarşib qalmışdılar. Bütün yoldaşlarına, tanış-biləşlərinə, qohumlara zəng vurub soruşmuşdular. Ancaq Ziyanın yeri məlum olmamışdı.

- Bu nə bələdir, biz düşdük! - deyər Kəbirə otaqlarda gəzinir, stolların siymələrini, Ziyanın otağındakı kitabların vərəqlərini arasını yoxlayırdı. Fikirləşirdi ki, bəlkə oğlu bir parça kağız yazıb qoyub, harada olduğunu, nə səbəbə evdə gələmədiyini bildirir...

Təcili yardım və xəstəxanalardan da məlumat verdilər ki, Ziya Səmədzadə adı adam haqda heç yerdə bir qeyd yoxdur. Yoldaşlarından biri qeyri-müəyyən bir məlumat verdi. Guya gündüz Ziyanı haradasa görmüşdü. Dənizkənarı parkdamı, yoxsa "Azərbaycan" kino-teatrının yanındamı... Ancaq bunların deqiq olduğunu təsdiq edə bilmirdi. O biri yoldaşı isə Kəbirəni təkidlə inandırmağa çalışırdı ki, Ziyanın başında heç bir xata yoxdur, deyirdi ki, Ziya daha böyük oğlandır və valideynləri bunu nəzərə almalıdırlar. Deyirdi ki, belə hadisələr onun özünün də başına gəlir hərdən. Bir də görürsən yoldaşingildə, yaxud başqa, gözənilməz yerdə gələməli olursan...Mərkəzdən uzaq, mikrorayonda, telefonuz bir mənizlə və sairə...

...Ziya yalnız o biri günün axşamı qəlib çıxdı evə. Özü də elə bir halda gəlməmişdi ki, Allah göstərməsini Yorğun-argın, üst-başı əzilib-üzülmüş, üzünü tük basmışdı...O dərəcədə haldan düşmüşdü ki, səsi, ələ bil, quyudan gəlirdi. Dəhlizdən oğlunun zəif xırıltılı səsinə eşidən Həbibullanın ürəyi yerinə qayıtmışdısa da, onunla görüşmək istəməmişdi. Həbibulla oğlunun xəbərsiz itib-batdığı vaxt ərzində sərt bir həqiqəti dərk etmişdi...Hər kəsin öz ələmi, öz şəxsi həyatı var: Lələnin də, Ziyanın da...Və əgər Ziya başqa yerdə gələyibse, deməli, bu, axırıncı dəfə deyil, bu yalnız başlanğıcdır. Bundan sonra da belə hadisələrə hazır olmaq lazımdır. Hər halda, ata ilə oğlun arasında ciddi söhbət olmalı idi. Həbibulla hələlik bu söhbəti təxirə salırdı. Çünki anası onunla bu haqda söhbət açmağa cəhd göstərəndə Ziya: "Nə istəyirsiniz mənədən? Nə vermisiniz mənə ala bilmirsiniz?!" - deyər kobud cavab verməmişdi. Həbibulla oğlunun ona da kobud cavab verəcəyindən ehtiyat edirdi. Belə olsa idi, aradan hörmət pərdəsi götürülər və yəqin ki, bu onların axırıncı söhbəti olardı. Çünki belə hallarda Həbibulla özünü ələ ala bilmirdi. Buna görə də Həbibulla bir mənizlə yaşasa da, oğlu ilə görüşmək istəmir. Ziya evdə olanda iş otağından əsiyə çıxırdı. Ata öz balasını görmək istəmir. Həmin oğlu ki, yolunu neçə il həsrətlə gözləmişdi.

Digər tərəfdən, Ziyanın özünü valideynlərinə qarşı belə kobud, etinasız aparmasının təqsirini Həbibulla özündə görürdü. Lap uşağ vaxtlarından balaca Ziya üçün heç bir məhdudiyət yox idi. Həbibulla onun hər hərəkətindən - yaxşısından da, pisindən də bir növ həzz alırdı:

- Uşağın əlindən tutmayın, - deyirdi, - yoxsa ondan adam çıxmaz, dönmə gicəsulanın birinə...

Ona ələ gəlirdi ki, Ziyanın uşağ yaşlarındakı gözənilməz hərəkətləri onun gələcəkdə ağıllı, cəsərtli bir adam olacağına dələlət edir. Fikirləşirdi ki, Ziyadan mətin xasiyyətli bir məxlük yaranacaq. Lakin Həbibulla özü öz sayıqlığını azdırdı. Həbibullanın balaca Ziyaya münasibəti gizli bir yolla uşağın ürəyinə, bəyninə, şüuruna öz təsirini göstərər, onu arxayınlaşdırırdı. Həbibulla indi bu səbəblərin dərinliyinə varıb əzab çəkirdi. Bəlkə, oğlu ilə görüşüb danışmaqdan boyun qaçırmasının gizli səbəblərindən biri də Həbibulla təqsiri özündə görməsində idi...

...Ziya evdə gecələməməsinin səbəbini çox sadə izah etdi. Göygöz Seyfulla adlı, vaxtilə bir sınıfta oxuduğu yoldaşı ilə görüşmüşdü. Həmin o Seyfulla ki, instituta imtahan verə bilməmişdi. Ancaq sonra məlum olmuşdu ki, imtahan verməyə heç say də göstərməyibmiş. Sürücülük məktəbini bitirib "Şirvanet!" mədəni idarəsində təsərrüfat şöbəsində işə girmişdi. Özü dediyi kimi "intendant" vəzifəsində işləyirdi.

Seyfulla öz idarəsi üçün Rıqadan RAF markalı təzə, xırda avtobus gətirmişdi. Açıq yaşıl rəngli maşınını həvəslə yuyur, səliqəyə-sahmana salırdı. Ziya onu görüb yanında ayaq saxlamışdı. Onlar görüşüb şirin söhbət etmişdilər, məktəb həyatını yada salıb qərībə, maraqlı hadisələri xatırlamışdılar.

Sonra göygöz Seyfulla maraqlı bir səyahətə çıxacağı barədə söz salıb Ziyani da onunla getməyə həvəsləndirməyə çalışdı. Təsərrüfat şöbəsinin rəhbərliyi balaca bir qonaqlıq təşkil etmək fikrinə düşmüşdü. Bunun üçün də Şamaxıdan bir çəllək şərbət gətirməli idi:

- Bilirsən nə ələmdir!...Keyfə baxacağıq! Dağ yolları, dağ kəndləri, hər evdə səni əziz qonaq kimi qəbul edirlər. Hər öz şərbətindən stəkana töküüb yalvarır ki, dadasan. Nə qədər istəyirsən iç! Hansı şərbət xoşuna gəlsə, istədiyini qiymətə al...

Göygöz Seyfulla etiraf etdi ki, adam bu yolu tək gedəndə asfalt acı bağırsağ kimi uzanır. Çox dil-ağız etdi ki, Ziya ona yol yoldaşı olsun. Yaxşı vaxt keçirirlər, havalarını dayırlar, istədikləri qədər dağ havası ilə nəfəs alıb axşamüstü evlərinə qayıdılar.

Kabinesindən zavoddan təzəcə çıxışı maşın iyi gəlirdi.
- Növbə ilə sürəcəyik maşını, qardaş malı kimi, - deyə Seyfulla onu daha da həvəsləndirdi.

Açığı, Ziyanın ürəyi maşın üçün yaman darıxmışdı. Əsaslı təmirdən sonra atası ağı "Volqa"nı daha ona etibar etmirdi. Maşını qaraja salıb qılın açarını cibinə qoymuşdu. Buna görə də çoxdan idi ki, maşın üçün Ziyanın burnunun ucu göynəyirdi.

İliq, günəşli, küləkliş bir hava idi. Ziya bu maraqlı səyahətə çıxmağa razı oldu. Göygöz Seyfulla sözünün ağası idi. Şəhərdən kənara çıxan kimi yerini Ziyaya verdi. İlk əlli kilometr çox rahat baxdılar. Düzdür, ilk dəqiqələr Ziya avtobusun sükatına alışmalı idi. Sükat çox həssas idi. Adı bir hərəkətə təslim olur, döngələri müqavimətsiz keçirdi. Ziya maşını tanıdı:

- Əla maşındır, - dedi, - elə bil, adamın fikrini oxuyur, ürəyindən keçənləri bilir, buna görə də adama itaət eləyir.

Lakin bu rahat yol sonsuz deyildi. Yetmişinci kilometrə başlayaraq tez-tez təmir olunan sahələrə rast gəldilər. Əsas yoldan dönüb müvəqqəti, daşlı-kəsekli, tozlu yollara gəlməli olurdular. Bəzən hələ asfaltlanmamış, daşlardan astar salınmış yollara çıxanda təkerlərin altından qopan daşlar maşının altına dəyib onları narahat edirdi. Ziyanın sükat arxasına keçmək növbəsi gələndə bu daşlardan biri güclü zərbə ilə maşının karterinə çarpıldı. Ziyanın qanı qaraldı. Göygöz Seyfulla ona təsəlli verməyə çalışdı:

- Boş şeydir, heç nə olmaz, daşdır da, bizi bir balaca diksindirir...

Ancaq bir az sonra maşının mühərrikindən nəşə sübhəli səs gəlməyə başladı. Bu vaxta qədər nə Ziya, nə də Seyfulla mühərrikin səsini eşitmirdilər. İndi isə mühərrikdən qərībə bir çiqilliyə bənzər səs gəlməyə başlamışdı. Elə bil, metal süpürgəni müəyyən bir ritmik fasilə ilə barabana döyəcləyirdilər.

- Təzə mühərrikdə belə şeylər olur, - deyə Seyfulla təxmin etməyə çalışdı, - klapanları rahlamaq lazım gələcək.

Yol yoxuşa qalxanda Ziya birdən gördü ki, yağ təzyiqini göstərən əqrəb sıfıra endi. Bir neçə kilometrədən sonra maşının panelində qırmızı göz adlanan işıq yandı.

- Saxla! - deyə Seyfullanın heyəcanlı səsi eşidildi: -Yoxlamaq lazımdır... Bu təhlükə signalının səbəbini axtarib tapmalıyıq...

Ziya sükatı döndərər avtobusu yolun kənarında saxladı. Göygöz Seyfulla yerə hoppanıb kərtənkələ çevikliyi ilə maşının altına girdi, qısa müayinədən sonra sürüşüb oradan çıxdı, cibindən siqaret çıxarıb dınməzəcə yandırdı. Deyəsən, barmaqları bir balaca əsirdi.
- Hə, nə olub? - deyə Ziya hövsələsiz soruşdu.

Seyfulla üstünü çirpib maşına qalxdı, içəridə mühərrikin qapağını çıxarıb kənara qoydu və mühərriki uzun-uzadı, böyük diqqətlə nəzərdən keçirdi.

- İşlər xarəbdir, - deyə, nəhayət, xəbər verdi, - əngələ düşmüşük. Üstəlik yağ nasosu da sıradan çıxıb.

Ziya qulaqlarına inana bilmirdi. Təəccüblə soruşdu:

- Necə yeni?! Axı təp-təzə maşındır.

- Bir az tünükdür ey! - deyə Seyfulla əllərini yellədi. - Bunu seçənə kimi nə qədər əzab çəkmişəm. Üç maşını elə orada qaytarılmışam zavoda. Bu, hələ yaxşıdır. Amma indi təqdir zavodda deyil. Yadındadır, bayaq karterə iri bir daş dəydi?...Deyəsən, bütün bələlər elə oradan başlayıb.

- Bəs indi biz nəyləyəcəyik? - deyə Ziya süst halda soruşdu.

- Mısmırığını sallama, - Seyfullanın dodaqlarında əyri bir təbəssüm oyandı. - Bağlıraq maşınların birinin quyruğuna, gedərik.

- Şamaxıya?

- Yox, Şamaxı məsələsi bitdi. Özümüzü Bakıya çatdırıb bilsək, böyük işdir...

...İki saata yaxın idi ki, əl qaldırıb yoldan ötən maşınları saxlamaq istəyirdilər. Amma bir şey çıxmıdı. Bəziləri çox tələsirdi, bəzilərinin maşını dartıb aparmağa dəmir burazı yox idi, digəri başını fikirli-fikirli tərpedib deyirdi ki, yol rahat deyil, tez-tez əsas yoldan çıxmalı olacağıq. Bir də axı bu maşının mühərriki işləməsə, tormozları da işləmir...

- Yox atam, xatəldir, - deyə boyun qaçırdılar.

Seyfulla, nəhayət, hövsələdən çıxıb sükatın arxasına keçdi.

- Yaxındakı döngədən sonra DAM' postu var, - dedi. Sürünə-sürünə, birtəhər özümü zü ora çatdırıq, görək nə olar.

DAM postuna çatana qədər mühərrikdəki səs daha da gücləndi. Möhkəm bədənli, cavan kiçik leytenant mühərriki hərtərəfli yoxlayıb müayinə edəndən sonra onlara heç bir təsəlli vermədi. Mühərrik bərhad halda idi. Əsaslı təmirə ehtiyacı var idi.

- Bu maşını daha sürmək olmaz, - deyə o, qayğılı bir səsle, fikrini yekunlaşdırdı. Yalnız əsaslı təmir...Görün mühərrikin başına nə oyun açmışınız. İnsaf yoxdur sizdə məgər? Seyfulla özünü saxlaya bilməyib acıqlı-acıqlı cavab verdi:

- Əvvəl yolları qaydaya salmaq, sonra insafdan danışmaq lazımdır.

Yedək məsələsi həll olunandan sonra DAM leytenantının köməyi ilə Seyfullanın avtobusunu öz maşınına bağlayıb aparmağa razılıq verən sürücü də tapıldı. Lakin artıq gecenin yansı idi. Kiçik leytenant məsləhət gördü ki, sübh açılında yola düşsünlər.

- Gecenin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır, - dedi.

Bələklə, Ziya ilə Seyfulla, yarı oturmuş halda maşının içində gecələdilər. Səhər alqaranlıqdan, kiçik avtobusu onları götürən yük maşınına bağlayıb yola düşdülər. Çox asta gedirdilər. Lap soxulcan kimi sürünürdülər, xüsusilə yolun təmir olunan yerlərində.

- ...Bundan sonra da belə əzablar verəcəksən mənə? - deyə Kəbirə göz yaşları içərisində oğlundan soruşdu:

Ziya asta, lakin sərt bir səsle cavab verdi:

- Uşaqlıqdan məşin sürməyə öyrəlmisiz mənə. Gərəkdir öyrətməyəydiz. İndi maşınızdəyana bilmirəm. Əgər atam "Volqa"nı daha mənə etibar etmirsə, qoy heç olmasa "Jiquli" alsın mənim üçün.

- Harda idi bizdə o qədər pul? - Kəbirə az qala fəryad qoparacaqdı. - Elə bilirsən o pullar havayı başa gəlir?

Ziya dediyindən dönmürdü:

- Onda "Volqa"nın açarını verin mənə.

- Az oyun gətirmisən başımıza o maşınla?!

Ziya anasının tərdəddü etdiyini görüb daha təkidlə danışmağa başladı:

- Söz verirəm sənə, ana. Bir də o maşını sürətlə sürməyəcəm. - Anasının zəif damarını tutduğunu hiss edən Ziya daha da həvəsləndi. - Söz verirəm. Saliq ilə sürəcəm, tələsməyəcəm. Lap, necə deyərlər, bütün qayda-qanunlara riayət edəcəm. Maşına yaxşı baxacağam. Vaxtılı-vaxtında yağını dəyişəcəm, yağlayacağam, yuyub təmizləyəcəm, gələn kimi saxlayacağam.

Ziyanın verdiyi vədlər səbəbsiz deyildi. Çünki ata-anası əvvəllər maşını çirkli saxladığı üçün onu o ki var danlayırdılar. Onun işi isə elə maşın sürmək idi. "Təki təkerləri hər-lənsin", - deyirdi.

Bu dəfə onun verdiyi vədlər lap and kimi səsləndi. Oğlundan belə həyəcan keçirdiyini və az qala and içməyə vəd verdiyini görəndə ana axırda təslim oldu. "Volqa"nın açarları yene də Ziyanın cibində yuva saldı.

◆ YENİ TƏRCÜMƏLƏR

Volqa Xəzərə qovuşur

Tataristanın Xalq şairi, millət vəkili Robert Muqallimoviç Minnullin Başqırdıstanın Syun çayı sahilindəki Nazyad kəndində doğulub. Şair öz şeirlərini Syuna bənzədirək yazır: "Məndə ona bənzərlik var - sakit, ölçü-biçili". Onun şeirlərindəki yurd həsrəti gədikcə tənhalanan, tozağacları və qocaların ümidinə qalan tayqa kəndi, suyu gədikcə dayazlaşıb az qala dizi düşün Syun çayı qarşısındakı "günah"ının etirafıdır.

Uşaq yaşlarından atasız qalan Roberti ağrı-acılar böyüdü, gözünün içinə "atasız" deyib qəlbini qıranlara kimliyini göstərmək istəyib. Beləcə, çağdaş tatar şeirinin inliü isimlərindən biri gələcəyə dair qərar verməkdən başqa əlindən hələ bir şey gəlməyən tayqalı balasının inadından doğulub.

Robert Muqallimoviçin yeseninsayağı axıcı poeziyasından atasının çaldığı qarmon səsləri gəlir. O özü də qarmon çalmaqı sevir. Bəlkə bu üzdən elə tatar bəstəçisi tapılmaz ki, onun şeirlərinə musiqi bəstələməsin. Şairin sözlərinə qoşulmuş mahnıların başqırd səhnəsinin kraliçası Fəridə Kudəşevanın ifasında dinləyicinin xəyalını tayqanın sonsuz genişliyinə aparması isə başqa əlamətdir.

Robertin dayağı cavan yaşlarından dul qalıb taleyin acularına mərdənliklə sinə gərən, beş övladını ləyaqətlə böyüdüb adam arasına çıxaran anası olub. Onun poeziyasında az qala kult saviyyəsinə qalxan ana obrazının qaynağı budur. Kitabların məna verəndə "Başqa kitablarımı oxumaya bilsən, amma istərdim ki, anama həsr olunmuş şeirlərdən ibarət kitabımı oxuyasan" deməsinin səbəbini bunda görürəm, anasından danışanda səsinin titrəməsi, gözlərinin dolmasını da... Onun qayğılı qıpçaq gözləri bir də ana Tatarıstandan danışanda belə dolur.

Robert Minnullinin biri oğlan, biri qız iki övladı var. Bu körpələrlə və onların təhsilində bitən tatar balalarına sevgi Tatarıstan uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaradıb. Çoxsaylı sosial-siyasi, fəlsəvi, lirik şeirlərin, poemaların müəllifi olmasına baxmayaraq, o özünü ilk öncə uşaq şairi sayır.

Tatar şairi ilə iki dəfə görüşmüşəm: birinci dəfə ötən payız o, Tatarıstan mədəniyyət nümayəndələri sırasında Bakıda olanda; ikinci dəfə üstündən bir ay keçəndən sonra onun davatıyla Kazana - şairin 60 illik yubileyinə gedəndə. Hər dəfə tıxac düşüb əsəbilik keçirəndə onun Bakıdakı tıxaclarla bağlı yumorunu yada salmaqla başımı qatıram: "Və Bakı ne skuçaeş." Elə bil, bir gecədə yerin altından çıxıbmiş kimi, Bakının simasını qəfil dəyişən hündür binalara baxanda isə bir az da qüssəylə dediyi "Da, Azərbaycan ustrotsə" sözləri fikrimdən keçir. Və bir də "Что делатъ, рускуй до суч нор octaemca нашум обичум материнским языком" fikrindəki açıq ironiya...

Kazan Opera və Balei Teatrında yubiley ziyafətində indicə döşünə taxılan ordeni məna göstərən uşaqçasına zarafatla "Asad, smotri" sözlərində isə yumor da vardı, qüssə də. Bir sözlə, şeirlərində kifayət qədər romantik bir şairin ikibaşlı, postmodern avtoironiyası...

Robert Muqallimoviçin Tatarıstan parlamenti binasının onuncu mərtəbəsindəki iş otağından baxanda qədim Kazan özünün nağılvari gözəlliyi, yeni Kazan isə əzəmətli göydələnləri ilə ovuc içindəymiş kimi görünür. Bir də gömgöy suları ilə qədim şəhəri yeni şəhərdən ayırsa da, Xəzərə qovuşmaqla bütün türk dünyasının birlik rəmzinə çevrilən Ana Volqa, qədim türklərin dediyi kimi, Etil, İtil, yaxud İdil çayı! Robert əbidən elədiyim bu çevirmələr də ümumtürk sözümdən bir ovuc da olsa, Xəzərə qovuşdurmaq arzumdən doğub.

Tatar xalqının milli azadlığı və siyasi müstəqilliyi ilə bağlı vətəndaş narahatlığı, dünyanın taleyindən dolayı bəşəri ağrı, həzin lirizm, romantik duyğusalıq, nikbin kədər, zərif yumor, həyat və təbiət faktlarının bədii-fəlsəfi mənalandırılması, sətiraltı eyhamlarla zəngin ezoq dili, ən başlıcası isə səmimiyyət Minnullin poeziyasının yaddaqalan cəhətləridir. Minnullinin indiyə qədər "Xoşbəxt olun" (1976), "Əbədi yol" (1983), "Bəşik" (1995), "Aşşama hələ var" (2008) və digər kitabları işıq üzü görüb. O, Musa Cəlil və Qabdulla Tukay mükafatları laureatıdır. Şairin "Ən böyük alma" (1992) kitabı isə beynəlxalq dərəcəli H.X.Andersen diplomuna layiq görüldü.

Robert MINNULLIN**UÇUŞ**

Uşaq vaxtı tez-tez uçardım göyə
açıb qollarımı belədən-bələ.
Uca səmələrdən boylarım deyə,
doğma torpaqlara, obaya, elə.

Göylərdən kəndimiz bir ala - tala
çəmənə bənzərdi, baxsaydın hara.
Görsəm ki, qollarım düşür az qala,
uçub qarışardım ağ buludlara.

Sonra qollarımı açıb havada
süzərdüm, çatardım elə bir həddə,
elə bilərdim ki, qartallara da
meydan oxuyuram gücdə, qüvvətdə.

Bu saat istərəm göyləri qucam,
ləzzətli seyr edəm ucalıqları.
Bir də eşidərdim lap yanımdaca,
necə çığırışır дума qatları.

Durnalar həsrətdən ötdükcə dil-dil,
uçardım onlarla hey ağır-ağır.
Amma aşağıya enərdim qəfil
görsəydim meşələr, çöllər çağırdı.

Uşaq vaxtı tez-tez uçuruq niyə,
elə ki böyüdük uça bilmirik?
Haçan yadırgayı ruhumuz göyə?
Qanadsız qalırıq haçan, bilmirik!

Nahaq söz salıram bəlkə qanaddan,
bəlkə qanad deyil, uçan ürəkdə?
Kim bilir bəlkə də bizə poladdan,
bizə qranitdən qanad gərəkdə?

Qanadım olaydı göyü qucmağa,
axı sürünməkcün deyil bu həyat!
Bəlkə ürəyimiz varsa uçmağa,
qızıldan da olsa, artıqdı qanad?

QULUNLAR

Qulunlar gəlir cana
çöllərdə qovhaqovla.
Yayılr dörd bir yana
qəhvəyi od-alovla.

İndicə qanad çalıb
indicə uçacaqlar.
Günəşdən dişəm alıb,
buludu qucacaqlar.

Buğlanır bədənləri,
göyləri tutur səsi.
İldırım köhənləri,
Tulparlar törəməsi.

Yellərdən bərk uçarlar,
onları qovmaq hədlər.
İlahi, at gücü var,
qulunda sonsuz qədər

Amma ki, olaraq ram,
düşərlər axır bəndə.

Bir cigid aram-aram,
sürər ta qarşı kəndə.

Beş-on il verər ara,
od sönər, alov axar...
Qoca at qulunlara
kədərle, yorğun baxar.

TOZAĞAQLARININ GÖZ YAŞI

Durudu bulaq kimi ağırlı göz yaşları,
az qala gözlerimdən yaş gəlir gələ-gilə.
"Nədi dərdiniz axı, anladın, bilək bari!"
Susurlar... Ağac qəlbi nə vaxt gəlib ki dilə?

Canım yanır onlara, pıçıldayır ki ürək,
bu ağaclarla sənün gizli doğmalığın var.
Göz yaşına qarışmış işığa bələnərək
zərif kədər çiləyir dörd tərəfə ağaclar.

Niyə yara vururlar onlara belə dərin,
o, kimdir ki, ağacı şərin yuvası sanır?
Axı vətən torpağı bu qəmli gözəllərin,
solmaz yaraşığından işıqlanır, nurlanır.

Ağlaşan bacılarım, qurban gözlərinizə,
üzürsüz ürəyimi axı, ay əzizlərim!
Mehriban qardaş kimi indi qoşulub sizə
ağlamaqdan savayı hara çatır ki, əlim?

Nədən utanırsız ki, verin əllərinizi,
gəlin abır-həyanı qoyağın bir kənara.
İtəyin ilim-ilim, tapammasınlar bizi,
baş götürüb bu yerdən qaçağın!
Amma hara?..

DUMAN

Dünəndən bürüyüb böyür-başımı,
dünəndən tək odu qəlbimə daman.
Alıbdı dünyanı yenə başına,
hər şey itib-batıb, qalıb tək duman.

Basıb yeri-göyü səssiz sükunət,
dörd yanım dumandı, qatı bir duman.
Gözlərim önündə ağappaq zülmət,
başımda ağ boşluq dolanır yaman.

Yumşaq bir divardı, oxşamır daşa,
gedirəm, gedirəm, sonu görünməz.
Axırı, deyəsən, düşürəm başa:
Divar-zad nə gəzir?
Divar sürünməz!

Tər götürüb gedir, gerek çarpışsam,
bir yol tapıb çıxam, çıxma bilmirəm!
Ürəyimin üstə düşüb qalmışam,
nəfəsim kəsilir, qalxa bilmirəm!

Kimdi ki, səs verən harayıma, kim,
bir adam balası, varmı bir insan?!
Burdan hara çıxım?
Dörd bir tərəfim
dumandı, dumandı, dumandı, duman.

GECƏ DƏNİZİ

Sahilsiz ümmandı gecə dənizi,
göl kimi durğundu həm də bu gecə.

Həmi sevənlərin dostu, əzizi,
məcnundu, vurgundu həm də bu gecə.

Mehriban sularda işıqlar kimi,
bir cüt dəlfən kimi tapmışıq aram.
Qızıl eradakı aşıqlar kimi
dünyada sən varsan, bir də mən varam.

Qayğısız gülüşlər yayılıb gedər,
daha çatamıyıq nurlu gündüzə.
İkicə nəfərlik dəniz bəs edər,
bu gecənin nuru bəs edər bizə.

YUVACIQ

Hər tərəfi yenə ayaz,
yenə şaxta, qar alıbdı.
Quşu uçan yuvacıqaz
yetim qalıb, boş qalıbdı.

Yuvacıqda yuvalayar,
yuvasız yel, yurdsuz külək.
Küləyin də qanadı var,
yellərə də yuva gərək.

Yelə verdin qışı yenə,
yuvacığım, gələn yaz var.
Bəlkə bir gün geri dönər
ötənlik quşcuğazlar?

Nə vecinə axı sazaq,
mürğüləyir sakit bağlar.
Könüllərdən, gözdən uzaq
boş yuvacıq qərib ağlar.

İsitmək də olmur səni,
kənlümdəki qarlı qışla.
Yuvacıqaz, qına məni,
yuvacığım, gəl bağışla.

MƏNİ XATIRLASAN

Məni xatırlasan günün birində,
darıxma, çöllər var, göylər var axı.
Bir payız gününün ufuqlərində
sonalardan öyrən qanad çalmaq.

Sonsuz sevgilərin səmələrində
nə fərqi var ki, bir cüt sonadan?
Qorxma, gəlibdilər mənim yanımdan,
sonalar qoruyar səni sonacan.

Sənə necə deyim həsrətə yanma,
axı necə deyim gözlə baharı?
Bircə istəyim var, heç acılanma,
girsə buludlara sevgi qatırı.

Vüsal nəğməsini seçər, sonalar,
baxmazlar soyuğa, baxmazlar qara.
Uçduqca hey uçub axır sonalar
dönərlər göylərdə ağ buludlara.

Əgər bir gün məni salsan yadına,
bir də görərsən ki, uçan buludlar,
kəçəri quşları qucan buludlar,
dönüb sonaların ağ qanadına

qar kimi yağır...
Tut!
Yerə enəsi
su qalar ağappaq lələklərindən,
Həsret zərrəsi hər qar dənəsi,
qoy axıb süzölsün kirpiklərindən.

YAĞIŞDAN SONRA

Yağış kəsir, açırım
pəncərəni taybatay,
taybatay pəncərəni.
Damlalar pıçıldayır,
pıçıldayır damlalar:
- buludun yavrusuyuq,
- buludun yavrusuyuq.

Sudan çıxan söyüdlər
silkeləyib yalını,
yalını silkeləyib,
oxuyurlar səssizcə,
səssizcə oxuyurlar:
- torpağın arzusuyuq,
- torpağın arzusuyuq.

Dalğalar üzərində
qağayılar fəvvarə,
fəvvarə qağayılar
haray salır göylərə
göylərə haray salır:
- günəşin çinqisiyiq,
- günəşin çinqisiyiq.

Örtürəm pəncərəmi...
pəncərəmi açırım
kəsilməz bir yağışa.
Qalırım ruhumdakı
hava ilə baş-başa.
Bu hava necə asan,
bu hava necə ağır.
Fırla, necə fırlasan,
necə çağırısan, çağır,
həminkidir, həminki:
- Tanrının balasıyam,
- Tanrının balasıyam.
Bir az fərqli oldu ki...

PAYIZ SEVGİSİ

Elə ilk görüşdən vurulub sənə,
hər görüş təzədən sevdim mən fağır.
Baş əydim ürəyim, könlüm deyənə,
yalandan özümü tutmadım ağır.

Unutdum, baxmadım sanki yaşım,
baxmadım o ilim, ayım qalmayıb.
Nə Məcnun sevdəsi vurmaz başıma,
nə Tahir olmağa hayım qalmayıb.

Hər dənə alışısam da, tez də sönərək
ötəri işlərlə başımı qatdım.
Nə səpdim yoluna sənə gül-çiçək,
nə də ki, özümü odlara atdım.

Sevə bilməsəm də, aşiqlər kimi
həsretlə yolunda duraraq sənə,
sevəcəm bu gündən,
öz ürəyimi
ürək döyüntünə quraraq sənə.

Bir də soraq gəlməz gəncliyimizdən,
bir də çətin sevək, vurulaq çətin.
Payız eşqi dözümlü istəyir bizdən,
gözəl, qoruyaq bu məhəbbəti.

VİKTOR XARANIN MONOLOQU

Gitarəm əllərimdə bir azadlıq bayrağı,
qafamda yalnız üsyan, yer qalmayıb bərişə.
Santyaqo meydanında günün günorta çağı,
öldürülən şairlər çıxıbdılar yarışə.

Bilirəm, bu meydandan geriyyə yoxdu yolum,
ən sonuncu nəğməmi indi oxuyacağam.
Ölərək hayqıracam: "Şairə yoxdu ölüm!
Mən Lorkayam! Fuçikəm! Mən Cəliləm! Mən sağam!"

Azadlıq nəğməsinə kim qandal vura bilər?
Yel kimi havalanıb, yağacaq yağış kimi.
Tutacaq gitaranı yenə də qançır əllər,
hayqıracaq nəğmələr şimşək çaxırmiş kimi.

Faşistlər qoxur hətta nəğmələrimdən belə,
məni gitarəm ilə qoşa çəkiblər dara.
Həlak olsam da, adım düşəcək dildən-dilə:
azadlıq nəğməkarı, yenilməz Viktor Xara!

UŞAQLIQ ALMASI

Bir dəfə bayramda atam səhərdən,
ətirli almalar alıb gətirdi,
Az qaldı boğulaq, vallah, qəhərdən,
ilahi, bu necə şirin ətirdi?!

Əməlli-başlıca çaşib qalmışdıq,
çəkib səsimizi lap içimizə.
Əfsuna düşmüşdük, səhrə dalmışdıq,
hər şey yuxu kimi gəlirdi bizə.

Atam bölüşdürüb hər birimizə
alma payımızı verdiyi zaman,
elə gəlirdi ki, az qala bizə
belə bir səhrəyə görməyib cahən.

Arxayın yeyə də bilmədik barı,
diricə-diricə udduq az qala.
Bir də gördük yoxdu, indi onları
gətirmək mümkündürü ancaq xəyala.

Onlar günəş kimi nurluydu necə,
ağappaq bir işıq saçırdı tamam!
Kim nə deyir desin, ta bu günəcən
bir də görəmmədik o cürə bayram.

Bayram almaların mən hər bayramda
qərübə nisgillə salıram yada.
Amma rast gəlmirəm çox axtarsam da,
o cür almalara daha dünyada.

Çatmışam nə qədər uşaq arzuma,
amma öz-özümə bir qınağım var:
hələ nə oğluma, nə də qızıma,
vərə bilməmişəm o cür almalar.

Tatarcadan tərcümə edən
Əsəd CAHANGİR

◆ TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Rüstəm KAMAL

UŞAQLIQ MİF KİMİ: M.H.ŞƏHRİYAR VƏ O.SARIVƏLLİ

Bəxtiyar Vahabzadənin əziz xatirəsinə

Uşaqlığın iki poetik aynası - «Heydərbabaya salam» və «Gətir oğlum, gətir».

Uşaqlıq mifologemi hər iki əsərin fəlsəfi fakturasını, ovqat düzümünü müəyyənləşdirir.

«Heydərbaba» mifoloji əcdad adıdır. «Heydərbabaya salam» əcdadlarla ritual ünsiyyət aktıdır, Dağ ruhu ilə mistik təmasa girmək imkanındır.

Adında kişi başlanğıcı olsa da, Heydərbaba Ana obrazıdır («Heydərbaba, mərd oğullar doğdın») Heydərbaba kosmoverici (düzümverici) başlanğıcıdır. Heydərbaba bütöv bir nəslin, ailənin və el-obanın kosmoloji portretidir. Bu kosmik başlanğıca qarşı güclü xaosik başlanğıc - ölüm, itki xaosu və onunla bağlı narahatlıq («Xoşgünabı yaman günə kim salıb?») dayanır.

Əgər ovsun «bütprəstlik mifinin qalıqları»dırsa (F.İ.Buslayev), Şəhriyar xatirələrin qalıqlarından uşaqlığın «mifini» yaradır. «Heydərbaba»nın müqəddəs adını dö-nə-dönə tələffüz edir, təkrarlayır, arzu-diləklərini, niyyətini məhz ovsun - dua nitqinə çevirir. «Heydərbabaya salam», əslində, ovsun - dualardan ibarət bütövlükdür: şeirlər sehr-magik təbiətdir. Ovsun özündə sözü və əməli - mif və ritualı birləşdirir.» Heydərbabaya salam» mahiyyətə «dua formalı ovsunlardır» (N.Poznanski). Şəhriyar bir ovsunçudur, şamandır.

**Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Sellər, sular şaqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsün dilüzə.
Heydərbaba, gün dalıvı dağılasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə, ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim o yana.**

Ovsun funksiyalı sadalanma bir elementin başqasına, bir adın başqa bir ada keçidlərini şərtləndirir.

«Heydərbaba»ya müraciət Altay-Sibir şamanlarının hami ruhlara müraciətinə, dualarına bənzəyir. Söz və ad hadisələri xatırlama - sadalama - yaratma imkanı və səbəbi - «causa efficiens» olur.

Klassik psixoanalizdə ana uşağın istək obyektidir. Bu istək konkret gerçəklik obyektinə ilə bağlı deyil, simvolik «itirilmiş» obyektinə nəzərdə tutur.

Heydərbaba təhtəlişür simvoldur. Yenidən uşaq olub ana qucağına qayıtması «itirilmiş» simvolik obyektə qovuşma istəyidir, «animiya» dönmək, Ruh-Ana ilə münasibətini bərpa etmək cəhdidir.

**Heydərbaba, gəldim səni yoxlayam,
Bir də yatam, qucağında yuxluyam.
Ömrü qovam, bəlkə burda haxlıyam,
Uşaqlığa deyəm: bizə gəlsin bir,
Aydın günlər ağlar üzə gülsün bir!**

Heydərbabanın qucağında «bir də yatıb yuxulamaq», ana bətninə qayıtmaq ölümə bərabər olur. Yaddaş təcrübəsində xatırlanmaq unudulmaq aktına çevrilir.

Maraqlıdır: əsərdə ata obrazı da ölümlüdür. Sanki şairin yerli-dibli atası olmayıb. Atanın kölgəsi də ruhlar səltənətində qarib-qarib doluşur. Əsərdə yalnız birçə yerdə xatırlanan ata heçlik - yoxluq və zülmət fonunda təqdim olunur.

**Mənim atam süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işiydi,
Gözəllərin axıra qalmışıydı.
Ondan sonra dönərgələr dönüblər,
Məhəbbətin çıraqları söünüblər.**

Yoxluq, itki, qeybolma, ömrün ötəriliyi, dünyanın faniliyi Şəhriyar şeirinin transendental işarətləridir. Ömür, varlıq təsdiqini yoxluqda, ölümdə tapır. Şəhriyar həmişəlik və birdəfəlik itirilmiş dünyanın izini bərpa edir. E.Levinas yazır: «İz o şeyin mövcudluğudur ki, heç vaxt burda olmamış, artıq həmişəlik ötüb keçib». Bu, ötüb keçənlərin, itkin düşənlərin, «ayrılığın şərbətini içənlərin» bu dünyada izidir.

**Dedim, balam, o Məmdəsən nolubdu?
Məlum oldu tiftl cavan ölübdü...
Dedim, dəyin Musəyyibə nə gəldi?
Qulam, gördüm, ağlar göz ilə gəldi.
Dedi: o da, bahalıq düşdü, öldü.**

Bu itirilmiş dünyanın hər bir mərasim faktı, hər bir etnoqrafik məişət detali, adamların davranışı, jest və mimikası «itkin gədən günlərimdən yad verər». Hər şeydə itkinliyin, ayrılığın və ölümün möhürü var.

**Heydərbaba, yaru yoldaş döndülər,
Bir-bir məni çöldə qoyub çöndülər.
Çəmələrim, çıraqlarım söndülər,
Yaman yerdə gün döndü, axşam oldu,
Dünya mənə xarabəyi - Şam oldu.**

Şəhriyarın xatırladığı hər bir ad ölüm məkanına «girişdir». Bu «giriş» psixostenik itki tipi üzrə qurulur. «Ahılların yetmiş kəfən çürüdü», «Ağa öldü, tifağımız dağıldı», «Köhnələrin sür-sümüyü dartılıb» (Müqayisə et, «Kitabi-Dədə Qorqud»da ananın ölümcül yaralanmış Buğaca dediyi: «Ol ikicə sünücüğün uzun olmuş»).

Şəhriyarın mifopoetik düşüncəsinin özünəməxsusluğu ondadır ki, psixoloji paralizm səviyyəsində müxtəlif assosiativ xətləri bir məcraya yığır.

Əsərin ontologiyasında işıqla qaranlıq bir-birini əvəz edir, yəni qaranlıq yalnız işıq-kölgə effektlidir J.Delez yazır: «İşiq - kölgə kölgənin işıqlanması və ya qaralması effektidir».

Şəhriyarın uşaqlıq xatirələri zülmətlə, qaramatla, kölgələrlə dolu bir məkandır. Onun yadında kənd daha çox günün batması ilə, gecəsi ilə («Heydərbaba, kəndin günü batanda»), işıqların sönməsi ilə («Gün batanda sənər bütün çıraq») qalib.

Qurd, qurd gözü bu zülmət dünyasının əsas simvolik obrazıdır.

**Gölgə düşdü, gün batdı, qaş qaraldı,
Qurdun gözü qaranlıqda bərəldi...**

Yaxud:

**Yaz gecəsi çayda sular şırıldar,
Daş-qayada seldə aşib xarıldar,
Qaranlıqda qurdun gözü parıldar...**

Uşaqlığının bir hadisəsi də qurd gözüünün işığı ilə bağlıdır.

**Mirzə Tağıynan gecə getdik çaya,
Mən baxıram sel də boğulmuş aya.
Birdən işıq düşdü o tay bağçaya.
Eyyah, - dedik, - qurddu». Qayıtdıq qaçdıq,
Heç bilmədik nə vaxt küllükdən aşdıq.**

Belə demək mümkünsə, «Heydərbabaya salam» məkanı antroposentrik, «Gətir, oğlum, gətir» isə naturosentrik (təbiət) yüklüdür.

«Heydərbaba»da hər bir şəxs adı «tale mətnidir». Mirqafar, Mirsaleh, Mirəziz, Mirməmməd, Mirheydər, Mirəbdül, Molla İbrahim və s. adlar bu dünyadan köç eyləmiş adamların adlarıdır. Bu adların sadalanması dinləyicini, oxucunu mistik, tana-

toloji aləmə daxil edir. İtki məzmunlu ritorik sualı da bu üzdəndir: «Seyidlərdən kim qırılıb, kim qalıb?» Şəhriyada insan ömrü, zaman metaforik «karvan» kodunda təqdim olunur.

Heydərbaba, qarlı dağlar aşanda,
Gecə karvan yolun azıb çaşanda...

və ya:

Mən gördüyüm karvan çatıb köçübdü,
Ayrılığın şərbətini içibdi,
Ömrümüzün köçü burdan keçibdi
Keçib gedib gedər-gəlməz yollara,
Tozu qonub bu daşlara, kollara

yaxud

Zaman keçir, üfüqlərdə toz qalır,
Karvan kimi uzaqlarda toz salır...

O.Sarıvəllidə insan ömrü vegetativ (bitki) kodunda simvolik mənə qazanır. Şitilin, ağacın böyüməsi ilə uşağın boy atması eyni mənanı bildirir. «Tut ağacı» şeirində bunun poetik yozumu verilir:

Hər gün boy atıram... Tarix dünyada
Ömrümdən bir an da kəsib atmıyır.
Lakin budaqlara boyum çatsa da,
Uşaqılıq çağına əlim çatmayır!

Yadıma Altay türklərinin uşaq ilahəsi Humaya müraciəti düşür.

Hamıdan pislikləri qov getsin,
Hamiya yaxşıqlar payla.
Arpalar sünbüllənsin,
Süpürgə gülü kök atsın.

«Arpa» və «süpürgə gülü» simvolik obrazları yeni doğulmuş uşaqlara deyilir.

Şəhriyar üçün uşaqılıqla görüş ayrılıq məqamıdır. Uşaqılığın yeganə şahidi Heydərbaba ilə görüşmək arzusu unudulmağı üzdür.

II

«Uşaq» Osman Sarıvəllinin yaşam mifologiyasının əsas inanc obrazıdır. İşıqlı, pozitiv başlanğıcı simvolizə edir. Uşaqılıqda «ağlı-qaralı günlər keçirsə də», xəyalın qanadlarında uşaqılığa qayıdırsə onda sevinc hissi oyadır, ona könül rahatlığı gətirir.

«Gətir, oğlum, gətir» şeiri balaca Babəkə ithaf olunub. Əgər «Heydərbabaya salam» da Şəhriyar uşaqılığı ilə görüşə özü gedirsə, O.Sarıvəlli öz yerinə balaca Babəkə «göndərir». Axtı, oğul atanın özüdür («Kitabi - Dədə Qorqud»da deyilir: «Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir»). «Elə sənin kimi uşaq idik biz» - avtobiografik kodda gerçəkləşən uşaqılığın - özüne qayıda bilsin deyər - Ata oğulla eyniləşir. Hətta uşaqılıq predmetlərinin tarixini oğlu Afərin yaşından hesablayıb xatırlayır. Ömrü təqvim kimi uşaqılıq tarixindən ibarətdir.

Afərin yaşından otuz il əvvəl
Dişləri tökülmüş iki taxta vəl...

O.Sarıvəlli üçün xatırlamaq hansısa hadisəni, əhvalatı danışmaq deyil, həm də görməkdir. Xatırlamaq görməkdir, uşaqılıq (keçmişin xatirələrini detal dəqiqliyi ilə bir anlığa tutub saxlamaqdır). «Uşaqılıq» baxışın cızdığı yaddaş məkanıdır.

Görürəm, səfəli bir yaz axşamı,
Çinarın dibinə yığışır hamı...

Şəhriyarın Heydərbabaya (dünyaya, özüne) verəcəyi sualları çoxdur. Poemannın hər sətirində sual havası var.

Xoşgünabı yaman günə kim salıb?
Seyidlərdən kim qırılıb, kim qalıb?
A Mirqafar, dam daşını kim alıb?
Bulaq yenə gəlib gölü doldurur?
Ya quruyub, baxçaları soldurur?

O.Sarıvəllinin hər epizodunda isə təsdiq var, nida ilə tamamlanır. Onun təhtləşüürü inkar tanımır. Hər uşaqılıq hekayətində, hər xatirə epizodunda bir ibrət fəlsəfəsi, hikmət damarı var.

Quzum, könlüm kimi uçmaq istəsən,
Əzəl yaxşı bağlan bu torpağa sən!

O.Sarıvəllidə hər şeyin (insanın, ağacın, gülün) körpəliyi, balacalığı maraqlıdır. Müraciət formalarında körpə əzizləməsi və oxşaması yer alır: «Mələmə, a körpə, mələ yetər»; «Bilmədim, ey körpəm, mənası nədir?», «Quzum, bu misaldır, başa düşməni» və s.

Qəribədir: Şəhriyada isə əksinədir. Onun «uşaqılıq» baxışı ancaq yaşlı, iri adamları görür: «Mirmustafa dayı, ucaboy baba...»

O.Sarıvəlli demirdirdi, sanki nəsnələrin, varlıqların yaradıcısı, onlara ad verəndir («Hər kiçik böcəyin adı var, quzum»). Əsərdə otların, çiçəklərin, ağacların adlarını sevgi ilə bir-bir sadalayır. L.Vitgenşteyn deyir ki, adlandırma sözlə predmetin sirli əlaqəsi kimi çıxış edir.

Bir gün bu yerlərə dönüb gələrkən
Topla xumar gözlü bənövşələrdən!
Bir az gecikdimmi, nana, üzərrik,
Özəkli baldırğan, çiçəkli yemlik,
Kişniş, kəklikotu, çobanəppəyi,
Lələ, xoruzgülü, qaymaqçıçəyi,
Qulañçar, quzqulaq, tərə - göbələk.
Albalı, qarağat, moruq, çiyələk.
Bunlar şirin nemət, şirin diləkdir,
Sevməyən sevməsən, mənə gərəkdir!

Başqa bir şeirində həmin ritorik sadalanma üsulu ilə Bakımın cənnətməkan obrazını yaradır.

Bakımı bir yandan bürümüş meşə,
Qərənfil, yasəmən, nərgiz, bənövşə
Akasiya, yasəmən, söyüd ağacı,
Sərvlər evlərin başının tacı.

Adların təqdimatı mövcudluğun aurasını bizə hiss etdirir. «Mövcudluq auraya malik olmaqdır» (F.Ankersmitt).

Qara qoç, boz qoyun, göy tərək quzu,
Ağ ceyran dırnağı, maral buynuzu.
Qırqovul quyruğu, tovuz lələyi.
Bir aslan pancəsi, bir şir biləyi,
İti qırğı gözü, tərflan qanadı,
Min bir çiçək adı, min bir gül adı...

O, bu adların - obrazların yaddaşda əbədiyyətinə inanır. Şəhriyar üçün uşaqılıq artıq həmişəlik itirilmiş dünyadırsa, O.Sarıvəlli üçün uşaqılıqda nə varsa, nəyi görübsə və sevsə, həmişə mövcuddur. Onların gətirilməsini oğlundan xahiş edir, «Gətir, çox sevdiyim nə varsa, gətir!» - deyir.

P.S. O.Sarıvəlli ilə bağlı yazımın səbəbkarı və «günahkarı» unudulmaz xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadədir. Bəxtiyar müəllim Osman Sarıvəllini həmişə özüne ustad sayır, ondan çox şey öyrəndiyini deyirdi. «Osmandan yazmağa dəyər, ay oğul», - deyər mənə ondan yazmağa təkidlə sövq edirdi.

Və bir dəfə Osman Sarıvəlli yuxuma girdi (Təəssüf ki, O.Sarıvəllini mən həyatda görməmişəm). Yuxuda görürəm ki, Osman qağa ağ libasda əncir ağacının altında dayanıb. Ağacların dibindən isə sular axır...

Osman Sarıvəllinin cənnətə düşdüyünə inandım...

Hər üçünə - Şəhriyara, Osman Sarıvəlliyə və Bəxtiyar Vahabzadəyə salamlar olsun!

Tahira MƏMMƏD

OSMANLI ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİ

Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları hər biri özlüyündə ümumtürk ədəbiyyatının çox zəngin qollarını təşkil edir. Bunlar dildaxili (oğuz qrupu) eynilliyi, din birliyi və coğrafi yaxınlıq səbəbindən uzun əsrlər bir məcrada birləşmiş axar çaya bənzəyir. Ayrı-ayrı dövlət sərhədləri içərisində yarımsa da, əsaslandığı milli və dini dəyərlər, dünyagörüşü sistemi, poetik sənətkarlıq, estetik ifadə baxımından bu ədəbiyyatların aradaşdırılması eyni prinsiplərlə ehtiva olunur. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlər Osmanlı ədəbiyyatını öyrənən bir çox Qərb tədqiqatçıları (məs., Gibb) Osmanlı ədəbiyyatı içərisində Azərbaycan ədəbiyyatına da böyük yer ayırmışlar. Daha doğrusu, onları bir-birindən ayıra bilməmişlər. Ayrılma, yeni budaqlanma hadisəsi daha çox hər hansı bir yad mədəniyyətlə sintezləşmədən irəli gəlir. Bu prosesin sürəkliyi Türkiyə və Azərbaycan adlı dövlətlərin qurulması dövründən sonra bir qədər də intensivləşir.

Dastanlar və orta əsrlər dövründə Oğuz türklərinin ədəbiyyatı vahidliyi pozulmadığından və orta əsrlər dövründə hökm sürdüyündən burada paralellikdən daha çox bixətlilik inkişaf müşahidə olunmaqdadır. Doğrudur, divan ədəbiyyatı içərisində ayrıca bir Azərbaycan səpkisi mövcud idi, lakin bu, ədəbiyyatların vahidliyini pozmurdu.

Türkdilli divan ədəbiyyatının öz inkişafını hər baxımdan daha da genişləndirdiyi XIV əsrdən başlanan ənənələr növbəti yüzilliklərdə də inkişaf etdirildi. Divan ədəbiyyatı öz üstünlüyünü XIX əsrə qədər qoruyub saxladı. XIX əsrdə isə yeni ədəbiyyatla paralel fəaliyyət göstərdi. XX əsrə qədər davam edən bu böyük dövrə Osmanlı və Azərbaycan türk ədəbiyyatı arasındakı fərqliliklər tədqiqatçı Muhsin Macit tərəfindən aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir. "XIV yüzildən XX yüzilə qədər əsas özünəməxsusluqları ilə anlatılmağa çalışdığımız Azərbaycan ədəbiyyatı ilə eyni tarixi dövrdəki Osmanlı ədəbiyyatının ortaq estetik prinsipləri nəzərə çərpməkdədir. Lakin Azərbaycan sahəsində yetişən şairlər əsərlərində ritmi təmin edən ünsürlərə - səs və söz təkrarları ilə cınas, dəyişmə və törəmə, iştirak kimi poetik vasitələrə daha çox müraciət etmişlər; danışıq dilində qəlibləşmiş strukturlardan yazı dilində də istifadə etmişlər. Bu üslub ayrılığının ortaya çıxmasında klassik ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatının iç-içə olmasının da payı böyükdür. ...Coğrafi fərqlikdən qaynaqlanan yaşama şəkli də Osmanlı və Azərbaycan sahəsindəki üslub ayrılıqlarını qidalandırmışdır..." (15, 228).

Muhsin Macitin üslub fərqlilikləri haqqında söylədikləri təbiidir. Müraciət olunan orta əsr mətnlərində də bu, müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan və Türkiyənin fərqli ideoloji sistemlərdə dövlət quruculuğu XX əsrdə həmin coğrafi bölgələrin ədəbiyyatları arasındakı məsafəni bir qədər uzatdı. Bu, eyni zamanda, mədəni irsə münasibətdə ayrı-ayrı yəndən yaxınlaşmaları da formalaşdırdı. Xüsusən, sovet ideologiyası ədəbiyyatdakı vahidlik görüşünə ciddi zərbələr vurdu. Vahid axında qarşılıqlı ənənələr, demək olar ki, diqqətdən kənarda qaldı.

Ortaqlığa heç bir şübhə olmadığından biz burada daha çox ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, xüsusən də Azərbaycan ədəbiyyatına aid olanların iki qolda yaratdığı ənənələr və onların qəbul edilə bilməməsi üzərində duracağıq. Bu prosesin ayrı-ayrı əsrlərdə kimlər tərəfindən və necə gerçəkləşməsinə izlədikcə çoxlu faktla qarşılaşırıq.

Əski Anadolu və Azərbaycan ədəbiyyatındakı qarşılıqlı ənənənin ilk möhtəşəm nümunəsi Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi əlaqəsində üzə çıxır.

XIII əsr Anadolu da inkişaf edən türk ədəbiyyatının ən ünlü siması Mövlana Cəlaləddin Ruminin bir şair kimi yetişməsində Şəms Təbrizinin əvəzsiz rolu var. Mövlananın müridləri və davamçıları onun yolunu işıqlandırmasında Şəms Təbrizinin xidmətləri qeyd edilir. Mövlana Cəlaləddinin xüsusi müridlərindən olan Siphəsalər Firudin öz rəsuləsində Ruminin Şəmslə qarşılaşmadan önce insanlardan uzaq dolaşmasını, öz ruhi hallarını anlamaqda çətinlik çəkəməsinə qeyd edir. Mövlananın böyük oğlu, Mövləvilili təriqət kimi formalaşdıran, ilk Mövləvi dərgahının qurucusu olan Sultan Vələd isə öz məs-

nevisində (1291-ci ildə yazmışdır) Şəms Təbrizinin Mövlananı ırfanda yeni, daha yüksək mərtəbəyə qaldırmasından bəhs edir (13, 421).

Mövlana özü də ona böyük şöhrət qazandıran "Divan-i Kəbir"-in Şəms Təbriziyə həsr etdiyi bölümündə ondan təsirəndiyini anladır. "Divanda ("Divan-i Kəbir"-də - T.M.) yer alan bir çox şeirdə Şəms təxəllüs kimi istifadə olunmuş və bu səbəbdən Mövlana divanı "Divan-i Şəms-i Təbriz" və "Şəmsül Həkakik" adları ilə də tanınmışdır" (14, 46).

Mövlananın atası ilə bərabər Bəkdən Konyaya qədər keçdiyi yollar, Konyaya gələndə qədər yaşadığı Şərq şəhərləri, Şəmsin öz missiyasını yaymaq üçün yaşadığı fərqli məkanlar o dövrdə mədəniyyət və dünyagörüşü üçün ayrı-ayrı coğrafi bölgələrin, dövlətlərin yox, bütöv bir regionun əsas olmasını göstəricisidir. Həm Şəms, həm də Mövlana türk olmaqla bərabər, hər şeydən önce, islam mədəniyyətinin təmsilçiləri idilər.

Anadolu və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı ənənələrin yaranmasında XIV əsrdə də maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Bu əsrdə qarşılıqlı ənənələr baxımından Anadolu ədəbiyyatında Ahmədinin rolu böyükdür.

Ahəmədi isə daha çox N.Gəncəvi ənənələrini Anadolu ədəbiyyatına gətirməsi ilə maraqlı doğurur.

Türk xalqları ədəbiyyatına nəzər salsaq, görərik ki, XIV əsr Nizamının türk dilinə qazandırılması əsridir. Bu əsrdə Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzmi Nizamının "Xosrov və Şirin"-ini qıpçaq ədəbi dilinə çevirir. O, bu tərcüməni Qızıl orda hökmdarı Tini Bey xanın xatirəsinə həsr etmişdir. Qütbün bu əsəri həmin mövzuda türk dilində yazılmış ən qədim nümunə sayılır (14, 68).

Bundan başqa, Fəxri adlı bir türkmən şairi də XIV əsrdə "Xosrov və Şirin" mövzusunda məsnəvi yazır (9, 460).

Anadolu ədəbiyyatından Ahmədinin yazdığı "İsgəndərnamə" isə Nizamının eyni adı əsərinin təliffidir.

"Ahmədinin "İsgəndərnamə"si 14-cü yüzildə yazılan məsnəvilərdən ən önəmli olanıdır, ədəbiyyatımızda bu mövzudakı məsnəvilərin ilk və ən uğurlu nümayəndi. Əsər Gəncəvi türk şairi Nizamının eyni adı əsərinin tərcüməsidir. Ancaq Əhəmədi Nizamının əsərinə yeni motivlər əlavə etmiş, bəzi hadisələri təliff halına gətirmişdir.

Anadolu ədəbiyyatında Nizamının ayrı-ayrı əsərlərinə XIV əsrdən müraciət olunmağa başladığı halda, XV əsrdən bu, daha geniş vüsət alır və Osmanlı ədəbiyyatında "Xəmsə" ənənəsi başlayır.

Bütün tədqiqatçılar kimi, türk alimləri də xəmsə ənənəsinin Nizamından başladığını qeyd edirlər. "...bu ənənəni başlayan XII əsrin böyük məsnəvi şairi Nizamidir" (9, 462).

A.S.Ləvend Nizamının "Xəmsə" yaradarkən hind poetik strukturundan laydalandığını göstərir: "Nizamının beş məsnəvisinə "Pənc-Gənc" (beş xəzinə - T.M.) adını verməsi, sanskritçədə beş kitabdan meydana gələn "Pañca Tantra"-nın adına bağlıdır" (11, 226).

Əski türk ədəbiyyatına aid tədqiqatlarda aşağıda adları çəkilən (əsərləri ilə) müəlliflərin "Xəmsə" yaratdığı göstərilir.

"Həmdullah Həmədi: "Yusif və Züleyxa", "Leyli və Məcnun", "Mövlud", "Qiyafətnamə", "Töhəftül Üşşak".

Yəhya bəy: "Gəncineyi Raz", "Kitab-ı Üsul", "Şah-Gədə", "Yusif və Züleyxa", "Gülşəni ənar".

Ahəmədi Rizvan: "İsgəndərnamə", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin", "Ridvaniyyə", "Mahzənül-əsrar", "Həft - peykər".

Nevizadə Atay: "Saqiname (Aləmnüma)", "Nəfəhətül-əzhar", "Söhbətül-əbkar", "Həftəhan", "Hilyətül-əlfak".

Lamili: "Vamiq və Əzra", "Vis və Ramin", "Fərhadnamə", "Şemü Pervanə", "Guy və Çövkən", "Həft Peykər", "Əbsalü Selaman", "Maktal-ı Hüseyin", "Şəhrəngiz-i Bursa" (9, 462-463).

Lamilin əsərlərindən görüldüyü kimi, o, əvvəl "Xəmsə" yazsa da, sonradan Cami kimi əsərlərin sayını artırmışdır. Cami "Xəmsə"dən sonra iki əsər də əlavə etmişdisə, Lamili dövründən artırıraq 9-luq yaratmışdır. Görünür, onlar beşliyi, yeddiyyəli və doqquzluğu da islami mənada dəyərləndirmiş, ona görə də "Xəmsə" sayından çıxanda 7-yə və 9-a keçmişlər. Bu sistemdən yanaşdıqda Nizamının "Xəmsə"sindəki beşliyin yalnız "Pañca Tantra"-dan gələn bir əsər ölçüsü olması özünü doğrultmur. İslam alimində islam mü-

qəddərlərinə işarə edən və tamliq mənası verən beşlə "Xəmsə"nin daxili mənasının izahı daha ağılabatandır.

Nizami ənənələrinin türk ədəbiyyatında daha geniş şəkildə yayılmasını Nüşabə Araslı "Nizami və türk ədəbiyyatı" adlı monoqrafiyasında araşdırıb sistemləşdirmişdir. Həmin monoqrafiyada Nizami və türk ədəbiyyatı münasibətlərinə təkcə ənənə baxımından yox, bütün yönərlə aydınlıq getirilmişdir.

Nüşabə xanımın "Xəmsə" müəllifi kimi təqdim etdiyi şairlərin adları yuxarıda i.Ünvanın göstərdiyindən daha çoxdur. "Türk ədəbiyyatının Həmdullah Həmdi (1449-1503), Taşlıcalı Yəhya (1582), Nəvizadə Atayl, Feysi, Sübhizadə Feyzullah, Behişt, Çakəri, Əhməd Rizvan, Heyatlı, Cəllili, Müdi, Fəthullah Arif Çələbi, Fazlı, Lamii kimi nümayəndələri, eyni zamanda, "Xəmsə" müəllifləri kimi də tanınmaqdadırlar. Məxəzlər... türk dilində "Xəmsə" qələmə almış şairlərin sayını daha çox göstərməkdədirlər. Ancaq bu "Xəmsə"lərdən dövrümüzə qədər yalnız ayrı-ayrı nümunələr gəlib çatmışdır" (17, 79-80).

"Xəmsə" yazmaq ənənəsi türk bədii ədəbiyyatında nəsr yolu ilə də davam etdirilmişdir. Türk ədəbiyyatının Bursalı Cəllili..., Nərgisi kimi nümayəndələri mənsur "Xəmsə" müəllifləri kimi tanınmaqdadırlar" (17, 81).

XV əsr Anadolu şəirində "Xəmsə" yazma ənənəsi formalaşmış kimi (bu ədəbiyyatda ilk "Xəmsə" yaradan şair XV əsrdə yaşamış Akşəmsəddin oğlu Həmdullah Həmdi olmuşdur), eyni zamanda, başqa bir azərbaycanlının, Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığına da geniş miqyasda müraciət olunmuşdur. Bu baxımdan Ahmədi Dainin yaradıcılığı maraqlıdır.

XV əsrin böyük türk şairi kimi tanınan, İsmayıl Hikmət Ərtaylan tərəfindən 17 əsərin olduğu müəyyənləşdirilən A.Dainin əsərlərindən üçü N.Tusidən tərcümədir. A.Dai Nizami mövzularına da laqəy qalmamış, "Vəsiyyəti Nuşirəvan" adlı səkkiz səhifəlik məsnəvi yazmışdır. Bu məsnəvidə "İran hökmdarı Nuşirəvanın dilindən oğlu Hüzmüzə öyüdlər verilir" (14, 108).

A.Dainin Azərbaycan ədəbiyyatına marağı onun Həsənoğlunun məşhur qəzəlinə yazdığı nəzirə ilə də özünü göstərir:

**Eya Hürşid-i meh peyker cəmalün Müşteri-manzar
Ne manzar manzar-ı tali ne tali tali-ı enver
Yüzündür ayet-i rahmet, özündür mazheri kudret
Ne kudret kudret-i sani ne sani San'i Ekber... (4, 456)**

Bu nəzirə Ahmədi Dainin məşhurlaşmasında mühüm rol oynamış, qərib tədqiqatçıları tərəfindən də bayənilmiş, tarixçi Hammer tərəfindən almancaya, ədəbiyyat tarixçisi Gibb tərəfindən ingiliscəyə tərcümə olunmuşdur (4, 456).

Həsənoğlunun yaradıcılığından çox az bir qisminin bizə gəlib çatmasına baxmayaraq, onun dövrünün tanınmış, nüfuzlu bir şairi olmasını mənbələr də qeyd edir. "XV əsr təzkirəçisi Dövlətşah Səmərqəndi onun farsca və türkca (azərbaycanca) şeirlər yazdığını, əsərlərinin Azərbaycan və Rumda (yəni Türkiyədə) məşhur olduğunu yazır" (8, 237).

Çox güman ki, Dainin təqdim etdiyimiz nəzirəsi o dövrdə Anadoluda Həsənoğlu yaradıcılığına yeganə müraciət deyildi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Dainin Azərbaycan qaynaqlarından ən çox faydalandığı mənbə N.Tusinin yaradıcılığıdır. Onun Tusi yaradıcılığının bəhrələnməsi, əsasən, aşağıdakı əsərlərdə üzə çıxır:

Camasbname - mifoloji xarakter daşıyan bu əsər N.Tusinin eyni adlı əsərinin tərcüməsidir. Əsərdə Danyal peyğəmbərin oğlu Camasbın macəraları verilir. Şah-i Maranın yanında Camasbın keçirdiyi illər və biliyin sirrinə Camasbın necə çatmasını anladan bir məsnəvidir.

Tabirname - Tusidən tərcümə. Tusi bu əsəri Ərəbcədən farscaya, Dai isə farscadan türkcəyə tərcümə etmişdir.

Eşkal-i Nasir-i Tusi - astronomiya və astrologiyaya aid olan bu əsər də Tusidən tərcümədir (14, 109).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tusinin yuxarıda adı çəkilən əsərlərindən ikinci və üçüncüsünə bir qədər ləyışik adla Ağababa Rzayev "Nəsirəddin Tusi" kitabına daxil etdiyi, AMEA İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutunun əməkdaşı Q.D.Camalov tərəfindən hazırlanan siyahıda rast gəldik. Lakin həmin kitabda nə qəti surətdə N.Tusiya aid edilsən, nə də onun olduğu güman kimi irəli sürülən əsər adları siyahısında N.Tusinin "Camasbname"si yox idi (2, 296-327).

Lakin "Camasb"ın N.Tusinin əsərindən tərcümə olunması təkcə M.Mengi yox, başqa türk tədqiqatçıları tərəfindən də qeyd olunmuşdur. "Şairin (Ahmədi Dainin - T.M.) Osmanlı hökmdarı Əmir Süleyman adına yazdığı əsərlərdən biri, Xoca Nəsirəddin Tusidən çevirmə "Camasbname" adlı kiçik məsnəvidir" (4, 455).

O da maraqlıdır ki, XV əsrdə bu mövzuya müraciət edən yalnız Dai deyildi. Əsrin başqa bir şairi Abdi də "Camasbname"ni tərcümə etmişdir.

"Camasb" haqqında müasir Azərbaycan tədqiqatlarında məlumata rast gəlmədiyimizdən burada həmin əsərin qısa məzmununu təqdim etməyi lazım bildik. Məlumat türkçə tərcümələrə əsaslanır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsərin mövzusu Danyal Peyğəmbərin oğlu Camasbın başına gələn bir macaradan götürülmüşdür. Yusif peyğəmbərin taleyində həlledici rol oynayan bir məqamı Camasb da yaşamalı olur. Yusif peyğəmbəri aqar qardaşları quyuya atmışdırlarsa, Camasbı dostları qısqanclıqdan quyuya salır. Camasb quyunun içindən açdığı yeraltı yolla ilanların şahı olan Şahmaranın sarayına gedib çıxır. O, Şahmarandan çoxlu hikmət öyrənir, verdiyi bir iksiri içir. Onun köməkliyi ilə yenidən Yer üzünə qaydır. Öyrəndiyi hikmətlər və içdiyi iksirdən aldığı ağıl gücü Camasbın şöhrətini məmləkətin hökmdarına çatdırır. Yəni də Yusif peyğəmbərin taleyindəki bir məqamla üst-üstə düşən hadisə baş verir. Camasb padşahın vəziri olur. O, vəzirliyi müddətində oxuduğu kitablar, öyrəndiyi hikmətlər sayəsində çoxlu dəfənə kaşf edir və məmləkətini gücləndirir.

Camasbla Yusif peyğəmbərin taleyi arasındakı bu oxşarlıq təsadüfi deyil. Çünki hər ikisi eyni nəsiləndir və ortağ sınaqlar yaşamalı olublar. Tövrətdə Camasbın atası Danyal peyğəmbər haqqında verilən məlumatdan, onunla Yusif peyğəmbər arasında ne qədər oxşar cəhətlərin olduğunu görürük: "... bütün görmə və yuxular Daniyalə aydın idi".¹ Daniyal da öz yurdundan istəmədən uzaqlaşdırılmışdı; Yəhudi kralığından Babil kralığına aparılmışdı. Tövrətdə verildiyinə görə o da gözəl idi. Hz. Yusif kimi Daniyal Peyğəmbərin də dövlət, hökmdar qarşısında ucalmasına səbəb başqalarının yoza bilmədiyi hökmdar yuxusunu yozması ilə baş verir.

Bütün bunlar göstərir ki, "Camasb" əsəri Tövrətdə Yusif peyğəmbər və Daniyal peyğəmbər haqda verilən məlumatlardan faydalanaraq yazılmışdır.

XV-XVI əsrlər başqa bir keçidlə də diqqəti çəkir. Həmdullah Həmdinin Səfəviləyin Bayramilik şöbəsinin əsas təmsilçilərindən olan Akşəmsəddinin oğlu, eyni zamanda, həm də məsnəvi varisi olması, Akşəmsəddinin isə Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinə bağlılığı, digər tərəfdən, Xəlvətiyyə təriqətinin böyük davamçısı kimi tanınan Yəhya Şirvaninin Rövsənəyə qolunun qurucusu və xəlvətliyin Türkiyədə yayılmasına rəvac vermiş Dədə Ömər Rövsəninin mürsidi olub, onu irşadlandırması, Ruhi Bağdadinin hürufiliyin təmsilçisi kimi tanınması XVI əsr Osmanlı ədəbiyyatında təriqət görüşlərinin yayılmasında Azərbaycan qaynaqlarının, nəfətkəkillərinin oynadığı rola gözəl sübutdur.

Hürufiliyin və ondan nəşət edib yüksək poetik sənətkarlik nümunəsi kimi təcəssüm edən Nəsimi poeziyasının Anadolu sahəsi türk ədəbiyyatına nüfuz daha çox Bektaşli təkkələri vasitəsilə yayılmışdır. "... Nəsimi xüsusilə Bektaşli təkkələrində müqəddəs şair kimi tanınmış, dərin bir sevgi və sayğı içərisində yaşadılmışdır" (4, 374).

Səfəviləyin Bayramilik qolunun inkişafı o vaxta qədər bu mühitdə əsas nüfuzə malik olan Mövləliyyə paralel yeni bir təriqət təmayülü formalaşdırır.

"XVI yüzillə qədər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyətindəki coğrafiyada Ərdəbil təkkəsi qədər uzun ömürlü və nəticələri baxımından diqqətə dəyər başqa heç bir dini-mistik quruluş yoxdur. Ərdəbil Təkkəsinin təsiri yerli sərhədləri aşaraq Somuncu Baba vasitəsilə Anadolu sahəsindəki təsəvvüf hərəkatları üzərində də təsiri olmuşdur. Çünki xalq arasında daha çox Somuncu Baba kimi tanınan Həmidüddin Akсарayinin xalifəsi, Bayramiliyin piri olan Hacı Bayramdır. Bayramiliyin və Xəlvətliyin Anadolu sahəsində geniş yayıldığı diqqətə alındığı zaman Ərdəbil Təkkəsinin təsir dərəcəsinin nə qədər geniş olduğu daha yaxşı anlaşılır" (18, 224).

Səfəvilərin həm də hakimiyyətdə təmsil olması səbəbindən bu təriqət ənənələrinin yayılıb qorunmasına dövlət tərəfindən də çalışılmışdır. Təsəvvüf görüşlərində yol birliyi-nin önəmli yerinin olması Səfiyəddin Ərdəbilidən sonra da bu əlaqələrin qorunub-sax-

¹ Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes şirkəti, İstanbul, 1995, s.840

lanmasına təminat verirdi. Əlaqələrin saxlanması Uzun Həsənin də böyük xidmətləri olmuşdur. "Uzun Həsən ənənəyə uyğun olaraq mühitindəki sənət və təkkə-təsəvvüf ər-babıyla yaxşı əlaqələr qurmağa cəhd göstərmişdir; bir yandan Səfəvi şeyxləriylə əlaqələrinin qohumluq bağlarıyla möhkəmlədir, digər tərəfdən təriqət silsiləsi etibarilə Ərdəbil təkkəsi ilə bağlı olan Anadoludakı Bayramlılara hədiyyələr göndərmişdir" (7, 221-222).

Uzun Həsənin təriqət mənsublarına göstərdiyi qayğı haqda bəhs edərkən Muhsin Macit Aydəmir Səmrənin "Dədə Ömer Rüşəni, Hayatı, Eserləri və Divanının Tənkitli Mətni" kitabından qaynaqlanan belə bir fikir də təqdim edir: "... Xəlvətiyyə təriqətinin ikinci piri Seyid Yəhya Şirvaninin müridi və Rövşəniliyin qurucusu sufi şair Dədə Ömer Rövşənini himayə etmişdir.

Aydın Dədə Ömer Ağqoyunlu sultanı Uzun Həsən və xanımı Səlcuq Xatun sayəsində Təbrizdə gözəl günlər keçirmiş, əsərlər yazmışdır (15, 222).

Mənbələrə görə, Ömer Rövşəni Uzun Həsənin dəvətilə Təbrizə gəlmədən öncə bir müddət Qarabağ, Bərdə və Gəncədə fəaliyyət göstərmişdir. "Ömer Rövşəninin Qarabağdakı səmərəli fəaliyyətləri onun Ağqoyunlular tərəfindən tanınmasını təmin etmiş, nəticədə Təbrizə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Uzun Həsənin vəfatından sonra (1478) oğulları Sultan Xəlil və xüsusilə Ağqoyunluların ən böyük hökmdarlarından olan, alim və sənətkarların qoruyucusu Sultan Yaqub (1478-1490) ilə Ömer Rövşəni arasında həmişə qarşılıqlı məhəbbət və hörmət olmuşdur. Hökmdar müxtəlif ehsanlarla həmişə Ömer Rövşəninin xatirini əziz tutmuş və Cahanşah xanəqahını ona vermişdi. Ömer Rövşəni də onu ayrıca bir şeiri ilə mədh etmişdir" (12, 160).

Ömer Rövşəninin bir mütəfəkkir şair kimi yetişməsində sözsüz ki, 25 il ömür sürdü-yü Təbriz mühitinin çox böyük təsiri olmuşdur. Təbrizə bəslədiyi doğma münasibət, mühitin insanları ilə ruh yaxınlığı və şəhərə sevgisi şairin "Təbriz" rədifli şeirində özünü açıq-aydın göstərir (3, 160).

Yuxarıda haqlarında bəhs etdiyimiz Hacı Bayram Vəli və Dədə Ömer Rövşəni təriqət tarixində öləri şəxslər yox, çoxlu mürid yetişdirən böyük şeyxlər olmuşlar. Bunu aşağıda təqdim edəcəyimiz misallardan da aydın görmək olar.

Hacı Bayram Vəli davamçılarından Şeyx Əlvən Şirazinin də Azərbaycan ədəbiyyat ənənələrinin Anadoluda yayılıb genişlənməsində mühüm xidmətləri olmuşdur. O, Şeyx Mahmud Şebüsterinin "Gülşəni Raz" adlı əsərini menzum şəkildə türkçəyə çevirmişdir (4, 472).

Bütün bunlar onu göstərir ki, XV-XVI əsrlər sənət və dünyagörüşü sahəsində Azərbaycan böyük nüfuzə malik idi.

XVI əsrdə bu ənənə axınına Füzuli yaradıcılığı da qoşulur. Bu qoşulma axında güclü sələ bənzəyir. Çünki Füzuli artıq sağlığında Azərbaycan, Osmanlı və bunların arasında orta q mövqə tutan İraq türkmən ədəbiyyatını bir günəş kimi özünə cəzb edir.

XVI əsr Osmanlı ədəbiyyatında Füzulidən təsirlənən iki böyük simanın adı xüsusilə vurğulanmalıdır: Xəyalı və Taşlıcalı Yəhya. Taşlıcalı Yəhya tək Füzuliyə bağlılığı ilə yox, həm də "Xəmsə" müəllifi olması ilə diqqəti çəkir.

Osmanlı ədəbiyyatının gözəl incilərini yaratmış, divan ədəbiyyatında çox özəl yərə sahib olan bu iki sənətkar öz aralarında bir o qədər xoş rəftarları olmasa da, Füzuliyə yüksək dəyər vermiş, ona nəzirelər yazmışlar.

Füzulinin öz dövründəki təsirləri haqda türk tədqiqatçıların verdiyi məlumatlardan görürük ki, bu nüfuz dairəsi yalnız adını çəkdiyimiz iki şairlə bitmir.

Füzuli ənənələri sonrakı əsrlərin divan ədəbiyyatında, hətta XIX əsrdən yeni ədəbiyyatda, müasir türk poeziyasında belə yaşamaqdadır.

Təsədüfli deyil ki, hələ Füzulinin öz dövründə təzkirəçilər (Letifi, Sam Mirza, Aşiq Çələbi) ondan ustad şair kimi bəhs edirlər.

Türk tədqiqatçıları Füzulinin özündən əvvəlki Anadolu şairlərindən Ahmədi, Şeyxi, Necatini təqdir etdiyini və Necatini "qayrı" rədifli qəzəlinə iki nəzirə yazdığını qeyd edirlər. Eyni zamanda o da vurğulanır ki, Füzulinin yazdığı nəzirə Necatinin şeirindən daha qüvvətli alınmışdır (4, 545).

Füzuli yaradıcılığının yayıldığı ədəbi coğrafiyada nə qədər nəhəng bir qüdrətə sahib olduğunu onun tədqiqatçıların, demək olar ki, əksəriyyəti qeyd edir.

Füzulidən sonrakı ələ bir əsrin ədəbiyyatı yoxdur ki, (bu günümüzdə qədər) tədqiqatçılar orada Füzuli ənənələrindən və təsirlərindən bəhs etməsinlər. Osmanlı ədəbiyyatında

klassik divan şeirinin son böyük təmsilçisi sayılan Şeyx Qalib də əsərlərində Füzuli irsinə bağlılığı ilə diqqət cəlb edir.

Şeyx Qalibi ədəbiyyat tarixində ən çox məşhurlaşdıran onun Divanıyla "Hüsn və Eşq" məsnəvisidir. Divanında Füzulinin məşhur şeirlərinə təxmislər var. Bundan başqa, "Hüsn və Eşq"də də Füzuli izləri, xüsusən də "Leyli və Məcnun"un təsirləri diqqətə çarpır.

Məsnəvidə Füzulinin "Leyli və Məcnun"un ayrı-ayrı beyt və ifadələrinin, motivlərinin təsiri açıq duyulur. Bunu N.S.Banarlının müqayisələri də sübut edir. "Hüsn və Eşq"də xüsusən səs baxımından digər qüvvətli xatirələr Füzulinin "Leyli və Məcnun"undan əks edən sədələrdədir. Məsələn, "Hüsn və Eşq"dəki:

**Kim gevheri Hüsnə talibim bən
Qavğayı taləbdə qalibim bən**

mısraları "Leyli və Məcnun"daki:

**Talibi harəbə talibim bən
İnşaallah ki, qalibim bən**

söyləyişini xatırladır. Şeyx Qalibin:

Mazur tut ey rəfik mazur

mısrası Füzulinin

Mazursun ey nigar mazur

söyləyişinə çox yaxındır. Füzulinin əsərində Leyliyə anasının verdiyi öyüdlər arasındakı:

Qızsan ucuz olma qədrini bil

sözü, "Hüsn və Eşq"də dayəsi tərəfindən Hüsnə verilən öyüdlərdəki

Kızsan kerem eyle sən girən ol

mısrasına örnək olmuşdur" (5, 777)

"Hüsn və Eşq"i alleqorik anlayışlarla ifadəyə və keyfiyyətin şəxsləşməsinə görə Füzulinin "Səhhet və Mərəz"inə də bənzədənlər var.

Füzulidən sonra yazıb-yaradan Azərbaycan divan ədəbiyyatı şairlərinin hər biri bu və ya digər dərəcədə onun təsir dairəsindən kənara çıxa bilməsələr də, dövrə və özlərinin fərdi mənərlərinə uyğun yeni üslublar, poetik ənənələr də formalaşdırdılar.

XVII əsrdə ənənələrinin geniş sahədə, o cümlədən Anadoluda yayılması baxımdan diqqət çəkən şair Saib Təbrizdir. "Saib Füzuli təsiri qalmış ancaq türkçə yazdığı şeirlərlə Hindistanda Şah Cahanın sarayında rəğbətə qarşılanan "Səbki-Hindi" ədəbi istiqamətinin yaradıcıları arasındadır. Ayrıca dünyaya baxışı, həyat qarşısında yetkin görüşlərlə ədəbiyyatımızda "Hikəmi şeir" istiqamətinin təmsilçilərindən olan Nabi, Kosa Rəqib Paşa, Münil kimi şairlərlə də şeir üslubu ilə təsirləndirmişdir" (14, 178).

Saib Təbrizinin XVII əsrin əsas üslublarından biri olan "Səbki-Hindi"yə aidiyyətini və Osmanlı türk ədəbiyyatının "Hikəmi şeir" üslubuna mənsub şairlərinə təsir göstərməsi məsələsi ədəbiyyat tarixlərində dəfələrlə vurğulanır.

N.S.Banarlı Saib Təbrizinin hələ sağlığında Şərqdə böyük nüfuzə sahib olmasından bəhs edir. "Şöhreti Hind, İrən və Anadolu ölkələrini tutan Saibə hələ həyatda ikən bir çox Hind, Azərbaycan və Osmanlı şairi tərəfindən nəzirələr yazılmışdır.

Şeirlərində eşq, təsəvvüf və hikmət cizgiləri zəngin bir səs, qəfiyə və məcaz anlayışları halında tərənnüm edilmişdir. Xüsusilə hikmət ifadə edən şeirləri Osmanlı-türk ədəbiyyatında əsrin böyük şair Nabi üzərində təsirli olmuşdur...

Bu şair İrən ədəbiyyatında Hind üslubu deyilən zəngin xəyallar, məcazlar və anlayışlarla süslü və yüksək bədii ifadəli xüsusi bir üslubun qüvvətli təmsilçisidir" (5, 648).

Ayrı-ayrı ədəbiyyat tarixlərində şairin osmanlı türk ədəbiyyatına təsirlərindən bəhs edilməklə yanaşı, bu problem Bilkan Ali Fuat tərəfindən ayrıca mövzu kimi də araşdırılmışdır (6).

Bu müqayisələrdə maraqlı görünən odur ki, Səbki-Hindi üslubunun təmsilçisi kimi təqdim olunan Saib Təbrizinin Osmanlı ədəbiyyatında təsirləndirdiyi şairlər Hikəmi şeir səbklisinin görkəmli nümayəndələridir. Məsələnin bu tərzde qoyuluşu istər-istəməz Saibin tam olaraq Səbki Hindi üslubunun təmsilçisi kimi qəbul edilməsinə qarşı bizdə təərəddüdlər yaradır.

Fikrimizcə, Saib Təbrizi tam olaraq Səbki-Hindi üslubuna aid olmaqdən daha çox yaradıcılığında dövrünün hər iki üslubunu birləşdirərək bunu ənənə səviyyəsinə qaldıra bilən sənətkardır.

Əldə olan faktlar əsasında hələlik deyə bilirik ki, ənənələrinin Osmanlı ədəbi məkanında yayılması baxımdan son böyük divan şairimiz Seyid Nigaridir.

Nigarinin varlıq haqda görüşlərinin formalaşmasında Nəqşibəndiliyin Osmanlı türk mühitində geniş yayılmış Xalidiyyə qolunun xüsusi rolu olmuşdur. Onun şeyxi Kürdəmirli İsmayıl bu qolun davamçılarından biridir (19). Nigarinin yaradıcılığı və həyat fəalliyəti Qafqazda müridizm hərəkatının geniş yayıldığı bir dövrə təsadüf etdiyindən, eyni zamanda, Şah Neymetullah yolunun davamçısı olan Nəbatinin Nigariyə təsirli, Azərbaycanda Xəlvətliyin geniş yayılması şairin görüşlərinə başqa təriqətlərin də təsirinə yol açmışdır. Beləliklə, təriqətə Nəqşibəndiliyin Xalidiyyə qolu ilə daxil olan Nigari ünsiyyətə olduğu başqa təriqət elementlərini də təmsilçisi olduğu qola daxil edərək, yeni bir qolun, Nigariyyənin qurucusu olmuşdur.

Daşdığı missiya ilə əlaqədar olaraq təriqətdə irşadlanan Qarabağlı Seyid Nigari həyatının böyük bir dövrünü Osmanlıda - Kırmda Amasiyada, Harputda və eadəri bir dönamini İstanbulda keçirmişdir.

Amasiya və Harputda dövrünün böyük bir piri kimi tanınan Nigarinin çoxlu müridi olmuşdur. Bu müridlər Osmanlı ərazisində Nigariyyənin yayılmasında sözsüz ki, böyük fəalliyət göstərmişlər.

Ədəbiyyatda məhəllələşmənin dərinləşməsi, Qərb ədəbi istiqamətinin üstünlüyü yavaş-yavaş vahid divan ədəbi məkanı prinsiplərini də zəiflədir.

Divan ədəbiyyatının vahid ədəbiyyat görüşünün son böyük cəhdi Seyid Əzim Şirvaninin "Təzkirə"si olur. O bu "Təzkirə"də rum, Qafqaz, Türkmən, Azərbaycan şairlərini ayır-ayrı bölgələrin vahid ədəbiyyat nümayəndəsi kimi təqdim edir. Lakin XX əsrdə aparıcılığını itirən divan ədəbiyyatı ənənələri, eyni zamanda bu əlaqələrin də tədricən zəifləməsi ilə nəticələnir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ayan H. Divan Edebiyatında Hamsələr. Atatürk Universiteti Edebiyat Fakültesi, Ankara, 1979
2. Ağababa Rzayev. Nəsirəddin Tusi. Elm, Bakı, 2001
3. Azadə Məsuyeva. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar. Bakı: Nurlan, 2002
4. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I c. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998
5. Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyatı tarihi. II c., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998
6. Bilkan Ali Fuat "Saib Tebriz İve Nabi üzerine bir Mukayese Denemesi". Akademik Araştırmalar, 3., 2000
7. Erşahin Seyfettin. Akkoyunlular. Bizim Büro. Ankara, 2002.
8. Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusıfll. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008
9. İsmail Ünver. "Mesnevi". Türk Dili, aylık dil dergisi, Türk Şiiri özel sayısı, II, (Divan şiiri) 1986
10. Kitabı Mukaddes. Kitabı Mukaddes Şirkəti, İstanbul, 1995
11. Levend A.S. TET, Ankara
12. Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Bakuvı və xəlvətlik. Qismət, Bakı, 2005
13. Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani - Azərbaycan, Azərneşr, Bakı, 1987
14. Mine Mengi. Eski Türk edebiyatı tarihi. Akçay yayınları, Ankara 1999
15. Muhsin Macit. Azeri sahəsi Türk edebiyatı (XII-XIX yüzylı), Türk edebiyatı tarihi, 2 c., TC Kültür ve Turizm Bakanlıđı yayınları, İstanbul, 2007
16. Mustafa Kara. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. Dergah yayınları. İstanbul, 1999
17. Nüşəbə Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980, s. 79-80
18. Öngörən Rəşat. Osmanlılarda Tasavvuf, İz. Yay. İstanbul 2000
19. Pərvəna Bayram. Qarabağlı Seyid Mir Həməz Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkce divanının poetik strukturu. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008.

Paşa KƏRİMOV

SADİQ BƏY ƏFŞARIN TÜRKDİLLİ LİRİKASI

XVI əsrin ikinci yarısı - XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Sadiq bəy Əfşar dövrünün hortorəfli istedadı malik ziyalı, görkəmli alim, şair və rəssam kimi mədəniyyət tariximizdə düşmüşdür. Müxtəlif mənbələrdə adı Sadiq bəy Sadiqi və Sadiqi Kitabdar kimi də qeyd edilən şair əslən I Şah İsmayıl hakimiyyətdə gəldiyi zaman Şamdan öz arzusu ilə ona qoşulmağa gələn Xudabəndəli adlı türk-öğuz elinə mənsubdur. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Xudabəndəli, Bəydili və İnalı obaları birlikdə Şamlu boyunu təşkil etmişlər (9.s.21). Sadiq bəy külliyyatının əvvəllərində özünün məşəyi haqqında yazır: "Mən haqiqət Xudabəndəli adı ilə məşhurlaşmış və tanınmış türk tayfasındanam. Onlar ədalətli şahın ölkə tutmağa və dünyanı almağa başladığı ilk günlərdə tabelik bildirmək və yardım etmək üçün Şam diyarından aləmin sığındığı dərğaha üz qoymuşlar". Türkcə qitəsində şairin özünü "şamlu fiqiri" adlandırması bir daha Xudabəndəli elinin Şamlu boyunun tərəkibinə daxil olduğunu sübut edir.

Müxtəlif mənbələrdə istinad edən tədqiqatçılar 77 il ömür sürmüş şairin h.940-cı (m.1533) ildə Təbrizin Vercü (Vərzi) məhəlləsində anadan olub, h.1017-ci (m.1609-1610) ildə İsfahanda vəfat etdiyini təsdiq edirlər.

20 yaşında atasını itirən şair dərvişlərə qoşularaq dünyanın müxtəlif yerlərinə səyahət etmiş. Təbriz, Qəzvin və İsfahandan başqa Yəzd, Gilan, Lahican, Əbrəküh, Astarabad, Həmədan, Bağdad, Ətəbat (Nəcəf və Kərbəla) və Hələbdə olmuş, macara ilə dolu bir gənclik həyatı yaşamışdır. Qızılbaş sərkərdələrindən olan Əmir xan Mosullu Sadiq bəyi öz yanına dəvət edərək onun sərgövdən həyatına son qoymuşdur. Bundan sonra S.Əfşar öz bilikliyi artırmış, müxtəlif səhələrdə cəddi gəlişməyə başlamışdır. Əmir xan Mosulludan sonra Sadiq bəy müddət İsgöndər xan və Bədir xan Əfşarın yanında xidmətdə olur. Gənç yaşlarından gərgin əməyi, zəhməti, istedadı sayəsində elmin, sənətin bir sıra növlərini mükəmməl öyrənən Sadiqinin şöhrəti qısa müddətdə bütün ölkəyə yayılır. Sadiq bəyin müasiri Qazi Əhməd Qumi xəttatlar və rəssamlar haqqında rəsələsində onun haqqında yazır: "Rəssamlıq sənətində onun tayı-barabəri yoxdur, indi ona şahın kətabdan vəzifəsi təpşirilmişdir. Yaxşı şeirlər yazır, onun çoxlu qəsidə, qitə, qəzəl və rübəisi vardır. Təsviri sənətdə öz firqasının ecəzkar gücü ilə insanı heyran edir. Cəsurluqda dövrünün igidlərindən heç də geri qalmır". Məhəmməd Tahir Nəsrəbadi təzkirəsində Sadiq bəyin cəsur və mərd bir insan olduğunu göstərir, rəsm əsərlərinin şöhrətini Hindistana gedib çatdığını bildirir.

Sadiqinin tərəcəməyi-hələndəki ən əlamətdar hədislərdən biri onun saray kitabxanasına rəhbər təyin edilməsidir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məhəmmədəli Tərbiyət Sadiq bəyin II Şah İsmayıl zamanında (1576-1577) kitabxanaya işə gətürüldüyünü, I Şah Abbas dövründə (1587-1629) isə kitabxanaya başçılıq etdiyini göstərmişdir. Şairin imzasının bəzi mənbələrdə Sadiqi-Kitabdar kimi verilməsi də elə onun bu işi ilə bağlıdır. Sənətşünaslıq doktoru Adil Qəziyev Sadiqinin artıq Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövründə (1578-1587) həmin kitabxanaya başçılıq etdiyini təsdiq edir. Mənbələrin göstərdiyinə görə, Sadiq bəy cəmiyyətdə və sarayda elə böyük nüfuz sahibi olmuşdur ki, bəzi səbəblərə görə saray kitabdarlığından uzaqlaşdırıldıqdan sonra da ömrünün sonuna qədər bu vəzifənin toqəüdünü almışdır.

Özündən sonra zəngin bir irs qoyan S.Əfşarın əsərləri külliyyatında toplanmışdır. Şairin külliyyatının əlyazmasının Təbriz Dövlət Kitabxanasında saxlanan nüsxəsinə daxil olan əsərlər sonradan yazılaraq əlavə edilmiş mündəricatda aşağıdakı şəkildə təqdim edilir: 1) Qəsidələr ("Zübdətül-kolam"); 2) Qəzəllər; 3) Müxtəlif şeirlər; 4) Şairin təzkirəsi ("Məcməül-xəvəs"); 5) Rübəilər; 6) Məqəle və monzum hekayətlər; 7) Şairin adına deyilmiş müəmməllər; 8) "Fəth-namə" məsnəvisi; 9) Şairin təzkirəsinin ardı; 10) Türk dilində yazılmış qəsidə və qəzəllər; 11) Feyzi şeirləri haqqında rəsəle; 12) "Qanunüs-süvət" - rəssamlıq haqqında rəsəle; 13) "Həz-ziyyat" rəsəlosi; 14) morsiya və tərəkibbənd; 15) Tərəkibbənd-əlifba sırası ilə; 16) Tərcibənd; 17) Heydərinin həvci; 18) Münşəat-türk və fars dillərində; 19) Fələkdən şikayət və Məhəmməd bəy Məzoqinin həvci; 20) Müxtəlif həcvlər.

Sadiqinin ən çox diqqəti cəlb edən əsərlərindən olan "Məcməül-xəvəs" təzkirəsi ədəbiyyat, elm və ədəbi fikir tariximizin öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır. Təzkirə təxminən h.1007-1008-cı (m.1597-1598) illərdə yazılmışdır. Əsər Osmanlı torpaqlarından tutmuş bugünkü İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Əfqanıstan, Pakistan və Hindistana qədər böyük bir ərazinin konkret bir zaman çərçivəsində (I Şah İsmayıl dövründən müəllifin həyatda olduğu günlərədək) ədəbi və ictimai-siyasi mühitini əks etdirir. Şairin özünün qeyd etdiyi kimi, bu əsər müəll-

lifin uzun müddətli səyahətlərinin, müşahidələrinin, topladığı zəngin məlumatların möhsuludur. O, səyahət etdiyi ölkələrdə dövrünün məşhur şair və digər sənət adamları ilə görüşmüş, onlarla söhbət etmiş, təzkirəsini də bu məlumatlar əsasında yazmışdır. Sadiq bəy "Məcməül-xəvas"ın müqəddiməsində özünə nümunə götürdüyü Əbdürrəhman Cəminin "Baharistan", Əlişir Nəvainin "Məcəlisün-nəfais", Dövlətşah Səmorqəndinin "Təzkirətüş-şüəra" və Sam Mirzənin "Töhfeyi-Sami" təzkirələrinin adlarını çəkmiş, bu silsilədən olan öz təzkirəsini yaratmışdır. Bu əsərlə Sadiqi dövrünün "xoştəb", "şirinkalam" şairlərini tanıtmış, onların irsinin öyrənilməsinə maraqlı oymuşdur. Sadiq bəy adları sadalanan təzkirələrdən ən çox Nəvainin "Məcəlisün-nəfais"-inə maraqlı göstərmiş, ona müvafiq olaraq əsərinə ölkə bölməyə ayırmışdır. Təzkirənin ən önəmli cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan, Osmanlı, Cığatay türkcəsinə gözəl bilən müəllif bu üç türk ədəbiyyatını, görkəmli şair və ədiblərini bir topluda bir-bəşdirərək oxuculara, tədqiqatçılara təqdim etmiş, onlar haqqında əvəzsiz məlumatlar vermişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Turxan Gəncəyinin dediyi kimi, "Sadiqi bu əsərdə siyasi hüduqları və sülalələr arasında ixtilafı bir tərəfə ataraq türk dili və ədəbiyyatını bütöv halda götürmüş və türk dilinin üç ədəbi şivəsinin şairlərini tanıdaraq əsərlərindən örnəklər vermişdir. Bu təzkirə onun Nəvainin əsərlərini yaxından bildiyini və dövrünün türk şairlərini şivə fərqi gözləmədən tədqiq etdiyini və bu üç şivəni də mükəmməl bildiyini göstərir".

Məhəmmədəli Tərbizat göstərir ki, təzkirə Safəvilər dövründə yaşamış 480 şair və ədibi əhatə edir.

Müqəddimə, 8 məcmə və xatimədən ibarət bu təzkirənin tədqiqatçılara göstəriləri ki, əsər Nəvainin üslubuna və təzkirəçilik ənənəsinə uyğun bir şəkildə yaradılırsa da, öz orijinallığı və elmi-bədii dəyəri ilə bu janrdə yazılmış orta əsr təzkirələr içərisində xüsusi bir mövqeyə malikdir. Təzkirəni oxuduqca görürük ki, Sadiq bəy üçün təqdim etdiyi şairin şəxsi insani keyfiyyətləri çox böyük önəm daşıyır.

Sadiqini diqqətimizi cəlb edən elmi əsərlərindən biri də rəssamlığın praktiki, nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş "Qanunüs-süvər" ("Təsvirilər qanunu") adlı 204 beytdən ibarət mənzum risələsidir. Tədqiqatçıların nadir əsər kimi dəyərləndirdikləri bu risələdə müəllif rəssamlara özünə qarşı tələbkar olmağı, rəssamlıq materiallarını, təsvir etdiyi obyektə mükəmməl bilməyi məsləhət görür. 17 qışa bölmədən ibarət olan bu əsərdə təsviri sənətin müxtəlif məsələlərinə dair konkret məsləhət və təlimatlar verilmişdir.

Sadiq bəyin zəngin ədəbi irsində nəsihətnamələri və mənzum hekayələri, məktubları və "Risəleyi-həzziyat" adlı insanların mənəvi ələminə, məhəbbət, dostluq münasibətlərinə, gəncərdə bədi zövqün inkişaf etdirilməsinə həsr edilmiş əsəri diqqəti cəlb edir.

S.Əfşarın poetik yaradıcılığı zəngin, rəngarəngdir. O, fars və türk dillərində qəzəl, qəsidə, qitə, rübəi, mütəxəssəs, tərziyə, məsnəvi, mütəxəssəs formalarında gözəl şeirlər müəllifidir. Tədqiqatçı M.Muradovanın hesablamalarına görə onun 587 qəzəldən 40-1 türkçədir. Şairin farsdilli poetik yaradıcılığında Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərindən və onun apardıqı müharibələrdən bəhs edən "Fəthnəməyi-Abbas-namə" adlı 2500 beytdən ibarət poeması mühüm yer tutur. Müəllif müxtəlif tarixi hadisələri, döyüşləri yüksək bədii formada, təşbih və istiarələrin köməyi ilə təsvir edir. Şah Abbasın müxtəlif müharibələrindən, ən çətin vəziyyətlərdən qalib çıxan qəhrəman obrazını yaradır. Əsəri oxuduqca bu qəhrəmanlıq dastanının yazarının yersiz müharibələrə, qan tökülməsinə qarşı çıxdığını görürük.

Şairin türkçə şeirləri onun Təbriz Dövlət Kitabxanasında saxlanan əlyazma külliyyatının 888-917-ci səhifələrini əhatə edir. Bundan başqa, Sadiqinin təzkirəsinə daxil etdiyi, məktublarında rast gəldiyimiz bəzi türkçə şeirlərinin də olduğunu qeyd etməliyik.

Müxtəlif tədqiqat əsərlərində Sadiq bəyin türkçə şeirlərindən müəyyən nümunələr verilmişdir, bu əsərlər bütöv halda çap edilməmiş, buna görə də şairin anadilli lirikasının ətrafı araşdırılması mümkün olmamışdır. Bu yaxınlarda nəhayət ki, Sadiqinin türkçə şeirlərinin surətini Təbriz Dövlət Kitabxanasından əldə etmişik. Hal-hazırda şairin anadilli lirikası barədə ətraflı söz demək imkanımız vardır.

Hələ sağlığında dövrünün görkəmli şairi və alimi kimi tanınan S.Əfşar klassik Şərq ədəbiyyatını, poetikasını gözəl bilmiş, sələflərinin yaradıcılığının ən dəyərli cəhətlərindən təsir-lənmişdir. Ana dilində yazdığı şeirlərdən şair türkdilli ədəbiyyatın iki dahisini - Nəvai və Füzulini özünə ustad seçmişdir. Ümumiyyətlə, XVI əsrin ikinci yarısında - XVII əsrdə türkdilli şeirimizin, demək olar ki, bütün nümayəndələri yaradıcılıqları boyu ən dəyərli örnək kimi bu iki sənətkarın poeziyasına üz tutmuşlar.

T.Gəncəyinin dediyi kimi, Sadiq bəy türk dilinin üç ədəbi dilini (Azərbaycan, Osmanlı və Cığatay) mükəmməl bilmiş və türkçə şeirlərini də bu şivələrdə yazmışdır. Şairin 1971-ci ildə şairin 12 qəzəlini oxuculara təqdim edən alim bunlardan 8-nin Şərq türkcədə, cığatayçada yazıldığını xüsusilə qeyd edir. Sadiqinin türkçə şeirlərindən danışarkən onların müxtəlif türk şivələrində yazıldığını, əlbəttə ki, nəzərə almaq lazımdır.

S.Əfşarın 478 beytdən ibarət türkçə şeirlər toplusuna 5 qəsidə, 40 qəzəl, 1 saqınamə, Şah Abbasa müraciətən məsnəvi formasında yazılmış 1 şeir, 1 tərziyə və 1 qitə daxil edilmişdir. Bu şeirlər əlibə sırası ilə düzülmüşdür.

Buradakı qəsidələrdən birincisində şair obrazlı şəkildə, alleqoriyadan istifadə etməklə həvalərin soyuması, qışın gəlməsi ilə təbiətdə baş verən dəyişiklikləri təsvir edir. Məlum olduqdu kimi, klassik ədəbiyyatda işlənen bədii vasitələrdən biri də təşxis sənətidir. Təbiət hadisələrini canlı insan kimi təşəvvür etmək həmin vasitə ilə gerçəkləşir ki, bu da Avropa poetik sistemindəki personifikasiya kateqoriyasına uyğun gəlir. Sadiqi bu qəsidədə təbiəti təsvir edərkən daha çox təşxis sənətinə müraciət etmişdir. Ümumiyyətlə, təbiət vurğunu olan şair ilin bütün fəsilələrini böyük məhəbbətlə qələmə almış, canlı bədii lövhələr yaratmışdır. Qəsidədə ilin ehtə bir vaxtı təsvir edilir ki, həvalərin tərzliyi pozulmuş, al-alvan təbiətdən cəmi bir neçə rəng qalmışdır. Güllün çöhrəsini görə bilməyən bülbul artıq susmaqdadır, çəmənlərin məcəlisində nə bir yarpaq, nə quşların nəvəsi qalmışdır. Şair çayın süyünün donmasını soyuğun möcüzəsi ilə əjdahının donmasına bənzədir:

Yeritməz oldu çəməni çəray çuybar süyün,

Daş oldu möcüzə-sərmə ilə bu əjdaha.

Soyuq elə işlər görmüşdür ki, indi artıq bənövşə ilə rəyhan arasında fərq yoxdur:

Dəmi-təsərrüfi sərmə ilə yox onlarda

Bu gün bənəfsəvə rəyan təfəvüti əsla.

Qışın soyuğu hər şeyi dəyişdirmişdir. Nə əvvəlki gülşən, nə də çəmənlər var. Təbiət yeni heç nə yaratmır. Şair təbiətin qış vaxtında qışırıldığını poetik surətdə şərh edərkən qədim Şərq inanışlarına işarə edərək təlim bədii ifadə vasitəsindən məharətlə istifadə edir:

Kəsildi rəsmi-təvəllüdləri kim, etməzlər,

Müvəsisət həvəsin ümmətə ilon əba.

Təşəvvürlərə görə, təbiətin məvəddi-sələsəsi (üç övladı) - cəmədat (cansız əşyalar), nəbatat (bitkilər) və heyvanat əbəyi-ülvi-səmadakı atalar (səma cismləri) ilə ümməhəiti-səlfinin - şərkdəki anaların (dörd ünsür: su, od, torpaq, yel) müvəsisətdən, birləşməsindən yaranır. Qış yerdəki anaların yerdəki anaların birləşməyə həvəsləri olmadığından təbiətdə yeni bir şey yaranmır.

43 beytlik bu şeiri ədəbiyyatımızda qışın təsvirinə həsr olunmuş ən uğurlu şitaiyyə qəsidələrindən hesab etmək olar. Əsər Sadiqinin həyatı diqqətlə müşahidə etmək, yüksək bədii-liklə oxucuya çatdırmaq istedadına malik olduğunu sübut edir.

İkinci qəsidə Həsərrəti-Əlinini mədhinə həsr edilmişdir.

Üçüncü qəsidə şairin qürbətə olduğu zaman yazdığı şərhli-haldır. Məlum olduğu kimi, Sadiq bəy uzun müddət səyahətlər etmiş, vətənidən kənarında yaşamışdır. O, bu şeirdə qürbətə olmasının səbəbini izah edir. "Əgər qürbətə, zarəm, izzətim yox, ariyəm qəmədən" - deyən şeir vətənidən kənarında tanınmasa da, izzəti, hörməti olmasa da, qəmədən azad olduğunu söyləyir. S.Əfşar istedadının yetərinə dəyərləndirilməməsindən, cəmiyyətdə əsl qiymətini almamasından narazıdır. O, vətənidən kənarında yaşamaması cəmiyyətdən narazılığın ifadəsi, bir etiraz aksiyası kimi təqdim edir. Sadiqiya görə, əgər bu zamanədə istedadını dəyərləndirəcək bir adam olsaydı, dövrən onu dünyaya gətirməzdi. O, bu dünyaya qiymətini almamaq üçün gəlmişdir.

Bu istedad ilə dövrən bəni eylərdim mövcud,

Əgər bilsəydi bu cəmbin cəhəndə var xiridarı,

Bəni xar etmək üçün qürbət vəslə qeyrə tapşırdı,

Çəməni çəray, bəli, bəhuda dəhقان bəkləməz xarı.

Məni-üftadəni, ey dahi-rü-dün, hər dəm basib keçməz,

Qəribin gərçi derlər pəst olur hər yerdə divarı.

Səzavari-məhəbbətdir ədu bəzmi-fəraqətdə,

Mənimə görənd, ey çərxi-fələk, məhnət səzavari?

Şair çərxi-fələkə üz tutaraq deyir ki, bəzmi-fəraqətdə-ayrılıq məclisində düşmən də məhəbbətə layiqdir. Sən məhnətə mənimə layiq görürsən. Yəni, fələyin ona düşmən olduğunu Sadiqi yaxşı bilir.

Sadiq bəy Əfşar bir sıra əsərlərində, o cümlədən, "Məcməül-xəvas" təzkirəsində dövrünün hökmdarlarına, nüfuzlu şəxslərinə mədhiiyyə yazmağa qarşı çıxdığını bildirmişdir. O, təzkirəsində heç bir hökmdara mədh yazmamış Mövlana Zəmirini buna görə yüksək dəyərləndirdiyini bildirərək yazır: "Yüz min beyt şeiri var. Hökmdarların mədhinə bir beyt də yazmayıb. Himmətini ucağına bu özü bir sübutdur".

Bu dediklərinə baxmayaraq, Sadiqi də klassik Şərq poeziyasının ənənələrini davam etdirərək yaşadığı dövrün hökmdarı I Şah Abbasa bir sıra mədhiiyyələr yazmışdır. Şair külliyyatında ki türkçə qəsidələrindən dördüncüsünü mürsədi-kamil, dinin dayağı adlandırdığı Şah Abbasın

modhəna həsr edibdir. Şeirə şahın ədaləti, mərhəməti, din düşmənlərinə qarşı mübarizə aparması xüsusilə nəzərə çarpdırılmışdır.

Sadiqinin türkcə şeirlər toplusuna daxil edilmiş qəzəllər onun lirik yaradıcılığının tədqiqi baxımından böyük önəm daşıyır. Məhəbbət mövzusu, dostluğun tərənnümü, insan taleyi ilə bağlı düşüncələr, təbiət mənzərələrinin təsviri bu şeirlərdə diqqətli cəlb edən ilk cəhətlərdəndir. Lirik şeirlərində məhəbbəti insanın ən üvlü duyğusu, onun mənəvi yüksəlişinin səbəbi olan qüvvə kimi tərənnüm edən şair eşqi yolunda hər cür çəfəllərə hazır olan aşiq obrazı yaradır. Özünü "məhrü vofa təkyəsinin babası" - adlandıran Sadiq bəy çəkdiyi əziyyətlərdən bezib yolundan dönmək fikrində deyil, çünki əvvəldən könlünü qəmzəsi ilə qanını içən məşuqəyə verdiyini bilirdi:

**Sadiqi, gör yurəgi qanın içər, ah etmə,
Könlünü verməş idün qəmzeyi-xunxarasına.**

Eşq insanın canına düşmüş od, ildirimdir, aşiqin zəif canını bəla tələsinə salan qüvvədir:
**Yenə nə bərq idi kim, yıxdı səbr bünyadın,
Gətirdi rəxneyi-qəm mülki-xanımanımğa.
Yenə nə şövq idi kim, kəsdı rışteyi-canım,
Buraxdı dami-bəla cismi-natovanımğa.**

Sadiqinin lirik qəhrəmanı eşqi yolundakı fədakarlığı ilə fəxr edir, özünü klassik Şərq ədəbiyyatının aşiq obrazları ilə müqayisə edir. Şairə görə Məcnunla Fərhad eşqin tüstüsünü götürüb, dövrlərini sürüb getmişlər. İndi onun növbəsidir və eşqin oduna dözmək də onun baxtına düşmüşdür:

**Gərçi eşqin tüstüsün Fərhadü Məcnun çaldılar,
Şimdı eşq olub olardin bizgə verdi növbəti.**

Fədakar aşiq çox ah çəkməkdən ona görə qorxur ki, onun ahının odu digər aşıqları da yandıra bilər:

**Rəhm qıl həmdərdlərə, ey Sadiqi, çox çəkmə ah,
Köyməsün Məcnunüvü yandırmasın Fərhadı ot.**

Yarından ayrı olduğu məqamlarda şair onun xəyalı ilə yaşayır. Sadiqi bu fikri poetik şəkildə ifadə etmək üçün maraqlı obraz yaratmışdır: İsa göylərə çəkilib günəşin qoynuna girdiyi kimi, ay üzlü sevgilisi onun könlünün qoynuna girir:

**Könlümün hər dəm girir ol məhsuma qoynuna,
Yeridür gər girsə xurşidin Məsiha qoynuna.**

"Vida" rədifli qəzəlində şair yarından ayrılan aşiqin kədərinə səmimi bir dillə ifadə etmişdir. Gözələnə ona vida etməsi xəstə bədənindən ruhunun ayrılaraq vıdalaşmasına bənzədilmişdir. Sevgilisi hara getso, aşiqin həsrət göz yaşları onun ardınca axacaqdır, göz yaşları yarının ayağının altındakı torpağı heç bir zaman tərk etməyəcəkdir:

**Qıldı həngəmi-səfər sərvı-xuramanım vida,
Vəqtdidür qılsa tənı-dilxəstəni canım vida...
Barsa hər yanğa barur ardınca əşki-həsrətim,
Eyləməz ol xaki-padan çəşmi-giryanım vida.**

"Gedərin" rədifli qəzəli də Sadiqinin hicran qəminin ağır-acılarına həsr etdiyi səmimi və təsirli şeirlərindən biridir:

**Qəmi-fəraqın ilə dərđnak olub gedərin,
Nə dərđnak ki, qəmdin həlak olub gedərin.
Nə dövri-xasdır, ey Sadiqi, bu kim, məni-məst,
Gələb təməni-hünər, eybnak olub gedərin.**

Bu şeirdə şair yaşadığı dövrdən narazılığını da açıq-əşkar bildirmişdir: bu necə zamanda ki, dünyaya istedadlı, hünerli gələn adam ömrünün sonunda bu dünyadan günahkar, eybli vəziyyətdə tərk etməlidir?

Ümumiyyətlə, Sadiqinin şeirlərində aşiqəne lirika və ictimai motivlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlanmışdır. Zəmanəsinin kədərindən, qayğılarından qocaldığını bildiren şair "Məni-üf-tadəni ənduhi-dövrən gərçi pir etdi" deyir.

Fələk tərəfindən biqərar, sərbətsiz vəziyyətə düşməsinə də şair dövrünün biqərarlığı ilə izah edir:

**Biqərar etdi fələk dönə-dönə Sadiqini,
Şimdı bildim ki, qərarı yox imiş dövrənin.**

İctimai fikirlərində Sadiqinin Nəvai və Füzuli yaradıcılığı ilə nə qədər sıx bağlı olduğunu görə bilərik. Şair bu dahi ustaların ədəbi irsində onu narahat edən məsələlərin bədii həllini görürdü, bundan ilhamlanırdı. Sadiq bəyin şeirlərində Nəvai poeziyasının təsirindən danışan C.Nağıyeva yazır: "Onun "Bulğay kaş ki", "Etdin", "Qalmadı", "Sübh" və başqa qəzəlləri də yalnız rədif baxımından deyil, ideya, məzmun və bədii ifadə vasitələrindən istifadə baxımından Nəvai ilə birləşir".

Nəvainin "Bolmasun" rədifli 7 beytlik qəzəlinə yazdığı nəziərəsinə oxuduqca Sadiq bəyin ustad şairin əsərinə çox diqqətlə yanaşdığını, eyni zamanda, sadəcə, nəziərə deyil, orijinal bir şeir yazdığını görürük. Nəvainin lirik qəhrəmanının qəlbi sevgilisinə ən səmimi duyğularla doludur. İstədiyi odur ki, könül verdiyi gözələ heç bir xətar etməsin, bu dünya bağında onsuz bahar olmasın. Şair arzu edir ki, sevgilisinin sərvı-qəddi ancaq çəşməyi-həyyandan, əbədyyat çəşməsindən qidalansın. Bu qəzələ Sadiqinin çıxatayca eyni rədifli, eyni bohrdə yazdığı 6 beytlik cavabda gözələ hədsiz məhəbbət, sdaqət duyğuları daha çox lirik qəhrəmanla bağlı şəkildə ifadə edilmişdir:

**Gözə ol şah yolidin özge ğubari bolmasun,
Məndin özge kimseğe andin ğuzari bolmasun.
Ğülşəni-kuyində kim, sərvı-qəddi məvasidür,
Hər tərəf əşkimdən özge cuybari bolmasun.**

Sadiqinin qəzəlində müəllifin fərdiyyəti daha çox nəzərə çarpır. Lirik qəhrəmanın istədiyi budur ki, ondan başqa heç kim sevgilisinin yolunu üstündə durmasın, fədakar aşiqin gözələrinə yalnız yarının ayağının tozu dolsun, sərvı-qəddini yalnız onun göz yaşları sulasın. Nəvai sevgilisinin sərvı-qəddinin çəşməyi-həyyan-dilrikı suyu ilə sulanmasını arzulayırsa, Sadiq bəy məşuqəsinin sərvı-qəddinin onun öz göz yaşları ilə qidalanmasını istəyir.

Nəvai 8 beytlik "Kaş ki" rədifli qəzəlində ayrıltq dərđini çəkməkdənsə min cür möhnət çəkməyə üstünlük verdiyini, eç qərdəndən dəlilərim ki səhraya düşdüyünü, buna görə də əvvəllər gözəllərə ünsiyyət bağladığından peşman olduğunu bildirir. Bir beytdə qəriblərin qürbətə acı çəkdiyini, qürbət sözünü dilə gətirmək belə istəmədiyini söyləyən şair qəzəlin sonunda arzusuna, vüsala çatmaq üçün ömürdən möhlət dilədiyini yazır.

Sadiqi bu şeirə yazdığı 6 beytlik cavabında böyük özbək şairinin yaradıcılığına məhəbbət və diqqəti, çıxatayca gözəl bilməsini nümayiş etdirməklə bərabər, orijinal fikirlərlə çıxış etmiş, lirik şeirə ictimai motiv əlavə etmişdir. Nəvai qürbətın ağır dard olduğundan danışarsa, Sadiq bəy "Əgər vətən övladları insanın qədrini bilmirlərsə, qürbət bundan yaxşıdır" deyir. Zəmanəsinin ədalətsizliklərindən, özünə qarşı olan haqsızlıqlardan şikayət edən belə misralar Sadiqi şeirlərində əs deyil. Sadiq bəy kimi çoxtərəfli istedadın, dövrünün ensiklopedik zəkasının "belə vətəndənsə qürbət yaxşıdır" deməsi, əlbəttə ki, mövcud quruluşa, dövrə ciddi ittihamdır:

**Bilməs ermişlər kişi qədrin vətən əbnası cün,
Tutqay erdi dəmənimni xaki-qürbət kaş ki.**

Beytlərindən birində şair ona ağıl vermək istəyən nəsəhə "kaş ki, bu könül mənim nəsəhətimə eşidəydi" cavabını verir. Yəni məgər aşiqin ixtiyarı özündədirmi ki, ona nəsəhət verirsən:

**Dərsən, ey nəsəh ki, məndin tut nəsəhət, aqıl ol,
Tutqay erdi bu könül məndin nəsəhət kaş ki.**

Burada Füzulinin "Əql yar olsaydı, tərkı-eşqi-yar etməzdim? İxtiyar olsaydı, rəhət ixtiyar etməzdim?" beyni yada düşür. Sadiqinin çıxatayca şeirlərində Nəvai ilə bərabər Füzuli yaradıcılığı ilə də səsleşməni müşahidə etmək bizi təəccübləndirməməlidir.

S.Əfşar bir çox şairlərimiz kimi Füzulinin möhtəşəm poeziyasını özü üçün ən gözəl örmək saymışdır. Şairin yaradıcılığında Füzuli sənətinin bədii təsir vasitələrinin və ifadə xüsusiyyətlərinin təsiri aydın görünür. Sadiqi şeirlərində dahi şairin poetik ustalığından, təşbih, istiara, mübaliğə və təzadlar yaratmaq üsullarından geniş istifadə etmişdir. Füzulinin gözəlliyi, eşqi, tərənnüm edən, həyatdakı ədalətsizliklərə, insanlar arasındakı qeyri-bərabərliyə etirazını bildiren ictimai-fəlsəfi poeziyası Sadiqi yaradıcılığında güclü təsir etmişdir.

Füzulinin "Sübh" rədifli, eyni vəzdə iki qəzəli vardır ki, bunlar Nəvai qəzəlinə nəziərə olaraq yazılmışdır. Bu şeirdə Füzuli sübhün gəlməsini mahir bir rəssam kimi təsvir etmiş, onu Nəvaidə olmayan bir tərzə mənalandırmışdır.

Sadiqi, fikrimizcə, Nəvainin də, Füzulinin də "Sübh" rədifli qəzəllərini oxumuş, nəziərə yazarkən Füzuli şeirini üstün tutmuşdur. Füzuliyə yazdığı cavabında o, dahi söz ustası tərəfindən yaradılan hər səhə sübhün yaxasını yirtması bəzən eynilə təkrar edir. Füzuli deyir:

**Gör deyil bir mah məhrilan mənimtək zar sübh,
Başım açib nişə hər gün yaxasın yırtar sübh.**

Mənim kimi bir ayın-gözəlin eşqindən zar olmadığı halda nə üçün sübh hər gün başımı açib, yaxasın yırtır (yəni, səhər açılır)?

Sadiq bəyin buna cavab olaraq yazdığı beytin birinci misrasında ikinci misrada veriləcək sualın cavabı vardır. Bəlkə sübh dağ olmuş sinosini cahan əhlinə, bütün dünyaya nümayiş etdirmək istəyir:

**Ta edə rövşən cəhan əhlinə dağ sinəsin,
Hər səhəğahını neyçün yaxasın yırtar sübh?**

Qeyd etməliyə ki, Sadiqi sübhün gəlişini Füzuli səviyyəsində poetik şərh etməmiş, sadəcə, bu hadisənin əsl möcüzə olduğunu demişdir:

Hər nəfəs gündin yədi-beyza edər izhar sübh,
Belədür davayi-ecaz etsə Musavar sübh.

Şairə görə sübhün gəlişi adı bir təbiət hadisəsi deyil, möcüzədir. Bu, Musa peyğəmbərin ağ əli ilə göstərdiyi möcüzələrə bənzəyir. Sonuncu beytdə yaşadığı dövrə qarşı münasibəti tənqid olan şair yalançı nikbinliyə inanmadığını bildirir:

Sadiqi, aldanma döhrin zövqi-sübhü şamına
Kim gedər besyar şamü həm gəlür besyar sübh.

Sadiq böy döhrin, dövrün boş vədlərini, sabahkı günün daha yaxşı olacağına dair nikbin fikirləri əsassız sayır. Bu şeiri bir daha şairin lirikasında ictimai motivlərin mühüm yer tutduğunu göstərir.

Sadiq böyün Füzuli təsiri altında olduğunu göstərən əsərlərindən biri də onun dahi sənətkarın "Mənom ki, qafiləsələri-karivani-qəməm" mısrası ilə başlanan 9 bəndlik tərkiqbəndinə cavab olaraq yazdığı 7 bəndlik "Mənom ki, sakini-meyxaneyi-diyari-qəməm" mısrası ilə başlanan şeiridir. Hər iki əsərdə bəndləri birləşdirən vasitə beytlərlə birlikdə bəndlər 6 mısradan ibarətdir. Füzulinin tərkiqbəndi onun həyata, cəmiyyətə, bu cəmiyyətdəki öz vəziyyətinə münasibətinin bariz ifadəsidir. M.Quluzadə bu əsər barədə yazır: "Füzuli özünü qəm karvanının qafilələri, möhnət və ələm səhrasının müsafiri adlandırır. Lakin bununla bərabər, şair məğrur və nikbindir; özünü heç kəsə öksik bilmir. O, padşah kimi fəqir, möhtəşəm bir gədadir. Dövlət onun şad etmir. Onun sərəsəri könlündəki vəfa, gözələrindəki ləli ədvalər xəzinəsidir. Şairin dərin fəlsəfi mənaya malik olan bu mısraları sərət, şöhrət, ictimai ədalətsizlik üzərində qurulmuş cəmiyyətə qarşı qüvvətli bir etiraz kimi səslənirdi".

Tərkiqbəndində "Mənim ki, gözəmdə hətizə sipehr kamımla" deyənin Sadiqi həyatından narazı olduğunu bildirir. Onun da ən böyük şikayəti zəmanəndəndir:

Nədür zəmanə işi, cövrilə cəfa etmək,
Sipehr şivəsi təğyiri-müddəə etmək,
Rəqib dərdi-dilin bilməyüb dəva etmək,
Məni ki, dərdi-dilim sərbəşər cəza etmək.

Şair zəmanə cövrünə qarşı müdrik olmağı, ruh düşgünlüyünə düşməməyi məsləhət görür:

Könül, zəmanədən incinmə, şadü xürsənd ol,
O aqil irməz isə, bəri sən xirədmənd ol.

Sadiq böyün bu bəndi məzmunca Füzuli tərkiqbəndinin sonuncu bəndinə yaxındır. Füzuli dövrünün bəlalərindən, cəfalarından danışıqdan sonra şikayət etməməyə, səbrli olub dua etməyə üstünlük verdiyini bildirir. Nəhayət, öz-özünə şikayət etməkdənsə, dostlarla ünsiyyətə daha yaxşı olduğunu söyləyir:

Kim ola dust rızası həmin sənə hasil,
Rizayi-dustdur əsli-təməttö, ey qafil!

Sadiq böy üçün də dostun varlığı, onunla dordlaşmaq çox vacibdir. Şeirinin sonuncu bəndində o, dərini izhar etmək üçün bir dostunun olmadığından gileyilənir:

Nə bir rəfiq ki, rəfi-mələl edəm nəçar,
Nə bir təbib ki, dərdi-dil eylayim izhar.

Məlum olduğu kimi, Sadiqinin ən müxtəlif səhələrdə görkəmli müəllimləri olubdur. Ömrü boyu ustalarına minnətdar olan şair onlarla mənəvi yaxınlığına itirməmişdir. Sadiq böyün rəsamlıqda müəllimi dövrünün görkəmli sənətkar Muzəffər Əli, şeirdə isə Mir Sün'i və başqaları olmuşdur. "Məcmül-xəvas" təzkirəsində S.Əfşar Mir Sün'inin qoca yaşlarında belə istirahət etmədən çalışdığı heyranlıqla qeyd edir: "Şeir sənətində bəndən - mənim yol göstərənlərimdəndir. Şeirin mühüm risalələrinin əksəriyyətini Mir həzrətlərinin yanında oxumuşam. Üç ildən artıq bir müddətdə başını balısa qoyub istirahət etdiyini görmədim. Baxmayaraq ki, yaşı doxsana yaxın idi".

M.Muradova Sadiq böyün digər bir ustası barədə yazır: "Sadiqinin rübai ustası Xacə Ağamirlə də yaxınlığı olmuşdur. Belə ki, Ağamir yazdığı şeirləri ilk dəfə Sadiqiyyə oxuyarmış", Bundan başqa, şairin həmədanlı Fəzainin tələbəsi olduğu, ilk gəncliyində şeirlərini Hafiz Sabuniyyə təshih etdiyi barədə də məlumatımız vardır. Fikrimizcə, şair dostlarının yanında olmadığını deyərək əsasən belə insanların dünyanı tərک etməsindən qəmli olduğunu bildirmişdir. Şeirdə onlar barədə oxuyuruq:

Yarlıq birlə tutarlardı əlim,
Dürüb istərlər idi dərdi-dilim.
Tiri olduqca dilərə idilər,
Öldüğüm dəmdə Məsiha idildər.
Qanı ol əhli-vəfalar, qanı?
Mə'dəni-cudü-səxalar qanı?

Şairin "Şərhi-mələl" adlandırdığı 42-beytlik bu əsərində dövrədən şikayət də öksini tapırdı:

Şimdi kim, saldı ayağdan məni çərx,
Bolmasun heç kişinin düşməni çərx.

Sadiq böyü görə artıq dünyada bir mərd insan qalmamışdır:
Dəhrdə qalmadı bir mərđana,
Hərfi-sövtlə keçər əfsana.

Şeir sonunda müəllif yenə də saqiyyə müraciət edərək, onun lütfü, meykədonun abü havası ilə təsəlli tapdığını söyləyir.

Sadiqinin şah Abbası halını öz etdiyi 34-beytlik, məsnəvi formasında türkçə şeiri də onun ömrünün İsfahanda yaşadığı son dövrlərinə aiddir. Buradan şairin həmin vaxtlardakı vəziyyəti, səhəti barədə bəzi şeirlər öyrənirik:

Şah Təbrizə azm qılğanda,
Əzm ilqarı cəzm qılğanda.
Bəxt sahib-i-fərəş qıldı məni,
Mərzə xəcə taş qıldı məni.
Eylədi dur xaki-rahından,
Saldı iraq məni sipahından.
Şimdi üç ildən füzundur məni-zar
Ki, gahi sağəm və gahi bimar.

Burada şahın Təbrizə səfər etdiyi vaxtdan səhəti gedir. Sadiqi xəstələndiyi üçün səfərdə iştirak edə bilməmiş, qoşundan uzaqlaşdırılmışdır. Şairin üç ildən artıq xəstə olduğunu öyrənirik. Sadiq böy bir dəfə Şah Abbasın əmri ilə müalicə olunsaydı, vəziyyətinin yaxşılaşmadığıni xəbər verir, şahdan dərindən əlac edilməsini xahiş edir.

S.Əfşarın türkçə şeirlər toplusundan sonuncu əsəri şah sarayındakı bir qorqubaşıya müraciətə yazdığı qitədir. Məzmunca həvə olan bu şeirdə müəllif şah fərmanına riayət etməyən dövlət məmurunun özbaşnalığını kəskin tənqid edir, onu əhli-şər adlandırır:

Mən şamlu fəqiriyyə, sən qacar bəgi,
Sən əhli-şərsənü sənə bir əhli-şər görək.

Özünü şamlu fəqiri adlandıran şair qacar elindən olan qorqubaşının yadına salır ki, şahın hökmünə boyun endirməyən boynu vurulmalıdır:

Abbas şah hökmünə endirmədin boynun,
Boynu yoğunlusan, sənə tiğü təbər görək.

Sadiqinin türkçə şeirlərində daha çox dünyəvi məhəbbət, real insanı münasibətlərin, dostluğun, insanların arasındakı mənəvi bağların təsvirini görürük. Müxtəlif dini təriqətlərdən uzaq olan şairin əsərlərində təsəvvüf eşqinin mədhinə rast gəlmirik.

Lirikasında həyatı sevən, lakin ətrafındakı haqsızlıqlara göz yummayan istedadının, xidmətlərinin yetərincə dəyərləndirilməməsindən narazı olan, bununla bərabər təminatını, müdrikliyini itirməyən Sadiqinin məğrur səsinə eşidirik.

Klassik ədəbiyyatı, orta əsr Şərq poetikasını yaxşı bilən S.Əfşar əsərlərində bədii ifadə vasitələrindən, təşbih, istiarə, məcaz, tozad, cinas, təkrir, bədii sual, təlim, təşxis və s. poetik fiqurlardan məharətlə istifadə etmişdir. Bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə Sadiq böy lirik qəhrəmanın daxili dünyasını, ruhi aləminin, inandırıcı, səmimi və təsirli boyalarını vərdə bilmişdir.

Təşdehlər bütün klassik ədəbiyyatımızda olduğu kimi, Sadiqi yaradıcılığında da önəmli rol oynayır. Şeirlərindən birində şair eşqi canına düşmüş ödə, sümüyündəki iliyini yandıran şama bənzətməklə təşbeh yaradır:

Yenə nə bərq idi kim, saldı eşq canımğa
Ki, tüşdü şəm kibi məğzi-üstəxanımğa.

Bəzi təşbehləri yaradarkən müəllif canlı danışıq dilindən gələn söz və ifadələrdən istifadə edir. Sevgilisinin yanında hərmətdən düşdüyünü bildirərək o, "yanında itcə etibarım qalmadı" - deyir. Bir it qədar mənasını verən "itcə" sözü ilə təşbeh yaradan şair bu sözü danışıq dilindən poeziyaya gətirməklə cəsarət nümayiş etdirir.

İstiarələr Sadiqi lirikasının ən mühüm bədii ifadə vasitələrindəndir. Məlum olduğu kimi, istiarədən istifadə zamanı hər hansı bir predmetin, hadisənin əlaməti həmin predmetin, hadisənin adı çəkiləndən başqasına köçürülür. "Verür loliyyə nisbət Xırz suyun Sadiqi yarı" mısrasında məşuqənin dodağı ləl adlandırılaraq Xırzın içdiyi dirilik suyuna bənzədilmişdir. Dodaq əvəzinə "ləl" sözünü işlədən şair istiarə poetik fiqurundan istifadə etmişdir. Başqa bir yerdə "Cəhan gülzarının xəndan güllü bərbad olur axır" - deməklə Sadiq böy insanların yer üzündəki həyatının gec-tez sona çatacağından, insan həyatının müvəqqəti olduğundan danışır. Burada "cəhan gülzarı" ifadəsini qeyri-müstəqim mənada, həyat anlamında başa düşmək lazımdır ki, bu da istiarənin əlamətidir.

Sadiq yaradıcılığında löfli noşr şoklində sözişlətmədən geniş istifadə olunur. Bu zaman beytin birinci misrasındakı sözlər növbəti beytdəki sözlərə əlaqələndirilərək izah edilir.

**Yüz dövrə ağır cəyaya Yusif, sənə yetməz,
Məqdurmidir yetməsi xurşidə məhənanın?**

Birinci misrada lirik qəhrəmanın sevgilisi Şorq ədəbiyyatında gözəllik rəmzi olan Yusiflə müqayisə edir. İkinci misrada Yusif möhə-aya, moşuqə (son) isə günəşə bərabər tutulur (Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyatda Yusif həm də mahi-Konan-Kənan ayı adlandırılır). Təbii ki, belə əlaqələndirmə zamanı moşuqə Yusifdən daha üstün çıxır: Məgər ay da günəşə bərabər olarmı?

Başqa bir misal:

**Gər xəyalı gəlməsə, gözün qılay qət'i-nəzər,
Sadiqi, hərgiz bu evi mehmanlıq körməyin.**

Birinci misradakı "xəyal" və "göz" ikinci misrada "ev" və "mehman" sözləri ilə əlaqələndirilir. Şair poetik məntiqlə aşiqin gözünü bir evə bənzədir. Ona görə bu gözün - evin mehmanı, qonağı - gözəlin xəyalı olmasa, onda bu gözün heç bir mənası qalmır.

Sadiq böyün yaradıcılığından götürdüyümüz bu iki nümunə qarışıq (müşəvəş) löfli noşrə aiddir. Çünki birinci misralardakı aydınlaşdırma ehtiyacı olan sözlərlə aydınlaşdırıcı sözlər eyni sırada, eyni fəqərədə deyil.

Digər şairlər kimi, Sadiq bəy də fikrini daha təsirli etmək məqsədi ilə hər hansı bir hadisəni, keyfiyyəti şifərləyərək mübaliğə bədii ifadə vasitəsindən geniş istifadə etmişdir.

**Göz yaşını vermə qəmi-ahi-səhərgahlərə,
Yanar əflak könüldən çəkilon ahlərə.**

Şair özünü eşqinin dördindən səhər çağı göz yaş axıdıb, ah çəkməyi məsləhət görmür. Çünki könüldən çəkilən ahdan fələklər yana bilər. Burada istor-istəmöz Füzulinin "fələklər yandı ahımdən" sözləri yada düşür.

**Fəzayi-kuyinə qoy seyr-i-əzəm birlə qədəm
Ki, zahir eylədi hər yanda lələzar gözüm.**

Şair sevgilisini ətrafı seyr etməyə dəvət edir. O, yarınlın qapısında o qədər ağlamışdır ki, indi onun yaşadığı evin hər yanı lələzarə çevrilmişdir.

Təzad sənətindən də Sadiq böyün poeziyasında fikri daha poetik, təsirli ifadə etməyin vasitəsi kimi istifadə edilmişdir:

**Bu gün nihan səri-kuyinə gəlmişəm, ey dil,
Nihani ah çəkib aşkar qılma məni.**

"Gördü məni, ağlar üzümə gül kimi güldü" misrasında "gül" sözünün həm çiçək, həm də gülmək mənalarnı bildirməsindən istifadə edən şair cinas yaratmışdır.

Sadiq böy şeirlərində həsni-tətil bədii ifadə vasitəsindən dəfələrlə istifadə etmiş, bunun köməyi ilə bir sıra gözəl poetik obrazlar yaratmışdır. "Səbəb və bəhəna götürməyin gözəlliyi" demək olan həsni-tətiləndən istifadə zamanı bir əlamət və ya keyfiyyət, başqa əlamət və ya keyfiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə ikiqat təsvir özünü göstərir.

**Kəsəti-səbnəmlə olmuşdur libası cümlə yaş,
Günə qarşı hər dəm anın üçün açar dəstər sübh.**

Beytdə deyilir ki, səbnəmin - şəhin çoxluğundan sübhün libası tamam yaş olmuş, buna görə də o öz dəstərini - əmmaməsini günə qarşı açmışdır. Burada poetik bir tərzdə sübhün açılmasından bəhs olunur.

Sadiq yaradıcılığında həsni-tətil sənətindən istifadəyə dair daha bir nümunə:

**Bir kərə turub qibleyi-rüxsarına qarşı,
Həsərdən açıq qaldı gözü qibləninənin.**

Aşiqin qibleyi olan gözəlin üzünü bir dəfə görün qibləninənin - kompasin həsrətdən gözəli açıq qalmışdır. Şairin bədii məntiqinə görə, kompasin şüşə gözəli ona görə qapanmış ki, o, gözəlin həsrətini çəkməkdədir. Burak "qiblə" və "qiblənə" sözlərinin köməyi ilə naqis cinas yaradılmışdır.

Sadiq böyün təxsis sənətindən istifadə etmək məharətini onun qəsidəyi-şitayyosindən də nəşkərkən qeyd etmişik.

Sadiq böy Əfşar doğma dili gözəl bilən, onun zəngin xəzinəsindən bacarıqla istifadə edən şairdir. Əsərlərini oxuduqca onun doğma dilin söz və ifadələrini yerli-yerində işlətdiyinin, dilin incəliklərinə bələdiyyinin şahidi olur.

Xatirə QULİYEVA

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOVUN YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI

Azərbaycan maarifçiliyinin sonuncu mərhələsində geniş fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan maarifçi klassikasını yüzlərlə məqalə, felyeton, kiçik satirik məzmunlu səhnəciklər, sketç tipli pyeslərlə yanaşı, milli dramaturgiya sahəsində novator yaradıcılıqla, yeni musiqili komediya əsasını qoymaqla zənginləşdirmiş Üzeyir Hacıbəyov xalqın yeni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi üçün sənətin imkanlarını səfərbər edərək böyük işlər həyata keçirirdi.

Ü.Hacıbəyov özünün "Opera və dramın əhəmiyyəti haqqında" məqaləsində milli maarifçiliyin yaradıcısı və inkişaf etdirəni olmuş sələflərinin ona təsiri barədə belə yazmışdır: "Axundovun "Xan Sarabski", "Məstəll Şah", "Hacı Qara", məşhur dramaturqumuz Ə.Haqverdiyevin "Dağilan tifaq" (bunu cəsarətlə dram ədəbiyyatımızın şedevri adlandırma bilərik) dramları marim inkişafında böyük rol oynamışdır".

Ü.Hacıbəyovun tədqiqatçılarından biri - akademik M.İbrahimovun bəstəkarın musiqili komediya yaradıcılığına başlaması səbəbləri haqqındakı qənaətləri də maraqlıdır. Akademik belə hesab edir ki, "Şeyx Sənan"ı beşikdə boğub öldürən, işi üzü görməyə qoymayan mühit və adamlar daha çox satira hədəf olmağa layiq imişlər. Hər halda, cəmiyyətin əxlaqının son dərəcə pozulduğu, xırda, rəzil, simasız və eyni zamanda, çox çəvik adamların meydana suladığı dövrlərdə satira və komediya olduqca qiymətli və zəruri bir dərmana çevrilir".

İk musiqili komediya əsərlərimizin meydana gəlməsinin səbəblərindən biri də, novator milli sənətkar kimi, Üzeyir Hacıbəyovun maarifçi ideyaları XX əsrin əvvəllərində Rusiyada təşəkkül tapmış və geniş yayılmış, tənqid baxımından daha maraqlı və eyni zamanda, maarifçi estetiklərin mühüm sahəsi teatrda yeni olan bu janrdan ifadə etmək, irəli aparmaq mənası ilə bağlı olmuşdur.

Həmin dövrdə Rusiyada maarifçi sənət düşüncəsinin ifadə edən məişət komediyaları, bunların da əsasında musiqili komediyalar yazılırdı. Ü.Hacıbəyov yeniliyin şüurlarına bərabər olmasını, xalqa daha doğma və anlaşılqı olan musiqi dili, həmçinin, tənqidin əsas komponenti güllüqə həyata keçirmək istəyirdi.

Ü.Hacıbəyov musiqili komediyalarında maarifçi sələflərindən irəli gedərək, azad sevgi münasibətləri məsələsini qaldırır, açıq fikirlə qadın obrazları vasitəsi ilə cəmiyyətdə qadın hüquqlarının müdafiəsi işinə bədii-estetik şəkildə kömək edirdi.

Mən "Azərbaycanda maarifçi estetik" monoqrafiyamda bu problem üzərində dayanaraq dramaturqun yaradıcılığında qəbəri görülməyən maarifçilik ideyalarının izahını verməyə çalışmışam.

"Ü.Hacıbəyovun hər üç komediyasında qadın problemi ön planda işlənmiş, Azərbaycan qadınının inkişafı, yüksəlişi, onun feodal-patriarxal qanunlara görə asılı olduğu kişi təbəqəsi - arına, atasına, ağasına qarşı etirazları, mübarizəsi fonunda geniş və dolğun əks olunmuşdur. Məlumdur ki, XIX əsr Azərbaycanında qadranın qadın həyatında hakim rolunu olmuş, ümumiyyətlə, Şorq qadını ömrünü çədrə altında keçirmişdir".

Ü.Hacıbəyov musiqili komediyalarında konfliktin mərkəzində köhnəliyin ikinci atributu kimi məhiz qadına münasibət, qadının özünü təsdiqini qarşısını kəsən çədrə hədsəsi dayanır.

Məsələn, ilk musiqili komediya əsəri olan "Ər və arvad" operettasında "Azərbaycanda musiqi tərəqqisi" məqaləsində "çədraya qarşı birinci sənətkarlıqla tənqid etmişdir.

Hərnləmiş Ər - Mərcan bəy, diribəz, hazırcavab arvadı - Minnal xanımdan xilas olmaq istəyir. Lakin kəbin pulundan keçirir. Bunun üçün də kələk işlədir. Kərbəlayi Qubad adlı birini dilə tutub Minnalə ona calayır. Bu işdən xəbər tutan Minnal "çədrə" vasitəsi ilə Mərcanın hiyləsini puça çıxır.

"Çədrə" Mərcan bəyi başqa bir halda da gülcün vəziyyətdə salır. Məhiz özü də çədranın köməyi ilə Mərcan bəyin bir könlükdən, min könlüğe əşiq olduğu "23 yaşlı gənc qız"ın cildinə daxil olur və ərini rusvay edir.

Çədrə estetik elementli vasitə ilə tənqidə "təməşə" məsələsi görkəmli bəstəkarın "O olmasın, bu olsun" komediyasında daha zəngin formada diqqətli cəlb edir.

"Ər və arvad" komediyasında münasibətə əlaqəli əlaqəli cəlb edir. "O olmasın, bu olsun" komediyasında isə konflikt daha dərin qatlara gedir. Burada zənginlər və yoxsullar, savad-tərəqqi, nadanlıq-gerilik üz-üzə gəldiyindən çədrə daha böyük, güclü məqsədlərə xidmət edir. Belə ki, burada çədradan zamanın ən qabaqçıl düşüncə sahibi, intelligent gənc Sərvər istifadə edilir. Onun fənalda çədranı atması, "köhnəliyi" dağıtmaq kimi bir maarifçi ideyanın çatdırılmasında xarakterikdir. Biz sonda şirin məzhəbə ilə bərabər haqqın, ədalətin qələbəsinə yaranan razılıq, rahatlıq, dinclik təəssüratı ilə dolu hissələri sevinir, güclürük... Bu baxımdan "çədrə" maraqlı obrazdır. Eyni zamanda, "çədrə" örtükdür, o götürülərsə insanın varlığı görünür və çatışmayan cəhətləri vaxtında islah etmək olar.

Ü.Hacıbəyovun məşhur "Arşın mal alan" komediyasında çadradan yenə ideyanın qələbəsində tənqidi gülüş vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Lakin burada çadra arıq sifət estetik məzmunu çıxış edir. Ü.Hacıbəyov "Arşın mal alan" əsərində çadradan xoş məramla istifadə etməklə, milli zəmində hələ də mövcud olan, xeyli zəifləsə də, canlı olaraq qalan köhnəliyi ironiya - gülüş, həm də məhz maarifçi (inqlabçı-demokrat deyil), islahedici (öldürücü yox) gülüşlə tənqid edir.

Komediyada (qeyd edək ki, bu komediya musiqi tariximizdə hələ ki, janr müəyyənliliyini gözləyir: dəqiqləşdirilməlidir, konkret olaraq "Arşın mal alan" musiqili komediyadır, yoxsa "operetta" - X.Q.) Cahan arvad-xala hər tərəfi gəzib, qız axtarmaq üçün çadranı başına salmaq qərarını bildirirsə, bu çadra nökr Vəlinin başına "bela olur". Arşınmalçının "boğçası" üçün Soltan bəyin həyatına gələn Vəli çadradə gizləndiyi üçün döyülüb-söyülür, rüsvay olmaq dərəcəsinə gəlib çatır.

Ü.Hacıbəyovun musiqili komediyalarında da bir sıra yeni, gənc qəhrəman obrazları yaradılmışdır. M.F.Axundov və onun dram ənənələrini davam etdirən bütün sənətkarlar kimi Ü.Hacıbəyov da köhnə cəmiyyətin ən tipik, xarakterik obrazlarını yaratmaqla bərabər, yetişməkdə olan milli ziyalı gənclərin də obrazlarını uğurla işləmişdir.

Yaşının ixtiyar dövründə hələ də qumar oynayan, borca düşdüüyü üçün həтта on beş yaşlı sevimli qızı Gülnazı varlı, zəngin, lakin yenə xeyli yaşlı bir adam olan Məşədi İbadə ərə vermək istəyən Rüstəm bəy, pulun gücünə arxayan yaşayan, buna görə də özündən üç dəfə kiçik, qızı yaşında olan Gülnazla evlənmək istəyən Məşədi İbad obrazları əsərdə gənc ziyalı Sarvar və onun açıq fikirlə dostları ilə qarşılaşdırılır ki, bu ənənə bütün maarifçi ədəbiyyatın əsas ideya-məzmun xəttindən irəli gəlir.

Burada maraqlı qarşılanan bir cəhət də ondan ibarətdir ki, Ü.Hacıbəyov Məşədi İbadı - köhnə dünyanın güclü tipini təkcə yetişən gənclik tərəfindən deyil, eyni zamanda onun öz ətrafına toplanmış, ondan bir çox insani keyfiyyəti baxımından çox da fərqlənməyən adamlar, deməli, bütün cəmiyyət tərəfindən tənqid atəsinə tutur. Məşədi İbad hər addımbaşı gülcünc vəziyyətə düşür, pullarını, var-dövlətini itirir, axırda yenə növbəti gülüşlə mənəvi olaraq məhv edilir. Digər bir məsələ, Ü.Hacıbəyov komediyada iştirak edən mənəvi obrazları cəmiyyətin, demək olar ki, bütün təbəqələri üzrə seçmişdir. Belə ki, Məşədi İbadın ətrafındakı bütün insanlar (onlar həm də Rüstəm bəyin dostlarıdır - X.Q.) sənəti-peşəsi, təbiətləri, xarakterləri baxımından da tipikdirlər.

"Arşın mal alan" komediyasında bu cəmiyyət bir qədər "mono" səciyyəsində qurulsada, biz yenə mülkədar Sultan bəyin dili ilə, onun tələbləri əsasında mövcud gerçəkliyin bütöv mənzərəsi ilə tanış olurduq. Sultan bəy qızı Gülcührəni, qardaşı qızı Asyanı evində "dustaq etmişdir".

Gülcührə bu "dustaq" həyatının ağır qanunlarından biri haqda belə deyir: "...heç bilmirsən sənə kimə verirlər, arın kim olacaqdır, gətdiyin adam cavandır, qocadır, qəçəldir, qoturduq, adam döyüncüdür!?"

Bu qanunlara bələd olan Əsgər bəy də zəngin bir tacir olmasına baxmayaraq, ailə quracağı qızı görmədən evlənmək istəmir və buna görə də dostu Süleyman bəyin məsləhəti ilə arşınmalçı paltarı geyinir, "qapı-qapı" gəzib özü üçün qız seçir.

Finalda gənclər qararıqdan işığa çıxırlar. Onlar təkcə Sultan bəyə deyil, köhnə düşüncəyə, gücünü itirmiş patriarxal qaydalara qalib gəlirlər.

Qəhrəmanların hər birinin özünə uyğun adamlarla birləşməsi ideyasında da yeni ailə cəmiyyətləri ilə yeni həyatın başlamasına işarə edilir ki, bu da Ü.Hacıbəyovun təmsil etdiyi Azərbaycan maarifçiliyinin estetik idealının mühüm prinsiplərindən biri idi.

Yeri gəlmişkən, burada bir məsələni də xüsusilə qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Bu, Ü.Hacıbəyovun komediyalarının ideya-məzmununun onun publisist yaradıcılığında məzmunundan fərqlənən məsələsidir. Fikrimizə, Ü.Hacıbəyovun musiqili komediyaları onun sifət maarifçi düşüncələrini əks etdirmiş, publisistikası isə dövrün ruhuna, tələblərinə uyğun olaraq, tənqidi təsirən gücü baxımından xeyli dərəcədə inqlabi-demokratik xassə daşmışdır.

Ona görə ki, nəzərdən keçirdiyimiz hər üç komediyada tənqidatçıların qənaətlərində ifadə olunan, ədəbin inqlabçı-demokratlığını təsdiqləyən kəskin tənqidi gülüşlə qarşılaşırıq, əksinə, məişət komediyasının təbiətinə uyğun və dünya komediya yaradıcılığının istər məzmun, istərsə də ideya xüsusiyyətlərini tamamilən və musiqili komediya janrının tələblərinə cavab verən yüksək sənətkarlıqla yazılmış milli maarifçi komediyalarla tanış olurduq.

Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığında komediyalarla yanaşı, "Leyli və Məcnun", "Əslil və Kəram", "Şah Abbas və Xurşid banu", "Şeyx Sənan", "Rüstəm və Zöhrab", "Harun və Leyla", "Firuz" -- xalq həyatını, insanların feodal orta əsrlər zülmündən qurtulması arzularını əks etdirən ciddi dramlar bəstəkarın maarifçi estetik idealını yaxşı işıqlandırır.

Xalq yaradıcılıq dastanlarımızdan alınmış bu əsərlərin hər birində cəmiyyətin acı həqiqətlərini, leyliyə, əslilərin təcizəsini göstərməklə dövrün maarifçiliyini, ədəbiyyat və sənət qarşısında qoyduyu vəzifələri orijinal surətdə həll etməyə çalışan Üzeyir Hacıbəyov həm də bir maarifçi kimi milli mədəniyyətin inkişafına opera sənətinin əsasını qoymaqla xidmət etmişdir.

◆ KİTABLAR, RƏYLƏR

ƏDALƏT VƏLİYEVİN ƏQİDƏSİ, RUHU VƏ TEATRI

◆ Gümüşü kitabın əfsanəsi

Orxan Pamukun "Mənim adım qırmızı", "Qara kitab", "Qar", "İstanbul: xətirolər və şəhər", "Məsumiyyət muzeyi" romanlarının konsepsiyası, içi, özəyi, emosional cazibəsi, personajların psixologiyası, onların yaşantılarının, münasibətlərinin məntiqi, xarakteri və gərginliyi hər dəfə müəyyən bir rənglə eyniləşdirilib: qırmızı, qara, ağ, boz, gümüşü. Romanların ovqatı, ritmi, ekspressivliyi bu rənglərlə daxili bir harmoniyada. Konkret rəng bu nəsr nümunələrinin mahiyyəti üçün Orxan Pamuk tərəfindən "imzalanmış" simvolik bir izahat vərəqi kimi "oxunur", yazıçının bədii aləminə özünəməxsus vizit kartı kimi qavranılır. Nəticədə, Orxan Pamukun ədəbiyyat evinə yol açılır.

Kazemir Maleviçin "Qara kvadrat"ı XX yüzilin mənalı pəncərəsi kimi yozula bilər.

Frederik de Stendal və ya Anri Mari Böyl "Qırmızı və qara" adı ilə sevgi dünyasının sərhədlərini cızmışdı bir zaman.

Lars fon Triyerin "Antixrist" (başqa sözlə "Döccal") filmi psixi simptomların qarasıdır.

Hərçənd ağ və qara tandemi modern sənətin ən "fəlsəfi" rəngləridir. Çünki insanlar bu rənglərə o qədər mənalı "qatıblar" ki... onları elə semantikleşdiriblər ki... Rəng indi rəngdən daha çox simvoldur, rəmzdür, işarədir. Biz rənglərə "dil" öyrətməmişik, "sirr" öyrətməmişik: onlar "sussalar" da, əslində, hər şeyi danışa bilirlər, hər şeyi anlada bilirlər.

Amma kim nə deyirsə desin, qaradan o yanısı yoxdur: belə ki, qara gümüşü də "udur", həyatı da, rəngləri də. Qalaktikalar, planetlər, meteoritlər qararıqla hərənib-fırlanıb yığı gedirlər. Zülmət, zülm, ağrı, kədər qaraya boyanıb. Qara ləkədən qorxmur. Avropalılar onu "alicanab" rəng sanırlar, öz centlmenlərinə qara frak geydirirlər. Qarada möhtəşəmlik, özəmət var. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, Ədalət Vəliyevin "Əqidə, Ruh və Teatr" kitabı "fraklıdır": onun üz qabığının fon rəngində dizayner məhz qaraya üstünlük verib, sonra isə götürüb qaradan ağa, boza, gümüşüyə modern "keçidlər" tapıb və işıq-kölgə effektində müəllifin fotocizirlərini iri planda kitabın cildiyinə installasiya edib. Nəticədə, elə bir fotoportret əmələ gəlib ki, bu portret dünyanın ən xeyirxah üzünün və baxışlarının təmsilçisinə çevrilib.

Boz, gümüşü rəngləri qararın variantları kimi təsnif etmək mümkündür. Gümüşüdə həmişə qara gizlənib. Boz rəngdə isə qara latent vəziyyətdədir.

Ədalət Vəliyev kitabının elə yalnız təbii dizaynı bir risalə və ya elmi əsər qədər "söz söyləməyə" qabil. Vərəqlər şırmayı, sürüşkən: xış-xış xış-xışdır; əlfəcin gümüşü zər içində; fikir blokları mövzuya və məzmunla gərə bir-birindən sanki özünəməxsus "pauza"larla, - ağ boşluqlarla, - ayrılımış bir şəkildə. Zövq üstəgəl səliqə üstəgəl çap mədəniyyəti üstəgəl məzmun

kitabı, həqiqətən, teatr adına edir. "Əqidə, Ruh və Teatr" öz poliqrəfik məziyyətlərinə görə kitab sərgilərində vitrinlərə qoyulacaq bir nəşr nümunəsi. Bir sözlə, tərtibatdan kübarlıq, ağayanaqlıq, zadəganlıq "yağır". Və bu da tamamilə təbiidir, məntiqlidir, başa düşüləlidir.

Çünki:

Ədalət Vəliyev Azərbaycanın adı, sırası vətəndaşı deyil; Azərbaycan mədəniyyət və turizm nazirinin müavini, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Teatr Xadimləri İttifaqı İdarə Heyətinin, Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının və bir sıra fondların üzvüdür, respublikada və respublikanın dışında tanınan bir şəxsiyyətdir.

Çünki:

Ədalət Vəliyev "Odlar yurdu" Universitetinin fəxri professorudur, sənətşünaslıq namizədidir, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində müəllimlik fəaliyyətilə məşğuldur.

Çünki:

Ədalət Vəliyev respublikanın ən ali teatr mükafatı sayılan "Qızıl dərviş" in sahibidir.

Çünki:

Ədalət Vəliyev Azərbaycanın bir nömrəli mədəniyyət ödülünə, - xanımlar xanımı "Humay" a, - layiq görülüb;

...əlbəttə ki, teatr sənətilə bağlı qutsal işlərinə görə...

...əlbəttə ki, elmi-publisistik əsərlərinə görə...

...əlbəttə ki, teatr aləmindəki hüduzsuz nüfuzuna görə...

...əlbəttə ki, Azərbaycan mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərinə görə...

...əlbəttə ki, Azərbaycan sevgisinə görə, sənət sevgisinə görə...

...əlbəttə ki, uzun illər boyunca Azərbaycan mədəniyyət və turizm nazirinin müavini vəzifəsində şərafət və namusla çalışdığına görə...

Amma bununla belə:

"Əqidə, Ruh və Teatr" adlı kitabın arxaya qatlanmış cild üzlüyünün üzərində Ədalət Vəliyev bir avtoqraf qismində yazır: "Teatr mənim həyatımdır... Mən yenə özümü teatrın fəhləsi hesab edirəm". Nazir müavininin fəhləliyi... və ya əksinə... Qədərincə sentimental, kövrək bir bəyanat... Zamanın gərdsinin illyustrasiyası... Və bu, Ədalət Vəliyevin ədalətidir. Və bu, Ədalət Vəliyevin insafıdır, vicanıdır, onun şəxsi demokratiyasının hüduqlandır. Və bu, Ədalət Vəliyevin fəxr duyduğu bir məqamdır, onun səmimi etirafıdır, alicənablığının əlamətidir. Atlantlar göy qübbəsini çiyinlərində saxladıqları kimi bugünkü teatr sənətinin ağır yükü də, məsuliyyət ağırlığı da Ədalət Vəliyevin çiyinlərindədir. Bunu isə bir kimsə inkar edə bilməz. Elə bu əsnada Fransanın keçmiş mədəniyyət naziri Andre Malro fikirlərindən "qopub" endi təsəvvür ekranına: fransız mədəniyyəti üçün, fransız ruhu üçün onun çabaları möhtəşəm olub.

"Əqidə, Ruh və Teatr" bir monoqrafiya kimi çox oxunaqlıdır, rahat qavranılır. Səbəbi də budur ki, mürəkkəb elmi problemləri Ədalət Vəliyev səlis, aydın, sadə bir dildə izah edir, quru və soyuq nəzəriyyədən qaçır, terminlərin arxasında gizlənmir, mənaya varır, mövzunun aktuallığını bir an da yaddından çıxarmır, ortaya atılan fikir və ideyaların müasir teatr prosesinə gərəkliliyi barədə düşünür. Yəni monoqrafiya kitab yazmaq, öz bilgilərini, sənətşünas mövqeyini nümayiş etdirmək, alim pozasında dayanmaq xatirinə yazılmayıb. Bu kitabın ideyası Azərbaycanda sənətin inkişafına dəstək olmaq, teatr mühitini canlandırmaq məramından pöhrələnib. Ədalət Vəliyev "Əqidə, Ruh və Teatr" əsəriylə müəyyən bir teatr epoxasının sona yetdiyini gündəmə gətirir və teatrın yeni inkişaf mərhələsinə təmin edəcək yollar axtarışında bulunur.

Əslində, bu monoqrafiya Ədalət Vəliyevin doktorluq dissertasiyasıdır. Odur ki, müəllif kitabın titulu vərəqində əsərin adından sonra mötərizə açıb qeyd edir: "XX əsrin ikinci yarısında milli teatr konsepsiyalarının sosial-fəlsəfi və siyasi-ideoloji paradigması". Razılaşıq ki, hələ indiyə qədər Azərbaycan teatrşünaslığının kitab stellajına belə bir tədqiqat işi qoyulmayıb. Hərçənd görək ol məqamda da biz ədalət prinsipini pozmayaq. Məsələ ondan ibarətdir ki, professor Məryəm Əlizadənin "Teatr: seyr və seyr" adlı kitabı bu tip tədqiqatların yazılması sırasında birincidir. Həmin əsərdə söylənilən fikir və mülahizələrin fraqmentar, qrafik obrazla malik olması baxmayaraq, onlar proqram xarakterlidir və müasir Azərbaycan teatrşünaslığının tədqiqatlar məntəxsinə qutsal ideyalar çıxarmağa qabildir. Təsədüfi deyil ki, Ədalət Vəliyevin elmi risaləsilə "Teatr: seyr və seyr" kitabı bir sıra sənət problemlərini, nəzəri məsələləri, teatrın kulturologiyasına münasibətdə bir-birilə baxışır, qiymətli fikir mübadiləsinə girir: ya müəyyən bir tezis təsdiqləyir, ya inkar edir, ya da çoxluğun mümkünlüyü ilə sazışə gəlir.

Monoqrafiya müəllifi tarix və nəzəriyyə "marşrutunda" tamaşalardan "dayanacaqlar" yaradıb burada milli teatr konsepsiyalarının siyasətlə, ideologiya ilə, Azərbaycan mədəniyyətinin təbiəti ilə, milli xarakterlə, mədəniyyət və əxlaqla kəşimə nöqtələrini müəyyənləşdirmək istəyində bulunur. Odur ki, kitabın birinci fəslə "Azərbaycan teatr tarixi prosesə mədəni-əxlaqi, bədii-estetik və kulturoloji reaksiya kimi" düşünülür. Bu da səbəbsiz deyil: çünki konkret tarixi situasiyadan, müasir insanın problemləri və yaşantıları çənbərindən kənarlaşdıraraq teatrın mövcudluğu nensensdir. Teatr həmişə həyata alternativdir. Əvvəla ona görə ki, teatrdə fiziki ölüm yoxdur. İkinci ona görə ki, insan ömrü boyu gerçəklikdə tapa bilmədiyi həqiqət, ədaləti teatrdə tapır. Heraklit deyirdi ki, "tanrı kosmik ədalətin təcəssümüdür". Teatr isə - sosial ədalət. Bunu, yəni sosial ədaləti təcəssüm etməyi bacarmayanda, sosial ədalət bərsəndə danışmağa teatrın gücü və ruhu çatmayanda teatr toplumu içrə gərəksiz bir nəsnəyə çevrilir və heç kimi maraqlandırmır. Teatr həmişə reaksiyadır, refleksiya, "siyasətsiz" siyasətdir. Onun siyasətinin əlf və omeqası insandır. Antəxa Çexontə bir zamanlar yazanda ki, "insana bütün dünya lazımdır", dolayısı ilə təsdiqləyirdi ki, dünya insanın halal malıdır, istəklərinin, arzularının poliqonudur. Çex mənşəli rus Çexontənin səhvinə müasir teatr indi düzəldib insanın beyninə yeritməlidir ki, o, heç də ağa, sahib-filan deyil. Dünyanın çoxsaylı sakin-personajlarından birisidir və heç də Yeri, Göyü zəbt etməyə çalışmasın. Belə ki, insanın statusu balaca toz dənəyinin və ya adi su damlasının statusundan heç nə ilə fərqlənmir. Teatr nağddır, bu günün içində olandır, təndiddir: çağdaş həyatın bədii-fəlsəfi təhlillər, dövrünə, məkanına bağlı bir institutdur və cəmiyyət qurucudur: "ölüb-dirilməyi" var. Ədalət Vəliyevin monoqrafiyasının hər fikrində bu həqiqət aydın şəkildə oxunur.

Bu əsərdə Ədalət Vəliyev sosial strukturlarla bədii strukturlar arasında qırılmaz rabitə aşkarlayır, dövrün sənət hadisəsini, sənətinin düşüncə tərzini, onun öz fikirlər spektri üçün təqdim etdiyi modulu dövrün ideologiyası ilə, siyasəti ilə vahid zəncirvari ilişkiyə gətirir. Elə bunun nəticəsidir ki, kitabda ideologiya, siyasət sənət konseptlərini müəyyənləşdirən əsas akkumulyativ başlanğıc kimi gündəmə gətirilir. Məsələn, "teatr məbəddir" konseptinin keçmiş Sovetlər Birliyində təsdiqlənməsi və Azərbaycanda ayaq tutub yeriməsi şərtlərindən birini tədqiqatçı diqqəti əlüstü cəlbəedəcək sosial-psixoloji faktorlarla əlaqələndirir: "Dünya xalqları çərgəsində etirafə ən çox meylli insanlar ruslardır. Bütövlükdə xəçpərəstlik etirafə üzərində gəlişmiş bir dindir. Xüsusilə də xəçpərəstliyin pravoslav təriqəti üçün bu, hər an aktual olan bir şeydir. Ona görə də ruslarda məbəddə axtarış həmişə tarixən güclü olub. Onlar daima sanki öz ərazilərində məbədgah çatışmazlığını hiss ediblər. Bolşeviklərin 1917-ci ildəki sosialist inqilabından sonra isə dinə qarşı hücum məbədlərə qarşı hücumla başlayıb. Sovetlər

Birliyi sosializmin və dinsizlərin ölkəsi idi. Ona görə də Rusiyanın və digər respublikaların müxtəlif yerlərində məbədər yaxşı vəziyyətdə bağlanmış, pis vəziyyətdə isə uçurulurdu, yandırılırdı, dağıdılırdı. Bağlanmış məbədər (kilsələr, məscidlər və hətta aşramlar) isə müəyyən müddətdən sonra təmirsizlik üzündən yararsız hala düşürdü, xarabazarıya çevrilirdi. Təbii ki, bu, rus mentallığına və rus mədəniyyətinə təsir göstərməyə bilməzdi. Odu ki, Sovetlər Birliyində rusların məbədə olan ehtiyacı daha da güclənir və onlar özlərinin bu hissinə teatr üzünə köçürülür. Ol səbəbdəndir ki, Rusiyada XX yüzilin sonuna qədər "teatr məbədər" kəlamı öz aktuallığını və cazibədarlığını itirmir. Avropa maarifçiliyindən alınmış bu fikir Rusiya hüdudlarında sanki özünü gerçək şəkildə təsdiqləmək imkanı tapır. Ona görə də müxtəlif zaman kəsirlərində Rusiyada teatr yaratmaq barəsində fikirləşən hər bir kimsə mütləq elə düşüncə ki, məbədər vardır, səcdəgah vardır. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, keçmiş SSRİ məkanında sənətçilər və sadə ölkə vətəndaşları teatra bir qayda olaraq məbədəgah kimi yanaşıblar". Təbii ki, bu fikirlərin ardınca Ədalət Vəliyev Azərbaycan teatr tarixi üçün hər bir zaman aktual sayılmış imitasiya problemini araşdırma məsələsinə çəkir.

Mən monoqrafiyanı Azərbaycan teatr tarixinin öyrənilməsi baxımından da uğurlu bir iş hesab edirəm. Bu əsəri ilə Ədalət Vəliyev Azərbaycan teatr tarixinin Cəfər Cəfərov, İncilab Kərimov, İlham Rəhimli kimi tədqiqatçıların sırasına qatıldı. Məsələn ondan ibarətdir ki, əlbəttə, mənim şəxsi qənaətimə görə, keçən əsrin 70-ci illərindən üzü bəri Azərbaycan teatr tarixinin müasir mərhələsinin yazılmasında müəyyən problemlər yaşanılır. Düzdür, professor İlham Rəhimli bu problemin çətinliklə ərsəyə gələn ensiklopedik-faktoloji tərəfini artıq düzib qoşub. O ki qaldı kulturoloji, estetik təhlillərə, bunlar da qırıq-qırıq, fraqmentar şəkildə İlham Rəhimlinin özünün, Məryəm Əlizadənin, İsrail İbrafilovun və mənim məqalələrimdə nisbi təcəssümünü tapıb. Lakin Ədalət Vəliyevin monoqrafiyası Azərbaycan teatr mədəniyyətində XX əsrin son rübündə gerçəkləşən sənət olaylarına münasibətdə panoram xarakterlidir. Bu kitabı oxuya-oxuya tamaşaları görürsən, milli teatr mədəniyyətinin şəxsiyyətlərini görürsən, keçən yüzilin axırları üçün xarakterik bədii-estetik situasiya ilə tanış olursan və hətta hərdən Azərbaycan teatr sənətinin paradokslarına, hərdən isə tez-tez təkrarlanan simptomlarına mat qalırsan. Mat qalırsan ki, bu teatr hələ də yaşayır, hələ də yaşaya bilər, hələ də yaşamağa resurs tapa bilər və hələ də məntiqli sığmayan bir çəvikliklə yazılır.

Və bütün bunlardan əlavə... "Əqidə, Ruh və Teatr" monoqrafiyası təkə milli teatrın müasir tarixinə yox, həm də Azərbaycan teatrşünaslığına, Ədalət Vəliyevin teatrşünas kolleqalarının Əqidəsinə, Ruhuna və Teatrına güzgü tutur.

Və bütün bunlardan əlavə... "Əqidə, Ruh və Teatr" adlı tədqiqatın içində ara-sıra bəzi sənətçilərin portretləri boylanır...

Və bütün bunlardan əlavə... "Əqidə, Ruh və Teatr" monoqrafiyasında teatrşünas, təncidçi obyektivliyi sonacın qorunub saxlanılır və bir güzəştisizlik prinsipi sərgilənir...

Və bütün bunlardan əlavə... "Əqidə, Ruh və Teatr" kitabında Ədalət Vəliyev bir an da olsun belə öz sosial statusuna arxalanıb mentor mövqeyinə keçmir, nəticə çıxarmağa, qərar qəbul etməyə, öyüd verməyə tələsmir...

Və bütün bunlardan sonra mənə yalnız monoqrafiya müəllifinə uğur diləmək qalır...

Aydın TALIBZADƏ

AVTOBİOQRAFİK ROMANLAR MÜƏLLİFİ

Qurban Bayramovun tanınmış yazıçı, publisist, jurnalist Əli İldırımogluun yaradıcılığına monoqrafik tədqiqat miqyasında müraciət etməsi təsadüfi deyildir.

Tədqiqatçı "Əli İldırımogluun yaradıcılıq yolu: milli-mənəvi dəyərlərin bədii salnaməsi və yaxud, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında avtobiografik roman janrının təkamülü" adlandırdığı bu monoqrafik tədqiqatında müasir Azərbaycan nəsr və jurnalistikasının problemlərini yazıçı - jurnalist Əli İldırımogluun 60 illik yaradıcılığı əsasında işləmişdir.

Əli İldırımoglu ədəbi - tənqid və ədəbiyyatşünaslığın nəzərindən uzun müddət kənar da qalmış qələm adamlarındandır. O, tanınmaq, məşhurlaşmaq üçün özünü oda, közə vuranlardan olmamışdır və Qurban Bayramovun belə təvəzökar, kölgədə qalan yazıçıya monoqrafik tədqiqat səviyyəsinə müraciətli təqdirəlayiqdir...

Yazıçı mətbuatda ilk qələm təcrübələri ilə 1952-ci ildən çıxış etməyə başlayıb - Qubadlı rayonunda çıxan "Avanqard" qəzetində. Bu qəzetə məsul katib, sonra redaktor vəzifəsinə təyin edilib, respublikanın müxtəlif regionlarında "Kommunist" qəzetinin xüsusi müxbiri kimi fəaliyyət göstərib. "Məmişov Əli İldırım oğlu (Əli İldırımoglu) - nasir, publisist, 1996-cı ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Əməkdar jurnalist (1988), Əmək veteranı (1998), "Qızıl qələm" mükafatı laureatı (1963), həmçinin "Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev", "Ustad jurnalist" mükafatları laureatıdır. Prezidentin fərmanı ilə 2007-ci ildə, 80 illik ibilitye münasibətilə "Şöhrət" ordeninə layiq görülmüşdür. Onun bir çox əsəri fars, rus, rumın, türk dillərində nəfis şəkildə çap olunmuşdur. Yazıçı son dövrdə "Aqibat" romanını (2005) və "Zorən jurnalist" romanının ikinci hissəsini (2007) yazıb kitab şəkildə çap etdirmişdir. Yazıçının "Seçilmiş əsərləri" 10 cildə nəfis şəkildə çap edilmişdir.

Əli İldırımogluun publisistik yaradıcılığının xeyli hissəsi - məqalələri, oçerkləri, telyetonları müxtəlif illərdə dərc edilmiş "Mayaklar" (1975), "Yazım, yazmayım" (1982), "Çinarlı" (1984), "Telepat" (1994), "Silinməz izlər" (1997) kitablarında toplanıb oxuculara təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Q.Bayramov bütün bunları tədqiqata calb edərək göstərir ki, Ə.İldırımoglu söz sənətinə böyük məsuliyyətlə yanaşan sənətkarlarımızdandır və o, həqiqətən öz taleyini yazan, tərcümeyi-halı bütövlükdə yaradıcılığının əsasını təşkil edən, avtobiografik yazıçıdır. O, bir sənətkar kimi Azərbaycan nəsrində avtobiografik nəsrle əridil, sistemli məşğul olan bəlkə də ilk qələm əhlidir.

Onun "Həmin adam" (1987), "Zorən jurnalist" (I hissə, 1995; II hissə, 2007), "Közəren sətirlər" (1999), "Mənim rəncbər atam" (2002), "Qarlı gecələr" (2004), "Aqibat" (2005) əsərləri bioqrafik romanın oxunaqlı nümunələridir.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, Əli İldırımogluun yaradıcılığı Azərbaycan romançılığı ənənələrindən bəhrələnir, mövzu, kompozisiya seçimi, həyatı faktlara yeni münasibəti ilə seçilir. Bu əsərlərdə insanın psixoloji daxili aləminin təsviri, lokal məkan daxilində hadisələrə qlobal mənə vermək, müəyyən zaman çərçivəsinə tarixilik statusu qazandırmaq üsulu, hadisələrin dinamikasını, dramatikliyini, kolliziyaları insanın daxili duyğuları ilə həmahəng vermək ustalığı, bədii məntiqin gücünə yiyələnmək bacarığı özünü göstərir. Bütün bunlar isə obrazların istək və arzularını, şəxsi talelərini, psixoloji yaşantılarını milli problemlər səviyyəsinə qaldıraraq mümkün şəkildə milli-mənəvi xarakter yaradılmasına xidmət edir.

Əli İldırımogluun nəsr hadisələrinə tamamilə milli mövqedən, azərbaycançılıq mövqeyindən, müstəqil xalqıq konsepsiyası müstəvisində bədii şərh verən bədii əsərlərdir. O, bir romançı kimi, elə mövzulara, milli şüurun, mədəniyyətin elə qatlarına toxunur ki, əsərləri bütövlükdə milli mədəniyyətin salnaməsinə çevrilir.

Monoqrafiyada xatirə-roman janrının inkişafı sahəsində ədəbin xidmətlərinin tədqiqinə geniş yer verilmişdir.

Q.Bayramov Əli İldırımoglundun bədii və bədii-publisistik yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirmiş, bir sıra dünya klassiklərinin yaradıcılığı ilə müqayisələr aparmışdır.

Monoqrafiya müəllifinin müşahidələrinə görə, Ə.İldırımoglundun bir jurnalist kimi publisistik yaradıcılığında yazıçılıq qabiliyyətindən irəli gələn bir cəhət, çox vaxt sənədi oçerklə bədii oçerkin sərhədini aradan qaldırmasında özünü göstərir. Onun oçerklərinin əsas məzmununu insan amili, şəxsiyyətin ictimai-siyasi borcu, insani münasibətlər, zəhmət adamı necə olmalıdır kimi məsələlər təşkil edir. Oçerklərində mühüm cəhətlərdən biri hekayə modelinə yaxınlıqdır - "dilən lakonikliyi, təsvirin lirikliyi və emosionallığı, zəhmət və təbiətin qovuşduğundan, harmoniyasından yaranan saflıq, təsvirin təbiiyi, görümlüü"üdür. Publisistikasında olduğu kimi, yazıçı, ümumiyyətlə, bütün yaradıcılığında folklor motivlərindən, şeir və bayatılardan, xalqın etnoqrafik yaddaşından, xalq əfsanələrindən, atalar sözü və məsələlərdən geniş istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, Ə.İldırımoglundun publisistikasında felyeton janrı da mühüm yer tutur. Q.Bayramov Azərbaycan felyeton janrının tarixinə də nəzər salır, onun inkişaf yolu barədə məlumat verir, bu sahədə Əli İldırımoglundun xidmətlərini ətraflı işıqlandıraraq göstərir ki, onun yaradıcılığında mənəvi-etik felyeton tipi üstünlük təşkil etmişdir. Yazıçı bilavasitə müşahidə etdiyi bürokratların, rüşvətçorların, yuxarılara qul olan, aşığılara əzəzil münasibət bəsləyən yaramaz adamların ifşası ilə məşğul olmuşdur: "Əli İldırımoglu "Kommunist" qəzetinin səhifələrində və digər mətbuat orqanlarında müxtəlif mövzularda 200-ə qədər felyeton yazıb dərc etdirmişdir" və, müəllifin fikrincə, sovet dövründə, Əli müəllim yeganə jurnalist-felyetonçudur ki, dinin, şəriətin, din xadimlərinin o dövrdə dəbdə olan "İfşası"na öz felyetonlarında yer verməmişdir. İkinci bir mühüm, örnək olası xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, bir çox jurnalist kimi felyeton yazıb çap etməklə işini bitmiş hesab etməmiş, aşkar etdiyi fakt uğrunda axıra qədər mübarizə aparmış, haqqın öz yerini tapmasına nail olmuşdur. Faktları tam tərərrüatına qədər öyrənməyincə əlinə qəlm almamışdır...

Monoqrafiyada yazıçının satirik hekayələri, publisistik əsərlərdə portret yaratma ustalığı, erməni xislətinin ifşası kimi mühüm məsələlər də tədqiq edilmişdir. Bütün araşdırmalar prosesində müəllif Ə.İldırımoglu yaradıcılığı fonunda XX əsr Azərbaycan publisistikasının orijinal keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışmış və müasir jurnalistika üçün örnək olası cəhətləri öne çəkmişdir.

Bütün bu cür prinsiplər əsasında romanlardan dəyərli nümunələr gətirərək Q.Bayramov qeyd edir ki, yazıçı daim "bəşəri, bəşəri olduğu qədər də milli olan dəyərlər uğrunda mübarizə aparır, həyatda, məişətdə, işdə, adət və ənənələrdə, insani münasibətlərdə, ailə və cəmiyyətdə ancaq yüksək əxlaqi dəyərləri, mənəvi keyfiyyətləri, kişiliyi, mərdanəliyi, düzlük və halallığı müdafiə edir... Onun "Mənim rəncbər atam", "Zərən jurnalist", "Közərən sətirlər", "Aqibət" romanları bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. Gerçəkliyi təhrif etmədən onu milli ideyaların xidmətinə cəlb etmək Ə.İldırımoglundun əsərlərinə məxsus prinsiplərdəndir."

"Əli İldırımoglundun yaradıcılıq yolu..." monoqrafiyası girişlə birgə üç fəsildən, nəticədən, mündəricatdan, ibarətdir. Tədqiqatın problematikasına uyğun olaraq ikinci fəsil beş, üçüncü fəsil isə altı bölməni əhatə edir. Monoqrafiyanın redaktoru prof. Qəzənfer Kazımov əsərə "İstedad və zəhmətin bəhrəsi" adlı ön söz yazmış, akademik Bəkir Nəbiyev, professor Akif Hüseynov, professor Şamil Vəliyev, proessor Bəhlul Bəkdullayev kimi tanınmış ədəbiyyatşünas və tədqiqçilər kitabın rəsmi reyçiləri olmuşlar...

Tarlan NOVRUZOV

◆ SÖZ XƏZİNƏMİZDƏN

ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNUN YENİ NƏŞRLƏRİ

TÜRK MƏNƏVİ BİRLİYİNİN ƏYANİ SÜBUTU
(Türkdilli əlyazmalar kataloqu. II cild. Bakı: Nurlan, 2009)

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan türkdilli əlyazmalar kataloqu-nun II cildinə Azərbaycan, türk, özbək, türkmen, tatar, qumuq dillərində yazılmış bədii əsərlər haqqında Azərbaycan, türk, özbək, türkmen, tatar, qumuq dillərində yazılmış bədii əsərlər haqqında məlumatlar daxildir. Türk dünyasının böyük sənətkarı, özbək şairi Ə.Nəvai ilə Azərbaycan şairi M.Füzuli əsərlərinin bir əlyazma kitabında tortib edilmiş divanları ədəbi əlaqələrimizin parlaq nümunəsidir. Kataloqda əlyazması Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri olan müəlliflərin: Azərbaycan şairləri - Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli, türk şairləri - Baqi, Güvahi, Nədim, Naili, Ziya Paşa; özbəklər - Nəvai, Müsriş Buxari; türkmen ədəbiyyatının klassiki Məxmudqulu; qumuq şairi Əbu Süfyan Qazanmışı və başqa əsərləri böyük maraqla doğurur. Kitabda ilk anadili yazılı abidələrimiz-Ölinin "Qışseyi-Yusif", Süli Faqihin "Yusif və Züleyxa", Yusif Moddahanın "Vərqa və Gülşah", Ümmi İsanın "Mehri və Vəfa" poemaları barədə məlumat da verilmişdir. Kataloqu bu cildinə haqqında danışılan 431 əsərin əlyazmaları Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə edir. Burada Conubi Azərbaycan şairlərindən Heyran Xanım Dömbüli, Mirzə Mehdi Naci, Əbülqasım Nəvati, Hacı Mehdi Şükubi, Məhəmməd Bağır Xalxali, Əbülhəsən Raci, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Mirzə Əli Məcüz, Şirvanlı müəlliflərdən Mirzə Nəsrullah Dida, S.Ə.Şirvani, Molla Mahmud Zövi Məşədi Rocab Qonnadi, Molla Musa Udulu; Qarabağ şairlərindən Q.Zakir, X.Natavan, M.Z.Sağori, A.Asi, M.Momai; bəklə sənətkarlar A.Sürəyya, Ə.Yusif, A.Buzovnalı, M.B.Nadim, M.N.Üdünin əsərləri barədə məlumatlara rast gəlirik. Bundan başqa, Dərbənd, İrovan, Ordubad, Lənkəran, Şokı, Qax və digər bölgələrə dair əsərlərin əlyazmaları barədə də məlumatlar vardır.

Törtibçi-redaktor filologiya elmləri doktoru Məmməd Adıyev, ön söz müəllifi filologiya elmləri namizədi Paşa Kərimovdur.

BÖYÜK ŞAİR, ALİM VƏ RƏSSAM,
SARAY KİTABXANASININ RƏHBƏRİ
(Sadiq bəy Əfşar. Şeyrlər. Bakı: "Elm və təhsil", 2010)

Sadiq bəy Əfşar (1533-1610) mədəniyyət tariximizə çoxsaylı bədii əsərlərin, "Məcmuül-xovas" ("Seçilmişlərin toplanması") adlı ədəbiyyat tariximizə dair təzkirənin, "Qanunüs-süvər" ("Təsvir qanunu") adlı rəssamlığa dair risalənin, digər əsərlərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Bir çox sahələrdə, o cümlədən rəssamlıq və xəttatlıqda istedadlı nəzərə alınaraq Sofavi kitabxanasına rəhbər təyin edildiyinə görə bəzi mənbələrdə onun adı Sadiqi-Kitabdar kimi də gedir. Təəssüf ki, Sadiq bəy əsərlərinin böyük hissəsi hələ də çap olunmamış qalır. Şairin oxuculara təqdim edilən türkcə şeyrləri Təbriz Mərkəzi kitabxanasından götürülmüşdür. Sadiqinin kitabına daxil edilən 478 beyt həsmində şeyrləri-5 qəsidə, 40 qəzəl, 1 saqınatma, Şah Abbasın müraciətinə mənəvi formasında yazılmış 1 şeir, 1 tərkibbənd və 1 qitə Azərbaycan və cığatay (orta əsrlər özbək ədəbi dili) türkcəsində yazılmışdır. Şeyrlərin şairin ömrünün son dövrlərində yazıldığını görmək olar. Əsərlərinin oxuduguda böyük özbək şairi Nəvainin və Füzulinin Sadiqi yaradıcılığına güclü təsir etdiyini görürük.

Nəşrə hazırlayan filologiya elmləri namizədi Paşa Kərimov, redaktoru Arif Ramazanovdur.

Ə.CAMİ VƏ BİZ
(C.Nağıyeva. Ə.Cami əsərlərinin Bakı əlyazmaları. I cild. Bakı: Nurlan, 2009)

Böyük fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami (1414-1492) sağlığında Azərbaycanın hakim və ziyalıları ilə yaxın dostluq əlaqələrində olmuşdur. Vaxtı ilə "Hoqiqi" təxəllüsü ilə şeyrlər yazan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah Camiyə öz lirik şeyrlər toplusu - divanını əlyazmasını göndərmişdi. O, Şirvanşah Fərrux Yasarla yaxşı münasibətdə olmuş. Təbrizdə Uzun Həsənəli görüşmüşdür.

Cami bir sıra əsərlərində Azərbaycan söz sənətkarlarına xüsusi qiymət vermişdir. "Baharistan" əsərində o Azərbaycan şairlərindən Xaqani, Nizami və Əsər Təbriziyə xüsusi yer ayırır, onların şeyrlərindən nümunələr verir. Cami əsərlərindəki humanizmi, lirizmi, yüksək bədii sənətkarlıq Azərbaycan şairlərini də məftun etmişdir. XVIII əsr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Vaqif onun lirikasını yüksək dəyərləndirdiyini bildirmişdir. Caminin əsərləri Azərbaycan şair və yazıçılarının, geniş xalq kütləsinin rəğbətini qazandığı üçündür ki, bu əsərlərin bir çox əlyazmaları A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzih, M.M.Nəvvab,

Ə.Xalisəqarızadə və başqalarının kitabxanalarında saxlanılmışdır. Bir zamanlar ziyalılarımıza məxsus Ə.Cami əsərlərinin əlyazmaları indi Əlyazalar İnstitutunda mühafizə edilir.

Azərbaycan-Orta Asiya ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı, f.e.d., professor Cənab Nağıyevanın tərtib etdiyi "Cami əsərlərinin Bakı nüsxələri" adlı kataloqun I cildində klassik şairin divanlarının, ayrı-ayrı şeirlərinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan nüsxələri barədə geniş elmi məlumat verilmişdir. Ön sözdə, ayrı-ayrı əlyazmaların təsvirində verilən maraqlı məlumatlar orta əsrlərdə ədəbi əlaqələrimizin səviyyəsi barədə müəyyən təsəvvürlər əldə etməyimizə kömək edir.

Kitabın elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru Möhsün Nağısoyludur.

XVI ƏSR TƏRCÜMƏ ƏDƏBİYYATIMIZIN DƏYƏRLİ NÜMUNƏSİ (Möhsün Nağısoylu. Həzininin "Hədisi-əkbəin" tərcüməsi. Bakı: Nurlan, 2008)

XVI yüzilliyə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən biri də Həzini təxəllüsü şair-müəllimin ərəb dilindən çevirdiyi "Hədisi-ərbəin" ("Qırx hədis") tərcüməsidir. Orta əsrlər tərcümə abidələrimizin tədqiqinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi, filologiya elmləri doktoru Möhsün Nağısoylu 1524-cü ildə tamamlanmış bu tərcümənin mətnini filoloji-leksik araşdırma ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Yazılı abidə haqqında ilk müstəqil monoqrafik əsər olan kitabın müəllifi ön sözdə göstərir ki, bu tərcümə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində birinci "Qırx hədis" toplusudur və buna görə də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, orta yüzilliklərə aid ərəb, fars və türk dillərində yazılmış çoxsaylı "Qırx hədis"lərdən fərqli olaraq, burada hər hədisin məzmununa uyğun bir mənzum hekayət də qoşulmuşdur ki, bu da bir tərəfdən onu orta əsrlərə aid çoxsaylı "Qırx hədis" kitablarından fərqləndirir, digər tərəfdən isə əsərin estetik təsir gücünü, emosionallığını daha da qüvvətləndirir.

İslam dininin təməl prinsipləri barədə məlumat verən bu əsərdə didaktika məsələləri, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliği də özünü göstərir.

Əsərdə işlənən türkmənşəli sözləri bir-bir araşdıraraq tədqiqatçı qeyd edir ki, tərcümədə işlənmiş və hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan bu sözlərin çoxuna orta yüzilliklərə aid digər yazı abidələrimizdə də rast gələ bilərik.

Kitabın ikinci hissəsində əsərin mətni müasir əlifbada oxuculara təqdim edilmişdir. Əsərin mətnindəki ərəbcə hədisləri dilimizə Zəkiyyə Əbilova tərcümə etmişdir. Kitabın elmi redaktorları filologiya elmləri doktoru Azadə Musayeva və filologiya elmləri namizədi Zəkiyyə Babayevadır.

TÜRKİYƏ MƏNBƏLƏRİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ HAQQINDA (Vüsələ Musalı. Osmanlı təzkiyələrində Azərbaycan şairləri. Bakı: Nurlan, 2009)

Təzkiyələr Müsəlman Şərqi xalqlarının ədəbiyyat tarixinə dair ən önəmli mənbələrəndir. Kitabın müəllifi, filologiya elmləri namizədi Vüsələ Musalı XVI-XX əsrlər Türkiyə təzkiyələrini ətraflı araşdırmış, burada adları çəkilən sənətkarlarımız haqqında məlumatları təsnif etmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, bütün nəzərdən keçirilən mənbələrdə Həmədandan tutmuş Dərbəndə qədər geniş bir ərazi (Cənubi Azərbaycan, Arran, İrəvan, Böyçə, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Şirvan, Dərbənd, Şəki, Borçalı və s. tarixi bölgələr) Azərbaycan torpağı hesab olunur.

Kitabın I-cı fəslində müəllif orta əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatından, bu dövrdə müxtəlif səbəblərdən Osmanlı dövlətinə köçmüş Azərbaycan şairlərindən bəhs edir. Təəssüf ki, bəzi tədqiqatçılar, belə hesab edirlər ki, Azərbaycanda siyasi mühacirət XIX-XX əsrlərdən başlayır.

Qaynaqlara əsaslanan tədqiqatçı Türkiyədə yaşamış bəzi şairlərin Azərbaycanlı olduğunu müəyyən etmişdir. Məsələn, məlum olur ki, Feyzi adlı şair XVIII əsrdə Şamaxıda anadan olmuş, sonradan İstanbula köçərək burada təhsil almış, müəllimlik etmişdir. Nəvai adlı bir Azərbaycan hürufi şairi əvvəlcə Səfəvi hökmdarlarına xidmət etmiş, sonra Osmanlı dövlətinə köçmüş, hərbi əməliyyatlar zamanı əsir düşərək 15 il Macarıstanda qalmış, əsirlikdən qayıtdıqdan sonra Niqboluda yaşamışdır. 1470-ci ildə Cöçəyin Bərgüşad kəndində doğulmuş məşhur Azərbaycan şairi Həbib əvvəlcə Ağqoyunlu, Səfəvi saraylarında xidmət etmiş, sonra Osmanlı İmperatoru II Bəyazid zamanında Anadoluya köçmüş, Sultan Səlimin hakimiyyəti dövründə vəfat edərək Sütlüçədə dəfn edilmişdir.

Azərbaycan şair və yazıçılarının Osmanlı mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərini ayrıca tədqiq ediyi bu kitabın elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru Azadə Musayevadır.

◆ KİTAB RƏFİ

AZƏRBAYCAN FÜZULİŞÜNASLIĞININ QAYNAQLARI. Bakı, 2009.

Bu topluda dahi şairimiz M.Füzulinin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı ilkin qaynaqlardan nümunələr toplanmışdır. İkin qaynaqlar - orta əsrlərdə yazılan təzkiyələr və XIX-XX əsrlərdə Füzuli sənəti ilə bağlı aparılan araşdırmalardır. Burada Lətifin, Sam Mirzənin, Əhdinin, Aşiq Çələbinin, Həsən Çələbinin, Bəyaninin, Əmin Əhməd Razinin, Lütfəli bəy Azər və digərlərinin öz təzkiyələrində Füzuli haqqında yazdıqlarından nümunələr verilib. Məcmuəyə M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, Firudin bəy Köçərli, Molla Məhəmməd Bağdadi, Abdulla Sur, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Y.V.Çəmənzəminli, M.F.Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət kimi görkəmli şəxsiyyətlərin Füzuliyə bağlı dağınıq halda olan fikirləri də toplanaraq daxil edilib.

Toplunun tərtibçisi və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru Gülşən Əliyeva-Kəngərliyədir.

CAVIDŞÜNASLIQ (V CİLD). Bakı, "Qoliot Qrun" SC, 2010.

Seriyanın bu cildinə görkəmli tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin 1982-ci ildə "Yazıçı" nəşriyyatında çap olunmuş "Cavid - ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi, 1882-1941" kitabı (rəyçi Azərbaycan EA-nın akademikisi Məmməd Cəfər, redaktoru filologiya elmləri doktoru Yaşar Qarayev) daxil edilmişdir. Müəyyən ixtisaslarla verilmiş həmin kitab böyük Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin ömrü və sənət yolunu (1882-1941) əks etdirən sənət toplusudur. Arxivlərdən, xatirələrdən, müəllifin şəxsi arxivindən seçilən və H.Cavidin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı ilə bağlı olan sənədlər toplanıb oxuculara təqdim olunur.

Tərtibçi və redaktoru filologiya elmlər namizədi Gülbəniz Babaxanlıdır.

ƏZİZ ŞƏRİF. "MOLLA NƏSRƏDDİN" NECƏ YARANDI. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009.

Əməkdar elm xadimi, professor Əziz Şərifin (1895-1988) bu kitabı Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz izlər buraxmış "Molla Nəsrəd-

din" jurnalına və onun baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr olunmuşdur. "Yazıcının vətəni", "Ailəsi və uşaqları", Müəllimlər seminariyası", "Xalq müəllimi", "İlk qələm təcrübələri", "Naxçıvanda mədəni həyatın canlanması", "Şərqi rus" və s. fəsillərdə müəllif "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaranması prosesini izləyir.

Kitabın tərtibçisi və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyliydir.

ASİF RÜSTƏMLİ. CƏFƏR CABBARLI: HƏYATI VƏ MÜHİTI.

Bakı, "Elm" nəşriyyatı.

"Cəfər Cabbarlı: Həyatı və mühiti" monoqrafiyası fəlsəfə doktoru Asif Rüstəmlinin "Çırpınırdı Qara dəniz" (1992), "Tufanlardan keçən ömür" (1995), "Susmaz duyğuların səltənətində" (2002) və "Ədəbi istiqlalımız" (2004) kitablarından sonra ədəbi-elmi ictimaiyyətlə növbəti görüşüdür.

Əsərdə böyük söz ustası, bədii-fəlsəfi düşüncəmizin fenomenal nümayəndəsi Cəfər Cabbarlının həyatı, yaradıcılığı, ədəbi-ictimai mühiti məxfi arxiv materialları və nadir sənədlər əsasında araşdırılaraq bir sıra yeni faktlar üzə çıxarılmış, indiyədək bu sahədə qaranlıq, kölgəli mətləblərə, mübahisəli məqamlara tam aydınlıq gətirilmişdir.

Böyük sənətkarın sovet dövründə gizli istiqlal hərəkatına qoşulması, repressiyalara məruz qalması, həbsxana yaradıcılığı, ali təhsil müəssisələrindən uzaqlaşdırılmasının səbəbləri və digər məsələlər ilk dəfə bu monoqrafiyada işıqlandırılmışdır.

Kitabın elmi redaktoru akademik Bəkir Nəbiyevdir.

ASİF HACILI. "QURANI-KƏRİM" RUS ƏDƏBİYYATINDA.

Bakı, "Kitab aləmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009.

Kitabda rus ədəbiyyatında islam təliminin formalaşması tarixi, klassik və müasir rus yazıçılarının yaradıcılığında Qurani-kərim motivlərindən istifadənin özünəməxsusluğu, islami dəyərlərin rus fəlsəfi-estetik fikrində əhəmiyyəti şərh olunur. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Kamal Abdullayev kitaba "Ecazkar mənalar aləmi" adlı ön söz yazmış, Asif Hacılının müxtəlif mənbələr əsasında təqdim etdiyi bu kitabın oxucularda, tərcüməçilərdə və mütəxəssislərdə mövzuya dərin maraq oyadacağına əmin olduğunu bildirmişdir.

MƏLEYKƏ HÜSEYNOVA. XX ƏSR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ LİRİK-PSIXOLOJİ ÜSLUB VƏ SƏNƏTKAR FƏRDİYYƏTİ. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2009.

Bu monoqrafiya XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslubun təşəkkülü, onun bədii metod, janr kateqoriyaları ilə əlaqəsi və sənətkar fərdiyyətinin müəyyənləşməsində rolu şərh edilir. Monoqrafiyada əsasən Xalq yazıçı İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığından söz açılır.

Kitabın elmi redaktoru akademik Bəkir Nəbiyevdir.

MOLLA NƏFƏS. BU MƏKANA GƏLMİŞƏM. Bakı, "Min bir mahnı" nəşriyyatı, 2009.

"Min bir mahnı" nəşriyyatı "TÜRKSÖY kitabxanası" seriyasından klassik türkmən şairi Molla Nəfəsin "Bu məkana gəlmişəm" kitabını çap edib.

Annaqurban Aşirovun tərtib etdiyi kitabı türkməncədən çevirən filologiya elmləri doktoru, türkoqolq Ramiz Əsgər topluya "Böyük türkmən şairi Molla Nəfəs" sərlövhəli geniş ön söz yazıb, şairi Azərbaycan oxucularına ətraflı tanıdıb: "XIX əsr türkmən poeziyası tarixinə parlaq istedad sahibi kimi daxil olan Molla Nəfəs türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Əndəlib, Azad, Məxdimqulu, Məğribi, Kəminə, Talibi, Katibi, Seyidi, Zəlili ilə bir sırada dayanır. Onun bir-birindən gözəl gəraylı, qoşma və müxəmməsləri, ictimai-siyasi şeirləri, dastanları onillərdən bəri türkmən xalqının zövqünü oxşayır, gənc nəslə milli ruhda tərbiyə edir".

Bu nəşr Molla Nəfəsin Azərbaycanda çap olunan ilk kitabıdır.

GÜNEL ANARQIZI. ARZU. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2009.

Günəl Anarqızı rus və Azərbaycan dillərində 6 kitab müəllifidir. Əsərləri türk, gürcü, ukrayna, alman, macar və s. dillərə tərcümə olunub. "Arzu" kitabında müəllifin "Ataya...", "Ağac", "Keçmiş sarı", "Şuşam" və "Arzu" hekayələri təqdim olunur. Müxtəlif mövzularda qələmə alınan bu hekayələr müasir dünyamızı anlamaq, dərk etmək, adilikdə qeyri-adilikləri görmək istəyiylə yazılıb. Kitab "525 kitab - Qadın yazarlarımız" seriyası ilə nəşr edilib. Seriyanın rəhbəri "525-ci qəzet" in baş redaktoru, AYB katibi Rəşad Məcididir.

ABDURRƏHMAN SƏMƏDOV. ƏRKİVAN SALNAMƏSİ.
Bakı, "Viktori" nəşriyyatı, 2009.

Kitab Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik, əhalisinin sayına görə (23.000) birinci olan Masallı rayonunun Ərkivan qəsəbəsinə həsr olunmuşdur. Kitabda Ərkivanın gözəl təbii coğrafi şəraiti, arxeoloji, memarlıq abidələri, alimləri, mədəniyyət, incəsənət, din xadimləri, insanların məşğuliyyəti, Qarabağ döyüşlərində həlak olmuş cəsur oğulları və s. haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir.

Kitabın elmi redaktoru tarix elmləri doktoru Əsədulla Cəfərovdur.

POLAD İLYAS. DÜNYA, SƏNİN QƏM YÜKÜNÜ DAŞIDIM.
Bakı, "Nurlan", 2010.

Polad İlyas (1931-1999) ixtisasına görə mühəndis idi, uzun müddət bu sahədə məsul vəzifələrdə çalışmışdır. O, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul idi. "Dünya, sənin qəm yükünü daşdım" kitabında onun müxtəlif illərdə yazdığı şeirləri cəm olunmuşdur. Burada onun Vətən, torpaq, qəriblik, yurd sevgisi və

təbiətlə bağlı şeirləri, qoşma və qəzəlləri təqdim olunur.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub və şair İlyas Tapdıq kitabına ön söz yazmışlar.

ƏLİRZA HƏSRƏT. HƏSRƏT RÜZGARİ.
Bakı, "Vektor" Nəşrlər Evi, 2010.

Əlirza Həsərət Cəlilabadda yaşayır, indiyə qədər "Kim sənə oxşayıb, sevmisən elə", "Ayrılıq sevginin dar ağacıdır", "Edam çiçəyi", "Sükut nəğməsi", "Bundan belə ayrılıqdır" şeir kitablarını çap etdirmişdir.

Topluda müəllifin son illərdə yazdığı şeirlər və "Ayrılıq çiçəkləri" adlı poeması verilmişdir.

ÜLVİYYƏ HEYDƏROVA. NOUTBUK.
Bakı, "Yurd" NPB, 2009.

Rəsul Rza adına Beynəlxalq Ədəbiyyat mükafatının laureatlarından Ülviyyə Heydərovanın hekayələr toplusu - "Noutbuk" işıq üzü görüb. Kitabda müasirlərimizin həyatından söhbət açan eyni adlı povest, müxtəlif illərdə qələmə aldığı və müxtəlif mövzulu hekayələri ("Dünya bir pəncərədir", "Xəzərin dostları", "Ana və uşaq" və s.) təqdim edilir.

Müəllif kitabına "Ön söz" də yazıb.

AYSEL ƏLİZADƏ. ORA.

Bakı, "Mütərcim", 2009.

Oxucular Aysel Əlizadəni əsasən şair kimi tanıyırlar. "Ora" kitabına Ayselin hekayələri ("Ora", "Ağ xəz", "Heyvancığazlar", "Qaranlıq") toplanıb. Bu hekayələrdə müasir gəncliyi düşündürən problemlər, qayğılar öz əksini tapıb.

Kitab "525-ci qəzet" in "Qadın yazarlarımız" seriyasından nəşr olunur. Seriyanın rəhbəri "525-ci qəzet" in baş redaktoru, AYB-nin katibi Rəşad Məcididir.

Topulunun tərtibçisi və redaktoru Kəmalə Abiyevadır.

SAYMAN ARUZ. BAHAR GƏLMƏDİ.

Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2010.

Kitabda müəllifin 2008-2009-cu illərdə qələmə aldığı heca və sərbəstdə yazılmış şeirləri və bayatları toplanmışdır. Şeirlərdə Cənub həsrəti, təbiətin gözəllikləri, insanın mənəvi-ruhi dünyası, Azərbaycana məhəbbət duyğuları əks olunur.

Kitab "Dünya Azərbaycanlı Yazarlar Qurumunun Yayınları" seriyasından nəşr edilib.

NİGAR XİYAVİ. ƏLİMDƏ ƏLLİ BARMAQ.
Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2010.

Nigar Xiyavi Azərbaycanın Güneşində yetişən yeni ədəbiyyatın nümayəndələrindəndir. "Əlimdə əlli barmaq" kitabında müəllifin müxtəlif mövzularda yazdığı şeirləri toplanıb.

Kitab "Azərbaycanlı Yazarlar Qurumunun Yayınları" seriyasından nəşr edilib. Layihələrin rəhbəri Sayman Aruzdur.

KƏNAN HACI. ÇƏHRAYI QAN.
Bakı, "UniPrint", 2010.

Bu kitabda əsasən şair kimi tanıdığımız Kənan Hacı'nın povest və hekayələri toplanmışdır. Hekayələrdə "Çəhrayı qan" povestində müasirlərimizin həyatı və dünya, cəmiyyət, sevgi haqqında düşüncələri əks olunub.

Kitabın ön sözü xalq yazıçısı Sabir Əhmədlinindir.

FƏRHAD METE. BU ŞƏHƏRƏ UZAQDAN BAXARSAN.
Bakı, "Mütərcim", 2009.

Fərhad Mete ədəbiyyata yeni əsrin əvvəllərində gəlmişdi, fərdi dəst-xətti, deyim və duyum tərziləri ilə seçilirdi. Ötən il avqustun 13-də avtomobil qəzasında həlak oldu. Bu kitabda Fərhadın mətbuatda çap olunmuş və çap olunmamış şeirləri, həmçinin hekayələri toplanmışdır. Topluda Fərhadın qələm dostlarının (Qismətin, Feyziyyənin, Rəbiqə Nazımqızının, Fəridin) təəssüratları - vida sözləri də əks olunub.

HƏZİ HƏSƏNLİ. SİZ EY SEVDİKLƏRİM.
Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2009.

Həzi Həsənlı şair və publisistdir. Mətbuatda az-az görünə də, şeir və məqalələri həmişə maraqla qarşılır. Bu kitabda Həzinin müxtəlif illərdə yazdığı, əsasən xalq şeiri formasında olan poetik nümunələri öz əksini tapır.

Mərhum şair-publisist Məmməd Nazımoğlu kitabına "Biz sözün acıyq, Həzi də, Mən də" adlı müqəddimə yazmışdır.

ŞƏFƏQ SAHİBLİ. DÜŞMƏN ƏLİMİ SIXIR, DOST ÜRƏYİMİ.
Bakı, Zərdabi LTD, 2010.

Şəfəq Sahibli "Könlüm susuz səhradır", "Bicilmiş çiçəklər", "Anasız günlərim", "Həsretin evimin qonağı olur" şeir kitablarının müəllifidir. "Düşmən əlimi sıxır, dost ürəyimi" şairənin oxucularla yeni görüşüdür. Burada toplanan şeirlərin əsas mövzusu insan və həyat problemini əhatə edir, sevgi, gözəllik, əsrə xitab şeirlərin əsas aparıcı xəttidir.

Şair Musa Yaqub kitabına "Sevgi yaşantıları" adlı ön söz yazıb.

Hazırladı: M.TOFİQ

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2010-cu İL ÜÇÜN

"AZƏRBAYCAN"

jurnalına

abunə yazılışı davam edir.

"AZƏRBAYCAN"

**jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,
illik abunə qiyməti 18 manatdır.**

İNDEKS: 76300

Qiyməti 1 manat 50 qəpik

ISSN 0134 3408

76300

АЗЕРБАЙДЖАН

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛ

Адрес: г. Баку, ул. Хагани 25

AZERBAIJAN

LITERARY MAGAZINE

Address: 25 Khagani Str. Baku